

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

SZÁZHETVENHATODIK KÖTET

(502., 503., 504. SZÁM)

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1918

A M. KIR. ORSZ. LEVÉLTÁR
KÖNYVTÁRA.

TARTALOM.

DII. SZÁM.

	Lap
V. LÁSZLÓ GYERMEKSÉGE ÉS URALKODÁSA. — Fraknói Vil- mostól — — — — —	1
MAGYARORSZÁG KELETI FRONTJA. (I.) — Ifj. Leopold Lajostól	45
ALBERT. (I.) — Elbeszélés. — Tolsztoj Leó után oroszról. — Trócsányi Zoltántól — — — — —	87
VASFŐ ÉS IME. — Vogul rege. — Zempléni Árpádtól — — — — —	99
SZEMLE: <i>A földrajzi gondolat története.</i> — Cholnoky Jenőtől — — —	129
ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Szily- emlékfűzet.</i> (A Magyar Nyelv dolgozótársai: <i>Emlék Szily Kálmánnak nyolczvanadik születésnapja alkalmából.</i>) — s.-től.	
2. <i>Az entente és Magyarország.</i> (Gesztési Gyula: <i>A magyarság a világsajtóban.</i> — Huszár Vilmos: <i>Ha a bálványok romba dől- nek.</i>) — d.-től.	
3. <i>Balla Ignác regényei.</i> (Balla Ignác: <i>Az ő keze.</i> — <i>Anonima levelei.</i>) — r. r.-től.	
4. <i>Uj Mikszáth-életrajz.</i> (Rubinyi Mózes: <i>Mikszáth Kálmán élete és művei.</i>) — l.-től — — — — —	147

DIII. SZÁM.

	Lap
SZÉCHENYI KÖZLEKEDÉSI POLITIKÁJA. — György Endrétől — — —	161
MAGYARORSZÁG KÓRHÁZÜGYE. — Grósz Emiltől — — — — —	186
AZ ÁLLAM FEKVÉSE ÉS TERÜLETE, HATÁRAI ÉS RELATÍÓI. — Réz Mihálytól — — — — —	201
ARANY RÍME. — Radó Antaltól — — — — —	217
MAGYARORSZÁG KELETI FRONTJA. (II.) — Ifj. Leopold Lajostól	242
ALBERT. (II.) — Elbeszélés. — Tolsztoj Leó után oroszról. — Trócsányi Zoltántól — — — — —	284
KÉSŐN TELJESÜLT VÁGY. — Költemény. — Vargha Gyulától — — —	294
SZEMLE: <i>Az elnöki hatalom fejlődése az Északamerikai Egyesült-Álla- mokban.</i> — Schiff Pétertől — — — — —	296

ÉRTESÍTŐ: 1. A magyarországi evangélikus nevelés multja. (Szelényi Ödön: A magyar evangélikus nevelés a reformatiótól napjainkig.) — Waldapfel Jánostól.	
2. Regények a magyar kisvárosi életből. (Török Gyula: A porban. — A zöldkőves gyűrű.) — k. l.-tól.	
3. A német szellemről. (H. Floerke: Deutsches Wesen im Spiegel der Zeiten. — Lucia Dora Frost: Preussische Prägung. — E. Troeltsch: Deutsche Zukunft.) — Rózsa Dezsőtől.	
4. Válasz egy bírálatra. — Rubinyi Mózesről	306

DIV. SZÁM.

A KELETI ORSZÁGOKKAL LÉTREJÖTT BÉKEKÖTÉSEK GAZDASÁGI INTÉZKEDÉSEI. — Matlekovits Sándortól	321
A PÉNZ BEFOLYÁSA AZ ÁRAKRA. — Heller Farkastól	353
MAGYARORSZÁG FIZETÉSI MÉRLEGE A HÁBORÚ ELŐTT. — Molnár Bélától	385
ALBERT. (III.) — Elbeszélés. — Tolsztoj Leó után oroszról — Trócsányi Zoltántól	407
RABINDRANATH TAGORE KÖLTEMÉNYEIBŐL. — (Hat szerelmi dal a Kertész-cyklusból.) — Angolból Zoltán Vilmostól	415
SZEMLE: 1. Gróf Tisza István	
2. Émile Boutroux. (1845–1918.) — Alexander Bernáttól	
3. Radloff Vilmos. (1837–1918.) — Munkácsi Bernáttól	421
ÉRTESÍTŐ: 1. A magyar gyorsírás. (Gopcsa László: A magyar gyorsírás története.) — (vb.)-től	
2. Nőirők új regényei. (Gellért Mária: Dávid. — Gáspárné Dávid Margit: Liselotte. — Vándor Iván: Az arany madár.) — r. r.-től	
3. Két új novelláskötet. (Cholnoky László: Bertalan éjszakája. — Somlay Károly: Nyári menyasszony.) — Baros Gyulától	
4. Szemere György új regénye. (Szemere György: A Bikkfalvy kúria.) — r. r.-től	462

V. LÁSZLÓ GYERMEKSÉGE ÉS URALKODÁSA.

I.

A XV. század közepe táján a Habsburg-háznak csak két nagykorú tagja volt életben: a Stiria, Karinthia, Krajna és a vend örgrófság fölött uralkodó ágból származó két testvér.

Frigyes, az idősebb, ki egy félszázadnál hosszabb ideig Magyarország sorsára állandóan nagy befolyást gyakorolt, a magánember sok erényével dicsekedett, mély vallásos érzéstől volt áthatva, tiszta, erkölcsös életet folytatott, sokoldalú műveltséget sajátított el, takarékossgával jelentékeny vagyont szerzett. Mint uralkodónak jellemző tulajdonsága a családja jövő nagyságába és világuralmi hivatottságába vetett rendíthetetlen hit. Építkezésein és ötvöseinél megrendelt kincsein alkalmazott, sőt templomoknak ajándékozott egyházi öltönyökre ráhímeztetett öt magánhangzóval (A. E. I. O. U.) kérkedve hirdette, hogy Ausztria az egész világ fölött fog uralkodni, az emberiség összes népeit alattvalói közé fogja számítani.¹ Valóságos vagy képzelt jogai érvényesítésében fennhéjázó fel-fogásából kivételes szívósságot, makacsságig fejlődő kitartást merített, mely a szerencsétlenség sűrűn előforduló napjaiban a csüggedéstől megóvta. A színlelésben és az alkudozások vezetésében mesteri ügyességre tett szert. Azonban a magasabb politikai képességeket: a kezdeményezés bátorságát, az eljárás tervszerűségét, a kötelességek ethikai mérlegelését, a bonyolult helyzetek követeléseinek fölismerését, a szereplő egyéniségek értékének megítélését nélkülözte. Fogyatkozásaihoz tartozott a határozatlanság, melynél fogva sürgős ügyek elintézését sokszor hónapokig halogatta és a nehézkesség, melynek egyik nyilvánu-

¹ *Austriac est imperare orbi universo. Alles Erdreich ist Oesterreich Untertan.*

lása azon tény, hogy német császár létére huszonhét éven át Ausztriából ki nem mozdult. Így történt, hogy csalódásokban és megaláztatásokban több része volt, mint bármelyik elődjének.

Bátyjának szembeszökően ellentéte gyanánt tűnik föl Albert főherczeg óserőtől duzzadó, fékezhetetlen szenvedélyek uralma alatt álló egyénisége. Mivel családi hagyományos szabályok az uralkodásból kizárták, kiváló tehetségeinek megfelelő működési tért kereső hatalomvágya merész elhatározásokra, kalandos vállalatokra ösztönözte. Nem habozott egyházával nyílt lázadó gyanánt szembeszállani, testvére ellen ismételten fegyvert fogni. Jellemző, hogy elégedetlenségében helyzetével egy időre Magyarországra vonult, hol Fraknoi várát a hasonló nevű nemzetség utolsó férfisarjának női örököseitől megszerezte.¹

A két testvér, nagy bágyjuknak Albert magyar királynak 1439 őszén fiúgyermek hátrahagyása nélkül bekövetkezett kimulta után, egyetértett arra nézve, hogy az áldott állapotban levő özvegy királyné szülését be kell várniok és ha fiúgyermeket szül, ezt illeti meg az atyai örökség, Alsó- és Felső-Ausztria birtoka. Arra, hogy a magyarországi trónöröklés kérdésének megoldásába beavatkozzanak, egyikük sem gondolt.

Erzsébet, a férje életében alkotott országgyűlési végzésekre támaszkodva, nyíltan hirdette, hogy «a királyi hatalom teljessége rászállott.»² Ez ellen kifogást senki sem támasztott; az egyházi és világi főrendek nagy része a hűségi esküt letette³ és a szent koronát kiszolgáltatta neki.⁴

Mindazáltal az 1440-ik év elején tartott országgyűlésen azon fölfogás emelkedett uralomra, hogy az ország belső békességének és külső biztonságának érdeke erős férfikéz kormányát követelven, sem Erzsébet egyeduralmát állandóvá

¹ Piccolomini Enea Silvio, ki őt személyesen ismerte, «vir animo celso, consilio provido» jellemzéssel tünteti ki; fogyatkozásaiából csak tékozló hajlamát említi meg. *Historia Friderici III.* Kollár kiadása. Analecta. II. 183.

² Így például 1440 február 15-ikén kelt oklevelében. (Országos Levéltár.)

³ Ezt maga beszéli el Frigyeshez intézett előterjesztésében. Kollár. II. 919.

⁴ Pray: *Specimen Hierarchiæ*, I. 321.

tenni, sem esetleg születendő fiát trónörökösnek elismerni nem tanácsos és Lengyelország ifjú királya, Ulászló hivassék meg a magyar trónra, azon föltétellel, hogy Erzsébetet nőül vegye. Ez ehhez beleegyezését adta; de, miután február 22-ikén fiúgyermeket hozott világra, kit László névre kereszteltetett, a hozzájárulásával Krakóba küldött országos követségnek meghagyta, hogy a tárgyalásokat szakítsa meg. Ennek ellenére létrejött ott a megállapodás, a mely szerint a magyar trónt Ulászló foglalja el, azon kötelezettséggel, hogy ha Erzsébettől fiúgyermekke nem születik, Magyarorszában a trónöröklést Lászlónak biztosítani, egyuttal őt Csehország és Ausztria birtokbavételében támogatni fogja.

Erzsébet ezen megállapodást érvénytelennek nyilvánította és az anyai önmegtagadás áldozatkészségével a saját igényeiről lemondva, fiának magyar királylyá elismertetése érdekében működött.

A Habsburg-örökös körül tekintélyes párt csoportosult, melynek legelőkelőbb tagjai az esztergoni érsek, a veszprémi és győri püspök, Ujlaki Miklós erdélyi vajda, Garai László macesvai bán, a Frangepánok, a Kanizsaiak és a Szentgyörgyi grófok voltak. Erős támaszul szolgáltak a királyné anyai nagybátyjai, a stiriai Czilli grófok. Ezek korábbi időkből ellenséges viszonyban állottak László atyai nagybátyjával, a február 2-ikán római királylyá választott Frigyessel, ezért megakadályozták Erzsébetet abban, hogy az ő támogatását kérje, sőt olyan lépést tanácsoltak neki, a melylyel súlyos sértést követett el rajta.

A királyné ugyanis ápril elején, az ő mellőzésével, öccsére, Albertre ruházta László fölött Ausztriában a gyámságot és kormányzóságot.¹ Csakhogy az osztrák rendek, Frigyes pártjára állván, április 17-én Bécsben tartott gyűlésükön Erzsébet követét, kit ez ügyben küldött, elutasították, az általa hozott iratot sem fogadták el.²

A főherczeg erről értesülvén, maga fordult az osztrák

¹ 1440 ápril 10-ikén az osztrák rendekhez és Bécs városához intézett rendeletei. *Quellen zur Geschichte der Stadt Wien*. II. Abtheilung. II. Band. 2724, 25 számok.

² Ezt Albert ápril 22-iki leveléből tudjuk.

rendekhez, kiket, a királyné rendeletének melléklésével, fölszólított, hogy őt kormányzójuknak ismerjék el.¹ Ezek nem állottak vele szóba; Frigyes pedig írt neki, emlékeztette, hogy az osztrák rendek Albert halála után azonnal elismerték kormányzónak és az erről szóló végzést maga a főherceg is pecsétjével erősítette meg, ennél fogva az ezzel ellenkező intézkedést jogtalannak nyilvánította. Albert ezután is ragaszkodott követeléséhez² és oda törekedett, hogy összeköttetését Erzsébettel mind szorosabbá tegye.

Május 15-én a csecsemő László székesfehérvári koronázásánál jelen volt³ és onnan Győrbe kísérte a királynét, kivel szövetséget kötött, melyben egymásnak a kath. egyház és a német birodalom kivételével mindenki ellen segítséget ígértek.⁴ Mindazáltal Erzsébet Frigyeshez fordult. A levélben, melyet neki írt, a gyámság ügyének érintését kerülve, őt gyermekei legközelebbi és leghatalmasabb barátjának» címmezte és arra utalt, hogy császári állásánál fogva az árvákat és özvegyeket fölkarolni köteles. Ezért föl kérte, hogy Ulászlót az ország elhagyására hívja föl, ha pedig ilyen módon czélt nem ér, elűzését fegyveres segítséggel könnyítse meg.⁵

A levél nem volt alkalmas, hogy Frigyeset activ föllépésre készítse. Ezért Erzsébet a jó viszonyt Alberthez tovább is gondosan ápolta és június végén azt tervezte, hogy fiát az ő gyámsága alatt fraknoi várában helyezi el.⁶ Ezen szándékát nem valósította meg.

Ugyanis kevéssel utóbb a szászországi hercegek kísérletet tettek Frigyesnél, hogy őt Alberttel békés megegyezésre készítsék. A magyar trónöröklés ügyében ők szintén közelről érdekelve voltak; mert úgy vélekedtek, hogy László magtalan

¹ Ápril 22-ikén, Fraknoi várából az osztrák rendekhez és Bécs városához intézett levelei ugyanott. 2725. b.

² Frigyes április 29-iki levele, Albert május 2-iki válasza és május 3-ikán Bécs városához írt levele. Ugyanott. 2727—31.

³ Említi, érdekes részletek feljegyzésével, a királyné udvarhölgye, Kottaner Ilona, emlékiratában.

⁴ Május 31-én Kurz, I. 252.

⁵ Lichnowsky. VI. 205.

⁶ Június 30-iki oklevele. Chmel: *Materialien*. I. 12.

halála esetén nővéreit, kiknek egyikét Vilmos szász herceg bírta nőül, fogja a magyar trón illetni.¹

Frigyes hajolt a közbenjárásra, sőt, hogy Erzsébetet megnyerje, telt erszényét megnyitotta előtte; kétezeröttszáz forintot kölesönzött neki.²

A tárgyalások, a melyekben a szász hercegek követei mellett a salzburgi érsek és az osztrák rendek is képviselve voltak, Hainburgban folytak és augusztus 23-án fejeztettek be. Erzsébet és Albert elismerték Frigyeszt Lászlónak osztrák gyámjául, ki viszont kötelezte magát, hogy az özvegy királynét és fiát támogatásban fogja részesíteni.³ Ezen alkalommal Frigyes a királynénak ötezer forintot adott kölesön⁴ és biztosította őt, hogy nőül fogja venni.⁵ Bizalmas viszony jött most köztük létre. November második felében Erzsébet megjelent Frigyes németujhelyi udvaránál, hol fiát és ifjabb leányát gondjaira bízta, féltett kincsét, a magyar szent koronát is az ő őrizete alá adta. Kikötötte ugyan magának, hogy később gyermekeit valamelyik magyarországi várban helyezheti el; de előre felhatalmazta Frigyeszt, hogy oda őrséget küldhet; ki viszont ígérte, hogy a gyermekek tekintetében anyjuk beleegyezése nélkül lényeges intézkedéseket nem tesz. (Nichts merckliches thun.)⁶ Ezen egyezségeken Magyarországról említés nem történt, itt Erzsébet a gyámságot teljesen magának tartotta főnn,⁷ Frigyesnek semmiféle jogokat nem engedett át; csakhogy, újból kilencezer forintot kapván tőle kölesön, Sopron várost vetette neki zálogba.⁸

¹ Ezt következtethették azon renuntiatióból, melyet a hercegnő a házasság megkötése előtt állított ki. Turba: *Geschichte des Tronfolgerechtes*, 147, 208. László halála után a hercegnő csakugyan trónkövetelő gyanánt lépett föl Magyarországon.

² 1440 augusztus 3-iki kötelezvény. Kollár, II. 248.

³ Chmel: *Materialien* I/2. 85.

⁴ Augusztus 23-ikán Haiburgban kiállított kötelezvénye. Kollár. II. 845.

⁵ Ezt Piccolomini említi, ki mint Frigyes titkára a tárgyalásokba be volt avatva.

⁶ Erzsébet 1440 november 22- és 26-iki okiratai. Teleki X. 92, 94.

⁷ Ez kitünik 1440 november 23-iki kötelezvényéből. Kollár II. 851.

⁸ Erzsébet 1440 november 23-iki kötelezvényéből Kollár II. 851.

A jelentéktelen és jól jövedelmező kölcsönök nyújtása mellett a támogatás, a melyben Frigyes az özvegy királynét részesítette, arra szorítkozott, hogy közte és Ulászló király között a békeközvetítést megkísérlé. Abban állapodott meg velök, hogy december 13-án mindhárman személyesen találkozni fognak.¹ Azonban az összejövétel nem jött létre.

Ugyanis ezen időben Frigyes az Erzsébettel kötött barátságos viszonyt erőszakos ténynyel megzavarta. A László-párt egyik leghatalmasabb tagját, Garai László bánt, mivel az osztrák határ közelében fekvő dévényi várából becsapásával Ausztriát sűrűn nyugtalanította, azon ürügy alatt, hogy vele tárgyalni kíván, Németujhelyre hívta meg, de azután, mikor megjött, fogságba vetette, a mi általa a pártján álló magyar urakat fölháborította, a dévényi őrséget pedig a sérelem megtorlásául további ellenségeskedésekre készítette.²

Ilyen körülmények között Lászlót Németujhelyen nem látván teljes biztonságban, őt nőtestvérével és a szent koronával, a saját székvárosába, Gráczba vitte.³ Ezzel a királynénak és pártjának az elégtelenségre újabb okot szolgáltatott.

Erzsébet 1441 február 25-én és márczius 3-án személyesen megjelent Németujhelyen, hogy a római király önkényes eljárása ellen felszólaljon, fiának a saját tartományaiba visszatérését és Garai szabadonbocsátását eszközölje ki. Szavai hatástalanul hangzottak el. Frigyes újabb nyolcezer forint hitelezésével megengesztelte, sőt azon újabb kötelezettségvállalására bírta, hogy míg László nagykorúságát, tizenhat éves korában, eléri, Sopront vissza nem váltja.⁴

Miként Frigyes semmit sem tett gyámfia érdekében, sőt gyámságát a maga javára értékesítette, szintűgy járt el Albert herceg is. Az ő őrizetére bízta volt Erzsébet két előkelő foglyát, kiket Ulászló meghívásáért letartóztatott: Thallóczi Máté horvátországi bánt és Marczali Imre főudvarmestert. Az előbbi-

¹ *Deutsche Reichstagsakten.* XV. 521, 5.

² Frigyesnek 1441 február 19 és márczius 4-ikén Bécs városhoz intézett rendeletei. *Quellen.* 2773, 6, 9 számok.

³ Az időpontot nem határozhatjuk meg.

⁴ Erzsébetnek a jelzett napokon kelt okiratai: Kollár. II. 869. Teleki X. 95.

nek sikerült a fraknói várból megnemenekülnie. Marczalit a herczeg 1441 tavaszán ideiglenesen szabadon bocsátotta, kikötvén, hogy karácsony ünnepén visszatérjen és ezen kötelezettség megtartásáért Ulászló király kezességét vállaljon. Ulászló csakugyan kötelezte magát, hogy a memnyiben Marczali nem teljesítené ígérétét, ötvenezer forintnyi összeget fog érte a herczegnek lefizetni.¹

Marczali azon megbízással jött a budai udvarhoz, hogy Ulászlót Erzsébet királynéval tárgyalások megindítására bírja. Ezen föladatát sikeresen oldotta meg. Május végén mindkét párt tagjai összejöttek Hainburgban. Itt Erzsébet is megjelent és mivel szükségesnek látták, hogy a tárgyalásokban Frigyes király szintén részt vegyen, személyesen Bécsbe ment, hol akkor az osztrák rendek gyűlést tartottak, a melyre a trieri választófejedelem, több választófejedelemnek követivel megjelent. A római király által a gyülekezet színe előtt fogadtatván, három kérést intézett hozzá: fiát, leányát és a szent koronát a magyar határhoz közel fekvő valamelyik osztrák várba hozza; Garai Lászlót bocsássa szabadon; mind maga, mind a gyülekezet tagjai kísérik előt a hainburgi értekezletre. Megható szavakkal esdeklett, hogy, tekintettel elhunyt férje érdemeire és a közel rokonságra, teljesítse kívánságait. Azt, — úgymond — a mi neki a legdrágább, bizalommal helyezte az ő védnöksége alá és ezentúl is rá akarja bízni; ha azonban kedvező választ nem nyerne, kénytelen volna az osztrák házra nézve hátrányos megállapodáshoz járulni és azért a felelősséget elhárítja magától.

Frigyes válasza úgy hangzott, hogy a királyné gyermekei és a korona megőrzése tekintetében elvállalt kötelességeinek eleget fog tenni; Garai ellen törvényes eljárást indít és az ítélet meghozása után, a királynéra való tekintettel, kegyelmesen fog vele elbánni; a hainburgi értekezletre elfoglaltsága miatt nem mehet el, de több tanácsosát el fogja oda küldeni.

Részben tagadó, részben határozatlanul formulázott nyilatkozatával a királyné nem volt megelégedve és az osztrák rendek

előtt panaszt emelt a római király ellen, ki azzal, hogy akarata ellenére vitette gyermekeit és a koronát Stiriába, ígéretét megszegte és felkérte a gyülekezetet, hogy őt, a szegény özvegyet, és árva fiát szánja meg.

A gyűlés a királyné mellett felszólalt ugyan, de sikert nem ért el;¹ sőt Frigyes az alkalmat, mely előtte a magyarországi ügyekbe való avatkozásra megnyílt, nem ragadta meg és tanácsosokat sem küldött Hainburgba, hol ennek következtében az értekezlet eredményre nem vezetett.

A következő (1442.) év elején Frigyes mégis vállalkozott a közbenjárásra. Németujhelyi udvaránál Erzsébet találkozott Ulászló megbízottaival;² de ezen tárgyalások szintén sikertelenek maradtak.

Szerencsésebb volt IV. Eugen pápának Magyarországra küldött követe, Cesarini Julian bibornok, ki az év végén Ulászló és László között megegyezést hozott létre, azon az alapon, hogy mindkettő viseli a királyi címet és megtartja azt, a mi tényleg birtokában van, Erzsébet pedig a gyermek-királyt és a koronát Frigyes kezeiből visszaszerzi.

Frigyes, ki a német biródalomban távol volt, ezen tárgyalásokra befolyást nem gyakorolt; Erzsébetnek néhány nappal utóbb bekövetkezett halála pedig az egyezség végrehajtását kétséggé tette.

II.

Frigyes Ausztriába visszatértében, Innsbruckban értesült gyámfia anyjának haláláról. Sem a kötelességérzet, sem a családi érdek nem készítette arra, hogy útját siettesse. Csak (1443) márczius végén érkezett meg Németujhelyre.

Mindazáltal László pártjának vezérei már korábban feléje irányították tekintetüket.

Brandeiszi Giskra János, a félelmes cseh condottieri, kit Erzsébet az ország felső részeinek főkapitányává nevezett ki, már az év elején értesítette Frigyeset, hogy Isten után csak ő

¹ A bécsi gyűlés irományait kiadta Kollár. II. 915—947.

² Ezt Frigyesnek 1442 február 18-ikán Bécs város követei előtt tett közléséből tudjuk. Ugyanott. 1137.

belé helyezi bizalmát és utasításai szerint kíván tisztében eljárni.¹

Mikor pedig Ausztriába visszatért Magyarországon köz-tudomásra jutott, László előkelő pártfogói, élükön a primással, követeket küldöttek hozzá, azon megkereséssel, hogy trónörökös jogait mint gyám és úgy is mint római király, «kinek hivatásához tartozik az árvákat oltalmazni és a keresztyén országok békességét biztosítani», karolja föl.²

Így tehát elismerték, hogy gyámi hatósága és császári hivatása Magyarországra is kiterjed.³ Valószínűleg ezen felfogás indította arra Győr püspöki vár kapitányait, kiket Erzsébet rendelt volt oda, hogy halála után a gondjukra bízott fontos helyet a római királynak adták át.⁴

Frigyes most a hozzá intézett felszólítást nem utasította el. A követeknek azt válaszolta, hogy öccse és a keresztyén vallás pajzsa gyanánt szolgáló Magyarország érdekeit buzgón elő fogja mozdítani és rajta lesz, hogy a belső béke helyreállítása által az országot a hitetlenek ellen támadó föllépésre képessé tegye; e végből az ország rendeit május 30-ikára Pozsonyba hívja meg, míg a közel fekvő Hainburgban a német birodalom fejedelmeit, Csehország, Szilézia, Ausztria, Steier, Karinthia és Krajna rendeit maga köré fogja gyűjteni.⁵

Meghívó levelet küldött Ulászló királyhoz, kit fölkért,

¹ 1443 január 13 és 25-ikén Bécs városhoz intézett levelei. *Quellen*. 2889, 2893 sz. Sajnos, ezen forrás elkerülte Tóth-Szabó Pál figyelmét, ki Giskra tevékenységét becses monographiában ismerteti. (*A cseh huszita mozgalmak*. Budapest. 1918.)

² Ezt maga Frigyes mondja el április 8-ikán Szécsi Déneshez írt levelében. Wolkan II. 116. Salanki Ágoston, Erzsébet királyné kancellárja, volt a követtség egyik tagja. Ezt ő maga említi május 1-én Bártfa városhoz írt levelében. Iványi. 401. szám.

³ Schlick kancellár szerint a követek fölhívták a királyt *aut administrationem regni Hungarie pro patre suo recipere, quod et factum est.* *Mittheilungen des Institutes für österreichische Geschichtsforschung*. XXXI. 337.

⁴ Frigyes ezt egy későbbi okiratban maga mondja el. Kollár. II. 1294. 1443 június 28-ikán Győr már Frigyes kezei között volt. Chmel. *Materien*. I. 123.

⁵ Ezt Szécsihez ápril. 8-ikán intézett, fentebb idézett levelében maga mondja el.

hogy a pozsonyi gyűlés megnyitása előtt küldjön hozzá követeket, kikkel a megindítandó tárgyalásokat előkészítse.¹

Egyik titkárát megbízta, hogy a László-párt tagjait a pozsonyi gyűlésen minél nagyobb számban való megjelenés-serkentse.² Ugyanakkor az őrizete alatt levő Garait, hogy László mellett működjék, feltételeken szabadon bocsátotta.³

Ulászló a hozzá intézett meghívást előzékeny fogadtatásban részesíté; május első napjaiban a váci püspököt egy lengyel főpappal küldötte hozzá, kik Julián bibornok társaságában jelentek meg a bécsi udvarnál és innen Frigyeset Hainburgba kísérték el. A tárgyalások alapjául az Erzsébet királynével kötött egyezség szolgált és arról volt szó, hogy mindenke-előtt fegyverszünet kötése útján az Ulászló és Hunyadi János által a törökök ellen tervezett hadjárat megindítása lehetővé váljék.

Frigyes kijelenté, hogy a hadjárat sikerét őszintén kívánja előmozdítani, minélfogva, ha magyar támadás nem kényszeríti az ellenállásra, a békét megzavarni nem fogja.⁴

Így tehát, noha a pozsonyi gyűlés nem jött létre,⁵ a békés kibontakozás ügye kedvezőtlen alakult. Julián bibornok jelentésének és rábeszéléseinek hatása alatt Ulászló június 28-ikán Frigyeset barátságos hangon tartott levélben biztosította békeshajlamai felől, sajnálatát fejezte ki a fölött, hogy a török hadjárat előkészítésével lévén elfoglálva, személyesen nem jelenhetett meg Hainburgban és később nyilatkozott a hadjárat befejezése után (1444) február 2-án találkozni vele.

Frigyes erre azt válaszolta, hogy a találkozás tervét örömmel üdvözli, de a határnapot nem fogadhatja el, mert akkor a német fejedelmekkel fontos egyházi ügyekről kell tanácskoznia, a találkozás időpontját tehát később határozza meg.⁶ Ugyanakkor Julián bibornoknál panaszt emelt a miatt, hogy osztrák alattvalók súlyos károkat szenvednek a magyarok betörései

¹ Wolkan. I. 7.

² Chmel: *Materialien* I/2. 119.

³ Wolkan. II. 121, 123.

⁴ Wolkan I. 38. II. 158. Chmel: *Materialien*. I/2. 112, 113.

⁵ Az okot nem ismerjük.

⁶ Chmel: *Materialien* I. k.

következtében, hogy Schlick kancellár szakolezai uradalmát Szentmihályi Pongrácz emberei földúlták, Sopron külvárosát kőszegiek és rohoncziak fölgyújtották. Intézkedéseket kért ezen erőszakosságok megszüntetésére, mert — úgymond — azokat tétlenül nem nézheti.¹

Másrésről Hédervári nádor az uradalmaiban garázdálkodó győri német kapitány megfékezésére kérte ki közbenjárását.²

Ezen nehézségek ellenére Ulászló, bizván Frigyes nyilatkozataiban, a nélkül, hogy formászerűen fegyverszünetet kötött volna vele, július³ második felében megindult a törökök ellen.

Távolléte alatt a határvillongások nem szűntek meg; sőt Frigyes attól félt, hogy Stiria nagyobb mérvű támadásoknak lesz kitéve, minél fogva tartományaiban közfelkelést rendelt el.⁴

Tartományai megoltalmazásának érdekében a Czilli grófokkal, a saját testvére és unokaöccse, gyámfia nevében is véd- és dacszövetséget kötött, és pedig a kath. egyház és a német birodalom kivételével mindenki ellen,⁵ a mivel Ulászló irányában ellenséges szándékot árult el.⁶

László magyarországi hívei csakugyan nem bírtak az ellenkirállyal kiengesztelődni és Julián bíbornok javaslatát, hogy Ulászló visszatérte után mindkét párt tagjai Budán tartandó közös országgyűlésre jőjjenek össze, bizalmatlansággal fogadták, majd határozottan elleneztek; mikor pedig Ulászló február 2-kán a diadalmas hadjáratból visszaérkezett Budára és a török háborút mielőbb folytatni kívánván, a béke-tárgyalások megindítását sürgette, a László-párt Esztergomból óhajtott a budai gyűléssel alkudozni. Ezen javaslatot Frigyes elé terjesztette, azon kéréssel, hogy küldjön meghatalmazottakat Esztergomba és Lászlót bocsássa Pozsonyba vagy a magyar határhoz közel fekvő helyre, a mely intézkedéstől kedvező hatást várt.

¹ Wolkan. II. 46.

² Wolkan. II. 52. . . .

³ Schlick egyik leveléből Wolkan azt következteti, hogy októberben megkötötték a fegyverszünet. Azonban a levelét tévesen helyezi ezen időre; mert abban Szentmihályi Pongrácznak 1444 tavaszán történt elfogatásáról is szó van.

⁴ Chmel: *Regesten*. 1560. sz. .

⁵ Teleki. X. 133.

⁶ Ezt követi 1443 végén bejelentették Frigyesnek. Wolkan. I. 258.

A római király hajolt ezen kérésre, Lászlót Németujhelyre visszavitette,¹ Esztergomba pedig két követet rendelt.²

Ugyanakkor a két uralkodó személyes találkozásának terve is megújított. Ulászló Frigyes meghívására azt felelte, hogy a kitűzött időben nem jelenhetik meg és a találkozásnak május utolsó napjára elhalasztását vagy pedig a tárgyalásoknak követei útján megindítását kérte. A római király kijelenté, hogy mivel május 21-re német birodalmi gyűlést hívott össze, a személyes találkozást mellőznie kell és követeket fog Ulászlóhoz küldeni.³

Magatartása bizalmatlanságából folyt, a melyet nyíltan föltárt gyámfiának párthívei előtt. Egyik levelében írja, hogy a béke létrejöttét, a mit szíve mélyéből óhajt, nem várhatja László ellenfeleitől, a kik a jogot nem tisztelik; már pedig a béke és a jog testvérek, jog nélkül az országok rablóbarlangokká válnak; minélfogva híveit is óvatosságra inti azokkal szemben, kik a közjó álarczát viselvén, gonoszságon törik fejüket.⁴

Valószínűnek tartván, hogy háborúra kerül a sor, Giskrát főkapitányi tisztségben megerősítette és híveinek meghagyta, hogy neki engedelmeskedjenek.⁵ —

Ellenben Julián bíbornok ezalatt azon fáradozott, hogy legalább két évi fegyverszünetet hozzon létre. Az Ulászló tanácsosaival kidolgozott tervezetet megküldötte Frigyesnek, ki azt módosítva és kiegészítve követi által Budára küldötte.⁶ Lényeges föltételei szerint mindkét uralkodó a tényleg kezei között levő területek és helyek birtokában marad, békezaró alattvalóit megzabolázza, vitás birtokügyek fölött a döntést az illetékes bíróságokra bízza.

Mindjárt az első tanácskozáson, melyet május első napjaiban Frigyes követi Budán Ulászló tanácsosaival tartottak,

¹ Ezt említi Frigyes 1444 május 1-én a pápához írt levélben. Wolkan. II. 132.

² Schweinpeck Györgyöt és Péter mestert. Márczius 26-ikán már Esztergomban voltak. Ugyanott. 127.

³ Április elején írt levele ugyanott. II. 129.

⁴ Chmel: *Materialien*. I. 263.

⁵ 1444 ápril. 28-ikán Chmel: *Regesten*. 1627. szám.

⁶ Wolkan. I. 320, II. 95, 129.

ezeket nagymértékben fölháborította azon körülmény, hogy a római király irataiban Lászlót magyar királynak, Ulászlót pedig csak Lengyelország királyának czímezte. Ime — mondá az egyik — a római király feljogosítottnak tekinti magát, hogy Magyarország trónjáról ő rendelkezze; felesleges tehát vele tárgyalásba bocsátkoznunk.

A német követek azon megjegyzéssel kísérlték meg őket megnyugtanni, hogy Frigyes elfogadta Ulászló leveleit, melyekben magyar királynak címezi magát.

Erre a nádor ellenveté, hogy Ulászló Magyarország igazi királya; László nem az.

«A mostani időpont — válaszolták a németek — nem alkalmas azon kérdés vitatására, kit illet meg a magyar korona; eldöntését halaszszuk el máskorra.»

«Ezen kérdés — vágott közbe a nádor — egyáltalán nem vitás; Magyarország rendei a királyválasztás jogát szabadon gyakorolhatják, a mit csak fogyatékos elméjű ember tagadhat.»

A hangulat mind ingerültebbé lett. «Azért jöttünk, — mondá Frigyes egyik köve — hogy a békéről tanácskozzunk; ha azonban háborút akartok, készek vagyunk rá; válaszszatok.»

Erre a krakói dékán felpattant. «Nem vagyunk annyira gyengék és gyávák, hogy meggyalázó békét fogadjunk el; elég erővel és bátorsággal rendelkezünk, senkitől sem félünk.»

«Erőben és bátorságban — vágta vissza a németek — hiány nálunk sincs; sőt mi hátunk mögött földve vagyunk, ti pedig közénk és a törökök közé vagytok beékelve; vigyázzatok, nehogy nyugat és kelet felől egyidőben érjen támadás.»

«Tudjuk, — mondá a nádor — hogy a császárnak nagy a hatalma; de a mi országunk sem néptelen, senkitől sem félünk; szerződéseket vigyének haza.»

Ekkor Julián, a szenvedélyes vita tanúja, megszólalt. Ulászló tanácsosaihoz fordult: «Az Istenre kérlek benneteket, ne utasítsátok el a fegyverszünetet, melyet, ha a törökök ellen akarunk indulni, nem nélkülözhetünk; akadályozzátok meg, hogy szegény hazátokat keresztyének vére szennyezze be.»

Azonban az értekezlet szétozlása után, a bíbornok esdekletését meghallgatva Ulászló, rábirta híveit, hogy a Bécsből küldött tervezetet változtatás nélkül fogadják el és abba is

nyugodjanak bele, hogy ő csak lengyel királynak czímeztessek.

Ezt aztán ő maga közölte a német követekkel. kikhez így szólott: «Vigyétek meg uralkodótoknak üdvözlétünket és közöljétek vele, hogy a szerződés minden pontját helybenhagyjuk, a mit azért teszünk, hogy kedveskedjünk neki, nem szükség kényszerít rá.» Tüntető módon magyar nyelven intézte hozzájuk és tolmács által fordíttatta le e szavakat,¹ annak jelzése végett, hogy mégis ő az igazi magyar király.

Mivel a szerződés szövegében Frigyes nem mulasztotta volt el hangoztatni, hogy mint László gyámja köti azt meg,² most már Ulászló és pártja szintén elismerte, hogy őt Magyarországon a gyámsági jogok teljessége illeti meg.³

Frigyes, noha az egész vonalon diadalmaskodott, a szerződés jóváhagyásával késedelmeskedett. Az általa megpecsételt okiratot csak július elején küldötte Budára; de ahhoz kimutatást csatolt a kártételekről, melyeket időközben az ő hívei szenvedtek. Mire Ulászló értesítette, hogy csak most hirdethette ki a fegyverszünetet és ezentúl a békeháborítókat szigorúan meg fogja büntetni; elvárván tőle, hogy ő hasonlóképp fog eljárni.⁴

Ezekután nyugodtan indult meg augusztus folyamán a Fekete-tenger partjai felé, a hol a csatatéren hősi halál várakozott rá. Frigyes már előbb kelt útra a német birodalomba. Azonban a két párt között a közeledés jelei nem mutatkoztak. Különösen László király hívei aggódva néztek a jövő elé.

Giskra, mikor szeptember közepe táján azon alaptalan hír jutott el hozzá, hogy Ulászló a törökökkel békét kötött, úgy vélekedett, hogy azon szándékkal tette ezt, hogy egész erejét László pártjának megsemmisítésére használja föl és Ausztriát meghódítsa. Ezért Bécsből segítséget kért.⁵

¹ Ezen érdekes részleteket Piccolomini beszéli el május 27-ikén egyik barátjához írt levelében. Wolkan. I. 320.

² «Cuius gubernationem gerimus».

³ Julián bíbornok május 11-ikén Schlick kancellárhoz írt levelében a szerződésről úgy beszél, hogy az akkor már meg volt kötve. Az arról kiállított okirat június 21-ikéről van keltezve.

⁴ Július 11-ikén kelt levele. Chmel: *Materialien*. I/2. 140.

⁵ Szeptember 13-ikán Bécs városhoz írt levele. *Quellen*. 3018. szám.

Mivel pedig december első felében a keletről azon tudósítás érkezett Esztergomba, hogy a magyar sereg döntő győzedelmet aratott és útban van hazafelé : az ország prímása, a helyett, hogy a hamis hírt lelkesedéssel üdvözölte volna, attól rettegett, hogy a sikertől elkapatott győzők László pártja ellen fognak fordulni és Frigyeset azzal rémítve, hogy Ausztriába és Stíriába is be fognak nyomulni, igyekezett segélynyújtásra bírni.¹

III.

A várnai katastropha azon reményt keltette föl László híveinek körében, hogy uralkodójukat most már Ulászló pártja szintén királynak fogja elfogadni. Hogy az akadály, melyet a német gyámság támaszthatott, elháríttassék, a prímás azon kérelemmel fordult a római királyhoz, hogy gyámfiát Magyarországba küldje.²

Frigyes ezen kívánságuknak nem tett eleget ; azonban Hunyadi János visszatérte és a magyar országgyűlés összehívása után felszólította őket, hogy ott lehetőleg nagy számban jelenjenek meg és uralkodójuk jogainak megóvása érdekében buzgón működjenek. A maga részéről azon határozatlanul formulázott ígéretre szorítkozott, hogy «az ország érdekében mindent, a mit tehet, készséggel meg fog tenni.»³ Nem is tett egyebet, mint hogy a pápát és a bíbornóki testületet felkérte, hogy László érdekében a pesti országgyűléshez leveleket intézzenek és arra követet küldjenek.⁴

A magyar rendek azt határozták, hogy ha május 30-ig Ulászló életben maradásáról biztos hír nem érkezik, Lászlót azon föltétel alatt, hogy a római király őt a szent koronával

¹ Ezt Enea Silvio 1444 december 13-ikán írt levelében beszéli el. Wolkan. I. 488.

² Ezt szintén az imént idézett levélből tudjuk.

³ A Késmárk városhoz intézett példány Katona. XIII. 416. 1495 ápril 16-ikán Pozsony követei Esztergomból írt jelentésekben említést tesznek arról, hogy a Szécsi Tamáshoz és pártjukhoz tartozó más urakhoz szóló levelet ők juttatták el a címzetteknek. Knausz. 118.

⁴ Wolkan II. 157, 159. Felhívására Pozsony város február végén három követet küldött Frigyeshez. A város február 23-iki levele Bécs városához. Quellen. 3057. szám.

együtt kiszolgáltatta, törvényes királynak ismerik el, ha pedig ezt megtagadja, mást választanak meg uralkodójukká.

Noha eszerint a német gyámságot az ország rendei kizárták, a végzéssel Frigyes meg volt elégedve és udvaránál azzal hízelegtek neki, hogy Magyarország az ő akaratának fog hódolni.¹

Szilárdul meg volt győződve a felől, hogy a népek, a melyeknek alkalmuk van a Habsburg-ház sarját uralni, nem fognak másutt uralkodót keresni és hogy Magyarországnak, Csehországnak és Ausztriának egy uralkodó alatt való kapcsolatát minden más előnynél többre fogják értékelni. Ezen felfogás vezette őt magatartásában Csehország iránt, a mely Albert halála után kísérletet tett, hogy az Albert király által létesített kapcsolatot fölbontsa. A neki följajánlott cseh koronát elutasította, a bajor herceget pedig a ráesett választás elfogadásától visszatartotta; a minnek következménye az volt, hogy a csehországi rendek országuk kormányzása felől ideiglenes intézkedéseket tettek és végre mégis tizenkét esztendeig tartó habozás után Lászlót ismerték el uralkodójuknak.²

Magyarország tekintetében sem táplálta Frigyes azon aggodalmát, hogy ott az ország rendei akár más uralkodóházból, akár a maguk köréből fognak királyt keresni.³

Hogy tekintélyét gyarapítsa és a gyámságból az országra várakozó előnyöket föltüntesse, az 1445-ik év nyarán feltűnő erélyvel lépett föla csehrablókapitányok ellen, kik Kőszegen és vidékén megfészkeltek magukat, ismételten betöréseket intéztek Ausztriába és Stiriába. Mivel a magyar főkapitányok az ő megfékezésükre vonatkozó felszólítását figyelembe nem vették, megfenyítésükről és kiirtásukról maga gondoskodott. Július közepe táján sereget vezetett Magyarországba, Kőszeg tizenhét kisebb erősséggel hatalmába ejtette és nagyszámú rablót kivégeztetett.⁴

¹ Schlick Gáspár kancellár levele. *Arkiv Ceski*. II. 408.

² Palacky: *Geschichte Böhmens*. IV/1.

³ Ezen felfogását tolmácsolta titkára Piccolomini 1445 nyarán a Bécsben megjelent magyar küldöttség előtt.

⁴ Frigyes július 15 és augusztus 22-én Bécshez intézett levelei. *Quellen*. 3106, 10 sz. Schlick kancellár július 22-én Kőszeg ostroma alatt írt levele. Chmel: *Materialien*. II. 408.

A magyar főkapitányok ezért nem nehezteltek, sőt ellenkezőleg, köszönő iratot intéztek hozzá.¹

Táborában megjelent Giskra is, kit többen Ulászló egykori hívei közül fölkértek, hogy egyezés létrehozása érdekében működjék; de ő a megegyezésre való készségük őszinteségében nem bízott.²

Ezalatt a magyar országgyűlésen kitűzött határidő letelt, a nélkül, hogy Ulászló életben maradása felől hír jött volna, így tehát nem lehetett többé kétség arra nézve, hogy a várnai csatateren elesett. Ennek következtében az utolsó országgyűlésen választott küldöttség két tagja, Szécsi Dénes prímás és Garai László bán, július közepén Bécsbe érkezett.³ A harmadik, Ujlaki Miklós erdélyi vajda, vonakodott hozzájuk csatlakozni, csak hat héttel később, miután a római király követei által külön meghívott, határozta el magát a megjelenésre. Ötszáz lovas kíséretében tartotta fényes bevonulását, a mely alkalommal Frigyes mindent megtett, hogy kitüntető fogadtatással a gőgös főurat megnyerje. Azonban míg e tekintetben nagy önmegettagdást tanusított, a tárgyalásokban merev álláspontra helyezkedett.

A magyarok azt kívánták tőle, hogy Lászlót és a koronát azonnal adja át nekik, mert őt Székesfehérvárt újból megkoronázni óhajtották; viszont ígérték, hogy a koronázás után gyámsága alá visszabocsátják és ő tetszése szerint Pozsonyt, Bécset vagy Brünnt jelölheti ki neki tartózkodása helyéül.

Azonban Frigyes, ki bizalmas emberei előtt úgy nyilatkozott, hogy a szerzett tapasztalatok után a magyarok pecsétes leveleire és esküjére semmit sem ad, az ajánlatot elutasította.⁴ Az értekezlet eredmény nélkül oszlott szét.

A következő (1446) év elején Frigyes értesítést kapott

¹ Ezt Piccolomini beszéli el 1447 január 8-ikán a pápa előtt tartott beszédében. *Mittheilungen des Institutes für österreichische Geschichtsforschung*. XXXIV. 522.

² Giskrának 1445 augusztus 7-ikén Bécshez írt levele. *Quellen*. 3111. sz.

³ Erről szóló egykorú jelentés Frankfurt város levéltárában. Janssen: *Frankfurts Reichsrespondenz*. II. 87.

⁴ Schlick kancellár 1445 október 8-iki levele. *Arkiv Česki*. II. 409.

Giskrától, hogy a magyarok Ausztria ellen támadást terveznek, minélfogva tartományaiban közfölkelést rendelt el.¹ A hír alaptalan volt. A februárban tartott magyar országgyűlés a tárgyalások megújítására újabb követséget küldött hozzá. Ez szintén nem ért célzt.²

Ekkor a fegyveres összeütközés veszélyét idézték föl a Czilli grófok, kik Horvátországban a vránai perjelség fontos várait és gazdag birtokait önkényesen elfoglalták. Hunyadi János kényszerítve volt, a magyar korona tekintélyének megóvása érdekében, ellenök sereget vezetni; Horvátországból Stiriába nyomult, hogy a Czillik ősi birtokain folytassa hadműveleteit. Nehogy Frigyes úgy vélekedjék, hogy ezek ellene is irányulnak, levélben megnyugtatta őt, és fridecki kapitányától a területén való átvonulásra fölhatalmazást kért. Azonban ennek követelését, hogy nagy pénzüsszeggel vásárolja meg az engedélyt, elutasította, és mind őt, mind a gráci kapitányt, kik erőszakosan fel akarták tartóztatni, visszaverte. Ezeknek hallatára Frigyes május 4-én közfölkelést rendelt el, de ezen intézkedés most is feleslegesnek bizonyult, mert Hunyadi János, miután a Czillikkel végzett, visszavonult.

Ennek ellenére Frigyes a június elején tartott magyar országgyűléshez írt levelében panaszt emelt Hunyadi ellen; azzal vádolta, hogy hadüzenet nélkül támadta meg a Czilliket és írásban tett ígéreteit megszegve az ő stíriai birtokain is pusztításokat vitt véghez.

Hunyadi az ország rendei előtt élő szóval igazolta magát és fölhívásukra Frigyeshez levelet intézett, melyben békés hajlamait hangoztatva kijelenté, hogy mások által kényszerítve ragadott fegyvert. Tárgyilagos és hideg sorait azon felhívással zárja, hogy «az ő felajánlott szolgálatait ne vesse meg és igazolását fogadja el.»³

A német királylyal szemben tanúsított erélyes föllépése valószínűleg befolyást gyakorolt az ország kormányzójává tör-

¹ Január 22-ikén Bécshez intézett rendelete. *Quellen*, 3138. szám.

² Knauz: *Az országos tanács* 128. Teleki. X. 182. *Monumenta Poloniae*. II. 14.

³ A június 11-ikén kelt, Vitéz által fogalmazott levél Vitéz levelei között. Schwandtner. II. 35.

tént egyhangú megválasztására, a mihez azon megbízatás járult, hogy László és a szent korona kiszolgáltatását fegyver hatalmával erőszakolja ki.

Míg a kormányzó a hadjáratra előkészületeket tett, a római király cselszövényekkel igyekezett magának a külföldön támogatást szerezni. A pápánál bepanaszolta a magyarokat, Velenczében pedig azzal gyanúsította, hogy a köztársaság ellen irányult fegyverkezések.

Hunyadi mindkét helyre felvilágosító levelet intézett és az ellenségeskedésekért a felelősséget Frigyesre hárította.

«Polgárháborúk által zaklatott hazánk, — írja a pápának — Isten kegyelméből lassankint nyugalomra jutott és figyelmét a hitetleneknek Európából kiűzésére készült irányozni. Azonban a fejedelem, ki a keresztyén világ Augustus-ának címét viseli, feltépi a behegedt sebeket és új viszályokat támasztva, felbontja az áhított békét; noha jól tudja, hogy hazánkra semmi jogigényt nem emelhet, főleg most, miután az ok, mely támadásra készítette, eltűnt. Ugyanis a zavar, melyet két király megválasztása idézett elő, megszűnt; az egyik Isten akaratából meghalt, a másikat közakarattal uralkodónknak ismertük el. Ismételten kértük föl a római királyt, hogy ezen uralkodónkat az ország trónjára helyezze és a jogtalanul elfoglalt területet adja vissza. Neki azonban a hön óhajtott béke nincs ingyére; ő tehát, hogy időt nyerjen, üres szavakkal tartott minket és azalatt a korábbi sérelmeket újabbakkal tetéztve, foglalásokat tesz, királyi és egyházi jövedelmeket bitorol és a mi leginkább esik nehezünkre, a népet zsarolja, erősségeket épít, megengedi, hogy a templomokat bennük rendezett tánczvigalmakkal megszentsegtelenítések, a győri székesegyház mellett ő maga istállót építtet. Egy szóval hazánknak a pogányok támadása sem árt annyit, mint az ő váratlan ellenségeskedése.»¹

Hunyadi azután mintegy húszezer fegyveres élén az osztrák határ felé indult. Sárvári táborából fölhevítva Bécs város tanácsát, hogy közös uralkodójuk érdekében, közös ellenségük megalázására egyesüljön vele. Levelét a tanács az alsó-ausztriai rendek

¹ Az 1446 október 18-ikán a pápához intézett levél. Schwandtner: *Scriptores*. II. 38. lap. Ugyanazon napon ment a velencei dogéhoz hasonló levél. Ugyanott 40. lap.

elé terjeszté, a kik azonban a tényeket elferdítve, alaptalan vádakát emelve válaszoltak.¹

Ezalatt Hunyadi Rozgonyi Rajnáldot Bécs felé küldötte, ő maga pedig Németujhely ellen nyomult; mivel azonban a város ellentállott és ő ostromra nem volt fölkészülve, Neunkirchen mellett ütött táborn. Innen november 27-én Bécs városhoz újabb felszólítást intézett a csatlakozásra és négy nap alatt követelt választ, melynek tartalmától tette függővé, vajjon a város ellen fordul-e, avagy Frigyes megfenyítésére Stíriába vezeti a seregét.²

Fenyegetődzése nem maradt hatástalan. Frigyes kancellárját, Schlick Tamást, Czilli Ulrik gróffal és két osztrák főúrral a kormányzóhoz küldötte. Ez a kért fegyverszünetet csak úgy volt hajlandó megadni, ha a római király Gyórt azonnal visszaadja, míg a többi vitás kérdések a következő év tavaszának elején tartandó békeértekezleten kerülnének eldöntésre. Frigyes, noha az osztrák rendek hathatósan rábeszélék őt, hogy ezen föltételt fogadja el, időnyerés végett a béketárgyalásokat elhalasztani kívánta addig, míg azok vezetésére pápai legátus küldését kieszközli. Hunyadi ekkor ultimátumot terjesztett elő, mely Győr visszaadására a következő év február 2-kát tűzte ki végső határidőül. Frigyes ehhez hajlandó volt hozzájárulni, de azon föltétel alatt, hogy a várost és várat a horvátországi rendek vegyék át tőle, a mely javaslatot Hunyadi fölháborodással utasította vissza és pusztítva vonult Leobersdorfig.³ Innen december 9-én ismét írt az alsó-ausztriai rendeknek és Bécs városának. Kijelentette, hogy közös uralkodójuk jogainak megoltalmazása végett ragadott fegyvert és azon komolyan nem vehető megfontolással élt, hogy a László és Frigyes területét elválasztó határokat nem ismervén, engedte meg a dúlásokat; biztosította őket, hogy ha Frigyes támogatásáról lemondanak, további kártételektől meg lesznek óva, ellenkező esetben azokért a felelősség őket terheli.

Az osztrák rendek viszont Hunyadinak figyelmébe ajánlották, hogy uralkodója majdan örökös tartományai pusztítá-

¹ Kollár. II. 1246—61.

² Ugyanott II. 1266.

³ Ugyanott 1272—80.

sáért őt fogja felelősségre vonni; ennél fogva felhívták, hogy a pápai követ megérkezéséig az ellenségeskedéseket szüntesse be, mert különben kénytelenek lesznek a pápánál és az összes keresztyén fejedelmeknél panaszt emelni, a mi őt és nemzetét gyűlöletes világításba fogja helyezni.¹

Ezt Frigyes ekkor már megkísérelte. Követe, Piccolomini 1447 január 8-án a pápa előtt tartott beszédében azzal vádolta Hunyadi, hogy kellő ok nélkül tört Ausztriába; azon követelését, hogy László másodizben megkoronáztassék, «esztelennek» bélyegezte, fejtegette, hogy a gyermek királynak és a szent koronának a törvényes gyám kezei között kell maradni; végre bejelenté, hogy uralkodója kényszerűségből fog most fegyverhez nyúlni.²

Frigyes pedig, míg egyrészt a Lászlóhoz ragaszkodó magyar rendeket a kormányzóval szemben ellenszegülésre serkentette,³ magyar területen Szarvkö várát hatalmába ejtette.⁴

Hunyadi el lévén határozva, hogy a sérelmeket megtorolja, szövetségeseket keresett. Egyik diplomatáját, ki előbb Prágában városi tanácsnok volt, Cseh- és Morvaországba küldötte, hogy ott a rendeket csatlakozásra hívja föl.⁵ A lengyeleket is megnyerni igyekezett; a hozzájuk intézett levélben a németek és magyarok között uralkodó «nemzeti gyűlöletről» beszél, mely a fegyveres mérközést elkerülhetetlenné teszi.⁶

IV.

Éppen ezen időben (1447 márczius 6-án) foglalta el IV. Eugen pápa halála után szent Péter székét V. Miklós, ki alig egy esztendővel azelőtt Magyar- és Csehországban járt, a hol személyes tapasztalásból meggyőződést szerzett a belső béke helyreállításának sürgető szükségességéről.

¹ Ugyanott 1284—7.

² A beszéd: *Mittheilungen*. XXXIV. kötetében.

³ Ezen leveleiről szól az országtanács 1447 február 25-ikén kelt rendeletében. Kovachich: *Supplementum*. II. 51.

⁴ Ezt Szécsi Tamás 1447 február 11-ikén Schlick kancellárhoz írt levelében említi. Chmel: *Österreichischer Geschichtsforscher*. I. 271.

⁵ Palacky. IV/1. 173.

⁶ 1447 február 27-ikén. Katona. XIII. 530.

Uralkodásának már legelső napjaiban értesítette Frigyes, hogy céljának elérése végett követet fog küldeni és fölhívta, hogy mielőbb fegyverszünetet kössön Hunyadival. A római király egyháza fejének levelét válasz nélkül hagyta; de ez is a követ útnak indításával késedelmeskedett, csak május 21-én értesítette Frigyes és Hunyadit, hogy a követ a legrövidebb idő alatt elindul, egyúttal a fegyverszünet megkötésére vonatkozó fölhívását ismételte.¹

Óhajta ekkor már teljesezésbe ment. Czilli Ulrik gróf közbenjárására a két fél megbízottai a magyar-stájer határon, Radkersburgban találkoztak és június 1-én a tényleges birtokállomány föntartása alapján két évre szóló fegyverszünetet kötöttek. Az erről kiállított oklevél tanúsága szerint «zálogjog czímen, fegyver hatalmával és más módon» a római király Sopront, Kőszeget, Rohonczt, Szalonokot, Borostyánkőt, Dévényt, Katzensteint és Baumgartent; Albert főherczeg Fraknót, Kismartont, Kaboldot, Lánzsért és Bélát tartozékaival bírta. Ezen sorozatból Győr kihagyatott, mert a magyarok ezen városnak a fegyverszünet alatt visszabocsátásához ragaszkodtak.

Az állandó béke tárgyában határozottat, hogy november 10-én a két fél által kiküldendő nyolcz-nyolcz meghatalmazott, a pápai legátus elnöklete alatt, Bécsben összeül és mindkét rész igényeinek megvizsgálása után dönteni fog; ha pedig ezen értekezlet eredményre nem vezet, mindkét rész a döntést a pápára és a bíbornoki testületre bízta.²

Néhány nappal utóbb a csehországi rendek, kik szintén hajlandók voltak Lászlót királyul elfogadni, ha Frigyes őt kiszolgáltatja és megkoronáztatása végett Prágába bocsátja, felszólították a magyarokat, hogy szeptember végére követeket küldjenek Bécsbe, a hol közös eljárás megállapítása céljából értekezzenek. A magyarok erre azt válaszolták, hogy a Regedén elvállalt kötelezettségnek meg akarnak felelni és november 10-én a császárral a béketárgyalásokat megindítják, ennélfogva a közös értekezlet megtartását ezen időpontra kérték halasztatni.³

¹ Teleki X. 199—201.

² Chmel: *Materialien*, I/2. 238.

³ Palacky IV/1. 173.

A pápai követ, Carvajal bíbornok, Ausztriába érkezvén, türelmetlenül sürgette a magyar biztosok megjelenését Bécsben. Ezek, miután az útlevel kiállítására körül támadt nehézségek elhárítottak, (1448) február végén érkeztek meg, Ekkor a tárgyalások megindultak ugyan, de márczius elején eredmény nélkül megszakadtak.¹

Ezért az 1448 május havában tartott magyar országgyűlés elhatározta, hogy többé nem küld követeket Frigyeshez. Hunyadi tehát, mikor a pápai legátus felhívta, hogy az ő elnöklete alatt megindítandó tárgyalásokra biztosokat küldjön, tagadó választ adott; de nem szándékozott az érintkezést megszakítani. Amellett, hogy a béke létrejöttét az ország érdekében szükségesnek látta, a római király személye iránt — a hozzájuk közel álló Piccolomini tanúsága szerint — bizonyos vonzalmat látszott táplálni.² Ezért a pápai követet közbenjáró igyekezetei folytatására buzdította.

«Mi, — írja neki — miután oly sok igazságtalanságot és erőszakot szenvedtünk, eluntuk a folytonos ellenkezéseket, az alkudozás gyakori elhalasztását, a mesterséges kifogásokat és a ravasz fönn tartásokat. Ideje tehát, hogy a sérelmeknek és alkudozásoknak végét necsak reméljük, hanem valósággal elérjük. Főtisztelendő úr tehát folytassa a béke érdekében igyekezeteit. Itt a kedélyeket hajlandóbbaknak fogja találni a békére, mint a háborúra; föltéve, hogy a római király egyenes, őszinte, határozott akaratát közölheti velünk, és így a gyakran tárgyalt ügy végre elintézését nyer, többé haladékot nem szenved; hogy azután azon föladatoknak élhessek, melyeket a keresztyénség és ezen ország védelmére megoldani köteles vagyok.»³

Carvajal június végén Budán időzött, de Frigyeset nem bírhatta rá, hogy oda követeket küldjön; ellenben kieszközlte, hogy a magyar országtanács Pozsonyba az ő elnöklete alatt tartandó értekezletre küldöttséget menesszen. Ő maga július

¹ V. ö. e sorok írójának akadémiai értekezését: *Carvajal János bíbornok magyarországi követségei.* (1889) 11.

² Így ír Hunyadról: «Hic Fridericum caesarem, sive vera fuit, sive simulata benevolentia, singulari affectione prosequere se ostentabat.» Kollár. II. 374.

³ 1448 június 3-ikán. Schwandtner. II.

végén Pozsonyban volt. Azonban a császár és a magyar országtanács között a békét nem sikerült létrehozni. Csak annyit ért el, hogy, az ő és Czilli Ulrik közbenjárása mellett, az Ausztriában gyakran dúló Szentmiklósi Pongrácz a császárral egyezsége lépett, melyben kötelezte magát, hogy azon esetet kivéve, ha egész Magyarország háborút visel Frigyes ellen, ő békét fog vele tartani.¹

Ezen tárgyalásokról Carvajal az ország déli részében táborozó Hunyadi értesítvén, arra igyekezett rábirni, hogy a regedei fegyverszünet meghosszabbítását tegye lehetővé. A kormányzó mentegetődzött, hogy az országtanács hozzájárulása nélkül nem intézkedhetik.²

Azon súlyos vereség után, melyet Hunyadi a Rigómezőn a törököktől szenvedett, a legatus megújította igyekezeteit. Azonban az országtanács arra hivatkozott, hogy a császár most még elbizakodottabb és követelőbb lesz, minélfogva a békealkudozások megindítását későbbre kell halasztani; de kijelentette, hogy ezalatt az ország mindennemű ellenségeskedést kerülni fog.³

Ezen felfogás alaposnak bizonyult, mikor Carvajal sürgetésére 1449 február havában császári és magyar biztosok összeültek. A tárgyalások nem vezettek eredményre.⁴

Kevéssel utóbb Szentmiklósi Pongrácz a békeszerződést megszegve, nemcsak betöréseit újította meg Ausztriába, hanem megfeszkelte ott magát és erősségeket épített. A Thájától a Dunáig és a Morvától Kremsig ért hatalma, melynek megtörésére az osztrák rendek 1449 szeptember 1-én tartott gyűlésükben jelentékeny sereg kiállítását határozták el, a császár pedig Czilli Ulrik grófot nyerte meg a fővezérlet elvállalására. 1450 tavaszán megindult a háború. Az osztrákok megvítetták a rablóvezér osztrák erősségeit, a Morván átkeltek és Szakolczát hatalmukba ejtették. A békét Hunyadi állította helyre, ki a császár irányában kezességet vállalt azért, hogy Szentmiklósi Pongrácz ezentúl Ausztriát meg fogja kímélni.⁵

¹ Augusztus 5-ikén. Kollár. II. 1351. Teleki X. 237.

² 1448 szeptember 14-ikén. Vitéz levelei között, Schwandtner II.

³ Erről Vitéz 1448 december 14-ikén értesít őt.

⁴ Knauz 79.

⁵ Huber: *Ausztria története*. III. 56.

Eközben az ország sérelmeinek orvoslása elől Frigyes makacsul elzárkózott. A június havában tartott pesti országgyűlés azért újból a pápa közbenjárását kérte.

Panaszt emelt előtte Frigyes ellen, ki a királyt letartóztatva a nemzet becsületét is bilincsekbe veri. Elmondja, hogy az ország rendei bármilyen igazságos föltételeket elfogadni, sőt a békét még áldozatok árán is megvásárolni készek; de a római király az országot mostani nehéz helyzetében megfosztja fejétől és területét háborgatni meg nem szűnik; miután az ország jogait megsértette és méltóságát lealázta, most honfit honfi ellen fegyverkeztet föl. Mindezt eddig békésen szenvedték el, a baj orvoslását az időtől várták. De mivel a római királyt sem ügyük igazsága, sem erélyesebb lépéseik makacs elhatározásától el nem téríthetik, türelmüknek vége szakad. Mielőtt mégis «tovább mennének,» a pápát kéri föl, eszközölje ki királyuknak a koronával kiszolgáltatását, az ország megcsontkított határai helyreállítását, a fogságban levő Garai szabadonbocsátását. Ha ezt ő szentsége nem bírja kieszközölni, mivel az elmék ingerültségét tovább fékezni nem áll hatalmukban, «a fegyver, keresztyén vért ontva, fog dönteni.»¹

V.

Ezen vészjósló nyilatkozat után alig mult tel néhány hónap, a helyzetben meglepő fordulat állott be, mely a szentszéktől a közbenjárás föladatát elhárította.

Szeptember havában, Czilli gróf és Ungnad báró közvetítése mellett, Frigyes tárgyalásokat folytatott Hunyadival,² ki most nem habozott saját felelősségére, az országtanács mellőzésével, a legfontosabb országos érdekek tekintetében, titkos szerződést kötni, mely hivatva volt őket az érdekközösség kötelékével szorosan összekötni.

A kormányzó kötelezte magát, hogy a római királyt a gyám jogainak gyakorlásában és a szent korona őrzésében nem akadályozza, sőt ellenkezőleg, támogatni fogja abban,

¹ 1450 június 15-ikén. Schwandtner II. 89. Hasonló panaszos levél íratott a velencei köztársasághoz is. Ugyanott. 91.

² Knauz 99, 101.

hogy Lászlót, míg tizennyolczadik életévét eléri, a szent koronával együtt gyámsága, gondoskodása és hatalma alatt maradjon ugyanezen időpontig Frigyes és övéi a magyarországi várakat, királyi és mezővárosokat, melyeket tényleg bírnak, birtokukban megtarthassák.

Viszont Frigyes kötelezte magát, hogy László nagykorúságig Hunyadit a kormányzói tiszt gyakorlásában nem akadályozza, sőt ellenkezőleg azok ellen, kik őt háborgatnák, támogatni fogja, őt az időpontról, a mikor gyámsága alól Lászlót szabadon bocsátani szándékozik, eleve értesíti és neki azontúl is a királynál tettel és tanácssal szolgálatára lesz.

Mindketten fogadást tettek, hogy egymással békességben, összetartásban, egyetértésben fognak élni és ezen szerződést érvényben tartják, még ha később akár az egyik, akár a másik a magyar rendekkel bármilyen egyezsége talál lépni.¹

Hunyadi ily módon nyíltan ellentétbe helyezkedett az ország politikájával, mely a német gyámság megszüntetését, a királynak Magyarországon neveltetését, a korona és a magyarországi területek kiszolgáltatását sürgősen követelte. A tényleg főnnálló helyzet fönntartásába belenyugodott, sőt kijelentette, hogy a megválasztatása érdekében jövőre alkotandó országos végzéseken is túlteszi magát. E mellett elismerte, hogy Frigyeset, mint a kiskorú király legközelebbi rokonát, ámbár idegen uralkodó, Magyarországbán a gyámság tiszte megilleti. Végre kormányzói jogkörén túllépve, önkényesen a király nagykorúsága időpontjának megállapítására vállalkozott.

Azon leplezetlenül bevallott czélból tette ezt, hogy a kormányzói tisztet a következő nyolcz esztendőre magának biztosítsa.

Ebben kétségkívül azon törekvés vezérelte, hogy a német királylyal való őszinte kiengesztelődés után a törökök elleni harcznak szentelhesse egész erejét és a császár közreműködésére biztosan számíthasson. Valószínűleg azon aggodalmat is táplálta, hogy László a római király gyámsága alól kiszabadulva, anyai nagybátyjának még veszélyesebb befolyása alá kerül. Mégis,

¹ Az 1450 október 22-én Hunyadi által kiállított okirat Bácsban. Kiadta: Kurz. I. 258.

noha nem kell, sőt nem is szabad föltenni, hogy önző számítás vezérelte, eljárása az országos végzésekbe ütközött, a nemzetre önrendelkezési jogának szempontjából sérelmes volt és veszélyes következmények szülőjévé válhatott. Előre kellett látni, hogy a királyi gyermek német udvarnál, német nevelő (Wendler Gáspár) és német kamarás (báró Ungnad János) befolyása alatt a magyar nemzettől elidegenedik, majdan tájékozatlanul és elfogultan veszi át az uralkodást.

Frigyes, a mikor Hunyadit megnyerte, egy másik hatalmas magyar urat is lekötöztetett. Garai Lászlót, kilencz év óta foglyát, szabadnak nyilvánította, túsul nála hagyott öcsését elbocsátotta és Dévény várát visszaadta neki.¹

Ellenben, meg lévén nyugtatva az iránt, hogy magyarországi birtokait most már nem fogják visszakövetelni, azokat új szerzeményekkel gyarapította. 1451 nyarán testvérétől Fraknó, Kabold, Kismárton várakat vásárolta meg.²

Azonban az új helyzet előnyeit alig egy esztendeig élvezte zavartalanul. Ugyanis Ausztriában az ő gyámsági kormányzása közeliügyletlenséget keltett. A rendek köréből súlyos vádak emelkedtek ellene: hogy az általok oldala mellé helyezett tanácsosokat mellőzi, stiriai származású kegyenczei kormányoznak nevében, és a rendekkel úgy bánt, «mint ha rabszolgák volnának»; új adókat és vámokat hozott be, rossz ércpénzt veret; a közjvedelmeket saját udvartartására és magán-építkezéseire fordítja, míg Lászlót és nőtestvérét méltatlan szűkölkedésben hagyja tengődni.³

A közóhajtnak, hogy kormányzása alól szabaduljon a tartomány, teljesülésére alkalom kínálkozott az 1451-ik év nyarán, a mikor Frigyes készüléteket tett, hogy császárrá koronáztatása végett Rómába megy. Az osztrák rendek azon tervvel foglalkoztak, hogy távolléte alatt Lászlót nagykorúnak nyilvánítsák. Azonban a római király erről értesülvén, elhatározá, hogy gyámfiát magával viszi. Ez ellen az osztrákok óvást emeltek, de felszólalásukra elutasító választ kaptak.

¹ Garai 1450 november 6-iki térítvénye Chmel: *Materialien* I/2. 329.

² 1451 július 20 és augusztus 5-ikén kelt okiratok a bécsi titkos levéltárban.

³ Kollár. II. 191. Huber. III. 77.

Ekkor gyűlést tartottak, a mozgalom intézőjét, Einzinger Ulrikot főkapitánynya választották és Frigyesnek fölmondották az engedelmességet. Czilli Ulrik gróf csatlakozott hozzájuk és ígérte, hogy a magyarok támogatását is kieszközli.

Hunyadi János nem gondolt arra, hogy egy évvel azelőtt elvállalt kötelezettségének megfelelően és Frigyes oldala mellé álljon; sőt szeptember végén az országtanács követei azon kívánságot terjesztették eléje, hogy elutazása előtt Lászlót bocsássa Magyarországra. Tagadó választ kaptak ugyan, de megnyugtatójuk végett több német tanácsos úgy nyilatkozott, hogy annak idején inkább nekik fogja uralkodójuk a királyt kiszolgáltatni, mintsem az osztrákoknak. Erre a magyarok a fennálló fegyverszünetet egy évre meghosszabbították.¹

Czilli gróf unszolására a magyar országtanács három hónappal később új kísérletet tett. Követi december második felében Grácban jelentek meg, épen akkor, mikor Frigyes az elutazásra készen állott, minélfogva csak útközben Leobenben fogadta őket. Előterjesztésükre azt válaszolta, hogy gyámfiára vonatkozó rendelkezéseit most már nem változtathatja meg. Egyúttal azon reménységét fejezte ki, hogy a magyarok a fegyverszünetet lelkiismeretesen megtartván, az osztrák lázadókat támogatni nem fogják. Előadta, hogy útjának egyik célja a pápát a törökök ellen indítandó hadjárat tervének megnyerni és felhívta az országtanácsot, hogy Rómába küldjön követeket, kik szintén ezen irányban működjenek.

A magyar követek erre kijelentették, hogy elvállalt kötelezettségeiknek meg fognak felelni; de mivel mind az osztrákok, mind a csehek László kiszolgáltatását követelik, ők sem maradhatnak ezen kérdéssel szemben közömbösek, mert királyuknak körükben időzése nekik nagy előnyöket ígér; ha tehát kívánságuk teljesületlen marad, a pápa és a keresztyén fejedelmek előtt panaszt fognak emelni ellene; a török háborúra vonatkozó szándékát elismeréssel üdvözlük; ennek megvalósítása a római király kötelességeihez tartozik és ezért László kiszolgáltatását megtagadni nincs feljogosítva.

¹ Ezt azon előterjesztésből tudjuk, a melyet a jól értesült, a tárgyalásokban résztvevő Piccolomini feljegyzései szerint három hónappal utóbb egy másik követség intézett Frigyeshez. Kollár. II. 220.

Frigyes nem engedett. Úgy nyilatkozott, hogy ezen ügyben Rómából visszatérte után fog határozni és most maga ismételte, hogy akkor inkább a magyarokat, mint az osztrákokat fogja meghallgatni.

Ezzel az országtanács követei kénytelenek voltak beérni; de az ígéletben nem bíztak. Ennélfogva László nevelőjével, Wendler Gáspárral titkos tárgyalásokba bocsátkoztak az iránt, hogy útközben növendékét szöktesse meg és hozza Magyarországba.¹

A császár távolléte alatt az ő gyámsági kormányzásának megszüntetése végett egyesültek az összes országok, melyek ez irányban eddig külön tettek erőfeszítéseket. A magyar rendek teljhatalommal felruházott nagyszámú küldöttsége Bécsben, márczius 5-ikén az osztrák rendekkel formyszerű szövetséget kötött, a melyhez a cseh- és morvaországi rendek is csatlakoztak. Megállapodtak abban, hogy jövődő uralkodójukat, ha lehet, jószerivel, szükség esetén fegyver hatalmával kiszabadítják gyámja kezeiből, kiskorúsága idejére közösen gyámokat rendelnek és atyja végrendelete értelmében Pozsonyban helyezik el.

Mindenekelőtt kísérletet tettek, hogy a pápa közbenjárásával érjék el céljukat. A magyarok és osztrákok Rómába követeket küldöttek, kik az onnan visszatérő császárt Florenzben várták be, azonban azt sem érték el, hogy őket fogadja és meghallgassa. László nevelője itt készült végrehajtani a megszoktatási tervet, a mely azonban fölfedeztetvén, meghiusult.

A császár római időzése alatt a pápát meggyőzte a felől, hogy az ellene szövetkezett rendek magánérdekek sugallatára foglalnak állást az ő törvényes gyámsága ellen, sőt nem habozott a magyarokat azzal rágalmazni, hogy «hozzá lévén szokva uralkodókat láb alól eltenni», László életére törnek. Így tehát a követekre kedvezőtlen fogadtatás várakozott. A pápa az osztrákokat, mint lázadókat egyházi büntetésekkel fenyegette, Hunyadi Jánost pedig felhívta, hogy azokat támogatásban részesítse.²

Azonban mikor junius második felében a császár gyámfiá-

¹ Piccolomini elbeszélése.

² 1452 ápril. 22-én. Katona. XII. 349.

val Németujhelyre visszaérkezett, az osztrák rendek készüléket tettek, hogy sereget vezetnek ellene, majd körülzárták s ostrom alá fogták a várost.

Frigyes ekkor megkísérlé, hogy a magyarokat a csatlakozástól visszatartsa. Július 7-én a kormányzóhoz levelet írt, a melyben a keresztyénség nagy érdekeinek követeléseit állította szemei elé. Egyuttal értesítette, hogy ékesszóló titkárát, Piccolominit szándékozik követségbe küldeni hozzá. Hunyadi azt válaszolta, hogy szívesen fogja látni és megfelelő menedéklevelet állított ki javára.¹ A magyar országtanács nem is küldött csapatokat az osztrák szövetségeseknek; arra szorítkozott, hogy Frigyes osztrák híveit fölszólította, ne akadályozzák László alattvalóit kitűzött céljuk elérésében.²

Augusztus végén a császár meghívására Németujhelyt több német fejedelem — köztük két bajor herceg, egy brandenburgi örgróf és egy badeni tartományi gróf és három püspök — jelent meg, kik megbízásából az ostromló sereg vezéreivel tárgyalásokba bocsátkozván, szeptember 3-án egyezséget kötöttek, a melynek föltételei szerint a császár Lászlót ideiglenesen nagybátyjának, Czilli Ulrik grófnak adja át, míg november 10-én a magyar, cseh, morva és osztrák rendek Bécsben tartandó értekezletén a császár és a két osztrák főherceg hozzájárulásával a király kiskorúsága idejére a szükséges intézkedéseket megteszik.

Frigyes másnap Lászlót csakugyan kiszolgáltatta; de az osztrákok az egyezés megerősítését megtagadták és a nélkül, hogy szövetségesaik hozzájárulását kikérték volna, bevégzett ténnyt teremtettek. A Czilli gróf által Bécsbe vezetett királyt, noha csak tizenharmadfél esztendő volt, és neveltetése sem készítette volt elő az uralkodói hivatás betöltésére, nagykorú uralkodónak ismerték el.³ Einzinger ugyanis szintúgy, mint Czilli gróf, azon reményt táplálta, hogy a gyermek neve alatt ő fog uralkodni. Ezért egyikük sem gondolt arra, hogy őt Magyarországba bocsássa.

¹ Ezt Piccolomini maga beszéli el.

² Augusztus 8-ikán. Chmel: *Materialien*. II. 21.

³ Piccolomini írja, hogy az osztrák Lászlót Bécsben „*evelut principem regnantem*” fogadták. 386.

Ezen események felől a magyarországi rendek a Budán tartott országgyűlésen értesülván, belenyugodtak abba, hogy László nagykorúnak ismertessék el. Követeket választottak, kik őt az uralkodás átvételére Magyarországba meghívják.

A küldöttséget, melyet a biboros primás vezetett, de a melyben Hunyadi János nem vett részt, október 7-én Bécs város határánál László fogadta és az üdvözlő beszédre, mint valóságos uralkodó maga válaszolt, a következő napokban pedig személyesen tanácskozásokat folytatott a magyar urakkal.¹

Néhány nap múlva a császár követei, Piccolomini, Sonnenberg kanczellár és Hartung von Kappel jogtudor érkeztek Bécsbe. A magyar urakat fölkeresvén, küldőjük üdvözlét adták át és mentegették őt mind azért, hogy a magyar követeket Florenczben nem fogadta, mind pedig azért is, hogy a magyar rendek hozzájárulása nélkül rendelkezett királyuk kiszolgáltatása iránt; készségét jelentették, hogy a fönnforgó ügyek iránt velök tárgyalásokba bocsátkozik.

A magyarok szónoka, a váradi püspök válaszában köszönte a császári üdvözlét, kijelentette, hogy az audientia megtagadására nem fektetnek súlyt, az is közömbös előttük, hogy uralkodójuk mily módon szabadult ki, hálát adnak Istennek, hogy szabadságát visszanyerte; a császár ajánlatát egyébiránt közölni fogják a királylyal, a kinek elhatározásához fognak alkalmazkodni.

Piccolomini erre csodálkozását fejezte ki a fölött, hogy a király «szabadulásáról» beszélnek, mintha fogoly lett volna, pedig a császár úgy bánt vele, mint ha fia lett volna.

Másnap a Burgba hivattak, hol a király a magyar uraktól és az osztrák rendektől környezve fogadta őket. Nevében a váradi püspök előadta, hogy üdvözlét küldi a császárnak. kit azon esetre, ha a koronát és a magyarországi várakat visszaadja barátsága és a hálája felől biztosít; ellenkező esetben jogait érvényesíteni fogja.

Sonnenberg nem mulasztotta el megütközését fejezni ki a fölött, hogy a gyermek-király nevében kapták a választ.

¹ A követség egyik tagja, a vassvári prépost 1452 október 19-iki levele érdekes részleteket tartalmaz. Közölte Áldásy a *Századok* 1910. évfolyamában. 554.

«Mi — így szólt hozzá — a magyar uraknak adtuk elő azt, a mivel meg voltunk bízva; azzal, hogy Veled tárgyaljunk, nem vagyunk megbízva; a mit most nevedben velünk közöltek, híven elő fogjuk a császárnak terjesztetni.»

Az audientia végeztével a magyarok a császári követeket egy más terembe hívták. Itt a bibornok magát és főpap-társait a császár jóakarátába ajánlotta; a váradi püspök pedig föl-kérte a követeket, hogy a császárt, nehogy az országot maga ellen ingerelje, a korona és a várak visszaadására bírják rá.

Piccolomini ellenben igényeik mérséklésére intette őket és figyelmeztette arra, hogy a császár több irányban hasznos szolgálatokat tehet országuknak, egyszersmind újból kijelentette, hogy László iránt, míg gondjai alatt volt, atyai gyengédséget tanúsított. A váradi püspök viszont azt hangoztatta, hogy Magyarország szintén képes minden jót, a miben részesül, viszonozni, és kijelentette, hogy soha sem gondolta azt, hogy a császár mint fogolylyal bánt volna vele; csak azt akarta jelezni, hogy a magyarok most már könnyebben érintkezhetnek uralkodójukkal, mint azelőtt.

Ezalatt László teljesen meghódította a magyar követség tagjait azon nyilatkozatával, melyet hozzájuk intézett «Magyar vagyok, veletek kell maradnom.»¹

Piccolomini feljegyzi, hogy ezt a primás háromszor is elmondotta neki és sok ezer levél vitte az ország minden részébe.

A magyarok nem kutatták, vajjon önszántából és igaz érzés sugallatára, vagy pedig Czilli Ulrik tanácsára megtévesztésök végett, szólott így a király; megelégedtek a phrasissal és biztosítékokat nem kértek, sőt az ígéret beváltását sem sürgették. László ugyanis szavaiból nem vonta le a következményeket, nem sietett Magyarországba; ellenkezőleg a magyar rendeket Bécsbe hívta meg, az utóbbiak pedig december második felében készséggel gyülekeztek ide nagy számban; most már maga Hunyadi János állott élükön, ki az általa is nagykorúnak elismert király kezeibe letette kormányzói méltó-

¹ Piccolomini beszéli el, hogy László ezen nyilatkozatot a császári követek fogadtatása után tette, mikor az osztrák és magyar rendek két külön terembe vonultak vissza és ő rövid habozás után önszántából a magyarokhoz csatlakozott. Kollár II. 402.

ságát és tőle az ország főkapitányának tisztét fogadta el. Nemes becsvágyát kielégítette azon tudat, hogy hazája védelméről továbbra is gondoskodhatik, de figyelmét elkerülte az, hogy az ország politikai kormányzását a Czilli által irányított királyi gyermeknek engedve át, saját föladatának megoldását is kockáztatja.

Ezalatt a császár, ki a körülmények kényszerítő hatása alatt engedett volt, a közvetlenül fenyegető veszély elvonulása után úgy kezdett viselkedni, mintha ő lett volna a győző az osztrák rendek fölött. Ausztriából, noha gyámi hatósága itt megszűnt, nem vonult ki; Németujhelyt maradt továbbra is udvarával; arra, hogy a koronát és a magyarországi várakat visszaadja, nem gondolt; sőt arról álmodozott, hogy magát a gyámi tisztbe visszahelyezteti, a szenvedett sérelmekért elégtételt vesz és az osztrákokat, kik ellene a mozgalmat megindították, megfenyíti.

Mikor arról értesült, hogy a magyar küldöttség Bécsbe érkezett, az udvaránál időző német fejedelmeket több tanácsosa kíséretében oda küldötte. Ezek a magyarokat Hunyadi szállásán keresték föl. Piccolomini volt ismét a szónok. A császár üdvözlését jelentve, panaszt emelt azon sérelmek miatt, a melyeket az osztrák rendek részéről szenvedett és felkérte a magyarokat, hogy a császárnak jó tanácsosul szolgáljanak.

Ezek azonban a nekik felajánlott közvetítő szerepet nem vállalták el. Válaszuk úgy hangzott, hogy királyuk parancsára jöttek Bécsbe, közölni fogják vele a császár üzenetét és akarata szerint fognak eljárni. A császári tanácsosok a nélkül, hogy erre észrevételt tettek volna, fölháborodva távoztak. Majd az osztrák rendek részéről is elutasítottak, azon kijelentéssel, hogy a tárgyalásokra a németujhelyi egyezésben kitűzött november 10-iki határidő rég eltelt.

Ekkor a német fejedelmek vették át a közvetítést, mind az osztrák, mind a magyar rendeknél. Közölték velök a császár követeléseit, a gyámságba való visszahelyeztetése, a szenvedett károk megtérítése, a bűnösök megfenyítése tárgyában. Meghallgatták az ő követeléseiket is, melyek a magyar korona, úgyszintén a magyarországi és osztrák várak visszaadására vonatkoztak.

A császári tanácsosok kijelentették, hogy a magyar korona visszaadása tárgyában a császár nem fog nehézségeket támasztani, ha a többi vitás kérdés megoldatik; ellenben a magyarországi várakat, melyeket részint vásárolt vagy zálogba vett, részint jogos háborúban szerzett, ezentúl is megtartja.

A magyarok ennek ellene vetették, hogy Erzsébet királynénak nem volt joga várakat és városokat elzálogosítani, idegenek egyáltalán nincsenek feljogosítva várakat vásárolni; a háború pedig, a melyet a császár Magyarországon viselt, nem volt jogos, mert arra Garai Lászlónak hitszegő módon történt elfogatása szolgáltatott okot.

A császári tanácsosok ekkor fölmutatták a fejedelmek előtt az 1451-ik évi fegyverszünetről szóló okiratot, mely a császárt fölhatalmazta, hogy a békezsarók ellen fegyverrel léphessen föl, és Garai László térítvényét, a melyben elismeri, hogy elfogatása jogosan történt.

Az osztrák rendekkel a császári tanácsosok közölték, hogy uruk azon várakat, melyeket mint gyám tart kezei közt, költségeinek megtérítése után kész visszaadni. Ezzel az osztrák rendek nem elégedtek meg és azt követelték, hogy a császár a javakat, melyeket gyámsága idejében másoknak elzálogosított, a saját költségén váltsa vissza, a mit könnyen megtehet, mert másfél millió forintnál többet «zsarolt ki Ausztriából». Mire a tanácsosok azt válaszolták, hogy a számítás túlzó és az elzálogosítás az ország érdekében történt.

Hosszas izenetváltások után az osztrák rendek a következő ajánlatot terjesztették elő: a császár a várakat, melyeket akár Magyarországon, akár Ausztriában zálogczímen bír, a záloglevelek föltételei szerint megtartja; a többit a szent koronával együtt váltságdíj nélkül visszaadja; azokat, a melyeket magá elzálogosított, saját költségén kiváltja; viszont maguk nyolczvanezer forintot fognak neki fizetni.

A fejedelmek ezen föltételek elfogadását javasolták a császárnak, kit figyelmeztettek, hogy elutasításuk háborút vonna maga után, ő pedig jogos álláspontját ellenségeivel szemben megvédelmezni nem képes.

A császári tanácsosok ezután, hogy uralkodójuk döntését kérik ki, a német fejedelmekkel Németujhelyre mentek. Itt

Albert brandenburgi örgróf terjesztette elő a tárgyalások eredményét. A császár a föltételeket elutasította.¹

A magyar urak ekkor a tárgyalásokat megszakították; de mielőtt Bécsből távoznának, ismét elmulasztották a királyt rábírni, hogy az ország fővárosába vonuljon; belenyugodtak abba, hogy az országgyűlést, melyen a rendek hódolatukat voltak bemutatandók, nem a Rákosra, hanem az Ausztriával szomszédos Pozsonyba hívta össze, innen pedig csakhamar Bécsbe tért vissza. Ezzel nagy politikai hibát követtek el, melyet a következmények súlyos bűnné minősítettek.

VI.

A magyar rendek szükségesnek látták, hogy uralkodójuk és a császár között a megegyezés mielőbb létesüljön. A király február második felében Hunyadit, a nádort, Czilli Ulrikot, a váradi és passauai püspököt bízta meg a tárgyalásokkal, melyek az alsó-ausztriai Schwadorfban, Badenben és Bécsben folytak, de eredményre szintén nem vezettek.²

Ekkor Albert főherceg bátyjától fölhatalmazást eszközölt ki, hogy mint közbenjáró kísérletet tegyen. Hosszú alkudozás után sikerült olyan föltételeket állapítania meg, melyek a magyarok jogi álláspontját megóvták, a császárnak pedig jelentékeny előnyöket biztosítottak. Ezek szerint László Sopron várost és Fraknó várát ötvenezer forintban elzálogosítja a császárnak, Kismartont és Kaboldot pedig ki fogja váltani azon két osztrák főúrtól, a kiknek a császár elzálogosította; de ezen négy hely, noha idegen kézben marad, a magyar törvények és bíróságok hatósága alá jut; továbbá a császár a szent koronát méltányos kárpótlás fejében, Kőszeg és Rohonc városokat pedig váltságdíj követelése nélkül visszabocsátja.³

¹ Piccolomini 448—453.

² Ez 1453 február 24-ikén Bécsből Németországba küldött jelentés. *Fomes. Diplomataria*. XLII. 115 és Piccolomini ápril 6-ikán kelt levele. Wolkan kiadásában.

³ Ezen föltételeket az Albert által 1453 márczius 26-ikán kiállított okirat tartalmazza. A koronáról az áll, hogy „auf ein zimlich redlich Versorgnuss” fog visszaadni. (Chmel: *Materialien*. II. 46.)

Az osztrák rendek követelései szintén elintézést nyertek az egyezségben.

Ezt azonban Frigyes vonakodott elfogadni; különösen az osztrák rendek azon követelésében, hogy az uradalmakat, melyeket Ausztriában elzálogosított volt, maga pénzen váltsa vissza, nemcsak érdekei, hanem becsülete ellen irányuló merényletet látott, arra utalván, hogy a mit mint gyám jogosan és a közszükségletek fedezése végett cselekedett, érvénytelennek nyilváníttatni nem engedheti. Albert főherczeg rábírta ugyan az osztrákokat, hogy jelentékeny engedményeket tegyenek, de a császár hajthatatlan maradt, és kíméletlen hangon utasította el tanácsosai előterjesztéseit. Ezeknek erőfeszítéseiben Piccolomini ékesszólása egész hatalmával vett részt. Figyelmeztette Frigyeset, hogy az egész keresztyénség sorsa forog kockán; mert ha a császár és a magyarok között az egyezség létrejön, a törökök Konstantinápolyt nem merik ostrom alá venni, ha pedig erre mégis kísérletet tennének, a magyarok a kelet-római birodalom fővárosának elestét meg fogják akadályozni.

A császár vele is éreztette neheztelését és szemrehányásokat tett neki, hogy ő szintén ellenségeivel tart.

Azonban szavai mégis mély benyomást tettek rá, és másnap (márczius 26-án) hajnalban Albert főherczeget megbízta, hogy a magyar és osztrák rendekkel megállapított föltételeket szerződésbe foglalja össze, melyet azután a rendek elé terjesztett. Most azonban László támasztott nehézségeket; ő távollevő nagybátyjának visszatértéig halasztotta el a döntést; Czilli gróf pedig visszaérkezte után különféle ürügyek alatt késleltette az ügy elintézését; úgy, hogy a magyarok türelmükből kifogyva, elutaztak Bécsből, az egyezség megerősítése pedig elmaradt.¹

Május elején László arról értesíté a császárt, hogy buzgó igyekezetei ellenére a magyar rendek az egyezséghez való hozzájárulásukat megtagadták, mert az ország területi épségén csorbát ejteni nem engednek és őt figyelmeztették, hogy annak

oltalmazására ő is köteles, minélfogva az elidegenített összes várak és városok visszaadását kéri, ajánlkozván, hogy osztrák területek átengedésével fogja kárpótolni.¹

Ezen ajánlat el nem fogadtatván, később László határozottan kijelenté a császárnak, hogy az Albert főherczeg által kötött egyezséget a magyarok ellenkezése miatt meg nem erősítheti; de új tárgyalásokba bocsátkozni kész.²

Erre Frigyes nem volt hajlandó. Az év utolsó napjaiban László követei, magyarok, csehek és osztrákok, azon javaslattal járultak eléje, hogy személyes találkozáson tegyenek kísérletet a megegyezésre. Azonban a császár, noha attól tartott, hogy a magyarok fegyveres támadását vonja magára, kitérő választ adott. Közbenjárásuk László fogságban sínylődő nevelője érdekében szintén sikertelen maradt.³ A következő (1454.) év márczius második felében Frigyes arról értesülvén, hogy Csepreg vidékén magyar hadak gyülekeznek, a soproni tanács útján felvilágosítást kért rendeltetésük felől, «hogy szükség esetén ő is megtehesse hadikészületeit».⁴

A helyzet nehézségeit gyarapította egy Nankenreuter Nabukodonozor nevezetű osztrák condottieri, ki Czilli Ulrik gróf zsoldjában állott, Magyarországra tört és itt több erősségekben megfészkelte magát. Hunyadi ugyan megfenyítette és kiűzte őt, de neheztelést táplált a császár ellen, a miatt, mert megkeresésére segítségben nem részesítette.⁵

Ilyen apró torzszalkodások kötötték le a közfigyelmet, mikor a keresztyénség érdeke közös erőfeszítést követelt volna tőlük.

1453 május 29-én elesett Konstantinápoly és előre volt látható, hogy a diadalmas törökök hódító útjukat nyugat felé folytatni fogják.

A császár hosszú habozás után 1454 április 24-re Regensburgba birodalmi gyűlést hirdetett, mely hivatva volt a keresz-

¹ Piccolomini május 14 és június 3-iki levelei.

² Piccolomini október 8-iki levele.

³ Piccolomini 1454 január 1 és 22-én kelt levelei.

⁴ Márczius 26-iki levele. *Archiv für österreichische Geschichtsquellen.* **quellen** X. 191.

⁵ Piccolomini 1454 márczius 11, 12, 18 és május 3-ikán kelt levelei.

tyén hatalmak közös támadó hadjáratát a törökök ellen előkészíteni. Azonban a császár ürügyül használta fel a Nankenreuter és Hunyadi között folyamatban levő küzdelmet, attól félvén, hogy a győzedelmes fél ellene fog fordulni, nem jelent meg a gyűlésen. Ugyanis bizalmatlanságot táplált Hunyadi iránt is, kit megkérdezett, vajjon a békét vele fönntartani kívánja-e vagy ellenségnek tekintse őt. A kapott válasz nem nyugtathatta meg őt, mert kitérően hangzott, sőt a magyar hadvezér, nyomást kívánván rá gyakorolni, fenyegetődzött, hogy a magyarok, ha a keresztyén hatalmak által magukra hagyatnak, kénytelenek lesznek országukon szabad átvonulást engedni a törököknek.¹

Frigyes elmaradása miatt a német birodalom rendei csak csekély számban jöttek össze és a hadjárat ügyében a határozathozatalt egy következő gyűlésre halasztották el.

Mivel a magyar király sem küldött Regensburgba követeket, a császár ő rá hárította az eredménytelenségért a felelősséget, a mely vád ellen László a pápai követhez intézett levélben védelmezte magát.²

A szeptember végére összehívott frankfurti birodalmi gyűléstől szintén távol tartotta magát a császár. Magyarországot Vitéz János váradi püspök képviselte, ^{akit} Capistranoi János, a varázsos hatalmú ferenczes támogatótt. Ott tízezer lovasból és harminczkétezer gyalogosból álló birodalmi sereg kiállítása határozottatott ugyan el, de a módozatok megállapítása egy harmadik gyűlésre bízott, mely Németujhelyen volt a császár elnökölte alatt megtartandó.

Frigyes, a mikor ide László királyt meghívta, panaszt emelt a miatt, hogy az osztrák határon gyülekező magyar hadak ismét fenyegetik.

E tekintetben Hunyadi János nyugtatta meg őt, azon kijelentéssel, hogy magyar főurak egymásközötti viszályai következtében sereglettek egybe a hadak és már is eloszlottak; egyuttal értesítette, hogy a németujhelyi gyűlésre a magyar rendek

¹ Piccolomini 1454. ápril. 12 és május 3-iki levelei.

² A levél a gróf Khuen-Héderváry család hédervári könyvtarának XV. századbeli codexében.

nagyszámú küldöttsége fog megjelenni, és arra buzdította, hogy a török hadjárat létesítésével «olyan dicsőséget és hírnevet szerezhet magának, a melyhez hasonlóval a római császárok sorában egyik elődje sem dicsekedhetett.»¹

A németujhelyi gyűlésen 1455-ik év márczius 23-án fényes magyar küldöttség jelent meg. Nevében Vitéz János intézett a császárhoz nagy beszédet. Mivel őt kellett mindenekelőtt megnyerni és cselekvésre buzdítani, azon szónoki formával élt, mely meg nem érdemlett magasztalások által hizeleg a hiuságnak, és erényeket dicsőít, a melyek a dicsőített egyénben legkevésbé vannak meg. Úgy tünteti föl a császárt, mintha régóta az ügy legbuzgóbb pártfogója volna, kit lelkes elhatározásának megvalósításában a mostoha körülmények akadályoznak. «Az én feladatom — úgymond — nem más, mint égő érényednek, hevülő lelkednek tüzeit lánggra lobbantani.» Azután azt fejtegette, hogy a tervezett háború szent, időszerű és szükséges. Zárszavaiban arra buzdította a császárt, iparkodjék a halhatatlanságot megszerezni emlékének.²

A császár nevében Piccolomini — ekkor már Siena püspöke — válaszolt. Előadta, hogy uralkodója lelkét a görög birodalom sorsa fájdalommal tölti el, és azon kérdés, hogy miképen segítsen a keresztyénség bajain, folytonosan foglalkoztatja elméjét. Dicsőítette a magyarok elszántságát és biztosította őket, hogy a frankfurti végzések pontosan foganatosíthatni fognak.³

A következő napokban több szónok hangoztatta, hogy mindenekelőtt a keresztyén hatalmak között kell a békét megszilárdítani, és utalt azon vitás kérdésekre, melyek a császár és László király között a szent korona és a magyarországi várak visszaadása tárgyában fennforognak. Ezeknek megoldására Podjebrad György, a csehországi kormányzó ajánlkozott közbenjáról.

Márczius 27-én Vitéz János kijelenté, hogy mind a király,

¹ *Tudományos Gyűjtemény.* 1835. III. 41.

² A beszédet a müncheni codexből e sorok írója adta ki: *Vitéz János politikai beszédet.* 13—22.

³ *Mansi: Orationes Pii,* II. 316—330.

mind a magyar rendek elfogadják a közbenjárást és hajlandók az egyezsége.¹

Mindamellett általánossá vált azon felfogás, hogy a hadjárat ebben az esztendőben már nem indítható meg, hanem a következőre halasztandó.

Mikor tehát április 12-én V. Miklós pápa halálának híre érkezett, ezen eseményt ürügyül ragadták meg a hadjárat elhalasztására és a gyűlés befejezésére. Piccolomini püspök a magyarokat a császár nevében azon kijelentéssel igyekezett megnyugtítani, hogy a jövő év tavaszán hatalmas német sereg fog Nándorfehérvár felé indulni.

Ez nem következett be. A pápai követ előtt, ki Németujhelyből a Bécsben időző magyar királyt felkereste, Vitéz János tartózkodás nélkül szólott azon fájdalmas érzésről, melyet a németujhelyi gyűlés támasztott, mert többet mulasztott, mint végezett, az ellenséget megnyugtatta, a hívőket kétségbe ejtette.²

VII.

Ezalatt a viszony a császár és László király között nem fordult jobbra. A köztük dúló viszály magára vont a római szentszék figyelmét és III. Calixtus pápa 1455 őszén követét, Carvajal bibornokot megbízta, hogy a két rokont, ha másképp nem lehet, egyházi átok alkalmazásával kényszerítse a kibékülésre.³

A németujhelyi gyűlés idejében Podjebrad György ajánlkozott a közvetítésre, melyet a császár készséggel elfogadott, de meg is hiúsított.⁴ A gyűlés még együtt volt, mikor László egy cseh urat megbízott, hogy a császár ellen indítandó háború céljára kétezernégy száz fegyverest állítson ki.⁵ Majd május havában Zsigmond főherczeggel szövetséget kötött ellene, melybe később Czilli Ulrik is fölvetetett.⁶

¹ Vitéz Beszédei : 23, 24.

² Ugyanott. 25—30.

³ Raynald: *Annales Ecclesiastici*. X. 83.

⁴ Enea Silvio 1455 február 22 és március 19-iki levelei.

⁵ Palacky. IV/1. 387.

⁶ Az 1455 május 14 és június 28-ikán kelt szövetségi okiratok Lichnovszky. VI. 1984, 2006 sz.

Augusztus végén Brandenburgi Albert örgróf a császár és a király között fegyverszünetet hozott létre, a melynek tartama alatt ő és Czilli Ulrik hivatva voltak a vitás kérdések végleges megoldásán működni.

Ekkor ismét váratlan fordulat állott be. Két osztrák úr, Baumkircher és Ellerbach, ostrom alá vették Németujvár (Güssing) várát, melyet a császár Lévai Cseh László gondjaira bízott volt. Most László király, Ujlaki Miklós és Hunyadi László fordultak Frigyeshez a végből, hogy a vár megvívását akadályozza meg. Ez Brandenburgi Albertet bírta meg ezen föladattal.¹

Míg azonban fegyverei ott elfoglalva voltak, a császár osztrák ellenségei Németujhely ellen intéztek támadást és ott a lebetegedését váró császárnét nyugtalanították.²

Frigyes e miatt panaszt emelt László előtt; mivel egyrészt maga hadakat gyűjtött, másrészt pedig a békebíróság összeülésének elhalasztását kérte; attól tartott, hogy a király ellene fog fordulni. Január 6-án írt neki. Nem kételkedik — úgy mond — barátságában, de azoknak, kik őt ellene ingerlik, figyelmébe ajánlja, hogy ily módon a törökök ellen tervezett hadjárat elé akadályokat gördítenek.³

Aggodalmai alaposak voltak. László a prágai országgyűlésen előterjesztette, hogy gyámsága idejében a császár károkat okozott neki, most pedig alattvalóit Ausztriában és Magyarországon tönkre teszi, békeajánlatait visszautasítja. Kivánta, hogy Podjebrad György a császár szolgálatában álló cseh zsoldosokat hívja vissza és készüljön táborba szállásra. Együttal hajlandónak nyilatkozott, hogy Podjebrad és Sternberg Zdenko békebíróságát elfogadja, úgy, hogy ez a Czilli grófok, Zsigmond herczeg és a császár ellen küzdő osztrák urak követeléseire terjedjen ki

Podjebrad négy cseh urat megbízott, hogy Gráciban a békés kiegyenlítésre újabb kísérletet tegyenek, azon fenyegetéssel, hogy háború esetén a csehek kötelesek uralkodójuk mellett sikkra szállani. 1456 február 2-án fogadtatásuk alkalmával a

¹ A császár 1455 október 14-iki rendelete. Chmel : *Materialien*. II. 89.

² Palacky IV/1. 388.

³ *Quellen*. 3655. szám.

császár azt válaszolta nekik, hogy ő azokkal áll háborúban, kik fegyvert ragadtak ellene, nem pedig Lászlóval; kész azonban a békebíróságot elfogadni, ha öcsce, Albert herczeg lesz a két cseh főúr mellett elnöke és ha László megígéri, hogy az ellene harczoló osztrák urakat nem segíti.

A követek jelentése alapján a csehországi országos tanács úgy találta, hogy nem forog fenn ok, a mely a királyt arra indíthatná, hogy nagybátyja ellen háborút viseljen.

Márczius havában csehországi küldöttség jelent meg Budán és arra intette a királyt, hogy tekintettel a törökök részéről fenyegető veszélyre, béküljön ki a császárral.

Ennek ellenére László ragaszkodott szándékához, hogy támadólag lép föl. Április első felében a cseh főurakhoz intézett leveleiben úgy tüntette föl a helyzetet, mintha a császár készülne egybegyűjtött serege élén Magyarországra törni és ő kénytelen volna védeni magát; őket ezért értesíté, hogy május 6-án személyesen táborba száll, és csatlakozásra szólította föl.

A császár csak önvédelemre, nem támadó föllépésre gondolt. Április második felében Sopron várost gondos őrkedésre szólította föl és azzal biztatta, hogy Brandenburgi Albert tárgyalni fog Lászlóval; mikor pedig május elején a város kérdést intézett hozzá, vajjon külvárosai és falvai megmentése végett ne hódoljon-e be az ellenségnek, felhatalmazta, hogy nyolcz napi fegyverszünetet köthet, a mely idő alatt a badeni tartományi gróf segítséget hoz.¹

László május végén, noha ekkor már a török szultán megindult volt Magyarország végvárainak megvívására, magára hagyva Hunyadi és Capistráni Jánost erőfeszítéseikben, Bécsbe indult, hogy önző érdekektől vezetett tanácsosai sugallatára nagybátyja ellen síkra szálljon. Személyesen nem szállott ugyan táborba, de Sopron város biztosra vette, hogy támadásnak lesz kitéve, Stiria pedig pusztító betörésektől sokat szenvedett, minél fogva a császár kényszerítve volt fegyverkezni.²

Csak ekkor, július második felében jött László arra a meg-

¹ Frigyes 1456 ápril. 24, 27, május 8-ikán Sopronhoz intézett rendeletei. *Archiv.* X 197, 8.

² 1456 június 21 és augusztus 1-én Sopronhoz intézett császári rendeletek. *Ugyanott* 199.

győződésre, hogy nagybátyja ellen hadakozva, családja, magyar királysága és az egész kereszténység ellen irányuló merényletet követne el. Ekkor értesíté a cseh urakat, hogy a török betörés miatt a császár ellen tervezett hadjáratról lemond és Belgrád fölmentésére indul; minélfogva fölhívta őket, hogy fegyvereikkel segítségére jőjjenek.

László augusztus 26-ikán az osztrák fővárosból megindult ugyan Buda felé, de sem ő, sem a cseh urak nem jutottak Belgrádig, és felmentésének dicsőségében nem vettek részt.

November végén a császár a vele ellenséges viszonyban álló magyar és osztrák urakkal egyezsége lépett, a melyben a háború alatt elfoglalt váraknak jogos birtokosaik kezeibe szolgáltatására kötelezték magukat és a végleges béke föltételeinek megállapítását újból békebírákra bízák.¹

Csakhogy már a következő év elején a fejedelmi rokonok viszályainak lángja újból fellobogott. A belgrádi véres katasztropha táplálta a hamu alatt rejtett tüzet. Czilli Ulrik gróf, nemzetsége utolsó férfisarja lévén, stíriai birtokaira, mint megüresedő birodalmi hűbérekre igényt tartott a császár, László ellenben anyai nagybátyja örökösének tartotta magát. Míg az elhunynak főkapitánya, a nagyerejű cseh Witowecz János, a királynak hódolt, a császár a két másik osztrák főherceg és a szomszéd görcei fejedelem hozzájárulása mellett, személyesen átvette a Czilli-birtokokat; de itt rájtaesapott Witowecz, úgy hogy sietve kellett menekülnie és több udvari embere fogságba esett.²

László egész figyelme ezen ügyekre összpontosult. Noha április 7-ikén a német fejedelmektől a törökök ellen segítséget kérvén, táborba szállását ígérte, már három nappal utóbb egy cseh úrhoz fölhívást intézett, hogy mielőbb kétezer fegyveres élén Bécsbe siessen, mert onnan személyesen készül a császár ellen indulni.³

Ezen két nyilatkozatának egymás mellé helyezése Magyar-

¹ A november 29-iki egyezséget János szentgyörgyi gróf, Baumkíroher, Ellerbach, Enzersdorfer, Grafenecker és Lichtenstein kötik meg **Chmel: Materialien.** II. 120. A császár ezen egyezség megkötéséről deczember 3-ikán értesíti Sopron várost. *Archiv.* X. 200.

² Erről szóló jelentés. *Archiv* XI. 147.

³ *Archiv.* X. 101.

ország és a keresztyénség nagy érdekei irányában követett gyászos politikáját élesen világítja meg.

Azonban ő sem a császár, sem a törökök ellen nem ment. Budán maradt, a hol gonosz összeesküvés áldozata gyanánt Hunyadi László nemes egyéniségét vérpadra küldötte.

A pápa május 24-ikén megbízta magyarországi követét, hogy a béke helyreállítására törekedjék és evégből a császárt keresse föl;¹ augusztus 31-ikén Lászlót intette, hogy a császárral béküljön ki. November 2-ikán a Czilli-örökség tárgyában létrejött az egyezés.²

A többi vitás ügyek elintézése a néhány héttel utóbb a pápai udvarnál tartandó értekezletre halasztatott, a melyen a pápai követnek is, Rómából vett utasítás értelmében, részt kellett vennie. László ugyanis ekkor Csehország fővárosában tartózkodott és ott készült megülni menyegzőjét egy francia hercegnővel, kinek kiszemelésében a csehek német-ellenes politikája nyilatkozott meg. Azonban november végén a tizenhét éves királyt elragadta a halál.

A Habsburg-házból származó magyar uralkodók sorozatában az első kettő rövid kormányzását szerencsétlenül végezte. Míg Albert elkésve foglalta el a trónt, fia idő előtt vette át az ország kormányát. A gyászos eseményekért, melyek emlékéit elhomályosítják, a felelősségben osztozik vele a nemzet, mert magyar szellemben neveltetéséről nem gondoskodott, a hatalmat a még nem érett ifjúnak bocsátotta kezeibe és uralkodójának az ország területén való állandó tartózkodása tekintetében főnálló jogát nem érvényesítette, mikor pedig egyik országgyűlésből fölhipta, hogy térjen vissza Magyarországra, túrnie kellett Vitéz váradi püspöktől ellenjegyzett királyi írásban azon szemrehányást, hogy távollétének okai az ország rendei, kik a királyi jövedelmek kezeléséről hozott végzéseikkel méltóságának megfelelő udvar fenntartását lehetlenné tették.³

FRANKÓI VILMOS.

¹ Theiner II. 296.

² Pray: *Annales*. III. 203.

³ *Fontes. Diplomataria*. II. 8.

MAGYARORSZÁG KELETI FRONTJA.

— Első közlemény. —

1917 november 28-án küldi szét a bolsevik népbiztosok tanácsa körtáviratát, melyben közli, hogy hajlandó a fegyverszünetről tárgyalni. Még ugyanez éjjel Czernin gróf szikratáviratban kijelenti, hogy a monarchia készségesen felveszi a megbeszélések fonalát. Tizennégy évvel ez eseményt megelőzőleg a londoni újságolvasóknak valószínűleg csak egy töredéke vette észre megszokott lapja híradását, hogy a nemzetközi sociáldemokrata congressuson egy orosz marxista csoport megtagadta a parlamentet és a trade union-t s a központosított forradalmi terror szükségességét hirdette. Még ha némelyek átfutották is e híradást, valószínűen unatkozva gondoltak a nagyhaju különczre, ki az angol vérmérséklettel annyira ellenkező utópiákat kerget; tán egy pillanatig East-End rosszul borotvált új-angoljai szaladtak át emlékezetökben, kik ugyan csak két-három évvel ezelőtt szálltak partra egy keleti kikötőben, de már is heveskedve vitatkoznak boltjaik előtt Chamberlainról és a home ruleról, a kiket a londoni ember a természeti tünemények megváltozhatatlanságának szóló ugyanazon fásultsággal néz már ötven év óta, mint a New-Bond Streeten vásárolgató amerikai milliommot és a czifra öltönyű maharadszát. Senkise nem álmodhatta Londonban, hogy ezek az exotikus congressus-tagok, a «kemények», mint a hogy' a mensevik «puhák»-kal szemben nevezték őket, egykor nevezetesebb szerepet fognak betölteni Nagybritannia történetében, mint Parnell és Keir Hardie együttvéve. Pedig 1917 telén ez unalmas theoretikusok fogják levegőbe röpíteni a keleti frontot s ezzel Edward király elszigetelő remekművét. A tömeg Angliában is tömeg és azt hiszi el Oroszországról, a mit elhinnie jól esik. Negyven évvel ezelőtt Gladstone nejével egy kapu alá kénytelen mene-

külni a londoni csőcselék elől, mert nem szerette eléggé Törökországot s nem félt eléggé a panszlavismustól. Lord Palmerstont kivilágított utcák fogadják, midőn a berlini congressuson az orosz terjeszkedővágyat megfékezte. Disraeli e szavakkal pirít rá az aggályoskodó lord Russelre: «Nem értem, mi köze Anglia képviselőjének Oroszország becsületehez?» De fordul az idő s lord Salisburyvel megtelni látszik az ó-angol diplomata-sírbolt. Nagy Péter utóda helyett Goltz pasa ül Konstantinápolyban; Indiát Bagdad fenyegeti, nem az orosz-perzsa határ. Így és ezért lett Anglia panszlávvá. Így és ezért újítja föl Buchanan a divatjamult szálló-igét: «A good Englishman must be a good Russian». Előbb Nagy Péter álma hozza ki sodrából az angolt, most Lenin, ki ez álmodt széttepte. Handabandázás váltja föl Wellington remek gestusát, a melylyel Metternich reactióját elutasította s a brit polgár, ki azzal tetszelgett magának, hogy a vasban álló Európa száműzötteit befogadta, most nem tudja hova tenni az új bécsi cancellárt, ki orosz forradalmárokat kért zöld asztalához. Ez pedig udvariasan átengedni látszott az orosz autokrátiát. Bismarck szemefenyét, az angoloknak. Breszt-Litovszkban a panszlavismust akarta halálosan megsebezni. S mivel Oroszországban a legitimitás egyben panszlavismust is jelentett, ezért igyekezett szóba állani azokkal, a kik Oroszországban a legitimitással együtt a panszlavismust is megfosztották életképességétől. Valaha Palmerston, Beaconsfield, Salisbury ugyane célzattal ajánlták fel Nagy-Britannia oltalmát a földalatti Oroszország bujdosói számára. Czernin finom mosolylyal hódolt az ó-angol diplomatiához hagyományainak. Sokan Don Quixoténak vélik, mondván, hogy kétes elemekkel szerződván sikere csak időhaladéksa keleti frontot újjáébreszti Amerika és Japán. Csakhogy ez a keleti front nem Dosztojevszkij frontja többé; ez a keleti front katonailag még veszedelmes, de egységes elv hijján aligha fog tartós, világtörténelmi értékű átalakulásokat eredményezni. Breszt-Litovszktól a keleti frontnak már csak entente-éle van s szláv motívumai csupán alkalmiak, eszközök. Mily más fundáltsága volt a panszlavismusnak Breszt-Litovszk előtt! E békétárgyalásokig Oroszország a világ leg-

nagyobb összefüggő szárazföldi birodalma, a mammut az állatok közt, «a hatodik földrész», mint III. Sándor szokta mondani. Lakói száma az 1912 január 1-i népszámlálás szerint 171 millió. Terjedelme Khiva és Bokhara hűbéres államokkal együtt $22\frac{1}{2}$ millió négyzetkilométer. Kereken kétszerese a kínai birodalomnak. Nyolczvanszor akkora, mint a magyar ország.¹ Nem ok nélkül fakadtak sírva mozgósításkor parasztasszonyaink, mikor a könyvesboltok kirakatában térkép szerint látták egymás mellett Magyar-és Oroszország terjedelmét. A cári birodalom gazdasági és katonai fejlődésének lehetőségei, szava a közel Keleten, növekvő feszereje a Csendes-oczeán, a Perzsa-öböl és India felé, akarva-akaratlanul az európai imperializmus élére sodorták. Most ez a világbirodalom darabokra szakadva, hivatalok nélkül, felbomlott hadsereggel, új tekintélyt és fegyelmet el nem ismerve, a győztes ellenség kényének adja át magát. Mily halvány, kisméretű e fegyverletételhez képest a világosi! Ha Finnország, Livland, Esztland és Ukrajna elvadását is véglegesnek tekintjük, ezekkel együtt $1\frac{1}{4}$ millió négyzetkilométerét és 60 millió lakóját veszti el Oroszország. Az európai orosz birodalom háborúelőtt $5\cdot4$ millió km^2 területe $4\cdot1$ millióra, lakossága 141 millióról $80\frac{1}{2}$ millióra csökken. Kokovcsov miniszterelnök Memorandumának végszavai jutnak eszünkbe, a melyekben a háborúelőtt néhány hónappal kijelenti, hogy Oroszországnak semmire sem annyi szüksége, sőt éppen csak erre az egyre van szüksége még: a külső békére. Habár a középhatalmak által elért eredmény kétségtelenül inkább katonai, mint diplomáciai sikerekből fakadt és bárha nem egészen alap nélkül való Sir Edward Grey ironikus megjegyzése: «we diplomatists are much too busy to be so clever as we are sometimes painted» — aligha ő is el nem ismerné, hogy Breszt-Litovszknak is megvolt a maga Gorlicéje. Hogy határmegvonó, államalkotó eredményeiből, gazdasági kikötéseiből mi bizonyul életképesnek,

¹ Csak éppen hogy a Magyarországnál nyolczvanta nagyobb és kilenczefélszerre népesebb Oroszországban mindössze kétszer annyi gyermek járt iskolába, mint Magyar-, és félannyi, mint Németországban. Ennél is jobban jellemzi az orosz értelmiség levegőben lógó helyzetét, hogy középiskolai és egyetemi hallgatóik száma már *négyszerre* nagyobb, mint Magyarországon és már *kétharmada* a német hallgatók számának.

már csak másodrendű kérdés. Akármint tolódjanak is el a keleti színpalak, — a porráégett Bug-parti városban számolt fel a moszkovita imperialismus és mutatkozott be kendőzetlenül, a mi eddig hozzáférhetetlen prestige-e mögött rejtőzött. Mert a szerződések sanctio híján maradhatnak, a chaotikus keleti jótállásokhoz szó férhet, a ministereket, kik ott Czernin és Kühlmann neve mellé irták tiszavirágéletű fontosságuk kézjegyét, máról-holnapra letaszíthatja a kiforratlan népkegy, a lengyelek, a délszlávok ellenünk fordulhatnak, a loyaltást újfent fondorlat válthatja fel nagyhercegi és bojár epék mélyén, — Breszt-Litovszk mégis-érzésvilágok, érdekellentétek oly csomópontja volt, a melynek jelentőségét ephemer eredményeinek eltűnése nem csökkentheti. Ott mondták ki keleti szomszédaink először, kertelés nélkül, mit akarnak és mi a bajuk velünk. Ott szólt át hozzánk Oroszország először czár, szinódus és angol besúgás nélkül. Mint valami bomlasztó vegyi fürdőben, ott esett szét végső elemeire a moszkovita panszlavismus. Breszt-Litovszkban történhetek taktikai hibák. Szó férhet hozzá, vajjon német részen nem lett volna-e helyesebb a szegély-államok kérdésével megvárni a nyugati döntést; de az orosz népet Breszt-Litovszk megkülönböztette, elválasztotta a pánszlávizmustól. Ezen a kisebb szláv népek változó magatartása sem változtat. Ha képviselőink jólfésült külpolitikai mesteremberek lettek volna, ha Czernin és Kühlmann nem látták volna meg, hogy ezúttal a diplomatia lakatlan szigetére érkeztek, melyen reájuk robinsoni feladatok várnak, nem levéltári pæcedensek: — aligha vissza nem hökkennek e fiascóval fenyegető diplomatiái kaland elől, az orosz passivitas és a zsidó logika ópiumszivóitól. Midőn leültek tárgyalni Troczkijjal és Holubovicscsal, talán eszükbe jutott a nyolczvan év előtti czár kevélysége, ki nem tudta rászánni magát, hogy Fülöp Lajost, a «barricade-királyt» fivérem-nek szólítsa. Ha szellemidéző lakájok a breszt-litovszki faházba csábítják Metternich sárga profilját, vajjon ő, ki egykor megszakítja a bécsi congressus tanácskozásait, hogy egy cotillon részleteit megbeszélje, mit szólhatott korcs-utódjához, midőn ez de puissance à puissance tárgyalgatott trónok ellenségeivel,

államfelforgató subjectumokkal és az ukránok pünkösdi ministereivel?

Czerninék úgy vélték, hogy a mint e világháború nem mérhető előző hadszínterek arányaival, akként diplomatiái kioldása sem indulhat kicsinyes sikerek után. A reális érdekek megállapítása, a felfakadt érzelmek kiismerése, a moszkovitaság lélektani felszámolása: ez Breszt-Litovszk művészi célja és megmaradó eredménye. Szerződésbe nem foglalták, papírra nem vetették, pecsétet nem ütöttek rá, mégis tovább él e siker, mint a betűbe rótt fogalmazás. Mert felnyitotta az emberek szemét innen és túlfelől. Szempontokat adott, associatiókat szabadított fel, a melyek előbb nem voltak, de ezentúl mindig meglesznek. Mi nem a békeszerződés pontozatain akarunk faragcsálni, nem a diplomatiái ügyeskedésben kívánunk gyönyörködni, sem pedig ennek vagy annak a kikötésnek gyengéit aláhúzni. Alig pár hét alatt meglátaszott, hogy a szerződésekből annyi válik életté, annyi deformálódik, a mennyit a való érzések és érdekek ereje fenntartani vagy felforgatni kíván. A világtörténelem legnagyobb zivatara ennél sem többet, sem kevesebbet nem hagy meg keleti határainkon, akármit írunk is pecsétes levelekre. A mi gondjaink pedig kihajolnak és körülnéznek, mint fecskék a vihar után: merre induljunk most mi, magyarok?

1.

Az érdekek békekötése.

1. A probléma.

Még a kik nyugatiak a magyarság fajsúlyát jószemmel nézik is, a szerb cselszövés okesomóját bontogatva aggodással kérdik, ha vajjon politikai elszigeteltségünket végső eredetben nem gazdasági elzárkózásunk magyarázza-e s véget érhet-e előbbi az utóbbinak feladása nélkül? E nyomasztó kérdés nem egy jó magyar ajkán is ott lebeg keleti szomszédságunk Breszt-Litovszkban megkezdett és Bukarestben egyelőre bevezetett új elrendezkedése nyomán. A kérdést súlyosbítja,

hogy a mily egységesek keletre nyúló gazdasági törekvéseink német szövetségesünkkel a háború tartama alatt, annyira szétválnak, ha nem is ellenségesek az érdekek a háborút követő békés keretekben. Németország iparos állam. Németország óriási mezőgazdasági bevitelre szorul. Németország, melynek a mienknél mostohább földjén már 120 lakos esik egy km²-re, a távoli Keletre törekvő, világkereskedő állam. Oroszország összehozatalának közel felét (43·4%) az orosz hivatalos statistika szerint Németországtól vásárolja, mely összkivitelének 12·7%-át küldte háború előtt a czári birodalomba. Az oroszok 1910-ben tizenháromszor annyit vásárolnak Németországtól, mint a szintén szomszédos monarchiától és nyolczszor annyit adnak el oda, mint emide. Nem a mi dolgunk, ha az a Németország, a mely nem képes eltartani lakosságát saját földjén, az a Németország, melynek külforgalmában ily óriási lendülettel fut az árukeringés ide-oda: más fogással markolja meg a keleti kérdést, mint jómagunk. Nyilvánvaló, hogy mi is csak a saját érdekeink útját járhatjuk Kelet felé. Ez a német szövetség «elmélyítésének» sarkkérdése. Sajátlag mi, magyarok, a keleti agrár-behozattal, a míg a nemzet-egészet társadalmi rétegekre nem tagoljuk: vesztes fél vagyunk. A magyar fogyasztók még oly elfogult érdekképviselője is kénytelen észrevenni, hogy a nemzeti összjövedelem többletén belül minden rész-érdek belső osztozkodás ilyen vagy olyan formájában, a fogyasztók kártalanításával s a termelők megadóztatása útján honi clearingben kiegyenlíthető, holott a nemzeti összjövedelem apasztása károsan hat vissza a gazdasági élet minden tényezőjére s így a fogyasztóra is. Csakhogy a kérdést nyugati vonatkozások bonyolítják. Ibykus darvai mindenfelől készülődnek, hogy fejünk felett átrepüljenek. A középeurópai szövetség ipari centrumai sokmillió érdekeltség rokonszenvét küldték át már a háború előtt, de kivált a háború nélkülözései óta az ő fogyasztásukat megkönnyítő, de általuk sakkban tartott keleti mezőgazdaság felé. Minél inkább növekedett a háború folyamán Ausztria és Németország fogyasztóinak politikai fajsúlya, annál aggodalmasabb mezőgazdaságunk e sarkkérdését rideg non possumusával a

középeurópai fogyasztók elé tolni. Az ipari és kereskedelmi fogyasztókon kívül az államrend fenntartói: a **fix-fizetésű** tisztviselők már jóval a háború előtt figyelmessé lettek a keleti import akadályozottságára s szenvedélyesen élessé vált ez a figyelés a háború egyoldalú nélkülözései közepett. Már a háborút megelőzőleg a junker-uralom ellenére is a német fogyasztók a húsbehozatal terén jelentős engedményeket csikarnak ki kormányuktól. Az elzárkózó magyar mezőgazdaságnak Közép-Európában be kellene érnie a német és osztrák mezőgazdaság politikai okokból húzódozó támogatásával, a melyet még előtő érdekek is gyengítenek, de egyesítené magával szemben Közép-Európa 150 milliónyi népességének nem-mezőgazda többségét. Álláspontunkra az is árnyékot vet, hogy az elzárkózás révén elmaradó behozatal pótlásában csak módjával tudtunk résztvenni.¹

Nemcsak a magyar földbirtoknak, az ezeréves magyar államnak is sorsdöntő problémája: Kelet mezőgazdasági tatárjárásának feltartóztatása mindaddig, a míg Magyarország ipari fejlődése s ezzel felszökkenő belfogyasztása a problémát tárgytalanná nem teszi. Csakhogy, mint láttuk, a feltartóztatás útján politikai elszigetelődés fenyeget. A háború minden gondja és terhe vállainkon: még ez a súlyos átmeneti idő is fenyeget, a melynek folyamán választanunk kell, hogy Kelet és Nyugat gazdasági hullámai összeesapjanak-e fejünk felett,

¹ 1885—1913 között emelkedett hektáronként a termés százalékokban

	Magyarországon	Ausztriában	Németországban
buzában	17·5 %	20·7 %	73·5 %
rozsbán	31·5 %	39·4 %	91·0 %
arzában	27·3 %	58·4 %	70·7 %
zabban	49·7 %	74·0 %	90·4 %

(V. ö. Szerényi Közg. Szemle 1916. decz.) A négy fő szemes-termény átlagemelkedésének százaléka: nálunk 31·5, az osztrákoknál 48·1, a németeknél 81·4. Kevésbé alkalmasak összehasonlításra az állatállomány eltolódásának számadatai. A német sertésstenyésztés rohamos számbeli emelkedésénél pl. figyelembe kell venni, hogy ez koránérő fajták kitenyésztésével párhuzamos, minek folytán az állomány legnagyobb részét éven alullevágják. (A 21,763 sertésből 1913-ban 19,814 éven aluli.) *Die Deutsche Landwirtschaft*. Bearbeitet im Kaiserl. Statist. Amte. Berlin, 1913. 193.

avagy hogy politikai és kulturális magányhoz vezető gazdasági elzárkózás kiugró, kihívó szírtfoka legyünk, a melyet versengve fog ostromolni a fejlődésükben, külforgalmukban megakadt keletiek s a fogyasztóképességükben elreteszelt nyugatiak ellenszenve? Megpróbáljuk a két vámpolitikai véglet érdekességét, a mennyire lehet, lecsiszolni. A politikai és gazdasági nehézségek rendszerint enyhülnek, ha tárgyas és jószándékú szem néz utánuk a csak egy szempontot ismerő agitatio helyett. A kereskedelem-politikai cél sem lehet más, mint hogy nemzetünk keleti szomszédaival a legnagyobb világtörténelmi ökonómiában éljen: hogy lehető legtöbb érdekét szem előtt tarthassa a lehető legkevesebb gyűlölködés közepett. Nem tagadjuk az életbevágó érdekellentétet, de állítani merjük és bizonyítani próbáljuk, hogy a dolgok mélyén egymásra utalt emberi törekvések húzódnak meg. A versengés jókora darabja csak elmaradt munkamegosztást, csak megkésett szervezkedést jelent. A gazdasági ellentétek zöme nem tárgyi kénytelenség, hanem oly emberek baja, a kik nem értik egymást, sőt alig tudnak egymásról. Pedig a vámtételek, díjszabások, kedvezmények, kiviteli contingensek mesterembri formulákká szürkülnek, mihelyt a jószándékú emberek innen és túlfelől egymásra ismernek. A bécsiek az ukrán megegyezést nézték kenyérbékének. Tolsztoj kenyérmunkának szokta nevezni a földművelést. A kettő viszonyát, vonatkozásait nézzük most nyugodt szemmel s próbáljuk a magyar határsorompót úgy beállítani, hogy értékeket védjen, ne tunya privilegiumot.

2. Békekötés Feketefölddel.

Keleti szomszédaink között a legkevesebb gazdaság-politikai fejtörést nekünk a lengyel királyság területe okozza. Talajánál fogva a Galicziához netán csatlakozó Visztula-vidék mezőgazdasági területe, akár a monarchia határain belül, akár Németországgal szorosabb együttesben, a magyar mezőgazdaságnak komoly versenytársa nem lehet. Igaza van Tisza Istvánnak 1918. június 5-én tartott felszólalásában, hogy «az a nagylengyel ipar, a mely mesterséges képződmény volt, a mely kizáróan annak köszönte nagy gazdasági kifejlődését,

hogy az orosz piacon monopolistikus állást foglalt el és a mely a háború folytán óriási pusztulást szenvedett, a maga egészében nem fog újra helyreállni. De a lengyel szénmedenceze belterjesebb kihasználása s a német-osztrák ipar kereskedelmi és mechanikai közelsége fontosabb részeiben előbb-utóbb majd csak felépíti a lengyel nagyipar — különben is jórészt német eredetű — maradványait. Másfelől még nem vágták el azt a lehetőséget sem, hogy Lodz és Varsó az orosz piacra mind fogyasztás, mind különösen nyersanyag-beszerezés (gyapot) dolgában ezentúl is számíthasson. Sőt abban az esetben is, ha a lengyel ipar — mint Tisza felteszi — elszegényednék, még nem következik, hogy a lengyel mezőgazdaság igen nagy fellendülést fog venni. 1912-ben Orosz-Lengyelország búzatermelése 40 millió, rozstermése 147 millió, zabtermése 71 millió, árpa-termése 39 millió pud, mindössze 297 millió pud; ezzel szemben a cári birodalom 90 kormányzóságának, illetve tartományának búzatermése ugyanakkor 1331 millió, rozstermése 1602 millió, zabtermése 960 millió, árpatermése 660 millió, mind együtt 4553 millió pud. Lengyelországra az orosz birodalom 33.170.000 lovából 1912-ben csak 1.113.000 esik, 48.896.000 szarvasmarhájából csak 1.918.000 s még ennél is jelentéktlenebb juh-, kecske- és sertésállománya, melyek Lengyelországban együttvéve alig haladják meg az 1.300.000-et, holott ugyanez állatokból egész Oroszországban 87 milliót talált az 1912-iki állat-összeírás. Pedig Lengyelország népsűrűsége nem csupán a tulajdonképeni orosz birodalomét, hanem hazánkét is jóval meghaladja. (A lengyel népsűrűség 94, a magyar 64 lélek km²-ként.) Nem jelentős Finnország kétszerite és európai Oroszország hetvenszerite nagyobb erdőterülete mellett a lengyel fa versenye sem.¹ Ha igaza van is Tiszának,

¹ A német szövetség elmélyítése kapcsán több joggal említhette volna Tisza a balti mezőgazdasági terület várható rivalitását. Kurland, Livland és Esztland 94½ ezer km²-nyi területén csak 20—28 főnyi népesség esik egy-egy km²-re, a mivel szemben német földről betelepített régi állattenyésztés van a tartományokban törzkönyvezett tehenészetekkel és szorgos majorságokkal. E ritkán lakott föld (melynek kiterjedése Orosz-Lengyelország ¾-é) mezőgazdasági exportképességére még rendkívüli fejlődés vár.

hogy nem mindig helyes a múlt statisztikai adataiból a jövőre következtetni s ez alapon, mondjuk, előre feltenni, hogy Lengyelország továbbra is 25%-kal gabona-import-állam marad, másfelől még ingatagabb feltevés a lengyel ipar háborús pusztulásából egyenes vonalon a lengyel mezőgazdaság fellendülésére következtetni, mint gr. Tisza István tette. A lengyel paraszt fölszökkenő fogyasztóképessége, de kivált a mezőgazdaságnak az iparénál nem csekélyebb regenerációs kényszerűsége, valamint a lengyelországi talaj minősége egyáltalában nem mutatja valószínűnek, hogy a magyar mezőgazdaságot éppen a lengyel versenytől kellene féltetni.

A gr. Tisza által vázolt vámpolitikai probléma komolyabb, sőt komor színezetre kap, ha másik két gazda-szomszédunkra, Ukrajna és Románia mezőgazdasági tömeg-nyomására gondolunk. A háborús drágaság tünetei magukban véve — jól mondja Tisza — nem mérvadók, mihelyt hosszú időre szóló vámpolitikai alkotásokra és gazdaságterületi eltolódásokra gondolunk. Már pedig az évtizedekre előre néző óvatosság nem veheti aggodás nélkül tudomásul a szomszédos ukrán-román gazdasági területnek első tekintetre szinte amerikai, vagy szibériai határtalanságú productivitását.

«Micsoda csodálatos gazdag föld, — írja a helyszínről jeles főgeologusunk Timkó Imre,¹ — ez az oroszoktól *csernoszjom*-nak (fekete földnek) nevezett talajnem!» «10—14% az egy métert meghaladó felső talaj humus-mennyisége. Tavaszi virágzó pompájában fenséges látványt nyújt ez az áldott délibábos róna.» Déli felében, igaz, ez a kövér mezőiségi fekete talaj magas humus százalékból fokozatosan veszít a száraz éghajlat felülkerekedésével s barna mezőiségi talajzónákba megy át, de északi felének túlnyomó része kövér, fekete sztyep, melyről a legkiválóbb orosz talajkutató, Dokucsajev, büszkén jegyezte meg róla írt monographiájában, hogy nem a mindenkori Romanovok Oroszország jótevői és boldogíói, hanem a csernoszjom.² A Feketeföld területét 80 millió hektárra teszik.

¹ *A magyar puszták és délorosz sztyep.* Földrajzi Közl. 1913. XLI. köt. I. f.

² *U. o. l. még u. a.: Jelentés 1912 évi oroszországi tanulmányutarról.* Különlényomat a m. kir. Földtani Intézet 1912. évi jelentéséből. Budapest, 1913.

Moszkvától s még inkább Tulától délre kezdődik a csernoszjom zónája. E fekete mezősegi talajt Oroszország egész délvidékén megtaláljuk, a Fekete- és Azovi-tengerig és a Kaukázus hegylánczolatáig. Vicomte de Lestrade így jellemzi földtanilag e kövér mezőség minőségét: ¹ «A Feketeföld növények tökéletlen felbomlásából származik, innen sötét színe. Gazdagsága humusban 4—16%-ig terjed, mélysége 30 cm-től 1 m-ig. Szántás után a Feketeföld rendkívül tömött göröngyöket alkot. A csernoszjom magában foglalja és újrakezeli a növényi élet minden szükségelt elemét.» A Feketeföld legnagyobb fogyatkozása, hogy előfordulásának vidékein az erdők már nem csekély részben le vannak tarolva, a minek folyományaképp a csapadékviszonyok kedvezőtlenek. Timkó szerint az időjárás mostohasága tíz éves átlagban legfeljebb két bő termést enged, néhány rossz középest és akárhányszor csaknem semmit sem. Az eső csekély összmenyiségénél is nagyobb baj annak egyenlőtlen eloszlása, a mi száraz-gazdálkodást tesz szükségessé. A Feketeföld által elfoglalt terület északi határát de Lestrade a Besszarábiától Ufáig húzható görbe vonalra teszi. Rövid távolságra esik e vonal Zitomir, Kiev, Tula, Riazov, Tambov és Kazan városoktól. «Európai Oroszországnak e vonaltól a délkeleti határig terjedő egész területén mindenütt rábukkanunk a Feketeföldre, kivéve a Volga krétás partjait és a Polezia homokvidékeit.» Így «a talaj termékenységének szempontjából európai Oroszországot két részre kell osztani, a melyek közül az egyiket a Moszkvától délre eső tartományok alkotják, ezek oly gabonamennyiséget termelnek, a mely a helyi piacz szükségleteit magasan fődözi, míg a másik országfél kívülről kénytelen a kenyérgabona egy részét beszerezni, mert saját aratása elégtelen». A mindennapi kenyér a particularismusa, mely az orosz közigazgatást az 55. szélességi fok körül két testre szakította, a czári corruptió egyik főforrása lett. Szorosan egyezik az orosz Feketeföldről szóló leírásokkal a romániai csernoszjom képe. Émile de Laveley ² Lombardiához hasonlítja Romániát, «csak éppen hogy kétszer

¹ *La Russie économique et sociale à l'avènement de Nicolas II.* 258.

² *La Péninsule des Balkans: La Roumanie.* Paris, 1888. II. 309.

akkora, mint Lombardia». «A nagy dunai Alföld dúsán termő sárga agyagja egyszerre csak átmegy a Déloroszország gazdagságát tevő Feketeföldre.» Monteanu szerint Románia feketeföldje Déloroszország humusának kedvező vegyi összetétele és tartalmassága mögött semmivel sem marad el, mélysége 50 cm-től 1 m-ig terjed, sőt phosphortartalma helyenként Déloroszországét is meghaladja.

A politikai határvonaltól elvonatkoztatva annak az egysegesen képzelt 51 millió hektár bevetett területnek, a melyet az ukrán-román mezőgazdaság együttesen alkot, túlnyomó része a Feketeföldre esik. Búza-, rozs- és árpatermésük együtt 180—190 millió métermázsára tehető; Ukraina egymaga többet termel e három gabonaféleségből, mint Ausztria-Magyarország és $\frac{3}{4}$ annyit, mint Németország; tengeri-termelésével pedig területéhez képest Románia egyedül áll; 1911-ben a termést közel 40 millió hektoliterre becsülte a román statistika. Az európai Oroszország területe hatszorta nagyobb, mint Ukraináé, de bevetett földje csak háromszor akkora. A nagy-orosz föld termésének nem egészen 1%-át képes kivinni, míg Ukraina termésének több mint $\frac{1}{4}$ része kimegy. Az orosz, de mondhatjuk bátran: ukrán gabona-export a háborút megelőző utolsó öt évben átlagosan 673·4 millió rubel, az egész kivitel 47 százaléka. Románia 1890 óta átlagban gabonatermésének felét exportálja, sőt rossz termések esetén (1894 és 1907) előfordult, hogy az ország gabonatermésének csak $7\frac{1}{2}$ —9%-át tartotta meg belfogyasztásra, holott előző évekből sem rendelkezett nevezetesebb készletekkel.¹

A békekötés folytán a Feketeföld őstelevénye, kivitelének hatalmas számoszlopai, félelmetesen merednek a kétharmadrészben még mindig őstermelő Magyarország felé. Csakhogy a figyelmes szemlélő számtalan világos foltot fog felfedezni a képen, melyek együttvéve lényegesen gyengítik a színhatás komorságát. A várható vámpolitikai tömegnyomás jóval enyhébb a hírénel.

a) *A gabonakivitel stagnálása.* Az élelmiszerek orosz

¹ von Onciul: *Wirtschaftspolitisches Handbuch von Rumänien*. Gotha, 1917. 23.

exportjának évi átlaga 1899-től 1903-ig 453, 1904-től 1908-ig 600, 1909-től 1913-ig 807 millió rubel. Ámde ebben az exportban már éppen azok a tételek, a melyekben Ukraináé a döntő szó, csak mérsékelt emelkedést, sőt veszteglést vagy éppen hanyatlást mutatnak. A buza-kivitel csak kevésbé növekszik, a zab és tengeri exportja csökken, a len és kender kivitele pedig egyenest válságba jut. Az élelmiszer-kivitel felszökkenő számai inkább azokra a tételekre esnek, melyek termő-területe Szibéria. A gabona-kivitel viszonylagos veszteglése mellett a szibériai vajkivitel — az exporteurök 1913-iki omszki congressusának megállapítása szerint — évi 10%-kal növekszik. A dél-orosz mezőgazdasági kivitel stagnálásában jelentős része van a fogyasztók számszerű szaporodásának. A kievi és podóliai tartományokat sűrűbben (81·3 és 82·9) lakják, mint Magyarországot s Kherzonban és Csernigovban is 45—50 lélek esik egy km²-re. Ukrajna évi népszaporodása még valamivel magasabb, mint a már különben is magas orosz birodalomé. Az ismert számadatok alapján azt lehet mondani, hogy a 30 milliós ukránság népszáma félmillióval emelkedik évente, pedig a közel 50 milliós monarchia népszámának emelkedése csak 400,000. Hasonlóképpen erősen szaporodik Románia lakossága is; lakosainak száma csak valamivel több, mint $\frac{1}{3}$ -a Magyarországnak, de évi népszaporulata (97,868) a magyarországinak (163,198) máholnap $\frac{2}{3}$ -a lesz. A népszám-szaporulatnál is nevezetesebb absorbeálója az élelmiszer-kivitelnek: a népesség minőségi eltolódása. A Feketeföld lakosságának egyre nevezetesebb százaléka nem őstermelő. Csakhogy a csernoszjomnek még parasztsága is csak most kezdi fogyasztóképeségét a külkereskedelmi mérlegre vetni. Mind az ukrán, mind a román gabona-export — a míg Ukrajna Nagyoroszországgal egységes területet alkotott s Besszarábia nem csatlakozott volt Romániához — az állampénzügyi tömeggyilkosság egy formája volt, melyet már úgy sem lehetett volna sokáig fenntartani. Az orosz szaktudomány a muzsik normális évi kenyér-gabonaszükségletét 300 kg-ra teszi, hozzáfűzvé, hogy e mennyiség rossz termés esetén is legfeljebb 200 kg-ig szállhatna le. Ez utóbbi szám hozzávetőleg megfelel a monarchia 1909—1913-iki fejenkénti átlagos kenyér-gabonafogyasztásának, persze valószínű, hogy

Ausztria lakossága ennél kevesebbet, a magyar parasztság pedig ennél többet fogyasztott. A normális orosz gabona-standard magasságát is az a körülmény magyarázza, hogy ott is, még inkább, mint nálunk, a paraszt-lakosság legfőbb élelmiszere a kenyér (az angol és német kenyér-gabonafogyasztás 150—200 kg között ingadozik). Ha a Feketeföld parasztja eddigelé az export ellenére is megkapta volna normális kenyér-quotáját, akkor az iparosodás és agrár-intensitas emelkedésével ez a gabona-quota csökkenhetne, a nyugateurópai fejlődés irányában hússal és más koncentrált tápszerekkel pótolatnék, minélfogva további gabonamennyiségek szabadulnának fel kiviteli célokra. Csak-hogy Ukrainában és Romániában éppen abból állt elő a gabonakivitel, hogy a parasztot normális quotája jelentős részétől megfosztották s így haladó culturával a feketeföldi paraszt még gabona-quotája emelésére fog szorulni, nem hogy abból export-célokra további mennyiségekről lemondhatna. Kovalevszky tanár szerint az erőltetett gabonakivitel már évtizedekkel a háború előtt korpakenyérre szorítja az orosz parasztot. Az orosz kereskedelmi és pénzügyi kormány hivatalos adatai mondják, hogy 1909—1914 átlagában Románia és Oroszország lakossága fogyasztja el fejenként a legkevesebb gabonát emberi és állati takarmányban: Románia 875 kg. fejenkénti termelésből csak 420 kg.-ot, Oroszország 445 kg.-ból csak 381 kg.-ot, míg Magyarország 651 kg.-ból már 552 kg.-ot fogyaszt, Dánia pedig 689 kg. terméséhez még hozzávesz 267 kg.-ot, hogy fejenkénti fogyasztását 956 kg.-ra emelhesse.¹ Oroszország vezet a búza-, árpa- és zabkivitelben, a kis Románia a tengeri-exportban. Már húsz évvel a háború előtt felveti Kovalevszky a kérdést, a szemes termények kivitelének erőszakolása nem bénítja-e meg előbb-utóbb Oroszország életerejét?² A helyzet, ha lehet, még vigasztalóbb Romániában, kivált mióta a csernavoda-konstancai útvonal felhasználásával a Hamburgig menő gabona tonna-fuvarja 11—12 shillingre szállt alá. Ennek következménye Onciul szerint, hogy míg 1876-ban a népesség évi fej-quotája

¹ A. v. Vogel: *Russland*. Jena, 1918. 147.

² *L'agriculture en Russie*, Paris, 1897. 17.

kenyergabonából 230 kg, ez a szám — a nélkül, hogy a kukoricza-
lisztet más tápanyaggal tudták volna pótolni — 146 kg-ra
hanyatlott». A hiányos táplálkozás korai erőhanyatlást és
időnapelőtti öregséget eredményez. A parasztasszonyok már
30, a férfiak legfeljebb 50 éves korukban tehetetlen öregek.
«Azok, a kik a földből a dús termést felszínre hozzák, éheznek
és degenerálódnak.» Az orosz forradalom, illetve a bojárok
letörése ezt az egy eredményt kétségtelenül meg fogja hozni :
a paraszt igényt formál az ő mindennapi kenyérére.

Belterjesebb gabonatermesztés, igaz, még hatalmas emel-
kedést idézhet elő a Feketeföld hozamaiban, hiszen európai
Oroszország az 1913-iki jó évben is hektáronként csak 9·1 mm
búzát, 8·5 mm rozsot, 9·9 mm árpat, 9·4 mm zabot termelt,
holott ugyanez évben már Romániában is 14·1 mm búza, 10·5
mm rozs, 10·7 mm árpa és 10·6 mm zab terem. Az összgabona-
termelés fejenként 1909—1914. év átlagában Kanadában 1694,
Argentínában 1322, az Unióban 1511, Romániában 875, Magyar-
országon 651, Oroszországban pedig csak 445 kg.¹ Elméleti össze-
hasonlítások kedvelői talán ki fogják számítani, hogy, ha
Oroszország oly eredményekkel dolgoznék, mint Dánia, Bel-
gium, Németalföld vagy Svédország : 230 millió métermázsányi
búzatermése 700 millióra emelkedhetnék s ha csak a német
átlagot érné is el, megkésztereződhetnék. Csakhogy a pár-
huzam találóbbr, ha a magunk szintén fejlettebb, de éghajlati
viszonyainál fogva egyezőbb mezőgazdaságának eredményeit
hasonlítjuk össze a Feketeföldével. A dél-orosz termésátlagok
a hektáronként elért osztrák és magyar hozamoknak nem
járnak mélyen alatta, sőt a román búza hozama 1913-ban
jóval tetézte a magyar búza-hozamot. A Feketeföld gabona-
termelését csak úgy, mint a magunkét, a kitünő talaj ellenére
is határhoz köti, vagy legalább is emelkedésében késlelteti a
különb is csekély csapadék szélsőséges megoszlása. Poltavá-
ban 465 mm összcsapadéknak csak 21·1%-a esik a tenyészidő
legfontosabb szakára : márczius, április és május hónapokra.
Az a bizonyos májusi eső marad el a Feketeföld nagy részén.
Oroszországban úgy próbálnak a gazdák magukon segí-

¹ A. von Vogel : i. h.

teni, hogy sekélyen szántanak s deczemberben vetnek, hogy a téli nedvességet a növényzet felhasználja ; tavaszi gabonából is inkább csak a rövid gyökerűt vetik. Okszerű száraz-gazdálkodással a hiányt enyhíteni lehetne, de a talaj teljes energiája ily csapadék-megoszlással még aránytalanul fejlettebb gazdálkodás mellett sem érvényesülhetne. A gabonatermelés természetes határvonalai Feketeföldön is felismerhetők. 1901—1912 között az eke alá fogott föld mindössze $4\frac{1}{2}\%$ -kal szaporodik. Nem kedvez a gabonatermelésnek a birtokkategóriák háborús eltolódása sem. Ukrajnában, hol a jobbágyság kevésbé volt általános s így az az ellen védekező reactio, a mír sem vált tősgyökeressé, az állam kis-parashti jellege nyilvánvaló, hisz a népesség 80%-a paraszt. Az agrárrendülések után kitervelt kisbirtoktermő reformokat most már Románia is kénytelen komolyan venni. A kisüzem e felülkerekedése már magában véve korlátot szabna az inkább nagyüzemben hatályos export-gabonatermesztésnek.¹ De még ha az üzemkategóriák kérdését kikapcsoljuk is : lehetetlen feltételeznünk, hogy Feketeföldön a nyugat-európai statisztikusok diktandója alapján máról-holnapra dán intenzitású gazdálkodásra kerüljön a sor. Ellenkezőleg : a termelés valószínűleg évtizedekre kiható válságának jeleivel találkozunk. A mi Feketeföldön gazdasági haladottság jele volt (különösen az eléggé fejlett gépfelszereltség), nagyobbbrészt eltűnik a nagyüzem szétrombolásával. Viszont a kisüzem gazdasági haladottságának legjellemzőbb tünete : a belterjes állattartás alig számbavehető kivételekre szorítkozik. S a for-

¹ Az 1905-iki román statistika szerint a 100 hektáron felüli nagybirtok jóval terjedelmesebb területen termel búzát, mint a kisbirtok ; viszont a kisbirtok négy és félszer akkora területen termel tengerit, mint a latifundium. A tengeri exportja, melyre állatállományunk céljaira szükséges vevők vagyunk, a keleti kisbirtok szaporodásával (melylyel látni fogjuk, az ottani állatállomány emelkedése nem tart lépést), valószínűleg emelkedni tud majd, míg a kivitelre kerülő buza mennyisége aligha követni nem fogja a nagybirtok csökkenését, kivált, ha a paraszt érendjében a buza kenyér kiszorítja a kukoriczából készülő «mamaligá»-t. L. Grothe : *Zur Landeskunde v. Rumänien*. Frankfurt, 1906. 69. A *Torgowo Promyslenneja Gaseta* 1917 ápr. 29. sz. szerint (id. A. v. Vogel 148.) az orosz nagybirtok belterjesebb üzeme folytán átlag 38%-kal termékenyebb, mint a parasztbirtok és eddig a piacra kerülő gabonának $\frac{7}{10}$ részét szolgáltatta.

radalom igényeket termel, nem ökonómiát. A jóllétet, ősi tapasztalás szerint, könnyű megszokni, de annál keservesebb hozzátörődni a rendszeres munkához annak, a ki azt nem szokta meg. Az a feketeföldi parasztság, a mely a múltban nem igen árult el belterjes hajlamot s az anyag és erő rendszeres felhasználásához nem ért, ez a parasztság a háborús pénzjövedelem révén az igények új sorozatával ismerkedett meg. Az ukrán földműves, a kinek rendes kamatszámítása a rubel után: napi 1 kopek (=évi 52%) volt, valószínűleg mindörökre eltűnt Nikolaj Nikolajevics nagy háborújában. A háborúban a feketeföldi paraszt megtanulta, hogy a búzát nem kell szükségképp Odessza és Galacz kikötőibe szállítani, hogy a tejet otthon is tarthatja s nyomorúságos érendjében a háború alatt a magatenyésztette baromfi és tojás ingyencze lett. Aligha engedí életszintjét egyhamar megint a kukorica-máléig lefokozni. A Feketeföld élelmiszer-kivitelének tulajdonképpeni forrása az a paraszt volt, kiről Witte 1903.-i agrárbizottsága megállapítja, hogy «élelme normális termésnél is 30 %-kal marad alatta a felnőtt földműves physiologiai létminimumának» Most a kenyérigény felülkerekedett. Csakhogy az igényes paraszt még nem jelent belterjes majorságot.

b) *Gabonatermelő munkamegosztás Kelet és Nyugat között.* Az elzárkózás és a szabadforgalom között mindkét fél érdekét kielégítő észszerű középút is képzelhető. Ha az emberek megpróbálnák, hogy szóba álljanak egymással s nem kezdenék azon, hogy vérbeborult szemmel kiabálnak át a határon: az érdek-ellentétek sokszor maguktól kisimulnának, mindkét fél gazdaságtörténelmi elhelyezkedését körül lehetne határolni, sőt megállapodás és összeműködés léphetne a gazdasági harcok helyébe. Oly kereskedelem-politikai megegyezés jöhetne létre Feketefölddel is, mely kaput nyit a keleti kvantitások előtt, de megvédi a honi kvalitást. A nagyfejlettségű német mezőgazdasági területen a legszükségesebb és legkikészítettebb tápanyagok (kenyér, hús, élőállat) behozatala stagnál. A német gazdák mind nagyobb mértékben veszik át a külföldtől a mezőgazdasági termelés legvégső, a fogyasztókhoz legközelebb érő és legértékesebb vonalszakaszát. Kenyérgabonából (búza, rozs) 1901—1905-ben Németország tiszta behozata-

lának átlaga 319·9 millió márka, 1906—1910-ben 325·7 millió, 1911: 309·6 millió, 1912: 266·6 millió márka. Viszont egyre nagyobb arányban visz be a német gazda a vámkülföldről oly gabonaneműeket, a melyek állat- és hústermelésre szükségeltetnek, valamint műtrágyát, a mely a hazai föld hozamát megsokszorozza. A német birodalom nem-kenyér-gabonát (árpa, zab és más gabonaneműek) 1901—1905. átlagában még csak 303·4 millió márka értékben vitt be, 1911—1912-ben pedig ez összegnek már kétszeresét (594·4 és 647·2 millió márka) és hasonló módon szökik fel az olajnövények és vetőmagvak bevitele is. Ugyanakkor a kenyér-gabona behozatalával együtt megáll az élőállat-import is, mely 187·7 millió márkát tesz 1901—1905 átlagában és 186·1 milliót 1912-ben, sőt az apró baromfinak s a húsneműeknek emelkedése is elenyésző. Csak a tejgazdasági termékek, a tojás és állati zsír mutatnak behozatali emelkedést, de mérsékeltebb arányban, mint a takarmányneműek.¹ «Éppen úgy, mondja a császári statisztikai hivatal,² mint a hogy ipari termelésében Németország mindinkább készárút állít elő és ennek megfelelően nagyobb mennyiségű nyers- és segédanyagot hoz be az ipar számára, azon módon, ha nem is annyira szembeeszközen, a német mezőgazdaság is fokozott mértékben szenteli magát a közvetlen emberi fogyasztásra szánt legfontosabb élelmiszerek előállításának és importál, ezt lehetővé teendő, emelkedő arányban a mezőgazdaságban szükségelt nyers- és segédanyagokat.» E folyamat a mi keleti vámpolitikánkban épp úgy figyelembe vehető, mint a hogy Németország egyik külkereskedelmi vezérelve lett. Figyelembe vehető annál is inkább, mert Feketeföld hústermelő esélyeit a valónál rendszerint jóval magasabbra értékeli.

c) *A Feketeföld állattartása és takarmány-feleslege.* 1913-ban európai Oroszországnak (északi Kaukázussal együtt) 37 millió, Romániának 1900-ban 2.600.000 szarvasmarhája van. Ha kerek számmal ezt az állományt 40 millióra teszszük, akkor — az egész európai orosz területet, a virágzó tenyésztésű *Balticumot* is beleértve — ez óriási felületen alig él több szarvas-

¹ A tej és tojás fokozott importját indokolja, hogy a század elején Szipéria beavatkozása folytán áremelkedések nem vált szertelenné.

² *Die Deutsche Landwirtschaft.* Berlin, 1913. 272.

marha, mint Németország és a monarchia területén. Ha szarvasmarhából Ukrainára — eléggé megbízható becslések alapján — az orosz létszám $\frac{1}{3}$ -át vesszük fel, 12 millió szarvasmarhája van, 1000 lélekre 400 drb esvén, holott a magyar birodalom 1000 lakosára 1911-ben kereken 350 drb esik. Ez — egyébként nem jelentős — számszerű többlet ellenére a feketeföldi szarvasmarha exportjelentősége csekély. Míg az élelmiszerkivitel 1899—1903. átlagában 452·7 millió rubel, 1909—1913. átlagában pedig 807·2 millió, addig 1899—1903. átlagában csak 17 és még 1909—1913. átlagában is mindössze 33 millió rubel értékű állatot visz ki az orosz birodalom.¹ Míg a gabonakivitel az exportnak 47, az állatkivitel annak csak 2·5%-a. A Feketeföld állatállományának minőségi gyengesége szálaltja le mélyen a létszám jelentőségét. Rendkívül kedvezőtlen a tehén-arány: Ausztriának 9.160,000 szarvasmarhájából 4.907,000, Magyarország 7.319,000 szarvasmarhájából 3.180,000, Németország 21.818,000 szarvasmarhájából 11.317,000 a tehén és a hozzávetőleg feles arányt megtalálni Belgiumban, Dániában, Németalföldön s a nyugati entente-országoknál, sőt ennél is kedvezőbb az arány Svéd- és Finnországban: — a keleti országokban ezzel szemközt a tehenek arányszáma (negyedszázad előtt még Magyarországon is csak 37·8%) 33%-alá süllyed. Romániában 2.589,000 szarvasmarhából épenséggel csak 777,000 a tehén. Az orosz marha átlagos vágósúlya 1890—1909 között 18·15 pudról 14 pudra esett s a fejési átlagok ugyanez idő alatt 40—45%-kal hanyatlottak.² A nyugat-szláv marhának a Feketeföldön elterjedt féleségeit inkább igazásra használják s a hizlalást és tejtermelést elhanyagolják. A podóliai fehérmarha, mely Stegmann szerint³ a kisoroszoknál is főleg igásjószág nevelésére szolgál, sztyeppi gulyákban él s borjai addig

¹ E körülményt az állatkivitel vámpolitikai és állategészségügyi korlátozásával is lehetne magyarázni. De a legszabadabb forgalom mellett sem lehet exportálni onnan, a hol nincs. 1000 lakosra esik egész Oroszországban 1880-ban 372, 1907-ben 321, 1909-ben 300 nagy számos állat. Semmiesetre sem jelent az orosz állatállomány vámpolitikai nyomást. Kivétel talán csak a kozák sztyeppek nagytömegű és igen értékes lóanyaga.

² Boustedt-Triesch: *Das russische Reich in Europa und Asien*. Berlin 1913. II. A. 116.

³ *Russlands Rinderrassen*. Riga, 1906. 118.

szopnak, míg a tehén elrúgja őket. Ez a gulya-marha a magyar-erdélyi fajtával rokon, annak méreteiben is körülbelül megfelel és Ukraina tipikus szarvasmarhája. Cselkó tanár szerint ¹ a magyar és ukrán fehér-marha «jó s rossz tulajdonságai körülbelül ugyanolyanok, de miután nálunk rendszerint jobban telletik s nyaraink is kevésbé sülevényesek, a magyar-erdélyit jobbnak tartjuk». Romániában ugyanez s a primogenus mokány-marha honos. Ez erősen elkorcsosult fajta tehenei csak 170—230 kg. súlyúak. A Feketeföld gulya-marhái hozzánk belátható időn belül legfeljebb igás-ökörül fognak eljutni. Erre pedig a magyar mezőgazdaságnak szüksége van, míg csak a ló- és gépjármű-egészen át nem tér. Hústermelés szempontjából a Feketeföld állománya extensiv tartás, istálló-hiány, csekélyebb hízékonyság és kedvezőtlen vágósúly folytán, de meg mert rendszeres hizlalás csak a délorosz ezukorgyarak körül s egyes román nagybérleteken honos, jóval kevesebbet jelent, mint darabszámbra. Jellemző, hogy a tengeri-exportban vezető, havasi legelőkkal is megáldott Romániában, melyet a fellengzős franczia író Lombardiával hasonlít össze, az ország minden egy lakójára csak napi egy deciliter tej jut s a tehének istálló-átlagja egy liter. A Feketeföld szarvasmarha-állománya belátható időközön belül képtelen felvenni a nem-kenyérgabonának Ukraina-és Romániában termelhető feleslegét. A felesleg felvételére elsősorban a mi fejlettebb állatállományunk hivatott. A Feketeföld gabona-exportját, ha a háborus kenyér-szüke valamikor egészen megszűnik, malmaink helyett takarmányos-kamráinkba kell irányítanunk. Megkönnyíti ezt az a körülmény, hogy keleti szomszédaink a lóállományt és a juhászatokat csekély kivétellel extensiven tartják s így ezek szemes-takarmányfogyasztását elhanyagolhatjuk. De túlnyomóan külterjesen tartják még a leginkább fogyasztóképes román sertést is. 1900-ban Romániának még 1.709,205 sertése van, 1916-ban már csak 1.359,289 s ha háborúsértékesítés-többlet s elébb vámpolitikai depressio okozta is e hanyatlást, figyelemre-méltó mégis, hogy Magyarország (helyesebben a társországok) sertésállománya, ha szerényen is, nőtt 1895—1911 között. (7.330,343 drb-ról 7.580,446 drb-ra.) Valószínű, hogy nagyobb

¹ *Szarvasmarha-tenyésztés.* Budapest, 1908. 194.

sértésfalkák tartását megnehezíti a román sertéslegelők parcellás szétदारabolása. A központi hatalmoknak módjukban fog állani, hogy zsírszükségletök nem csekély részét román kukoricával s az eddig Olasz-, Spanyol- és Franciaországba menő, a románnál ugyan kisebb jelentőségű orosz tengeri-felesleggel fedezzék román és ukrán hízó-sértések helyett. Kövessük Németország példáját és a Feketeföld tengeri, árpa- és zabfeleslegét s sovány-jóságát, mint mezőgazdaságunkban nyereséggel használható nyersanyagot, igyekezzünk keleti behozatalunk gerinczéve tenni, a Feketeföld mezőgazdasági nyersanyagának messze-mennyire megadható vám- és fuvarkedvezéssel.

d) *A mezőgazdaságunkban hasznosítható keleti takarmány.* Természetes kaszálóink termése — állatállományunk viszonylagos változatlansága mellett — rendszertelenül hullámzik egyik évről a másikra. 1914-ben a magyar birodalom kaszálói 103 millió mm szénatermést adtak, kereken 20 millióval kevesebbet, mint az előző két esztendő kaszálói és 26 millióval kevesebbet, mint az 1910. esztendőben felgyűjtött szénatermés. A takarmányhozam ingadozása lehetetlenné teszi, hogy éppen a kelettel szomszédos végeken, melyek állatállománya egészen a természetes kaszálóktól függ, állatállományunk ellátása és fejlődése az időjárástól független állandóságához jusson. Szénából és egyéb takarmányneműekből, — elsősorban takarmányrépára gondolkunk. — országunknak ma már reservoirra volna szüksége. Dél-Oroszország terjedelmes sztyeppjeihez képest szinte elenyésző állatállománya, másfelől a Fekete-tengeri kikötőkből kiinduló volumenese dunai forgalom lehetővé teszi, hogy a magyar állattenyésztés a Feketeföld természetes és mesterséges takarmányainak feleslegét magához váltsa, esetleg onnan takarmánytermelő szerződés révén állományát az eddiginél jobban és egyenletesebben ellássa. Hasonló nagy tömegekben hozhatók be a cukor- és szeszgyártásnak takarmány-célokra oda künn kellőképen úgysem értékesülő melléktermékeit és hulladékait. Az 1912/1913-iki campagneban Magyarország 39 millió, Ausztria 79 millió és Németország 163 millió q cukorrépája mellett Oroszország nem kevesebb, mint 136 millió q cukorrépát termelt; utóbbi mennyiség több, mint 80%-a a monarchiával szomszédos Ukrainában (Kiev, Podólia, Volhynia, Csernigov)

termett s ugyancsak Ukrajna 200-nál több cukorgyárában került feldolgozásra. Podóliában és Kievben a szeszgyártás is jelentős és az egész Feketeföldön virágzó sör-, olaj- és malomipar melléktermékeivel számolhatunk. Az 1900—1913. időszakban Odesszából, a minket legközvetlenebbül érdeklő feketeföldi kikötőből, 61 millió pud búzát, de több mint kétszerannyi árpat és $\frac{1}{3}$ -dal több tengerit exportáltak; csak olajpogácsa évente két millió pud mennyiségben hagyta el az odesszai kikötőt; Oroszország 1911-ben 34 millió rubel értékű olajpogácsát exportál, ebből közel 14 millió értékűt Németországba. A külföldi takarmány már csak azért is létfeltétele lesz mezőgazdaságunknak, mert a legtöbb műtrágyaféleséget is fokozott állattartással kell pótolnunk.

e) *A Feketeföldnek átengedhető növénytermelés.* Bizonyos mezőgazdasági nyersanyagok előállítására a Feketeföld televénye hivatottabb, mint mezőgazdaságunk. Értjük elsősorban a tengerentúli textilanyagok elmaradása folytán óriási tömegekben igényelt pótanyagok termelését. A kimaradó, vagy a lenvászonnál immár nem olcsóbb pamutvásznat legalább részben lenanyaggal fogjuk helyettesíteni. Csakhogy klimatikus okokból Ukrajna lentermelésre kevésbé alkalmas, mint a Németországgal szomszédos, nedves Balticum. Más mezőgazdasági szerepe van Feketeföldön a kendernek. A kender exotikus kiterjedésű termelése volna kívánatos, ámde erőszakolása a magyar föld nitrogénben való aggasztó szegényedését vonná maga után. A középhatalmak gazdái a kendertermelést ez okból, de meg azért is, hogy oly termékek keleti versenye mérséklődjék, melyeket itthonn okszerűbben termelhetünk, átengedhetik Feketeföldnek s szakmabeli gyáraink már csak az odakünn kikészített kender további feldolgozásával foglalkozhatnának. A kendert sekély gyökérzete és késő-tavaszi vetése mégis csak megkíméli a száraz éghajlat veszélyeitől. Jekaterinoszlav, Tauria, Kherzon, Vorones s a Don völgye a textil-pótlás legnevezetesebb termőhelyei lesznek. Persze a paraszti termelés eddigi módszereivel keleten is szakítani kellene.¹ Általán mindazon növényfélések,

¹ Egész Oroszország a háború küszöbén nem termel sokkal több kendert, mint a félmillió mm-nyi magyar termés kétszeresét, de minőségileg már az orosz kender mélyen alatta marad a magyarnak. Ennek főoka a

melyek exotikusan dús televényt kívánnak, abban még kár nélkül termelhetők, bárha a talajnak vissza semmit nem szolgáltatnak, keleti szomszédaink számára átengedhetők, oly értelemben, hogy e termelvényekben import-állam maradunk vagy azzá vá-lunk. Elmaradó tengerentúli nyersanyagok nagy tömegeit kell a középhatalmaknak pótolniok a nyersanyagok vagy surrogatumaik kelet-európai vagy közel-ázsiai termelése útján. Németország más-fél millió bál gyapot-fogyasztásából csak 100,000 bált, a monarchia kilenczedszázézer bálból csak 30 ezret kapott az egyelőre szintén elzárt Egyiptomból: a többi Amerikából és Kelet-Indiából jött. Az állandó napmeleget kívánó gyapottermelés a turkesztáni földben nagymértékben fokozható, kivált ha a sztyep-talajoknak a növényzetre káros sótartalmát bőséges öntözés fogja csökkenteni.¹ Pótolni kell a bőryanagokat is, a melyekből fél-milliárd márka a középhatalmak behozatali többlete. Nyers dohányból a háború előtt kereken 180 millió márkával hoztak be többet, mint a mennyit kivittek. Hogy kávé, rizs, kaucsuk, stb. pótlásában vagy surrogálásában minő szerep juthat a Feketeföld humusának, ma még át nem tekinthető agronomiai és iparteknikai problema.² Különleges helyet foglal el a nyers-termékek sorában a dél-orosz cukor. Cukorgyártásunk értékesítésére a Levante fokozódóan fontos, hiszen eddig is ez pótolta ki a lehanyatlott kelet-indiai s pótolná ki a most lemaradt brit piacot. A háború előtt az ukrán cukortermelés — a kedvező répatermések folyamánaképp — nagy emelkedést mutat. 1913/1914-ben 12 millió q cukrot termelnek ott, míg a monarchia 15 milliót és Németország 24 milliót. Főleg a közeli Levante irányában szorongathatná a dél-orosz termelés a magyar cukrot. Csakhogy éppen a nemzetközi cukoregyezmény példája

paraszti termelés módja s főleg az elfajzott, megbízhatatlan mag, a mely alacsony növésű, korai virágzású kendert ad. Ezért nem tud ma keleti szomszédságunk textillel kisegíteni.

¹ Az orosz kormány ez irányban végzett nagy culturmunkájáról referál Timkó: *Transzkaukázia pusztái. Földrajzi Közl.* 1915. XLIII. k. II. f.

² A Batum feletti tengerpart hatalmas tea-ültetvényeit Kinából hozott teakertészekkel létesítették. Persze a 70 millió kg belfogyasztásnak csak elenyésző töredékét látják el.

annak, hogyan egyezkedhetnek különböző termelő-területek saját érdekeik megvédésével, mások érdekeinek figyelembe vétele mellett. A délorosz cukortermelés mindazáltal veszélyt jelenthet répatermelésünk jövőjére. A cukorgyártás mellékterményeinek megvásárlása állatállományunk számára, másfelől Kelet- és Közép-Európa még felette fejlődésképes cukorfogyasztása ellensúlyozza cukortermelésünk veszedelmét. Az 1913/14-iki 15 mill. mm orosz cukortermeléssel szemben máris 10 millióra teszik Oroszország belső fogyasztását.

f) *Munkamegosztás az állattartásban.* A keleti békével kapcsolatban nyomasztóan nehezedik Magyarország közgazdasági életére a tudat, hogy a szükségessé vált élelmiszer-behozattal szemben megfelelő ipari exportot képtelenek vagyunk Feketeföld felé irányítani. A háborús kiárúsítás és az ipar más irányú igénybevétele eredményezte, hogy az ukrán vagonok a magyar határról a legtöbbször erőltetett rakományyal, vagy üresen mennek vissza, de a magyar exportrészesedés aránya még a béke első éveire sem tulságosan biztató. Határmenti gyáriparunk erélyes fejlesztésén kívül mezőgazdaságunkban már készenálló oly minőségi termelvényeket kell a keleti piacra dobnunk, amelyekre a feketeföldi parasztságban akad vevő elég. E cikkekkel meg se kell várnunk a feketeföldi belterjesség nehézkes hangyamunkáját: a jó csontozatu apaállat, a bőven tejelő tehén, az izmos igásló, a korafejlődésű sertés és a birka dús és finom gyapja a feketeföldi paraszt egyszerű lelkében is hozzáértésre, tetszésre fog találni. Kevéssel a világháború kitörése előtt kaukázusi birtokosok jártak erdélyi-magyar tenyészanyagot vásárolni több alföldi uradal munkában és Mezőhegyesen. Valamivel később előkelő román gazdák (főleg Jalomita vidékéről) utazták be ménesbirtokainkat és a jelesebb dunántúli szarvasmarhatenyészeteket. Különösebben a bonyhádi tájfajta ragadta meg figyelmüket és Tolnamegyében vásároltak is kiváló anyagot. Még 1914. májusában is vitt ki Blascsó-k-féle yorkshire-i tenyészanyagot Caruntu román kir. gazdasági felügyelő. A kik ezekkel a komoly, munkás férfakkal eszmét cserélhettünk, valóban nem gondoltuk volna, hogy a békés munkában egybeforrott két gazdatársadalom rövid időn belül gyilkos kárpáti csatákban fog egymásnak esni. E kezdeményezések sikere

gondolkodóba ejtheti a magyar gazdát. A Feketeföld nyugati tenyészállat-importja nem mai keletű. Melegvérű méneket már évtizedek óta visznek oda Angliából és a magyar ménes-birtokokról. Csup földművelésügyi minster korában megpróbálkozott stájer és karintiai nehéz lóanyag importjával. Ez a behozatal sikerült, mert az anyag állami mintagazdaságokba jutott, hol megfelelő takarmányozást és istállózást találva elkerülte a leromlást, a mely máskülönben elérte volna.¹ A legtöbb távolnyugati importtal azonban sem itt, sem Dél-Oroszországban nem lehetett dicsekedni. Nemzetiségi gyűlölködés és diplomatiái befolyás a feketeföldi állattenyésztőket hosszú időn át elterelte közelnnyugati tenyészanyag-forrásuktól, Magyarországtól; éppen csak a mangalicza-sertéssel tettek kivételt a románok, annak nagyon is szembeszökő előnyei folytán. Pedig a távolnyugatról a Feketeföld parasztja csak közvetett úton szerezhette tenyészanyagot s e beszerzést kalandosnak, operenciántúlinak nézte az ő faragatlan józansága. Az a szenrevaló 20 drb Shorthorn-bika, a mely 1913-ban Nagy-Britanniából Oroszországba kiment,² a tessék-lássék-összegek, a melyekkel az orosz kormány a tenyészanyag javítását megkísérelte, úgy eltűntek az ukrán csordapásztorok közönyében, mint a Volga vizébe hulló véresepp. A holland keletfriz és az angelni szarvasmarha csak a balti német telepeseknél tud törzskönyvhöz jutni, s a Svájczból helylyel-közzel importált apaállatok csak úgy nyom nélkül elmúltak, mint a hogy' hitvány korescsá vált az oláh paraszt kezén a «spanka»-tenyészet, e nemes francia merino-keresztelés. Viszonylag még legmegfoghatóbb eredménynyel az a 400,000-nyi német telepes dolgozott, a kik Volhyuiába és Besszarábiába annak idején hazájok pirostarka és borzderes tenyészanyagát hozták magukkal. De egységes fajtajelleg és kiterjedt tenyészirány az orosz viszonyok mostohasága folytán itt sem alakulhatott ki. Ugyanez a helyzet Romániában. «Az utolsó időben, mondja Onciul, megkísérelték egyes nagybirtokosok, hogy a degenerált szarvasmarhákat külföldi apaállattal nemesítsék,

¹ Scheidemann: *Die Verwendung ausländischen, besonders deutschen Zuchtmaterials in Rumänien*. Mitteilungen des Deutsch. Landw. Ges. 1901. I. 5.

² L. *Livestock Journal Almanac*. London, 1913.

de máig csak kevés üzem tart schweizi vagy hollandi tenyészbikát. Kevésbé elkorcsosult Romániában a juh, melynek nemesítése érdekében időnkint német friz- és oroszországi bokhara-kosokat hoztak a román tenyésztők, míg a sertésenyésztésben a gyors növekvésű, hízékony magyar zsírsertést, a mangalicákanokat kedvelik.

A Feketeföld állattenyésztő népe két okból adhatna előnyt a magyar tenyészanyagnak a távolnyugatival szemben. A földrajzi szomszédság előnyéről már szoltunk. Ukrajnából, Romániából a földművelő-szövetkezetek, népbankok, gazdasági kamarák könnyű szerrel átküldhetik bizalmi szakértőiket ide hozzánk, a szomszédba. Már a Németországba, de még inkább a Schweizba, Németalföldre vagy éppenséggel Angliába való átkelés nem a kisorosz vagy havasalföldi parasztnak való. Mint a hogy' a kaukázusi és a román gazdák a háború előtt ügynökök nélkül, józan eszök sugallatából jöttek el a magyar államnémesbirtokaira, a Wenckheim-, Almássy-, Apponyi-, Dőry-, Wertheimstein-, Széll-birtokokra és a tolnai svábokhoz, akként állandósulhatna az ukrán földműves-szövetkezetek és a román gazda-kamarák átjárótása a békekötés nyomán, a Magyar Mezőgazdák Szövetkezete, az Országos Központi Hitelszövetkezet és a Hangya irányítása mellett, az ezek által kijelölt tenyészetekhez. Másik előnyünk a távolnyugattal szemben éghajlatunk és állattartásunk nagyobb hasonlósága a keleti viszonyokhoz mérten: az a nyugati vér, a mely már hosszúévtizedek, esetleg, mint a bonyhádi, másfél század óta az itteni éghajlathoz, legelőkhöz és istállózáshoz hozzá hasonult, a miénknél is ridegebb és külterjesebb környezetben élő feketeföldi jószág számára alkalmasabb és veszélytelenebb vérjavulás, mint ha elkényeztetetten istállózott, dús legelőkhöz szokott, tuberculosisra hajlamos hollandi apaállat, vagy siementhali tehéntörzs egyenest Feketeföldre kerül; az ardenne-muraközi, vagy percheron-muraközi hidegvérű loanyag jobban megfelel az ukrán és román igáslo-igényeknek, mint ha az Alduna és a Don-völgyeibe egyenest Belgiumból, ill. Franciaországból vinnének tisztavérű ardennei vagy percheron-anyagot; a kényes merino éppoly idegen maradt az oláh raczka-környezetben, mint a mily idegenül pattog le az erőltetett páriszi argot a bucaresti gavallér ajkáról. Említettük, mennyire érdekelte

a háború előtt ittjárt román gazdákat a bonyhádi tájfajta. E tájfajta ősanynya ugyanaz a podóliai szürkés-fehér gulyamarha, a mely a csernoszjom legelőin ma is uralkodó s a melyet mi is magyar-erdélyi néven ismerünk, csak hogy nálunk már a piros-tarka apránként kiszorítja (1895-ben még szarvasmarha-állományunk fele magyar fajta s csak negyede piros-tarka, 1911-ben megfordítva: már a magyar fajta alig több, mint negyede, míg a piros-tarka már jóval több, mint fele az állományból). A Feketefölddel közös ősanynagot Württembergből a Dunántúlra származott telepések vagy másfél száz éve a nyugati hazájukból magukkal hozott berni szarvasmarhával kezdik keresztezni, a mihez utóbb siementhali vért vegyítettek. Így állt elő a bő-tejelésű, gyors növekvésű, hízekony, de azért még igavonásra is tűrhetően alkalmas bonyhádi tájfajta, a mely a podóliai ősanynagot a Feketeföldön — átmenet nélkül eszközölt távoli keresztezések helyett — sikeresen emelheti belterjes culturfajjjá. A merino, precoce- és rambouillet-tenyészetek magyar törzsei, melyeket már a XIX. század első fele óta kereszteznek tősgyökeres magyar fajtákkal (*ovis aries* és *ovis strepsiceros*), kiváló és kedvelt tenyészanyagot szállíthatnak Kharkov, Podólia és Vorones finomabb gyapjas-juhászatainak. Uradalmi fejős juhászataink az inkább lefejesre tartott feketeföldi tenyészetek felfrissítésére adhatnának kosokat, míg közel 700,000-nyi és angol vérben gazdag hús-juhállományunk a közvetlenül importált angol anyagot egészséges módon helyettesíthetné. A mangalicza-sértés Románia után Dél-Oroszországot is meg fogja hódítani; a mezőgazdasági ipartelekkel s Dél-Oroszország virágzó városi életével kapcsolatban pedig a nálunk már acclimatizálódott angol és német hússértésnek, de még inkább a társországok edzettebb tuopolyai hússértésének lehet jövőt jósolni.

A tenyészanyag kivitelével szemben az az ellenérv merülhet fel, hogy a háború nyomán arra magunknak is fokozott mértékben szükségünk lesz, hisz az állat-létszám éppen minőségileg kiemelkedő megyeinkben nem mindig kielégítő. A jó tenyészanyag a háború alatt — kivált a tenyészanyagot nem eléggé kimélő takarmányrendeletek következtében — nálunk sem tudott előremenni. Saját tenyésztésünk restitúciójának kell

minden más szempontot megelőznie. Ez aggály elosztatására azonban elég, ha a kormány az anyaállatok kivitelének szab észszerű határokat, míg az apaállatok tartása és nevelése bizonyos határig a gazda tetszése szerint emelhető (1911-ben 46.439 tenyészbika mellett 3.134,533 fejős- és tenyésztéken van). Oly tenyészpéldányok, melyeket fajtajelleg szempontjából nálunk köztenyésztésre nem bocsájtanak, a Feketeföld kezdetlegesebb és kevésbé kialakult tenyészviszonyai mellett még kifogástalanul alkalmazhatók. A tejhozam is, a mely a sopron-megyei istállók számára már elégtelen, még mindig ugrásszerű emelkedést jelenthet az oláh paraszt literes átlagához képest. Azon aggálylyal szemközt, hogy tenyészanyagunk kivitelével magunk alatt vágjuk a fát, versenyzanyagot teremtve szomszédunkban, az a meggondolás szól, hogy, ha mi nem adunk tenyészanyagot, adni fognak Ausztria alpesi tartományai, a csehek és különösen a német birodalom. A németek sem haboztak, hogy legjobb ipari piacukon, Oroszországban, az ő általuk szállított munkagépekkel és gyári berendezésekkel megteremtsék az orosz nagyipart. Tisztában voltak vele, hogy ha ők nem szállítanak is, az orosz nagyipar azért létrejön, de amerikai és angol szerelvényekkel. Még tenyészanyagunk bevonása esetén is: a Feketeföld állattenyésztésének fejlődése igen lassu, nehézkes folyamat. Az emberek lelki világának, az egész culturmilieunek át kell ott formálódnia, hogy általános érvényű eredményeket remélhessenek. Az egyetemes átalakulás azonban már a belső húsfogyasztás felülkerekedésével is egyértelmű. A csernoszjomi állattenyésztés bizonyos részeinek emelkedésére meg egyenest nekünk van szükségünk. Első helyen ismét textil-ellátásunk reménytelenségére gondolunk. A tengerentúli gyapju elmaradásával szemben nincs mit félnünk a keleti gyapju versenyétől, arról nem is szólva, hogy maga Oroszország 1909-ben 9·4, 1910-ben pedig 48·8 millió rubel értékű gyapju bevitelére szorul. Magyarország sertés- és juhállományának fejlődése fordított arányt mutat: 1870-ben ötödfél millió sertésünk és 15 millió birkánk van, 1911-ben már nyolczadfél millió sertésünk, de csak kilenczedfél millió birkánk. Innen és túlfelől a bloquade- és hajótér-conjunctura még nagy eltolódást enged meg a juhtenyésztés javára, minthogy előbbeni csökkenésének okait, a La Plata és ausztráliai gyapjut

s a francia elzárkozást, a háború hosszú időre kiegyenlítette. A háborúig európai Oroszország a monarchia 300,000 mm gyapju-termelésével szemben 1.700,000 mm-ra becsült gyapjút háziiparilag dolgozta fel és az utolsó évek nagyipari értékesülésre hivatott új juhászatai inkább Nyugat-Szibériában keletkeznek. Bárha Oroszország termeli a világ gyapjújának $\frac{1}{7}$ ét, exportálni idáig egyáltalán nem tud, holott a szomszéd Németország gyapjuszükségletének $\frac{9}{10}$ -ét importálni kénytelen. Nemcsak hogy örömmel fogadhatjuk az ukrán-román gyapjut, de sőt arra égető szükségünk van és mindent el kellene követnünk szomszédaink juhtenyésztésének számbeli és — hogy a tengerentúli gyapjut minőségileg is pótolni tudják — minőségi emelésére.

Nem megvetendő a tenyészállat-kivitel valutaris jelentősége. 1909-ben óvatos becsléssel 40 millió francra teszik Belgium jövedelmét, a melyet német gazdáktól szedett be belga ménéért. Hasonlóképpen igen nagy jövedelemre tett szert Németalföld és Helvetia szarvasmarha-tenyésztésanyagával, Franciaország és Dánia ménjeivel s Németország különböző tenyész kivitelével. Közismert, mily rengeteg pretium affectionis-t szednek be az angol nagy istállók continentális és tengerentúli tenyész kivitelök révén.

Talán kevesebb megértésre találha Keleten a nemesített vetőmag exportja. Szomszédaink gazdátársadalmi szervezeteinek bevonásával ennek sikere sem maradhatna el, hiszen az éghajlati viszonyok nagyobb hasonlósága megint csak előnyt adna a mi árunknak. Persze azon kellene kezdenünk, hogy szégyenszenre mi magunk ne szoruljunk idegen takarmány- és kerti magvakra.; ha pedig már rászorulunk, forduljunk közvetlenül a bizonyos vetőmagvakban erősen exportképes orosz termelők-höz. De az elzárkozó magyar agrár egy fokkal enyhébben kezelhetné a keleti vámsorompót, ha egyebek közt a milliókra menő vetőmag-behozattal küszöbölne ki belföldi termeléssel.

g) *A behozatal szabályozása.* Oly óriási termelő lehetőségekkel, a fogyasztásnak annyira meggyűlt igényeivel, a tengerentúli árúverseny oly tökéletes kimaradásával állunk szemben, hogy keleti szomszédainkkal nem nehéz megtalálnunk azokat a kereskedelem-politikai irányelveket, melyek mindkét fél mezőgazdasági szintjét kielégítik és ugyanakkor a középhatalmak

csak-fogyasztó népmillióinak is az eddiginél hatályosabb élelmiszer-ellátást garantálnak. Míg egyfelől a romlandó élelmicikkek (friss hús, főzelék, gyümölcs, tojás stb.) piaczat a conserv-ipar kitolta messze nyugatra, kigazdáinkat is versenyre szorítva : a begyűjtés és felraktározás e lehetősége ugyanakkor egészségesebb vámpolitikát tesz lehetővé. A jó és rossz évek kiegyenlítésére gondolunk. Keleti vámpolitikánk eddigelé túlságosan egységes volt, nem simulhatott a mezőgazdasági termelést túlnyomóan meghatározó természeti tényezőkhöz : bőséggel és aszálylyal, export-felesleggelés import-kénytelenséggel szemközt nem igazította alább és feljebb a keleti sorompót. A sorompónak ez a souverain kezelése technikailag csak úgy vihető keresztül, ha Kelet jó éveinek és romlandó termékfeleslegeinek conserv-rögzítését és tárolását a Feketeföld termelőivel egyetértésben kézbe vesszük. Mindegyik fél nyer ezzel a vámpolitikai folyamatszabályozással : a feketeföldi és a magyar termelő csakúgy, mint Középeurópa egyenletesebben biztosított fogyasztója. A nyaklól nélkül ránk zúdított keleti termelésen áldás nem volna. De a magyar mezőgazdaság a minőséget és a tömeget, az értékest és a munkakerülőt egyformán nem protegálhatja. Minden idegen határtól elzárt tibeti fensíkot nem alkothat. A magyar hagyományok egyeztető, a lényegét védő, higgadt táblabíró-eszének kell áthatnia külkereskedelmi politikánkat is.

3. Iparunk szempontja.

Iparunk összeköttetése Kelettel a fentebb megvonalozott mezőgazdasági kapcsolaton fordul meg. Ha levágjuk a sorompót Kelet termelvényei előtt, Kelet is elutasítja iparunk termékeit s hátunk megett más irányu forgalmat keres, melyben számadását megtalálja. Ipari kivitelünk sorsát is eldönti mezőgazdaságunk viselkedése keleti szomszédainkkal szemközt.

A háború és a forradalom felforgatta Keleten is a szükségletek sorrendjét. Lehetetlen a régi külforgalom számadataiból arra következtetni, hogy bizonyos iparcikkeink után lesz kereslet Feketeföldön, mások után nem. Az ipari vámok morzsái egyelőre eltűnnek a felduzzadt agrárjövedelmekben ; a forradalmi és reconstructiós igények nem törődnek velük. A feketeföldi házi-

ipar elkerülhetetlen hanyatlása s a nagyobb pénzösség emelni fogja a ruházati és élvezeti cikkek piacát, a magas vasvámok elhanyagolása véget vethet az orosz mezőgazdaság «fakorszakának». Az orosz capitalismus befolyásának hanyatlásával a fogyasztásnak a vámtól független feltételei nyomulnak előtérbe.

Nyersanyag dolgában — a mezőgazdasági jellegű textilanyagokon kívül — vajmi kevés keresni valója van iparunknak Feketeföldön. A Donecz-völgyben van ugyan Oroszország legfontosabb szénmedenczéje, de minősége jóval alatta marad az angolnak és németnek, az ottani vaskohókban is csak módjával használható s hosszú fuvart meg nem bírna. De nem is marad kivételre: az ázsiai Oroszország termelését és népszámát beleértve 1912-ben Németország húszszor annyi szenet fogyaszt fejenként, mint az orosz birodalom s még ha a fűteni való naphtalját (mazut) hozzászámítjuk is, Németország hatvanöt millió lakójának hetedfélszer annyi ásványi fűtőanyag áll rendelkezésre, mint Oroszország 170 milliónyi lakosságának. Nemhogy szén-exportról lehetne szó: az angol Kékkönyvek jelentése szerint Oroszország a háborút megelőző évben $8\frac{1}{2}$ millió értékű szenet kénytelen Angliától és Németországtól vásárolni. A lengyel szénmedence csatlakozása a középhatalmakhoz sem Oroszország, sem a középhatalmak szénellátásában lényeges változást nem fog okozni, mert előreláthatóan a helyi ipar fogja annak túlnyomó részét a jövőben is elfogyasztani. Valamivel több várakozással gondolhatunk román szomszédunk már 18 millió q-t kitevő ásványolaj és bitumen-termelésére, melynek kerekén 10 millió q-nyi kiviteléből 1913-ban a monarchia csak 780,000 s Németország is csak 1.278,000 q-t kapott a Nagybritanniába, Egyiptomba, Francia- és Olaszországba szállított 6.350,000 q-val szemben. A feketeföldi réz-, cink- és ólomtermelés számai jelentéktelenek; kivételre alig van kilátás. Háború előtt a németek nagyobb mennyiségű mangánérczet szállítottak Nikopból; kivitelének értéke az 1911-i 6.6 millió rubelről 1913-ban 14.6 millióra emelkedett. Szakkörök 9 millió tonnára becsülik a Fekete-tengert szegélyező ukrán vasércréteget; vastartalma 40—50 %. Hogy a belga és francia tőke helyét a feketeföldi vasiparban mily mértékben foglalhatná el magyar érdekeltség s hogy lehet-e szó idővel vasércznek a magyar

iparhoz való utalásáról, az az ukrán szakipar életképességétől és a német érdekeltség türelmességétől függ.

A Feketeföldből nyerhető ipari nyersanyag jelentőségét sokszorososan meghaladják az ukrán-román transitó-forgalom kilátásai. Maga az ukrán fogyasztó is a feldolgozott gyapotárakat Lodzból és Moszkvából kapta, ezek pedig az 1·9 millió bál nyersgyapotot ázsiai Oroszországból vásárolták. A Feketeföldet közbülső fekvése Ázsia és Közép-Európa között arra prædestinálja, hogy gyűjtőállomása legyen Transkaukázusból és Perzsiából, esetleg Indiából beszerzendő ipari nyersanyagainknak. Fellner azt hiszi,¹ hogy Középeurópában a nyersanyag-beszerzés kérdése a német birodalom világgazdasági helyzeténél fogva elsősorban német probléma. Ott kell megoldani a kérdést Magyarország számára is. Magyarország a háború előtt nyersanyag-szükségletét a külföldről túlnyomó részben Németország útján fedezte részben közvetlenül, részben Ausztria közvetítésével, Németország nyersanyagjainak nagy részét éveken át kiépített és bevált szervezete alapján közvetlenül a termelő-országokban vásárolta. Németország közreműködése a magyar iparnak nyersanyaggal való ellátása érdekében a háború után fokozott érdeke Magyarországé. Valóban: a német import-kereskedelem szervező-készségét, technikáját könnyedségét, forgalmi erélyét nem nélkülözhetjük a háború után sem. Ezenfelül a németnek a miénknél tízszerre szélesebb kapcsolata van a régi orosz kereskedelemmel. Csakhogy Fellner kihagyja számvetéséből a világkereskedelmi eltolódott sceneriáját, melynek előidézője a tengeri bloquade és a tartós hajóter-hiány. A míg a tenger szabad volt: Németország foglalt el közbülső helyet köztünk és a nyersanyag-országok között. Ma a közbülső hely a miénk: közelebb vagyunk a Fekete-tenger útvonalához.² Látni fogjuk, hogy Németország-

¹ *Átmeneti gazdaság kérdéseiről.* Budapest, 1917. 9.

² A legfontosabb exotikus nyersanyag, a gyapot beszerzése körül Bremen hegemoniája (1910-ben még Bremen importálja a continensen szükségelt nyersgyapot 28·5 % -át) már nem vitathatatlan, sőt még csak nem is valószínű. Akár a kisázsiai gyapottermelés fokozására, akár a transkaukázusi, vagy egyiptomi elérésére gondolunk, az útvonal egyelőre túlnyomólag szárazföldi és nem kell, hogy szükségkép német kereskedelmi centrumokba torkolljék.

ban már gondolnak erre és közvetlen kapcsolatot keresnek a német kereskedelem számára. Magyar szempontból az ázsiai nyersanyag ukrán-román transitó-kénytelensége egy okkal több, hogy keleti szomszédságunkkal oly összhangzatos kereskedelmi kapcsolatba igyekezzünk jutni, a mely iparunknak a mainál esetleg sokszorosan nagyobb nyersanyag-igényét is képes lesz kielégíteni. Nincs jövőnk, ha Kelettel szakítunk.

4. A cserbenhagyott Észak.

Fejtegetéseink folyamán következetesen föltételeztük, hogy a politikai elválás, vagy particularismus ellenére Ukrajna és Nagyoroszország között valamely gazdasági modus vivendi fennmarad. «Ukrajna és Nagy-Oroszország annyira egymásra vannak utalva, hogy meg sem élhetnek egymás nélkül.» A mióta ezt Moltke mondotta, 40 év mult el s nyilvánvaló lett, hogy Ukrajna politikai függetlenségre, gazdasági souverainitásra törek, hogy olyan erőszakolt államszervezet, minő a csári Oroszország volt. Ukrajna szempontjából anyagilag is pusztító hatású. 1898–1916. között Oroszország 3.6 milliárd rubel adót préselt ki Ukrainából, de ugyanott csak másfél millió rubelt ruházott be. Mégis azt kell mondanunk, hogy Ukrajna, melyre az orosz búzatermelés 60%-a, a czukortermelésnek jó években 88%-a, a cigarettadohány 70%-a, a vasércz 60%-a, a kőszén 70%-a,¹ az antracit 98%-a, a (koax) 99% a esik, nem hagyhatja cserben Oroszországot anélkül, hogy az észak-orosz nép százmilliónyi tömegének kétségbeesett élet-halálharczát ne hívná ki saját maga és barátai ellen. A gazdaságilag cserbenhagyott Észak politikailag ellenséges Északot jelent. Észak-Oroszország kedvezőtlenebb mezőgazdasági viszonyai mellett a nyersanyag-hiány folytán ipari országgá is csak bajjal fejlődhetik, hisz még a speciális orosz fűtőanyag, a naphta termelésének is 1912-ben 73.4%-a azokra a déli területekre esik, a melyekre Észak-Oroszország keze már nem ér el. A bakui petroleumtelepek hanyatlása még élesebben kiemeli a Donecz-medencze monopolos jelentőségét. Senki sem

¹ További 20 % a szintén elszakadt lengyel szénmedenczére esik.

tudja, mi történnék Oroszországgal, ha az ukrán gabonára, cukorra, szénre, vasra többé nem számíthatna s hogyha a bakui és grosnyi nafta s annak értékes mellékterméke, a mazut elmaradna. Ily cserbenhagyás nyomán 100 millió desperádó maradna északon, mindenre készen, Dél közgazdasági életét is forradalmi robbanással fenyegetve. Csakhogy Észak helyzete gazdaságilag sem árvult el ennyire. A csarizmus politikai abroncsrendszerének szétpattanása után más imperialistikus érdekek is vannak, a melyek nem fogják engedni, hogy Ukraina termékei kizárólag a Fekete-tengeri utat választ-hassák. Németország, valamint a lecsatolt orosz szegély-államok érdeke is azt kívánja, hogy a Fekete-tenger dunai útvonalán kívül más útvonal is álljon rendelkezésére az ukrán exportnak. A háború alatt tudvalevően döntő stádiumba jutott a Duna és a Rajna s ezzel a Fekete- és Északi-tenger összeköttetése, a melyre vonatkozólag a bajor királyság 1916-ban törvényhozásilag intézkedett. A második ukrán belvízi export-vonal kezeskedik azért, a mi e garancia nélkül is, mint mondtuk, elkerülhetetlen, hogy Ukraina feleslegében az észak-orosz népmilliók ezentúl is részesedjenek. A német birodalom érdekeivel egyező orosz-ukrán folyami összeköttetés a Dvina—Dnyeper csatornának kiépítésével jön létre,¹ mely a háború előtt a megvalósulás küszöbén állott. Ez a csatorna összeköti a Dvinát és a Dnyepert, előbbi a Balti, a másik a Fekete-tenger felé folyik. Már Nagy Péter és II. Katalin foglalkozik a két folyó összekapcsolásával. Egy belga főmérnök, Gustave Dufosse, néhány évvel ezelőtt az orosz közlekedési ministerium elé terjeszti tervét, a mely Rigát Kherzonnal összekötő hajózható csatornára vonatkozott. Német szempontból más párhuzamos csatornatervekkel szemben a Dvina-Dnyeper-összeköttetés javára billenti a mérleget az a meggondolás, hogy ez a víziút osztrák-magyar és lengyel érdekeltségtől viszony-

¹ *The Economist* 1914. január 1: *The Dvina-Dniepe Canals*. A breszt-litovszki békekötés kapcsán Németországban először a lübecki kereskedelmi kamara tüzi napirendre a tervet, melyet 1918. március 18-iki beszédében Stresemann nemz. szabadelvű képviselő Németország és a megbékült Kelet legközelebbi, hatalmas, közös békeműveként jelöl meg. (*Reichstag* 143. Sitzung. 4462.)

lag mentes keleti kapcsolatot teremt s eddig hiányzó gazdaságpolitikai alternatívát nyit meg Németország számára. A belga terv szerint szabályozni kellene a Dvinát a riga-vitebszki 556 versztnyi vonalon, ezután következnek a tulajdonképpeni csatorna, mindössze 78 verszt hosszúságban Vitebszktől a Dnyeper-parti Orsa városkáig, míg a leghosszabb rész a Dnyeper szabályozása volna 1583 verszt hosszúságban Kherzonig. 9 versztes óra-sebesség mellett 12 nap alatt jutnának át a hajók az új vizvonalon. Oly rendkívüli kilométer-nyereségek állnának elő főleg a Balti-tenger vonatkozásában, a melyeket a dunai út nem ad meg. Kitesz pedig a kilométer-távolság

Odesszától:	Európa körül	A csatornán át	Nyereség
Rigáig	8021	2467	5554
Stockholmig . . .	7929	2976	4953
Kopenhágáig . . .	7523	3337	4183
Hamburgig	6767	4425	2342

Feketeföld, melynek Észak nemcsak fát adhat, hanem emberfeleslegének telepeshelyet és önálló gazdasági berendezkedéséhez politikai tömeghatalmat, a csatorna révén nagyvolumenű áruival Nagy-Oroszország gerinczének jóformán szomszédságába kerül. Ez a csatorna egyben a balti országok erős fellevevőképességű piaczeit is odatolja Ukrajna határába s ezzel továbbra is enyhíti a légköri depressziót, mely a keleti horizontról mezőgazdasági termelésünket fenyegeti. Feketeföld nem szűnik, nem szűnhetik meg Észak éléskamrája lenni s a kettészakadt birodalom vízi összeköttetése csak esztendőik kérdése.¹ Észak-oroszország Feketeföldre utaltsága mindaddig daczol az új politikai határokkal, a míg a szibériai őstermelés, ideértve bizonyos ásványi anyagokat is, oly mértékig nem fejlődött, hogy Szibéria a nagyorosz anyaország új Feketeföldje lehet,

¹ Vizi összeköttetés híján a czári kormány mesterkélt tarifa-politikával igyekezett Észak elárulásának elejét venni: a szállítási költség kitett pótdíjakkal pld. a poltavai Romenből Libauba (1077 verszt) 21 kopeket, Romenből Nikolajevbe (429 verszt) 18 kopeket. (*Ukrainische Rundschau*. 1915. II.) Nyilvánvaló, hogy mihelyst Észak, illetve Németország ily kedvezményes vasuti tarifát már többé nem lesz képes kikényszeríteni, a Dvina—Dnyper-csatorna kérdése előtérbe nyomul.

míg a réginek gazdag televényeit lassan-lassan egészen átengedheti Középeurópa fogyasztóinak.

Feketeföld és Szibéria : egy vergődő test két szárnya ; az egyiket Középeurópa igyekszik lenyesni, a másikat Japán, vagy Amerika. De bármit hozzanak a háborús döntések, tartósan nem volna képzelhető százmillió nagy-orosz beékelése a moszkovita lapályon. Nem is erről van szó. Hanem arról, hogy Feketeföld és Szibéria dús televényein, ez óriási foszphor- és nitrogénbányákon mások is osztozkodni akarnak a nagyoroszokkal. Maradandó sikerre ezek az új osztozkodók csak akkor számíthatnak, ha nem a termelés régi contingenseire, hanem újonnan feltárható többletére, vagy eddig elpazarolt feleslegére formálnak igényt.

5. A vámpolitikai solidaritas szervei.

Észak-Oroszország népével sincs gazdasági életünknek súrlódó felülete. Élelmiszer-ellátását miattunk a Feketeföld nyugodtan teljesítheti a jövőben is. Az ukrán és román élet-igények növekedésével pedig a magyar ipar közeli gazdag piacához jut, de — mint láttuk — ahhoz juthat némi ügyesség árán a magyar mezőgazdaság is. A solidaritas tárgyi feltételei adva vannak a magyar nemzetgazdaság és keleti szomszédaink között. Az osztrákok, a németek, a balti tartományok hátunk mögött is kapcsolatot találhatnak a keleti termelőkkel. Ezt a veszedelmet legerélyesebben úgy előzzük meg, ha a keleti gazdaszervezetekkel szót értünk, mert csak így lehet egészséges, erős positiónk Nyugat felé is.

Azokkal a népekkel, a melyekkel keleten békét kötöttünk, módunkban áll a nemzeti érdekeinknek megfelelő szoros barátságra lépni gazdaságilag is. Nem elkerülhetetlen, hogy fejlődésük, exportképességük útjába állva ily magatartásunk ódiomát vállaljuk, hanem, ha küzdelmek és nehézségek között is, bizonyos munka-megosztást teremthetünk Kelet-Európa mezőgazdasága és a mienk közt. S csak e munka-megosztás révén van számunkra nemcsak ideig-óráig tartó nyerekedés, hanem emelkedés és lendület is ; míg ha a régi mennyiségek helyett a minőségi termelésre át nem térünk, az olcsóbb quantitások

s alacsonyabb életszínvonalú embermilliók nyomása alatt nemzeti jövedelmünk elsikkad, nemzeti vagyónunk összezsugorodik s magasabb igényeinket megfizetni nem tudjuk. Ideig-óráig e folyamatot másképp is fel lehet tartóztatni, mesterkélten, erőszakosan, a nemzeti és gazdasági érdekek ügyes összekeverésével, de valósággal nem szolgálja nemzeti érdekeinket az, a ki a szlavophilia és dákoromanizmus újjáéledését oly gazdasági aggressivitással siettet, a mely legjobb hitünk szerint elkerülhető. Keleti politikánkban, a gazdaságban is, Deák Ferencnek méltósággal méltányos tanítványai maradhatunk. Hogy pedig vámpolitikai viselkedésünk idővel magasabbrendű gazdasági vezérszereppel jutalmazzon bennünket, kívánatos, hogy fejlettebb szövetkezeti hálózatunk a Fekete-föld fiatal, de nagy lendületű szövetkezeti mozgalmával kereszen kapcsolatot. Keleti vezérszerepünk eszményi hadállása volna, ha a magyar szövetkezetek átvennék az ukrán és román termelés szövetkezeti szervezését és e szervezés révén a magasabbrendű magyar és az alacsonyabbrendű feketeföldi mezőgazdaság között a már körvonalazott munka-megosztás létrejöhetne. A mir, vagy a mint az ukránoknál mondják: hromada, nem jellemző az ukrán falu életére, mely inkább a mi individualista irányzatunkat tükrözteti berendezésében, életmódjában.¹ De annál virágzóbb Dél-Oroszországban a modern szövetkezeti mozgalom. Hogy ez ukrán szervezkedés, bizonyítja a szövetkezetek congressusának 1917 márczius 27—31-i határozata, a melylyel a nemzeti szabadságharcz és a csentralna rada mellé áll. Az első ukrán nemzeti kormány három ministere, Martos tanár, Staszuk és Christuk a legelső sorban álló szövetkezeti vezérferfiak. L. Pumpianszky² az orosz szövetkezeti mozgalom hőskorát a háború előtti hat

¹ «En Ukraine prédomine la vie individualiste, les paysans vivent presque tous dans des fermes et la commune agraire (mir) des Russes ne joue pas chez nous un rôle dominant». (*La Revue Ukrain.* 1917. VII.) Ugyan-
ezt olvassuk Stepniaknál: *The Russian Peasantry*. London, 1888. II. 1.
a mir-ről szóló fejezetet továbbá Oswald: *Die Ukraine*. Essen 1916. 26.
Hoetzsch: *Russland*. Berlin 1917. 149.

² *Die Genossenschaftsbewegung in Russland*. Arch. f. Socialwiss. u. Socialpol. 42. I.

évre teszi. (1908—1913.) Néhány év alatt az orosz szövetkezetek száma 4000-ról 25,000-re emelkedett, a taglétszám pedig 8 millióra, míg a forgalom sok száz millió rubelt tett ki. A háború küszöbén 30 szövetkezeti hetilap van. E szövetkezeti mozgalom történelmi gyökereit nem annyira az észak-oroszországi faluközösségben, mint inkább a déloroszországi «artel»-ekben, ősrégi ipari, termelő és munkás-szövetkezetekben találjuk meg. 1906-ban 1172 orosz fogyasztási szövetkezet van, 1912-ben 5000. 1905—1913-ig a hitelszövetkezetek száma 537-ről 8000-re, a nép-takarékpénztáraké 894-ről 3000-re emelkedett, összesen 7 millió taggal. Ezek között a mérvadóak és mintaszerűek a kievi kormányzóság területén alakultak meg. Különösen nagyban elterjedt a mezőgazdasági gépek, építőanyagok, vetőmag, műtrágya hitelszövetkezetek és néptakarékpénztárak útján való vásárlása és Ukrajna parasztjai czukorrépatermelő-szövetkezetekben is tömörültek már, a melyek 1910-ben két czukorgyárnak több mint 1 millió pud répat szállítottak. Azonban vannak kender- és len-kikészítő, főzelékaszaló, burgonyalisztőrő, szarvasmarhatenyésztő, méhészeti, vetőmag-, hal-, méz- és tojásértékesítő-szövetkezetek is. Hogy mily rohamosan fejlődik éppen Ukrainában a fogyasztási szövetkezeti mozgalom, arra nézve Pumpianszky a következő adatot hozza fel: míg a kievi kormányzóságban 1888-tól 1906-ig mindössze 37 fogyasztási szövetkezetet alapítottak, ugyanott az új alapítások száma 1907-ben 142, 1908-ban 177, 1909-ben 100, 1910-ben 105. Az orosz-belga fémipari társaság munkás-fogyasztószövetkezte Enakievszkben szinte az angolszövetkezetek magaslatára emelkedik, három pékműhelyt, saját mészárszéket, olcsó vendéglőt, cipő- és ruhagyárat, nagy könyvtárt, végül alapot tart fenn tagjai tehetséges gyermekeinek továbbképzésére. A moszkvai szövetkezeti központban inkább a városi elemek érzik magukat otthonosan, viszont a paraszt-szövetkezetek lassan-lassan foederalistákká váltak, önálló csoportokba szeretnek tömörülni: a tejszövetkezetek ismert gyűpontja Szibéria, a többi paraszt-szövetkezetek központja mindinkább Dél-Oroszország. A fogyasztási szövetkezetek egymás közt munkamegosztást teremtenek: a czukorbeszerzést Kievben, a textilárúk és a tea beszerzését Moszkvában, a gyarmatárúké Szentpéter-

várott központosították. Dél és Észak, a föderalisták és centralisták ellentéte azonban egészen a háború küszöbéig gyengíti a szövetkezeti mozgalom egységét s a küzdelem éles formát öltött az 1913. augusztusában Kiebben tartott nagyorosz szövetkezeti congressuson. Ez ellentét magyarázata, hogy a moszkvai központban inkább a fogyasztási, a kievi föderalisták sorában inkább a hitel- és termelőszövetkezetek csoportosulnak. A paraszt-szövetkezeteknek tehát tulajdonképpeni gyűpontja, lelke, már a háború előtt is Kiev. Az ukrán paraszt egyéniségének a szövetkezeti mozgalom megfelel, mert különben a mozgalom aligha fejlődött volna ily rohamosan. Mint Pumpianszky helyesen megjegyzi, a szövetkezeti mozgalom ily arányú fejlődésében nem egyedül a szövetkezeti eszmére kedvező ős-orosz hajlamok voltak mérvadók, hanem ezenfelül az igazi capitalismushoz jutni nem tudó, de belső feszerejétől hajtott orosz kisüzem a nem létező capitalismust helyettesíti a szövetkezeti formával. A román paraszt-szövetkezetek fejlődése is megindult már, bárha korántsem ily arányokban s ennyi lendülettel. De valószínűleg életképes üzletkörrel rendelkezik a Credit Agricole si viticol nevű központ, a melyet az 1892 június 2-i törvénnyel alakítottak s a mely 25 millió alaptőkével rendelkező állami bankja a paraszt-szövetkezeteknek. Földművelő-gazdaságok és szőlők berendezésére szükséges pénzt előlegez. Jelemtékeny fejlődést értek el Romániában a népbankok, a melyek 1891-től, mikor még csak egy ily szövetkezet volt, 20 év alatt 2673 szövetkezetből álló mozgalommá dagadtak. Ezek 17 kivételével mind parasztiak, közel félmillió földműves taggal és 61 millió lei befizetett tőkével. E népbankokból származott azután a paraszti termelő-szövetkezetek nagyobb száma, a melyek között 14 kertészeti, 86 erdőszeti s 100 földbérlet szövetkezet van. Utóbbiak 1912-ig már közel 75,000 hektár földet vettek bérbe évi $2\frac{1}{2}$ millió lei bérösszegért.

Még a háború előtt, de különösen most, békekötés után, a keleti áruforgalom legjobb szándékú, szakképzett közep-európai szervezői szinte egyhangulag panaszkodnak a fekete-földi paraszt zárkózottsága, hozzáférhetetlensége miatt, a mi oly nehézkessé teszi az áruforgalom megindítását. Elég a

szövetkezeti mozgalomra utalnunk, a melynek feketeföldi hatalmas számcsoportjai szinte psychophysikailag felméri a kis-orosz és román paraszt gazdasági ösztöneit és áruforgató hajlandóságát. Mi nem óhajtjuk, hogy határainkon átszivárognak a terroristák fejtelten és országpusztító kísérletei, a melyekben a legremesebb félműveltség tombolja ki magát. De éppoly kevéssé akarjuk az elpusztult csarizmus s a esődt mondott bojár-uralom rothadt eszmeanyagával Európa viharjarta levegőjét Magyarországon át újból megmételtyezni. A kettő között áll minden ország egyszerű népének lelkétől-lelkezett gazdasági szervezkedése: a szövetkezet.¹ Nem mondjuk, hogy már a háború alatt Kelet- és Középeurópa szövetkezeti hálózatai nagyvonalú együttműködésbe olvadhatnak, de a háborús import nehézségei körül kérdéses, ha vajjon szövetkezeti vezérférfaink nem tudnának-e bizonyos pontokban továbbjutni és megértőbb ukránokra és románokra akadni, mint azok a városi emberek, a kik még itthon sem ismerik a falu népét, nemhogy az idegenben tudnának tájékozódni aggályai és óhajai felől. Nem állítjuk, hogy az országközi munkamegosztás programjának megvalósítása körül a bankoknak és a magánvállalkozásoknak nem lehet szerepök és hogy nincsen olyan üzemág, forgalmi és hitelfeladat czernyi, a melyet a tisztes magántevékenység még belátható időig ügyesebben bonyolít le, mint a még oly jól vezetett szövetkezet. Sőt igazat kell adnunk a londoni *Economist*nak, mely a háború küszöbén azt írja, hogy sehol Európában nem oly égetően szükségesek a jó consulátusok és sehol nem mellőzendők inkább a tisztán statistikai írodák, mint éppen Oroszországban. Fölteszszük, hogy Magyarország capitalismusa elegendő számmal fogja kiállítani ezeket a «jó consulokat.» De a három ország mélyebb egymásra találása az érdekektől le egészen a szíveig, a gazdasági összeforrás oly

¹ Az orosz szövetkezeteknek bevásárló központjuk, a moszkvai népbanknak fiókja van Londonban. Az *English Cooperative Wholesale Society* az orosz szövetkezeti központokkal szerves összeköttetésbe lépett és az orosz szövetkezetek bizalmi emberei a háború alatt bejárják Anglia nagyvárosait, hogy közvetlen kapcsolatot teremtsenek az angol éléskamra és az orosz föld, másfelől az angol ipar és az orosz fogyasztó között. (*Times*, 1916 decz. 12.)

hosszú vonala, hogy Kelettel üzendő áruforgalmunk az orosz és román parasztnép ellenünk irányuló áramlatait inkább levezesse, semhogy növelje: ez a világgazdasági és nemzeti feladat a magyar szövetkezetek kezében van a legjobb helyen. Mert van magja a keleti paraszt bizalmatlanságának, hogy a nyugati capitalista kezében ő csak máról-holnapra igénybevett eszköz. Érti a Feketeföld kemény munkása, hogy a capitalismus méretei nem neki valók, hisz számvetését, szabályait megérteni nem tudja. Viszont a szövetkezeti forma érvelése világos, mint a nap, a szegény ember szájaíze szerint való, mint a rozskenyér, elve, ügyvitele annyira népi termék, hogy szinte a gazdasági életbe átvitt evangelismusnak mondhatnók. Ha az ukrán és román paraszt-szövetkezetek tagjai egy napon elkezdenek átjárogatni a magyar mezőgazdasági szövetkezetekhez, hogy azoktól vásároljanak kvalitásosabb árút s azokná értékesítsék a saját mezőgazdaságuk tömegerejét, akkor nincs az a guruló rubel, az az angol arany, a mely ellenünk irányuló gyűlöletet tudna még egyszer vásárolni tőlük. Ma háború van, életünk forog koczán s utópiának hangzik azokkal az árnyalatokkal törődni, a melyekkel keleti forgalmunk kialakulását az ukrán és román parasztlélek nézi. De már emberi sorsunk, hogy mi ezeket az imponderabiliákat el ne hanyagolhassuk, mert azokból is élünk, azoktól éppúgy függünk, mint a föld, mint az éghajlat szeszélyeitől. Nekünk, magyaroknak, emberi és nemzeti hivatásunk, hogy mélyen szemébe nézzünk az idegennek s rajta segítve, magunkon is segítsünk. Mi nem vagyunk ültetvényesek, mi nem vagyunk a kiméletlenség és a kétszerkettő népe; mi kis ország vagyunk és keleten, mint északon érdekünk, hogy minnél kevesebb kis ország és szabad nép pusztulása teremtsen praedenst; magunk is Kelet Népe volnánk és miközben védjük földünket, meg tudjuk érteni azokat is, a kik halálig védik a magukét.

Elesett vagy fogságba jutott orosz katonák láttára szokták mondani bakáink: «ez is csak ember», «ez se magától jött ide», «ennek is van anyja». S néha talán azt is hozzágondolták: «ennek is van földje odahaza.»

Metternich reactiója számára az oláh Sturdza dolgozta ki egykor a memorandumot, melylyel a német szellem szabad

lélekzetvételt kívánták elfojtani. Mi nem vagyunk Metternich nemzete, mi a keskenyvállú Schulmeisterekkel, mi a békességes muzsikkal ujat, jobbat, egyszerűbbet akarunk építeni, nem a slachtával, nem bojárokkal, nem az odesszai exporteurrel fogunk kezni a korhadrt réginek feltámasztására. Illik szűk méreteinkre és szárazföldi határainkra is, a mivel a nagy angol szabadelvű lap, a *Westminster Gazette* kevéssel a háború előtt a brit imperialismus szellemét kifejezni vélte: «Mit mondana, kérdezi, egy eszes angol külügyi államtitkár annak a nagykövetnek, a ki a brit tengeri uralom ellen szóló külszázgi kifogásokat adná elő neki? Valószínűleg a következőket mondaná: 1. Angliának nincs hadserege, a melylyel akármely más hatalmasságot komolyan fenyegethetne. Egyetlen hatalomnak sem kell angol invasiótól félnie, mig ellenben mi invasiónak lennénk kitéve, mihelyt a tengeri uralmat elveszítenők; 2. a gazdasági előnyöket, a melyeket tengeri haderónkkal szerzünk, önkéntesen megosztjuk az egész világgal szabad kereskedelmünk és nyitott kapunk útján. Ha bárhol ezen a világon a cultura számára új országokat nyitunk meg, ott valamennyi szomszédunk ugyanazon feltételek mellett űzhet kereskedelmet, mint mi magunk, ha néhány coloniánk kivételes és jelentéktelen vámkedvezményét nem tekintjük. Mi ezt természetesen nem holmi Don Quixote-i ideélok kedvéért tesszük, hanem mivel meg vagyunk győződve, hogy ezzel szolgáljuk legjobban saját érdekeinket.» Hogy Nagybritannia mennyire hazudtolta meg imperialismusa e meghatározását, nem ide tartozik. Magyarország, ha Angliát példaképül állítja maga elé, nem a háborús Angliára gondol, hanem a régire.

IFJ. LEOPOLD LAJOS.

ALBERT.

— Első közlemény. —

Éjfél után három óra volt már, a mikor öt gazdag fiatal ember beállított az egyik pétervári tánczterembe, hogy tovább mulasson ott.

Sok pezsgő fogyott ; a társaság tulnyomó részben igen fiatal emberekből állott, a leányok szépek voltak, zongorán, hegedűn pihenés nélkül játszották egyik polkát a másik után, a táncz és a láрма nem akart alább hagyni, de azért valahogy mégis unalmas meg fanyar volt a hangulat s valamiért (mint ez gyakran megtörténik) mindegyikük úgy érezte, hogy ez a mulatság nemcsak nem helyes, hanem nem is szükséges.

Többször megpróbálták mesterségesen fokozni a vidám hangulatot, de az erőltetett mulatság rosszabb volt az unalomnál.

Az öt fiatal ember közül az egyik, a ki valamennyiük között a legkevésbé volt megelégedve önmagával, a többivel, az egész estével, undorodva fölkel, megkereste kalapját és kiment, hogy észrevétlenül elillanjon.

Az előszobában nem volt senki, de a szomszéd szobából, az ajtó mögül, két egymással czivakodó hang hallatszott ki. A fiatal ember megállt és figyelni kezdett.

— Nem lehet, vendégek vannak, — mondta az egyik, női hang.

— Bocsásson be, kérem, nem csinálok senmit, — könyörgött a másik, egy gyöngé férfigang.

— A madame engedélye nélkül nem bocsátom be, — szólt a női hang. — Hová megy? Oh milyen...

Az ajtó kitarult és a küszöbön egy különös férfiú alakja vált láthatóvá. A mint a szolgáló meglátta a vendéget, abbahagyta a huzakodást, a különös alak pedig, félszegül meghajtva

magát, támoltyogva rogygyant lábain, bement a szobába. Középtermetű férfi volt, keskeny, görbe hátú; hosszú, bozontos haja hátul lelógott. Rövid köpönyeg volt rajta s piszkos, durva csizmái fölött rongyos, szűk nadrág. Hosszú, fehér nyakáról gyűrött vászon nyakkendő lógott alá. Piszkos inge kabátujjából kilógott sovány kezére. De bármennyire szánalmas volt is alakja, arcza nyájas volt, sőt üde pír játszott rajta ritkás fekete szakálla, bajusza és pofaszakálla között. Hátraszoktatott, fésületlen haja magas és különös, tiszta homlokot tárt föl. Lágyan, kutatva, de egyúttal komolyan nézett előre sötét, fáradt szeme, melynek kifejezése a ritkás szakáll alól kilátszó, szögeletében felhajló száj üde kifejezésével bájosan olvadt össze.

Néhány lépést haladva előre megállt, a fiatal ember felé fordult és elmosolyodott. Ugy mosolygott, mintha nehezéresné a mosolygás; de a mikor a mosoly elöntötte arcát, a fiatal ember, maga se tudva miért, szintén elmosolyodott.

— Ki ez az ember? — kérdezte suttogva a szolgától, mikor a különös alak bement a szobába, a honnan kihallatszott a táncz zaja.

— Egy bolond színházi muzsikus, — felelte a szolgáló. — Néha meg szokta látogatni úrnőmet.

— Hová tűntél el Deleszov? — kiáltották ugyanekkor a tereméből.

A fiatal ember, a kit Deleszovnak hívtak, visszament a terembe.

A zenész az ajtónál állott s a mint a tánczolókat nézte, mosolya, tekintete s lába topogása elárulta, milyen gyönyörűséget szerez neki ez a látvány.

— Tánczoljon már maga is, — szólította meg az egyik vendég.

A zenész meghajtotta magát és kérdőleg nézett a háziasszonyra.

— Csak rajta, rajta, miért ne? — ha az urak mondják, — szólt oda a háziasszony.

A zenész sovány, gyöngé tagjai egyszerre erőltetett mozgásba jöttek, ő maga meg kacsintgatva, mosolyogva, rángatódözva nehezen, félszegen ugrálni kezdett a teremben. A négyes közepén egy tiszt, a ki nagyon szépen és önfeledten tánczolt, véletlenül

meglökte hátulról. Gyöngé, fáradt lábai nem tudták többé megtartani az egyensúlyt s a zenész, néhány lépést botorkálva, egész hosszában végignyúlt a padlón. Ámbár nagyot plattyant, a mikor elzuhan, az első pillanatban csaknem mindenki nevetett rajta.

A zenész azonban nem kelt föl. A vendégek elhallgattak, a zongorázást abbahagyták és Deleszov a háziasszonynyal legelőbb futott hozzá. Könyökére támaszkodva feküdt ott és zavartan bámult a padlóra. A mikor fölemelked és leültették egy székre, bütykös kezének gyors mozdulatával félrecapta homlokáról odalógó haját és mosolyogni kezdett, de nem felelt a hozzáintézett kérdésekre.

— Albert úr, Albert úr ! — szólt a háziasszony, — megütötte magát ... hol? Mondtam én, hogy nem kell biztatni ... Olyan gyöngé ! — folytatta vendégeihez fordulva, — járni is alig bír, hát még táncolni !

— Kicsoda ez az ember? — kérdezték több oldalról a háziasszonyt.

Egy szegény ember. Művész. Nagyon kiváló művész, csak bizony, a mint látják, szálahas állapotban van.

Így mondta, a nélkül, hogy a zenész jelenlétével törődött volna. A zenész összeszedte magát és mintha valamitől megremült volna, felrezzent és félrelökdöste a körülötte álló vendégeket.

— Sebaj ! — szólt hirtelen, s észrevehető erőlködéssel fölemelkedett helyéről.

És hogy lássák, hogy egyáltalán nem fáj semmije, a terem közepére ment és ugrálni akart, de megtántorodott és újra elbukott volna, ha meg nem kapják.

A vendégek kényelmetlenül érezték magukat ; rá-ránéztek s mindnyájan hallgattak.

Tekintete megint eltompult és mintha teljesen elfelejtette volna, hogy hol van, kezével dörzsölni kezdte térdét, majd hirtelen fölkapta fejét, reszkető lábát kinyújtva s az előbbi izléstelen kézmozdulattal félresimítva haját, a hegedűshöz lépett s kivette kezéből a hegedűt.

— Sebaj ! — ismételte újra s meglóbálta a hegedűt. — Uraim, muzsikáljunk egy kicsit.

— Micsoda különös arcz ! — mondták maguk közt a vendégek.

— Talán valami nagy tehetség pusztul el ebben a szerencsétlenben, — mondta az egyik vendég.

— Szánalmas, szánalmas alak, — szólt egy másik.

— Milyen gyönyörű arcz !... Van benne valami nem mindennapi, — mondta Deleszov. — Mindjárt meglátjuk...

II.

Ezalatt Albert a hegedűt vállához szorítva, lassan járkált föl s alá a zongora mellett és hangolt. Ajkai szenvedélytelen kifejezésre húzódtak, szemét nem lehetett látni; keskeny, csontos hátával, hosszú, fehér nyakával, görbe lábaival és bozontos fekete fejével különösen hatott, de azért egyáltalán nem volt nevetséges látvány. A mikor a hegedű-hangolással készen volt, gyorsan megpróbált egy accordot s fejét hátravetve, odafordult a zongoristához, a ki vállalkozott rá, hogy kíséri.

— *Mélancholie G-dur!* — szólt, fölényes mozdulattal fordulva a kísérőhöz.

S nyomban utána, mintha bocsánatot kérne a parancsoló, fölényes mozdulatért, szeliden elmosolyodott s mosolyogva nézett végig a hallgató közönségen. Jobb kezével, melyben a vonót tartotta, újra hátravetve lelógó haját, a zongora sarkához állott és a vonó könnyű mozdulatával megérintette a húrt. Tiszta, határozott hang ömlött el a szobában és a vendégek némán figyeltek.

A tétel hangjai szabadon, könnyedén folytak egymás után, valami nem várt, tiszta és megnyugtató derűvel sugározva be a hallgatóság belső világát. Egyetlen egy hamis, vagy bizonytalan hang sem zavarta meg a műélvező ájtatosságát; minden hang világos, könnyed és tartalmas volt. Némán, a remény remegésével követték a hangok fejlődését. Az unalom, zajos szórakozás és lelki álmoság állapotából, a melyben ezek a mulatozók tespedtek, egyszerre észrevétlenül eljutottak egy más világba, a melyet már egészen elfelejtettek. Majd a múlt csöndes szemléletének érzete, majd valami boldog órának

szenvedélyes emléke, majd határtalan hatalomvágy és sóvárgás pompa után, majd alázatosság, ki nem elégitett szerelem és szomorúságérzete uralkodott rajtuk. Majd enyhe-mélabús, majd szenvedélyes-kétségbeesett hangok váltakoztak, folytak, ömlöttek egymás után, de oly finoman, oly erővel és annyira öntudatlanul, hogy nem hangok hallatszottak, hanem mindenik hallgatónak a lelkében magátólcsörgedezett a már régen ismerős, de most először kifejezett költészetnek valami gyönyörű patakja. Albert minden hanggal magasabbra és magasabbra nőtt. Nem volt többé alakatlan és esetlen figura a hallgatóság szemében. Hegedűjét álla alá szorítva s szenvedélyes odaadás kifejezésével hallgatva saját játékát, lábaival görcsösen rángatózzott. Majd kiegyenesedett, majd buzgón hajtotta meg hátát. Mintha a bal keze teljesen megmerevedett volna meghajtott, kifeszített állapotában és mintha csak bütykös ujjai ugrálnának görcsösen; a jobbkez lágyan, elegánsul és könnyedén mozgott. Arcza szakadatlan, lelkes örömtől sugárzott; szemeiben erős, száraz fény csillogott, orrlyukai tágultak, piros ajaka szétnyílt a gyönyörűségtől.

Feje olykor közelebb hajolt a hegedűhöz, szeme becsukódott s hajával félig elfödött arcza a szelid boldogság mosolyától ragyogott. Néha gyorsan kiegyenesedett, előre nyújtotta lábát tiszta homloka és csillogó tekintete, melylyel a szobán végigsiklott, büszkeségtől, méltóságtól és hatalma tudatától fénylett. A kísérő zongorás egy alkalommal eltévesztette és hamis accordot fogott. Albert egész alakján és arczán testi szenvedés tükröződött. Egy pillanatra megállt és gyermekes bosszúsággal kiáltotta, miközben lábával nagyott toppantott: *«moll, ce moll»*. A zongorás javított. Albert bezárta szemeit, elmosolyodott és újra elfeledkezve magáról, másokról és az egész világról, boldogan engedte át magát játékának.

A szobában levők Albert játéka alatt alázatos csöndben ültek és úgy látszott, mintha csak az ő hangjaiban éltek és lélegzetek volna.

A vidám tiszt mozdulatlanul ült a széken az ablaknál élettelen tekintetét a padlóra szegezve, és nehezen ritkán vett lélegzetet. A lányok teljes csöndben ültek a fal mellett s csak olykor-olykor néztek össze elismerő pillantással, mintha

hihetetlennek is tartanak, a mit hallanak. A kísérő valósággal rátapadt szemével Albert arcára, s tekintetén, valamint egész megfeszülő alakján is, nagyon észrevehető volt a félelem, hogy el találja téveszteni s igyekezett pontosan követni őt. Az egyik vendég, a ki többet ivott a többinél, kinyújtózkodva feküdt a pamlagon, nagyon vigyázott, hogy meg ne moccsanjon, mert félt, hogy elárulja meghatottságát. Deleszov lelkében is valami rendkívüli érzés ébredt. Mintha fejét köröskörül hideg abroncs szorítaná, a mely majd összeszorul, majd kiszélesedik. Hajának gyökerei érzékenyekké lettek; hideg borzongás futott végig hátán fölfelé; mintha torkában egyre magasabbra és magasabbra emelkednék valami és éles tűszúrásokkal izgatná orrát és inyét. Könnyei észrevétlenül árasztották el arcát. Megborzongott s vissza akarta szorítani és le akarta törölni őket, de újak fakadtak föl és buggyantak ki ismét. A mélabúnak valami különös hangulatársulása folytán Albert játékának hangjai Deleszovot visszavitték ifjúsága első éveibe. Ő, a már nem fiatal, kiélt, időelött fáradt ember, egyszerre tizenhét esztendősnak, öntelt szépnek, szelíd-bohónak, s öntudatlan boldognak érezte magát. Eszébe jutott rózsaszín ruhás cousine-ja iránt érzett első szerelme, első vallomása a hársfasorban, egy véletlen csóknak a forrósága és megérthetetlen bája, eszébe jutott az akkor őket körülvevő természetnek varázsa és megfelfejthetetlen titokzatossága. Visszaemlékező képzeletében, határozatlan remények, megfoghatatlan vágyak ködében és a lehetetlen boldogság lehetőségének rendíthetetlen hitében csillogóan látta őt viszont. Annak az időnek minden elfecsérelt pillanata föltámadt előtte, egyik a másik után, de nem mint a futó jelennek visszahívhatatlan pillanatai, hanem mint a multnak álló, növekvő és meggyökeresedett képei. Gyönyörűséggel szemlélte ezeket és sírt, — sírt, de nem azért, hegy elmúlt az az idő, a melyet jobban is fölhasználhatott volna (ha visszaadnák is, akkor sem igyekeznék jobban fölhasználni azt), csak azért sírt, hogy elmúlt ez az idő és többé már nem tér vissza soha. Az emlékek maguktól támadtak föl és Albert hegedűje egyre ugyanazt mondta neki. Azt mondta ez a hegedű: «elmúlt rád nézve, örökre elmúlt az erőnek, a szerelemnek és a boldogságnak ideje, elmúlt — és soha nem tér már többé vissza. Sirasd meg, öntsd

ki minden könnyedet, halj meg az akkori idők miatt felfakadó könnyekben — ez az egyetlen igazi boldogság, a mely még megmaradt számodra».

Az utolsó változat végén Albert arca vörös lett, szeme égett, tüze a legkevésbé sem lohadt le. kövér izzadtságcseppek csurogtak arczára. Homlokán kidagadtak az erek, egész alakja egyre jobban és jobban mozgásba jött, elsápadó ajka már nem volt összecusukva és egész alakja az élvezet lelkesült vágyát fejezte ki. Elkéseredetten himbálódzva egész alakjával, haját hátrasimítva, leeresztette hegedűjét s a büszke fenségnek és boldogságnak mosolyával nézett végig a jelenlévőkön. Azután háta meggörbült, feje lehanyatlott, ajkai összezáródtak, szeme fénye elaludt és mintha szégyelné magát, félénken körülnézett és tántorgó lépésekkel bement a másik szobába.

III.

Valami különös ment végbe az összes jelenlévőkben, és valami különös hangulat érzett ki a halálos csendből, a mely Albert játéka után következett. Mintha csak mindenik szerette volna, de nem tudta kifejezni azt, hogy mit jelent mindez. Mit jelent az ilyen fényes és meleg szoba, ragyogó asszonyok, a hajnalpír az ablakokban, a fölkorbácsolt vér és az elhangzott dallamok tiszta mélabúja? De meg se próbálta senki, hogy megmondja, mit jelent ez; ellenkezőleg, csaknem mindnyájan tiltakoztak magukban az ellen, mert egyikük sem volt képes teljesen behatolni annak mélyére, a mi az új hangulatot feltárta előttük.

— Meglehetősen jól játszik, — szólt a tiszt.

— Csodálatosan! — válaszolt Deleszov és lopva letörölte könnyeit kabátja ujjával.

— Mindazonáltal már későre jár, urak, — szólt kissé rendbeszedve magát az, a ki a pamlagon feküdt. — Kéne neki adni valamit, urak. Gyűjtsünk számára...

Albert ezalatt egyedül ült a másik szobában a pamlagon. Könyökével hegyes térdére támaszkodva, izzadt, piszkos kezeivel simogatta arcát, félresimította haját és boldogan mosolygott magában. Sok pénzt gyűjtöttek össze s Deleszov vállalkozott rá, hogy átadja.

Deleszovnak, a kire a játék rendkívül erős és mély hatással volt, az a terve támadt, hogy jót fog tenni ezzel az emberrel. Az jutott eszébe hirtelen, hogy magához fogadja, felöltözteti, elhelyezi valami állásban, — általában kiszakítja ebből a piszkos helyzetből.

— Elfáradt? — kérdezte Deleszov hozzálépve.

Albert mosolygott.

— Ön igazi tehetség ; komolyan kellene foglalkoznia zenével s játszania kellene nagy közönség előtt.

— Szeretnék inni valamit, — szólt Albert mintegy fölébredve.

Deleszov bort hozott és a zenész mohón ivott meg két pohárral.

— Milyen kitűnő bor — szólt aztán.

— A *Melancholie* gyönyörű darab ! — szólt Deleszov.

— Ah, igen, igen ! — felelte mosolyogva Albert. — De bocsásson meg, nem tudom, kivel van szerencsém beszélni ; ön talán gróf vagy herceg, nem tudna egy kis pénzt kölcsön adni nekem? — Néhány pillanatig hallgatott. — Nincs egy vasam se, én — szegény ember vagyok. Sohasem fogom megadni önnek.

Deleszov elpirult, — kényelmetlenül kezdte érezni magát, — s gyorsan átadta a zenésznek a gyűjfött pénzt.

— Nagyon köszönöm ! — szólt Albert megragadva a pénzt. — Most már parancsoljon, mit muzsikáljak, annyit fogok játszani, a mennyit csak parancsol. Csak inni valamit, még inni egy kicsit, — tette hozzá fölkelve.

Deleszov újra hozott bort és kérte a zenészt, hogy üljön le mellé.

— Ne vegye rossz néven, ha nyíltan beszélek önnel, — szólt Deleszov — az ön tehetsége nagyon érdekelt engem. Ugy tetszik, mintha ön kedvezőtlen körülmények között élne.

Albert majd Deleszovra nézett, majd a háziasszonyra, a ki szintén bejött a szobába.

— Engedje meg, hogy följánljam segítségemet, — folytatta Deleszov, — ha bármire is szüksége volna, s nagyon örülnék, ha egy időre nálam telepednék meg. Egyedül lakom és talán hasznára lehetnék.

Albert elmosolyodott és semmit sem felelt.

— Hát meg sem köszöni? — szólt a háziasszony. — Magától értetődik, hogy magára nézve ez nagy jótétemény. Csak-hogy nem igen ajánlom, — folytatta a háziasszony Deleszovhoz fordulva és rosszalóan csóválva fejét.

— Nagyon köszönöm! — szólt Albert, nedves kezeivel megszorongatva Deleszov kezét. — Csak most hadd muzsikáljak még, kérem.

De a többi vendégek már készülődtek és bármennyire is marasztalta őket Albert, kimentek az előszobába.

Albert elbúcsúzott a háziasszonytól és fejébe csapva széles karimájú kopott kalapját, magára kanyarítva öreg, könnyű almoviváját, — ez volt az összes téli öltözete, — Deleszovval együtt kilépett a lépcsőházba.

A mikor Deleszov új ismerőseivel helyet foglalt a kocsiban a részegségnek meg a tisztátalanságnak azt a kellemetlen illatát, a melylyel a zenész tele volt, megérezte, kezdte bánni nagylelkűségét, gyerekes lágy szívűségét és meggondolatlansága miatt vádolni kezdte magát. Azonfelül mindaz, a mit Albert beszélt, oly ostoba és ízléstelen volt, a szabad levegőn meg egyszerre annyira megrészegedett, hogy Deleszov rosszul kezdte magát érezni miatta. «Mit fogok vele csinálni?» gondolta magában.

Egy negyedóra múlva Albert elcsöndesedett, kalapja legurult a lábához, ő maga pedig az ülés sarkába támaszkodva, horkolni kezdett. A kerekék egyenletesen csikorogtak a fagyott havon; a virradat gyöngye fénye alig hatolt keresztül a befagyott ablakokon.

Deleszov szemügyre vette szomszédját. A hosszú, köpönyegbe burkolt test élettelenül hevert mellette. Deleszovnak úgy tetszett, mintha a hosszú fej, nagy sötét orral, himbálódzott volna törzsen; de közelebről megnézve, látta, hogy az, a mit ő orrnak és arcznak nézett, az a haja volt és hogy az igazi arcz lejjebb van. Odahajolt és fürkészni kezdte Albert arczvonásait. A homloknak és a nyugodtan bezárt száznak szépsége újból megkapta őt.

Deleszov, Albert arczára nézve, fáradt idegeinek, a fogékonyság, álmatlan reggeli órának és a hallott zenének hatása alatt újból visszasiklott abba a boldog világba, a melybe éjszaka

bepillantathatott; emlékezetében újra megjelent ifjúkorának boldog és *nagylelkű* időszaka és — már nem bánta éjszakai elhatározását. Ebben a pillanatban őszintén, forrón szerette Albertet és keményen eltökélte magában, hogy jót fog tenni vele.

IV.

Másnap reggel, a mikor szolgája felköltötte, hogy menjen hivatalba, Deleszov kellemetlen csodálkozással látta maga körül régi ágyfüggönyét, régi szolgáját és zsebóráját az éjjeli szekrényen. «De hát mit szeretnél látni, ha nem azt, a mi állandóan körülvesz téged?» — kérdezte önmagától. Eszébe jutott a muzsikus fekete szeme és boldog mosolya; a «*Mélancholie*» tétele és az egész tegnapi különös éjszaka újra föllevenült képzeletében.

Arra már nem volt ideje, hogy megfontolja, helyesen cselekedett-e vagy sem, hogy a muzsikust magához vette. Öltözködés közben gondolatban beosztotta napját; magához vette actáit, röviden utasításokat adott inasának s gyorsan fölvette köpönyegét és sárczipőjét. Elhaladva az ebédlő mellett, benézett az ajtón. Albert, arcát a párnába fúrva, szétterpeszkedve, piszkos, elrongyolt ingben, halálos álommal feküdt a szattyán-pamlagon, a hova öntudatlan állapotban lefektették. «Valahogy mégsem egészen helyes dolgot cselekedtem», gondolta magában önkénytelenül Deleszov.

— Ereggy el, kérlek Borjuzovszkihoz, — szólt inasához fordulva — és kérd el tőle egy pár napra hegedűjét. S ha ez fölébred, adj neki kávé, öltöztess föl az én fehérneműmből s adj rá valami ócska ruhát. Egyáltalában gondoskodjál róla, bánj jól vele. Kérlek!

Deleszov késő este tért haza. Nagy csodálatára Albert nem volt otthon.

— Hol van Albert? — kérdezte inasától.

— Tüstént ebéd után elment, — felelte az inas; — hóna alá csapta a hegedűt és elment. Megigérte, hogy egy órán belül hazajön, de mostanáig nem tért még vissza.

— Ej, ej, de bosszant, — szólt Deleszov. — Miért engedted el, Zachar?

Zachar pétervári inas volt s már nyolcz év óta szolgált Deleszovnál. Deleszov, mint magányos agglegény, önkénytelenül bizalmasává tette őt és szívesen kikérte véleményét mindenféle tervében.

— De hát hogy' mertem volna visszatartani? — felelt Zachar, óraláncza fityegőjével játszadozva. — Ha ön utasított volna, Ivanovics Dimitrij, hogy ne engedjem el, itthon tartottam volna, de ön csak a felruházásról beszélt.

— Ejnye no ! bosszant ! Nos és mit csinált itt az én távollétem alatt?

Zachar elnevette magát.

— Hát ezt már aztán valóban művésznak lehet nevezni, Ivanovics Dimitrij. A mint fölébredt, azonnal madeira-bort kért s azután a szakácsnéval, meg a szomszéd inassal szórakozott. Olyan mulatságos . . . De nagyon jellemes ember. Adtam neki teát, hoztam neki ebédet, — de semmit sem akart egyedül megenni, mindig behítt engem is. Hát még a hegedűn hogy' tud játszani, olyan művész még Izlernél is kevés van. Az ilyen embert itt lehet tartani vendégül. A mikor a «Lefelé a kedves Volga mentén»-t játszotta, olyan volt, mintha egy ember sírt volna. Nagyon szép volt ! Az összes emeletekről idejöttek a lakók hallgatni.

— Nos és felöltöztetted? — szakította félbe az úr.

— Hát persze : odaadtam neki egy hálóinget az önéi közül s ráadtam az én köpönyegemet. Az ilyen emberen lehet segíteni, — igazán, kedves egy ember. — Zachar elmosolyodott. — Egyre kérdezte, hogy milyen rangja van önnek, vannak-e előkelő ismerősei és hogy hány lélekszámból áll a vagyona.

— No, jól van, most már csak keresd meg és egyelőre nem szabad neki inni adni semmit, különben még jobban tönkre megy.

— Helyes, — vágott közbe Zachar — látszik rajta, hogy gyöngye egészsége van. Nálunk az uraságnál volt egy kasznár . . .

Minthogy Deleszov már éppen elégszer hallotta a részeges kasznár pusztulását, nem hagyta tovább folytatni a történetet, hanem ráparancsolt Zacharra, hogy vesse meg az ágyat, készítsen elő éjszakára mindent, aztán menjen, keresse meg és hozza haza Albertet.

Lefeküdt, elfújta a gyertyát, de sokáig nem tudott elaludni, egyre csak Albert járt az eszében. «Ámbár ismerőseim közül sokan különösnek fogják találni, — gondolta magában, — de hát oly ritkán cselekszik az ember valamit nem önmagáért, hogy hálát kell adni Istennek, ha valami ilyen alkalom kínálkozik; és nem fogom elhagyni őt. Megteszek mindent, — határozottan mindent meg fogok tenni, a mi csak módomban áll, — hogy segítsek rajta. Talán nem is egészen bolond, csak nagyon iszákos. Nem sokba fog kerülni: a hol egy jól lakik, ott ketten is jól lakhatnak. Hadd éldegéljen eleinte nálam, aztán szerzünk neki helyet, vagy rendezünk koncertet, lehúzzuk a zátonyról s aztán majd meglátjuk.»

Az önelégültségnek kellemes érzete vett erőt rajta ez után az elmélkedés után.

«Valóban, én egyáltalán nem vagyok rossz ember, egyáltalán nem, — elmélkedett tovább. — Sőt nagyon is jó vagyok, ha összehasolítom magam másokkal...»

Már elszunnyadt, mikor a nyíló ajtó csikorgása s az előszobából behallatszó léptek zaja felébresztette.

«Szigorúbban fogok vele bánni, — gondolta magában — az majd jobb lesz; s meg is kell tennem.»

Csöngetett.

— Haza hoztad? — kérdezte a belépő Zachartól.

— Szánalmas ember, Ivanovics Dimitrij, — szólta Zachar, fontoskodva rázva fejét s behunyva szemeit.

— Mi az, részeg?

— Nagyon gyöngé.

— S a hegedű nála van?

— Elhoztam, — ide adta a háziasszony.

— Hát kérlek, most ne bocsásd be ide, hanem fektesd le aludni és holnap egyáltalán ne engedd ki a házból.

Zachar még ki se ment a szobából, a mikor Albert belépett.

TOLSZTOJ LEÓ után orosz eredetiből jordította

TRÓCSÁNYI ZOLTÁN.

VASFŐ ÉS IME.¹

(Vogul rege).²

Éjszaki szép nyirjes erdő,
Álom-erdő, fenyves erdő,
Egy délföldi barna cser-tő
Lelke hozzád menekül!
Hol teremnek hősi álmok;
Ősi álmok, ezüst-álmok,
Álom-várak szálldogálnak
Függve égen fellegül:
Hol való a lehetetlen,
Hihető a hihetetlen:
Újulásra szomju lelkem
Ottan felüdül.

Előjáték.

Mánysi férfi:

Oh te vén, vén rege-puttony,
Merre kószálsz itt az úton?

Énekes:

Nálatok ma áldozat van,
Rotyog az, üst, ég a katlan.
Éneke-kifogyhatatlan
Puttony, azért jöttem én.
Végével az áldozásnak
Lakozásnak, áldomásnak,
Sora jön a dalolásnak,
Erre azért jöttem én;
Nékem régen mesterségem,
Apám, anyám hagyta nékem
Daru-hárfám örökségben,
Ide azzal jöttem én.
Otthon is csak ez a dolgom,
Ezt mívelem folyvást, folyton,
Környékünket azzal bolygom,
Azzal együtt nőttem én.

¹ A Magyar Tudományos Akadémia gróf Nádasdy-féle elbeszélő-költemény pályázatán 100 arannyal jutalmazott pályamű.

² E költemény meséje a vogul *Kaltes-monda* I–XI. fejezetén alapszik, mely Hunfalvy Pál *A vogul föld és nép* című munkájában a 143–148. lapon és Munkácsi Bernát *Vogul Népköltési Gyűjteménye* II. kötetében *A Kaltes-leány nászregéje* cím alatt a 294–301. lapon olvasható.

A részletekben felhasznált költői szólások és népszokások nagy része Munkácsi Bernát *Vogul Népköltési Gyűjteménye* IV. *Életképek* című kötetéből való.

Pirkadati kelő neszen
 Daru-hárfám elő veszem,
 Véle nyakam felövezem.
 Dalos elmém felgyulad.
 Mint olvadó folyam jega,
 Mikor éri nap melege,
 Ugy indul meg szám éneke.
 Ugy zajdúl meg, úgy halad.
 Mint jegét a folyó habja,
 Visz a mese forgatagja
 S mint úszó jég végdarabja.
 Regém úgy enyészik el,
 Mikor a hold égre kel.

Mánysi férfi:

Öreg puttony, jöjj be hát,
 Halljuk szólni rege-fád'.

*Énekes (belép a házba és leül
 egyik szögletben a földre)*

Hét nap jöttem ázva, fázva
 E hét-férfi-ülő házba,
 E hat-asszony-ülő házba :
 Itt nem borzaszt éj-sötét.
 Egy szép mesét énekelnek.
 Felvidíteni szívet, elmét,
Vasfő, Ime szép szerelmét.
 Csodálatos esetét.
 Dalomat ha meghalljátok.
 Mását, tudom, nem hallátok,
 Nagypátok, szépapátok
 Tudta csak ez ó regét.
 Ki jó szívvel meghallgatja,
 Áldja meg a mennyek atyja —
 S ki azt mondja : nem szép e'!
 Szeg annak a fülébe.

I.

Asz-já ¹ vize lementében.
 Áldozóhegy közelében
 Anyó, apó éldégélnék.
 Urai ők nagy határnak,
 Magok földén mennek, járnak,
 Bármerre ha útra kélnek.
 Egy fiok van, áldott lélek!
 Önáldozó, jó gyerek.
 Szülőiért él a drága!
 Éven által mulatsága
 Hálók, török, fegyverek.
 Nagy vadász és nagy halász,
 Munkájából él a ház ;
 Nagy madarász, nagy javas ;
 Neve *Vasfő*, ökle vaskő,
 Szíve, lelke, izma vas.
 Jár az erdőn, elvadászgat,
 Elvadászgat, madarászgat,
 Vadat űz ott, ló halomra.
 Nyirhéjfödte öt-hat kamra
 Zsákmányával megtelik ;
 Soha föl nem telelik.
 Jár a vízre, ott halászgat.
 Elhalászgat, madarászgat,
 Halat, kácsát hord halomra.
 Nádfedett sok réti kamra
 Zsákmányával megtelik :
 Soha föl nem telelik.
 Udvarukban száz a szolga.
 Nincs felének semmi dolga :
 Más felének feladatja,
 Hogy a zsákmányt tisztogatja,
 Tisztogatja, szárogatja,
 Éléstárba rakja.

¹ Az Ob folyam vogul neve.

Múlnak évek mint a perczek, Törzsünkbelit nem szabad :
Vasfő herczeg, koros herczeg Mind rokon a lányka-had,
 Unatkozik, szemlélkedik, Vagy rokon vagy szolga csak ;
 Búslakodik, elmélkedik. Más törzsekből kell nekünk,
 Nem űz egy nap madarat, Honnról nem nőülhetünk.
 Ijjavítani honn marad. Hej szakállam, rőt szakállam!
 Egy ijj közép-foglalatja Vénebb ifjú nincs itt nálam!
 Nem rug, íme, bár aczél. A hány játom, jó barátom,
 Kalapácsal kopogtatja, Bár kevesbbet útazott,
 Hátha úgy magáho' tér. Jobban forgott e világon,
 Más ijj szárnya ketté válva Feleséget mind hozott.
 Mint elhasadt kent bajusz Sok félgyermekek fiatalnak,
 Szerte állva, szétzilálva Mindnek neje, gyermeke van,
 Balra lankad, jobbra húz. Nejetlen és fiútalan
 Koros herczeg, *Vasfő* herczeg Én ülök csak, én vagyok csak,
 Főzi csöndben a hal-enyvet, Én vagyok a sok közül,
 Azzal ijját, a szétváltat, Én vagyok már egyedül.
 Ragasztgatja, míg jó párt ad Láttam egy lányt eljártomban,
 Vasba foglalt két fele Láttam egy lányt, igazit!
 S nem rug, lankad kétfele. Annyi szépség nincs háromban!
 Egy-egy ijj míg összeszárad, Istenleány volt az is!
 Nyílvesszőket faragcsálgat, Észak fénye! szép egyetlen!
 Megszárnyazza turuj-tollal, Oh te szép föllelhetetlen :
 Hegyesíti szaru-orrall, Hozzád mely út igazít?
 Fogja nyírhéj-tegezét Új tavasz jó, halkkal intve :
 S nyíllal tömi rekesztét. *Vasfő* herczeg, koros herczeg,
 Múlnak évek mint a perczek, Vén ember vagy szinte-szinte.
 Ház közepén pepecselve Vén ember vagy szinte-szinte.
 Szóra indul esze, nyelve, Borzasak szemöldökid,
 Szívének s ijjának él Szakáll fedez köldökig,
 S döngő hangon így beszél : Öregedő kézre jutsz,
 — «Tele hét, hogy meg nem Vénült lábon merre futsz? ;
 álltam, Fiatlanul, nőtlenül
 Űzők vadat, vadmadarat ; Hogy' élsz holtig egyedül?
 Nyara hét, hogy vízre szálltan, Ne tékozz az időt,
 Lövök réczét, fogok halat ; Keresd tovább azt a nőt!» —
 Messze voltam hetekig,
 Ritkán nő vidékekig.

Kárpitfödte ház-rekeszbe
Szomorítón hallik ez be.
Pusmognak a fal megett
S kijönnek az öregek.
Apja morog, szeme szúrós,
Anyja szólal, szava sírós :
«Fiam, édes, mit csinálunk?
Több ily férfi nincs minálunk.
Udvarunkban száz a szolgál,
Száz szolgának száz a dolga,
Nincs vadász más kívüled,
Éhen veszünk nélkülöd!» —

Apó, anyó vissza ballag
Árnya mögé kárpit-falnak.
Szegény fiú hallgat, hallgat,
Dolgozik, erőlködik,
Míg a kész ijj — eltörik.

II.

Múlik a tél. Bércz-sarokba'
Forrás indul sutorogva,
Friss, fiatal hegyi kút.
Áldozó-hegy meredekjén
Útak kúsznak mint a repkény
Át a törpe bokroson,
Hol a fehér nyúl oson.
Ott megy el az egyik út,
Hol a kútfő el-ki zúg.
Öreg asszony, földes asszony,
Híres-neves herczeg-asszony
Férje mellől hirtelen kőlt,
S nyirháj-vedret fogva kettőt
Tér a keskeny hegyi útra,
Megy a kútra.

Megáll a forrás felett ;
Benn' kéklík a kikelet.
Numi Tórem¹ oda fenn
Tavaszt alkot íziben,
Kitárulnak az egek,
Foszlanak a fellegek,
Mozgó tükrű buzgó vízbe
Isten néz be.
S a víz, mintha lelke volna,
Ugy szökellne, úgy ugorna
Fel Tórem ur trónjaig,
Kedve habzó, hangja víg.

Öreg asszony, herczeg-asszony
Híres-neves földes asszony
Csodálkozik, szemlélkedik,
Elámulva elmélkedik :
— «Sose hittem, vén forrásom.
Szemem hogy még így is lásson!
Ebb' a mohos bércz-sarokba'
Csöndesen rejtezkedél.

Most zubogva, zavarogva
Zajlasz, mint az ifju vér..
Mása lől-e jó fiúnknak?
Kit magányunk csendje úntat,
Nincs vadászni többé kedve,
Nőre vágyik, nőt szeretne!» —

S a habzó víz fölfelel :
— «Vedd tükrömrül szemed el!
Isten ragyog most belé!
Nézz az Ászon lefelé!
Ott egy madár jó elé!» —

Öreg asszony, herczeg-asszony
Híres-neves földes asszony

¹ Ég-isten.

Kézze szemét beárnyalta,
 Néz az Ászon, néz lefelé :
 Mi madár száll onnan elé?
 Hollóképen holló kel-é?
 Szarkaképen szarka jön-é?
 Komoly holló? csergő szarka?...
 Messze földről jött madár,
 (Orra, mintha evet-szórrel,
 Bévonódott vastag dérrrel),
 Közel fára ím leszáll.
 Lombtalan gally ringva, lengve
 Halkul újra súly-egyenbe,
 A nagy szárnyas azon áll.
 Deres orrú, jeges orrú,
 Fáradt szárnyú sötét holló
 Csórvaczogva gubbadoz,
 Tollázkodik, borzadoz ;
 Berzenkedik fázós tolla,
 Mert a mint beléje nyúl,
 Süti bőrét jeges orra
 S a langy bőrre merev tolla
 Védőn újra vissza hull.
 Öreg asszony nézi, nézi.
 Megcsodálja, megigézi
 Őt a szárnyas, ő meg azt.
 Varázslatuk szót fakaszt.
 — «Ki vagy? mi vagy?... Ki
 madara?» —
 — «Messzi tenger hirnöke,
 Szép hugoskám hívó szava
 Küld fiadért most ide.» —
 Szólt, leszáll, bőrét ledobja,
 Kebelébe óva dugja,
 Mert ha elvész, vész vele
 Átváltozó ereje.
 Deli férfi, nem madár,
 Anyó előtt a ki áll.
 Öltözetje, mozdulatja

Fejdelemfi, azt mutatja,
 Ūri asszony hős magzatja.
 Szól ez arcra tetszetős
 Messziről jött űri hős :
 — «Holló herczeg a nevem.
 Mondd fiadnak, jöttem értte,
 Küldött húgom, Ime, kérte,
 Kedve ha van próba-tétre,
 Versenyezni bír velem,
 Vagy nálam is többet ér ő,
 Legyen hőslő, leszek kérő ;
 Túl sok erdőn, sík teren
 Várja lány és szerelem!» —

Által adván üzenetjét
 Balja felől egy kis fejszét
 Öve mellől kiveszen.
 Jár a napfény, fut ezen.
 Hótalpait félre tette,
 Fél botosát levetette,
 Lábából kifaragott
 Kis lábszár-csont-darabot.
 Véréől jól megtörülte,
 Kőlapon megköszörülte,
 Kisúrolta négyszögűre.
 Bőrtokjából vette kését
 És a csontot,
 Láb-éléből mit kibontott,
 Meghegyezte s kész a készség.
 Vőn tegzéből nyíl-nyelet,
 Rá nyomá a nyíl-hegyet.
 Vasas ijját elővonta,
 Fél-ágát a földbe nyomta,
 Más felére ránehezült, —
 Meghajtnia nem sikerült.
 Láb-erővel, kéz-erővel
 Küzködött a vakmerővel,
 Ropogott a vén konok fa,

Nem engedve, félre rugva, — Imádással hogy' tetézte
Végre mégis felajzotta. E fiával egy-idős,
Testre-arczra tetszetős
Messziről jött úri hős.

Most ez arcza-tetszetős
Messziről jött úri hős
Sebes lábbal előlépked,
De a láb már alig vérzett,
Fájta csupán léptin érzett.
Csontja-hegyű nyíl-nyelét
Ijyra téve lép elébb
S a kősziklát, mely a kútat
Őrzi s zárja fel az utat,
Fájdalmától bár alig lát,
Azt a sziklát, isten-sziklát,
Állván hősleg ott előtte, —
Holló herczeg mellbe lőtte.
Tetszett hősí áldozatja,
Szikla-isten jól fogadja
A hős-csont-nyíl-áldozatot,
Mely keblébe tövig hatott ;
Szívig hatott, benn maradt
A hős lábszárcsont-darab ;
Kiesett a nyíl nyele,
Bűv-áldozat bűv-jele.
Tegezébe tette óva
Messze tenger hős lakója,
Helyre dugta kis baltáját,
Lábra húzta szőr-csizmáját,
Kiskését a tokba tolta,
Hótalpait fölcsatolta
S fölhágott a 'szent hegyfokra,
Ott még földre leborúlt
S mint álmkép elvonúlt.

Öreg anyó nézte, nézte,
Áldozatját hogy' intézte,

Öreg asszony, herczeg-asszony.
Híres, neves földes asszony
Egy ideig, kis ideig
Álmélkodik, elmélkedik,
Aztán fogja vedre párját,
Lábai a völgyet járják,
Át a süppedős havon
Megy az estellő napon.
Gondolkodik így menet :
Nem tetsző az üzenet!
Fontolgatja : átal adja?
Elhallgassa? letagadja?
Vasfő bátor és hiú ;
Bajba juthat a fiú!
Oda vész vagy ott marad
S másnak vadász. fog halat,
Vagy visszatér nővel, széppel,
Éhes, tunya házi néppel.
Jaj, keserves kénytelenség!
Menny a háznál kész ellenség! —

Öregasszony, herczeg-asszony.
Híres, neves földes asszony
Lép a házba kimerülten,
Vedre párját ingerülten
Fia mellé lehelyezte.
Forrong a víz, fecskendezve
Feltörő habjaival,
Mint a tejsör, méz-ital :
— «Minő kul¹-nak hét keserve
Szállt e vizes két vederbe,

¹ Ördögnek.

Hogy így buzog szüntelen? S felel neki :
 Ezt is bántja szerelem?!» — «Jól értetted vizemet,
 Vasfő néz a habzó vízre, Van számodra üzenet!» —
 Érti szavát ízről ízre. — «Mondd elő, anyám, ha
 Bár a víztől sokat érte, Felel *Vasfő* vidoran ; [van!» —
 Anyját szóval mégis kérde, Anyja szól búskomolyan :
 Ki pihegve várva ott áll, — «*Holló* herczeg hollóképen
 Halkan reszket fáradt térde : Járt imént a kútnál épen,
 — «Asszony-anyám, mi hírt Deli hőssé változott,
 hoztál?» — Izenetet ő hozott :
 Kitérőleg szól a vén : Mondd Vasfőnek, jöttem értte,
 — «Kutról mi hírt hozzak én?» — Küldött hugom, *Ime*, kérte,
 Kedve ha van próba-tétre,
 Vasfő herczeg, koros herczeg Versenyezni bír velem,
 Fájlalja a kínos perczet, Vagy nálam is többet ér ő,
 Mit néki a látás szerzett, Legyen hőslő, leszek kérő,
 Hogy ősz anyja — hazudik. Túl sok erdőn, sík teren
 Néz anyjára szigorúan, Várja lány és szerelem.» —
 Szemén, arczán bús ború van, — «Elmegyek!» — *Vasfő* kiálta,
 Rángás a szőrkoszorúban, Hova hívják, kitalálta.
 Mely köríti ajkait. — «Ez a hívás biztató!
 — «Ha nincs semmi üzenet, Szigetparti messzi lakban,
 Tedd hát arrább vizedet!» — *Turuj-atya* lakik abban
 Öreg asszony, herczeg-asszony, Meg ősz neje *Sas-anyó*.
 Hiresneves földes asszony Holló herczeg fiok nekik,
 Alig nyúl a két vederhez, Tündér *Ime* lányok nekik.
 Helyére hogy odább vinné, Az a szemfény, az a hó,
 A víz megint fölfecskendez, Az lesz nekem, az való!
 Átváltozván hamu-színne. Tavaly nyáron halásztomban
 Haragosan forr, pezseg, Láttam e lányt eljártomban.
 Mormol egy-egy mérgeset, Fehér ruhás tünemény
 Szinte szétfut, szinte szól, Űlt egy partfok peremén.
 Vasfő herczeg érti jól. Areza szebb a szerelemnél,
 Szól anyjának : — «Ne tagadd Minden földi elevennél
 A rád bizott szavakat!» — Szebb arezú volt az a lány :
 Vasfő herczeg édes anyja Erdő szépe lesz talán,
 Keszkenőjét elő vonja, Gondolám.
 Sirós szemét törülgeti Barna haja két fonatban

Vállán át ölébe hűlt.
 Vagy élő nyuszt szállt le ottan?
 És eleven hód vonúlt?
 Menyét-mellény fődte állig,
 Mely alól térdig le-csüng
 Csalán-szöttes szoknya-üng.
 Mellényéből karja, vállig,
 Hajlós-gömbölyűn kiválik,
 Meggyfa-ág-pár hómezőben...
 Bojtos nádszál jobb kezében:
 Könnyű, kőhegyű szigony,
 Kis halaknak kész iszony.
 Az a fehér tünemény
 Űlt a partfok peremén.
 Ringatá egy kihajlott fa,
 Hólabait lelógatva
 Ingerlő a kis halakat,
 Ezüst hadat, úszó hadat,
 Kik a vízből kibukdostak,
 Köré gyűltek, felugrostak,
 Fel tíz rózsás körmeig,
 De csak el nem érhetik,
 Ha felcsapott egy-egy locska
 Meredt szemű kövér potyka,
 Bele vágta szigonyát,
 Úgy üté derékon át.
 Két kézzel a szigony-szárat,
 Felvonta a zöld nádszálat
 S végén a fehér falat
 Hánykolódó friss halat.
 Mire ponty úr észre vette,
 Már a lány őt meg is ette,
 Csorgott ajkán a hal vére,
 Állán annak friss kövére,
 Mit kézzel törülgetett,
 Arany napon fényt vetett.
 De nem csak étül fogott,
 Elvinnie is jutott.

Oldalán, a nyír-tasakban.
 Hánykolódott sok hal abban.
 Pompás halász az a lány,
 Asz lánya lesz, gondolám.
 Néztem csendbe, hosszasan.
 Szívem, ajkam hangtalan;
 Néztem, néztem szem-meredve.
 De a szépség észre vette
 S mint a szellő, mint a lég,
 Mint a pára eltűnék.
 Meglepetten, szívszakadtan
 Csolnakomban dalba fogtam.
 Hívtam vissza, hívogattam,
 De a tünder tünemény,
 Az elillant lenge fény
 Nem tért vissza. Sírtam én.

Bolygván jeges vizeken,
 Később mondá meg nekem
 Egy jószívű idegen,
 Hogy a lányka *Turuj* lánya,
 Ki a mánysik öreg kánja,
 Rég nem veszik ember számba,
 Tultesz bárhány istenen.
 Felesége Sas-anyóka
 Isten-asszony élte óta,
 Ég küldöttje ide lenn.
 Messze laknak éj-irányba
 Túl tavakon, hegyeken.
 Egy halászó szigeten.
 Ász partján páros hegy áll,
 Vadbőséges szent ligettel,
 Az ő kettős szent hegyök.
 Áldozattal, tisztelettel
 Buzgó népek oda jár,
 Ottan hódol nékiök.
 Megyek anyám! mitől féljek?
 Elhozom őt, addig éljek. —

«Jaj, fiacskám! — felel
 anyja
 S bús szemét a könny be-
 vonja, —

Nagy vitéz és nagy javas
 Az a délczeg ifju sas!
 Nem bírsz avval! el se kezd!
 Már a Szentkő nem ereszt.
 Nyíllövessel megbüvölte.
 El se indulj, ott veszel te!
 Láttam, fiam, mit művelt,
 Jaj, nem állsz te abba' helytt.
 Kezed', lábad' mind eljárod,
 Elhullatod, eldobárod,
 Elpusztúlsz és nem lesz párod!
 Halld, a mit mond ősz anyád!
 Tedd, a mit kér ősz atyád!
 Ne kísérsd a végzetet,
 Az az ember vész neked!» —

Megóvnia hős magzatját,
 Bajt ne érjen drága élte,
 Holló herczeg áldozatját,
 Nyílvarázsát elbeszélte.
 De nem szeppen, nem hajol,
 Vasfő csak így válaszol:
 — «Semmi csodám nincs ezen!
 Ezt így én is megteszem!
 Szirtes út, szikla-hát
 Ily varázsszal átbocsát.
 A kút-őrző szikla-szál
 Kővé dermedt kőkirály.
 Mésszi tenger hős utassa
 Eztán bárhol jön, megyen,
 Sziklás-völgyön, bércz-hegyen,
 Nyil-nyelét csak felmutassa,
 Bármí tájon egyenest
 Járhat, kelhet mint a nyest.

Ezt jelenti áldozatja,
 Ez annak a foganatja.» —

Több szót, időt nem veszít,
 Hősi mezbe öltözik.
 Apja mormog rekeszébe',
 Anyja sírva áll elébe,
 Mind hiába, megyen ő,
 Visszafogni nincs erő!
 Kint holdfényes fél-sötétség
 Lobogtatja anyja mécsét,
 Ki a tornácz-könyöklőrül
 Néz utána, mintegy örül.
 Fordul Vasfő, vissza néz,
 Néma búcsút int a kéz,
 Szája görbül, könnye gördül,
 El-ki-fut a mécs-fény-körbül,
 Hótalpain elsikamlik,
 Elsikamlik, eliramlik,
 Homályba vész, elhalad
 S ott van már a szirt alatt.
 Üdvözlí a kövek szentjét,
 Balja felől egy kis fejszét
 Öve mellől kiveszen,
 Ezüst holdfény jár ezen.
 Hótalpait félre tette,
 Fél-botosát levetette,
 Lábából kifaragott
 Ő is egy csont-darabot,
 Vérétől jól megtörülte,
 Kőlapon megköszörülte,
 Kisúrolta négyszögűre.
 Bőrtokjából vette kését
 És a csontot,
 Láb-éléből mit kibontott,
 Meghegyezte s kész a készség.
 Vőn tegzéből nyíl-nyelet,
 Rányomá a nyíl-hegyet.

Nem hajt *Vasfő* senki másra,
 Semmi baljós huhogásra,
 Szélzugásra ;
 Havas, erdős lapon
 Hószánkóján csak oson
 Éj-szak iránt egyenest
 Mint a szarvas, mint a nyest.
 Egy gödrön hogy átsikolna,
 Medve-forma, ember-forma
 Csak elkapja lábait,
 Rája fogat csikorít,
 Két agyara rá virít.
 Elnyúlik a hős a hóban,
 Elvágódik hirtelen
 S a gáncsvető szörny valóban
 Hátán ül már, rajt' terem.
 Vonja széles hüvelyébül
 Vonja éles bronz-vasát,
 Hogy lefejtse hős fejérül
 Férfi ékét, font haját.
 Viaskodva hánykolódik
 Vasfej úr a szörny alatt,
 A ki hegynél sulyosabb ;
 Hánykolódik, forgolódik,
 Véres száját lepi hab,
 Nyögve tördel szavakat :
 «Nem vagyok én senki ember,
Vasfő herczeg vagyok én.
 Győzz le tisztes küzdelemmel
 És ne orvúl, szörnyű rém!
 Tóremfiak nemzetéből,
 Ég-atyának törzsökéből
 Vettem nemzetségetem.
 Kardra, nyílra jönnél bárcsak,
 Erőm megmutathatnám csak,
 Nem vesznék itt, úgy lehet.

Ha így ölsz el, teheted,
 Csak azt kérem, — akkor már
 csak

Num Jelem-nek ¹ felkiáltásd
 Áldozatul fejemet.» —

Föltekint a rém e végre,
 Szeme, arcza fordul égre,
 Hogy jelentse, mily szerencse,
 Mily diadal most övé!
 Imát üvölt durva hangja,
 Kését *Vasfő* ám kivonja
 S a nagy menkvet megdöfé.
 Hanyatt dőlt a medve-ember.
 Gyűrűs bele kiömölve,
 Kiomolva gomolyg földre ;
 Szíve, érzi, mindjárt nem ver,
 Ajkán véres szó bugyog :
 — «Én is Tóremfi vagyok!
 Nevem *Anser*, kan-agyaráú,
 Ösmer itten minden falú.» —
 Vasfej ott ül szörnye mellén.
 Felel gúnynyal könnyű nyelvén :
 — «Ha Égfi vagy, akkor menten
 Tórem urnak megjelentem.» —
 Nyöszörög a medve-rém :
 — «Kul-kán hozott ma élém,
 Holtunkat ki elintézi,
 Pusztúltunkat feligézi.
Vasfő herczeg, végzetem,
 Tested réz, villám a lelked!
 Titkos erőm van nekem,
 Rád hagyom, megérdemelted!
 Temesd el csak testemet,
 Öltsd magadra belemet,
 Csavard körül öveden,

¹ Num Jelem az ég-isten egyik mellékneve.

Serősbblészel, mint mindenki, Mit műveljen most a béllel?
 Lészen erőd kődi,¹ menkvi,² Agyaras hős erejével?
 Szikla-, ember-morzsoló, Eltemesse? földbe tegye?
 Istenkékkal harczoló, Anser manó sok ereje
 Égbetörő, földverő, Elrothad úgy, kárba vész.
 Rettenetes szörny-erő! — Vív agyában, küzd az ész.
 Nézi kimúlt ellenét,
 — «Köszönöm az örökséget! Elmerevült két szemét,
 Nem öllek meg én e végett, Arczán, mellén vér csorog,
 Kibocsátom vércse-lelked, Fogas szája vicsorog,
 Mert, gonosz, megérdemel- Mintha biztatná : tegyed csak!
 ted!» — Az az egy kell még neked csak,
 Szólott *Vasfő*, bátrak bátra S akkor te is jössz velem,
 S Anser nyakát átalvágta, Enyém lessz a győzelem!
 Ülve mellén ott helyett
 Felüvölté a fejet : Vasfő herczeg tétováz,
 — «Ég-atyám! ez menkv feje! Kételkedve szétvigyáz,
 Győzelmeim eleje! Nézi *Ansert*, állva térden,
 Mi se volt még ennél szörnyebb, Gondol újat : megkísértem!
 Mi se volt még ennél könnyebb, *Anser* johát kiveszi,
 Mit kezem ért, késem ölt ... Vastag fára övezi.
 Fedje testét könnyü föld! Körbe jár a fa körül,
 Fejét Neked áldozom, Lentről feljebb, nyomról nyomra
 Fürtjét magam hordozom!» — Körbe menve rája fonja
 S két végét egy nagy csokorba
 Halkan *Ég-ur* szól szavára : Szépen össze kötözi.
 — «Tedd a főt majd sirhal- Jó volt *Anseren* kifogni!
 mára.» — Im a vén fa kezd inogni,
 Felel *Vasfő* csendesen : Kezd recsegni, kezd ropogni,
 — «Jó lesz, atyám, úgy te- Ellene a szörnyü bél
 szem.» — Birkózni kezd, harczra kél ;
 Mint a kigyók óriása
 Vastag volt a fej bozontja, Szorongatja, fojtogatja,
 Késsel, kézzel csak levonja Sikoltoz a megfogott fa,
 S tüszőjébe tűzi fel : Hull a földre kérge, hancsa,
 Hősi harczról hősi jel. Szóval könyörg, hogy ne bántsa,

¹ Ördögi.² Manói.

Ágaival fenyegeti,
 Merev karral nem érheti,
 Testéről le nem tépheti,
 Sőt az támad rája jobban
 Megujuló rohamokban.
 Usokra bogja csak kioldzik,
 Feje nő és farka, csapkod,
 Éhes szája tátva kapkod,
 Nyálkás teste megfogódzik,
 Juh-szalagként fölkiigyózik,
 A meredt kart sorrul sorra
 Letördeli, darabolja.
 Fanyóvő-kan ereje,
 Sírontúli fegyvere
 Nem enged, nem könyörül,
 Míg a vén fa jobban-jobban
 Darabokká recsersen, roppan,
 S gyökeréből kicsavarva
 Szétmorzsoltan az avarba
 Elterül.

Megrendülve nézte *Vasfej*
 Sejtős eszű, bölcs, okos fej,
 Fázva nézte: mit került el?
 Mily halálból menekült el!
 Lassan — oszlott az ígélet
 S rögtön ő dolgáho' nézett:
 Lefejezte a kigyót!
 A fa gödrét mélyre ásta,
 Anser testét bele tette,
 Melléje a fát fektette
 S rajt' a gyilkos szorítót.
 Fagyos földdel betemette,
 Havas földdel jól meghordta,
 Feldombolta, lesulykolta,
 A véres főt rá helyezte

S azzal sírrá koronázta.
 Lássa *Tórem* örökig,
 Hogy ott isten-hős lakik,
 Hogy sír a hely
 S ott az a fej
 Maga hamván őrködik...

Széjjel néz most a sík helyen:
 Merre menjen? hova keljen?
 Hát a havon, éj-szak fele
 Lábi szánkó páros jele
 Huzódik a tenger fele.
 Hótalpait felkötötte,
 Ijját, botját kézbe vette
 S ucezu! magát elvetette.
 Alig halad perczeket,
 Látja *Holló* herczeget,
 Egy domboru parthegyen
 Ott megyen,
 Sinkóval a havat rugja,
 Toló-botját jobba fogja
 S akkorákat lök magán,
 Jobban szalad, mint a szán.
 Balkezében hosszú ijja,
 Rácsavarva lankadt húrja,
 Mostan az is bot neki,
 Magát előbb' úgy löki,
 Vasfejű meg kergeti.

Holló harczeg hátra szól:
 — «Láttam harczod, látva, jól:
 Vasfejű, úgy nézlek én,
 Lesz belőled vőlegény.
 Fuss hát, a hogy' én futok,
 Tedd s tudd, a mit én tudok
 S tiéd lessz a győzelem:
 Győzelem a szerelem.» —

Vezet *Holló!* Nagy futtába Csak előre! csak előre!
 Leszakadt a fél jobblába, Sár a test, a szív aczél!
 Hótalpastul leesett, Ragyog éj-szak, int a czél!
 Már csak mászva mehetett.
Vasfej követé a példát; Mint a sebzett béna rozmiar
 Lecsavarva hótalp, félláb Partról vízbe ha gurúl,
 Bekerül egy hó-kupaczbá: Ugy görg ez a mesehős-pár:
 Meg ne lelje róka-gazda. nak. *Vasfej* úr meg *Fi-Turúl*.
 Most már nem is korcsolyáz- Rénködmenők szakadoz már,
 nak, Lélekzetők akadoz már,
 Hason csúsznak, csúszva mász- Levál fáradt törzsökük,
 Balkezőkkel kapaszkodnak, Ez sem árt ő nékiők,
 Mégis tovább iparkodnak, Magukat meg mégsem adják,
 Mint a vidra, mint a nyest, Mozgó ajkkal mondogatják:
 Éj-szak felé egyenest. Nem vagyok legyőzve, nem,
 Míg a fejem eleven!

Csúszva, mászva így haladnak. Útuk félbe mégse hagyják,
 Kar-, lábcsonkok elmaradnak, Fejök gurúl, úgy folytatják.
 Pusztá törzsük hengerül,
 Ők sietnek emberül, Mint a rúgott labda gördül
 Míg föltétjük sikerül. Halomról le, ki gödörbül,
 Irányán a föltett czélnak, Ugrándozva majd le, majd fel,
 Rezgő fénynyel gyúlad éj-szak, Így gurúl a két makacs fej;
 Recseg, pattog fönn az ég-lak Sík haván a végtelennek
 Mint lángoló palota. Éj-szak iránt menve mennek,
 Szándokátul el hogy' álljon? Ez se tágit, az sem enged.
 Tett szavátul meg hogy' váljon?
 Nem lehet szív tétova, Hát egyszerre csak mi hallik?
 Kit szerelme hív oda. Döngő dörgés hol morajlik?
 Kuli bűvön, menkvi merszen A föld színe mért remeg?
 Nem fog mulni ez a verseny, Mily nagy erő rázza meg?
 Míg *Vasfőbül* egy darab Messzün egy ház tűn elő.
 Versenyezni megmarad. Ércz-önlesztő, rézverő,
 Fogyva testben ülni resten Vasverőhely, kovács-műhely,
 Pornép szokta és nem isten. Ócskát újjá bűvölő hely
 Tóremfiú, mesehős Zaja zendül messziről.
 Szándokátul lessz erős. Csattognak a pőrölyök,
 Csonkja is kap új erőre: Cseng az üllő, zeng a nóta,

Fújja öt-hat tűz-kölök,
Kihallik a messze hóba
Pár vékonyabb hang közölök.
Fonva pára koszorúba
Csonka kémény füstölög.
Benn alatta kohó lángol,
Ködhomályból tűz világol,
Dől a tűzfény, száll a szikra,
Ki az éjbe, ki a sikra,
Vaksi hólyag-ablakon,
Szellős ajtó-nyílaton.

Testök mint széttépett hulla
Szerte pihen, hóba hullva ;
Konok fejük megy gurúlva,
Kemény szándok kergeti,
Varázs-erő görgeti.
Oda gurúl, arra vádol,
Honnan az a tűz világol.
Holló herczeg, fi-turúl,
Ajtó száján begurúl :
— «Hejh! kovácsok, kis ko-
Öszült hajú eleje, hászok
Bűvölések mestere,
Vedd fel a nagy kalapácsot,
Tedd a tűzbe fejemet,
Újítsál meg éngemet!» —

Vasfő megáll az ajtóban,
Kinn a hóban,
Onnan nézi a jeles,
Okos herczeg, hogy mi lesz?
Kovács-öreg féltve, óva
Fogj' a fejet nagy fogóba,
Tűzbe dugja a kohóba,
Meghevíti, kiveszi,
Üllejére helyezi,

Vastuskóján kalapálja,
Olyan forró, alig állja,
Szikrát szór az, sistereg,
Veri öt-hat kis gyerek.
Egyszerre a vas-fogóból
A tüzes fej csak kilódul,
Mint labda, ha föllökik,
Ügrik a szemöldökig¹
S a nyílt ajtón kiszökik.
Vissza gurúl a pusztára,
Térül elhagyott nyomára,
Hogy felöltse jó magára,
A hol hagyta, ott meg itt.
Teste elszórt tagjait.
Begurúl most Vasfejjű.
Szava komoly, egyszerű :
«— Ha kiállta, én is állom.
Ha rámegy is szép szakállam.
Nem jobb javas ő se nálam.» —

Vén kovács, öreg, mogorva.
Ősz kovács tűzét kotorja,
Vasfő kerül mostan sorra.
Vasfogóval őt is fogják,
Tüzesedni tűzbe dobják.
Benn' tarták, míg a fej ott
Hófehérré izzadott.
Most az üllőn elhelyezték,
Nagy verőkkal verni kezdték.
Az ősz meg öt kis gyerek ;
Szikráz a fő, sistereg.
Egyszerre a vas-fogóból
Kicsúsz a fej, messze lódul
Mint labda, ha fellökik,
Ügrik a szemöldökig
S a nyílt ajtón kiszökik.

¹ Az ajtó szemöldök-fájáig.

Vissza gurúl a pusztára,
Térül ő is tett útára,
Hogy felöltse jó magára,
A hol hagyta, ott meg itt,
Teste elszórt tagjait.

Addig-addig görgedeztek,
Derekukhoz elérkeztek.
Fejökhöz nőtt a derék,
Olyan lett, mint mikor ép.
Derekukat felövezték,
Karjaikat megszerezték,
Lábaikat fölkeresték,
Mindenük helyére nőtt,
Egész' lettek újra ők.
Fürgék lettek, újak, szépek,
Ifjak, épek,
S ifjan, fürgén mint a szán,
Sinkóztak egymás nyomán.

IV.

Kis ideig, nagy ideig,
Lábszánkóztak egy ideig,
Hát a tenger csak előjött,
Reng előttök.
Hajlós jég következett.
Aljában egy kőszigetnek,
Melyet ez a jég szegett meg,
Nagy faház ígérkezett,
Vizen ült, rengedezett.
Messzebb, kékké vetkeződve,
Ringatózva, rezgélődve
Éj-szak vize hány habot,
Hol benyelte az Obot.
Nyirjes van a partokon,
Fenyves a sziget-fokon.

Hajlós jégen, ingó hídon,
Átsikolnak csalfa úton,
Rengő járón gyorsan ők
S megállnak a ház előtt.
Fürge szemmel, kapzsi észszel
Vasfő herczeg szerte kémlel,
De nem érti jól a dolgot:
A ház egész nagyságában,
Olvadt tenger hullámában,
Víz habjában egyre forgott.
Egy fal után más lohol,
Ajtó, ablak nincs sehol.
Holló herczeg ez alatt
Hótalpait oldogatta,
Bűv-igéit mondogatta,
Megnyitotta a falat,
Beszaladt,
Vasfejű meg künn maradt.
A ház tovább forgott, forgott,
Eresztéke sírt, csikorgott,
Fal fal után csak lohol,
Ajtó, ablak nincs sehol.
— Hol fog itten ő bemenni?
Nőt szerezni, jót pihenni? —
Igét mormol, megczifrázza:
— «Fene forgós vén faháza,
Kulok, menkvek alkotása
Vén Turúl-khán ős-lakása:
Állsz-e mindjárt, mondsza,
Vagy víz alá tegyelek?! [meg?
Ajtót nekem, nyílatot!
Mint az eb nem várhatok!» —
Soha ilyet, no ilyet!
A forgó-ház megijedt,
Egyszerre csak, a mint fordúl,
Nyíló ajtó megcsikordul,
S mint a vidra, mint a nyest
Ő beugrik egyenest.

Vaktán ugrott, nem vigyázva, S halban dúsabb vizeken
 Vízbe süllyedt benn a házba', Minden újra így megyen.
 Vízbe süllyedt, elmerült,
 Tüsszögött, hogy felkerült. Homályán egy rekesz-úrnek
 A rossz vízből jót ivottan Öreg férfi, aggnő ülnek :
 Egy hídlásra felkap ottan, Turuj-atya és neje.
 A nagy házban szerte néz : Ősz az asszony vén feje.
 Kész halvásár az egész. Mint a nyúl bőr, az egér,
 Turuj-atya házi népe Hajas feje oly fehér.
 Nagy halászást viszen végbe, Ül merevül, néz a nén,
 Ott halásznak benn a házban, Kóczos feje tetején
 Vannak hozzá elegen. Fekete sas fészke van,
 A fa-pallón száz nyílás van Még a sas is benne van.
 Mint a lékek a jegen. De nemcsak az öreg szüle,
 Mert a palló áll merőn Turuj úr is megőszüle,
 Csak a külső fal forog, Az ő haja sárga lett.
 Forgó tető csikorog, Ránczos arcza kordovány,
 Ha a hajó van menőben. Csupasz nyaka nyúlt, sovány.
 Munkálkodnak férfi, nő benn, Usendben ülő tört alakja
 Zacskó-hálót, gyalmot vetnek, Olyan mint egy egy darabba
 Varsáztatnak, keczézetnek ; Anyagából ónos réznek
 Horgásznak a kicsinyek. Öntött házi amulet ;
 Köröttük nagy haltömeg. Sárga búbján turul-fészek,
 Ki lazacot, ki meg tokot, Keselyű-sas fészke ül,
 Ki meg kárászt, sűgért fogott Még a sas is benne ül.
 Kis hálóval, nagy gyalommal, Tőlök külön ehrekesztve
 Maga mellé rakja mind ; Balszomszédos ház-rekeszbe'
 Pallón a hal nagy halommal ; Két fiatal üde lény él,
 Asszonyoknak munka int. Ifjú férfi, gyenge nő :
 Kézbe veszik, kézhez adják, Holló herczeg és Enő.
 Megvakarják, tisztogatják, A tetőn beömlő fénynél
 Kibelezik, lefejezik, A menyecske varrogat,
 Háncsbödönbe, üstbe teszik, Medvebőrt fold, nyusztokat
 Nyersen falják, főve eszik, Egymás mellé toldogat,
 Jut is elég, marad is, Míg subává összenő.
 Jóllakhatnék tíz had is. Nyuszt-fekhelyén leborulva,
 Ha fogy itt már a tengerbül, Benn a sötét búv-helyen,
 Hajó-házuk tova perdül

Alszik a férj mint a hulla, Nem dörmögött, nem lázadott,
 Rénbőrbundás holt-tetem. Szemlélte a halászatot.
 Künn, így fekvé, holtak vélnek, Álom szállt az emberekre,
 Könnyen esne kézbe ő. Elhúzódtak szögletekbe,
 Akár fejét lemetélnék, Az egész ház elaludt,
 Szívét bár megese-megélnék, Mint egy fészék dunna-lúd.
 Mit se venne észbe ő. Nem varrt már a kis menyecske,
 Kelti, rázza őt *Enő*. Elkészült a köpenyecske,
 Szólongatva, rázogatva. Jó meleget, csint ígért,
 Lelket verni nem tud abba, Felöltötte, talpig ért,
 Hasztalanság mit mível, Nyakig bele burkolódott,
 Ezt ugyan nem költi fel! Férje mellé lehúzódtott,
 Három nap és három éjjel S úgy elaludt mint a pinty.
 Szólni nem lesz mód a férjjel: Jó álmnak párja nincs.
 Itt a vendég, talpra hát!

Szóra, puffre mit sem ád! Vasfő csak ült, nem szunyó-
 Vasfő nézi, nom veszekszik, [kált,

Hogy barátja zugba fekszik, — Elnézte a tisztos ó párt:
 Horkoljon, ha neki tetszik! Turuj-apót, Sas-anyót;
 Halas üsthöz ő telepszik, Sötét szemök nyitva volt.
 Tűzre tesz egy falatot Megmeregve, szemmeresztve,
 S mint a farkas falni kezd. Alattuk a láb keresztbe',
 Boza-sört is hoztak néki. Ültek a nagy ház-rekeszbe',
 Tűznek abból is adott, Virrasztó vén istenek.
 Söréből is juttatott; Egy hangot sem ejtenek.
 Rossz volt a sör, állott régi; Öreg lelkök elmulatva
*Tűz-anyó*¹ nem bánja ezt Merül csöndes gondolatba,
 S megissza, kit szomj epezt. Nincs embernek része abba',
 Mit ők tudnak, sejtenek.

Jól lakozván, félre ült.
 Egy sarokba
 Oda dobva
 Suba hevert, ócska, gyűrt,
 Vasfő arra települt.

Ámulattal, bámulattal,
 Fiúi hév indulattal
 Nézi őket Vasfejű:
 — «Az ily vénség gyönyörű!» —

Kis ideig, nagy ideig,
 Vasfő ott ült egy ideig. Már a nagy tűz csak pilákol,
 Hamvadni kezd, nem világol;

¹ A vogulok a tűz istenségét asszonyoknak tartják.

Felkél a hős ültiből,
 A fatartót felkutatja,
 Katlan tüzét jól megrakja :
 – «Tűz asszonya, légy velünk!
 Tedd nyájassá éjjelünk!» —
 Így szól és pihenni dől.
 Csillagot lát fektiből,
 Éj-szak fényes csillagát.
 A tág fedél-nyíladékon
 Ezüst fénye selyem-vékony
 Sugarakban csillog át.

Rengve, ringva, forgolódva
 Mint az orsó, a motólla,
 Megy a hajó, megy velök.
 Alszik rajta minden élő,
 Nincs előtte semmi félő,
 Nyughat minden fegyverök.
 Nem szükséges óvni mit sem,
 Sas-istennő, Turul-isten
 Virraszt értők, megy velök...

V.

Ringatóznak, álmodoznak
 Napok hosszát, éjek hosszát.
 Jár hajójuk körbe-körbe,
 Mint kisdédét anya, ölbe',
 Ász-torkolat tenger-öble
 Őket halkán rengeti.
 Serkenni sem engedi.
 Ócska subán elterülve,
 Mély álmában elmerülve
 Éjeken át napokig
 Vasfő herczeg álmodik.
 Álom fogja a nagy elmét,
 Feje forró, álma sok :
 Újra éli nagy szerelmét,

Nagy szerelme gerjedelmét,
 Ide jutta nagy küzdelmét,
 Változatos veszedelmét.
 De nem enged, újra nem!
 Nem bukhat e versenyen!
 Útját állták ordasok,
 Kiket rendre nyilazott.
 Menkvek jöttek, borzasok.
 Őt-hat menkvet összegázol ;
 Őt szétszedik farkasok,
 Hóba szórva tagja sok.
 Fején kovács kalapácsol,
 Hóba törtet, vízbe gázol,
 Sok tagja míg összepáaszol
 S újultan ő elkoczog.

Rengve, ringva, forgolódva,
 Mint az orsó, a motólla,
 Megy a hajó, penderül
 Az erdős sziget körül.
 Vasfej ébred, megörül.
 Körül kémlett: új nap, szép lett.
 Tapogatja tagjait.
 Teste, érzi, újra ép lett,
 Fogja ott vagy fogja itt.
 Teste, lelke egy darab.
 Szakálla is megmaradt.
 Főlébredt és azt se tudja :
 Nem küzdött-e meg-meg újra?
 Egy fohászt az égbe küld,
 Hogy im újra menekült.

Álom-tóból felmerülve,
 A vén subán marad ülve
 S a nagy házban széttekint,
 Mit arannyal,
 A nyílt padmaly
 Pazar fénynyel tele hint.

Képe régi benn a háznak,
 A halászhok ott halászhnak,
 Mosolygósak képeik,
 Mert a pontyot őnekik
 Böven adják lékeik.
 Sas istennő, Turul isten
 Most is ül a nagy rekeszben
 S mellettök a kicsiben
 Holló herczeg még pihen.
 De az asszony, kedves asszony,
 Tűfogó kis herczeg-asszony
 Ébren ül már s varrogat;
 Hódbőröket, nyusztokat
 Elészed és válogat.
 Subácskát varr, kicsinyet,
 Egy kicsiny valakinek,
 Ki nem ért még tennapot,
 Ki a napot, holnapot
 Majd csak eztán látja meg.

Leteszi a tűt az asszony,
 Piros, ifjú herczeg-asszony,
 Már nem a bőrt öltögeti,
 Alvó urát költögeti,
 Kis kezével püfölgeti.
 Balja fárad, üt a jobb,
 Döng a bunda mint a dob.
 Restelli az ifjú asszony,
 Piros, ifjú herczeg-asszony,
 Szégyelli az álmos férjet,
 Hogy nem ébred.
 Elkeserül, neki bátrul,
 Nyirháj varró-kosarából
 Kését huzza kifele
 És az álmos fatuskónak,
 Rénbundában horkolónak
 Hóna alá bök vele.

Ezt megérzi, ezt megérti,
 Serken erre már a férfi,
 Hunyorgatja két szemét:
 — «Mért nem szóltál már
 elébb!?» —
 Majd felülve néz körülbe,
 Szemét, bajszát megtörülve;
 Vendégének megörülve
 Feleségét kérdezi:
 Enni adtak-é neki?
 — «Evelt, ivott már a vendég,
 Nem aludt az, mint te, mindég
 Álomputtony, bálna-vér!
 Enni majd ma újra kér!» —

Holló herczeg szánja, bánja,
 Hogy elnyomta híres álma.
 Súlyos szükség az evése,
 Az álmé sem kevésbbé.
 Vasfő herczeg jóbarát,
 Egy kis álmot megbocsát...
 Ezzel aztán Holló herczeg
 Nem fecsért több szóra perczet,
 Felköté hótálpait,
 Vette ijját, nyilait,
 Lapátvégű hóbotot,
 Karikás végűt fogott:
 — «Hozok mindjárt valamit!» —
 Míg elmenne vadra messze,
 Lép a szomszéd ház-rekeszbe,
 Hol ősz apja, anyja ül.
 Szíve remeg, feje fül.
 Anyja állat kézzel fogta,
 Anyja száját fölnyitotta,
 Áldozatát bele dobta:
 Kis falat, nagy falat
 Friss halat, tok-halat.
 Élő-hal áldozatot

Atyjának is juttatott
 S mormolt kérő mondatot :
 — «Anyám segíts eljártomban,
 Atyám segíts vadásztomban.
 Szent hegyetek ligetében
 Leljek vadra bőven!» —
 Nyeli aggpár a halat,
 Fiók eltűnt az alatt,
 Ászparthegyi szent ligetbe
 Ment sietve.
 Fölverte a magas kertet,
 Meghajtá a vadas berket.

Kis ideig, nagy ideig,
 Künn járt Holló egy ideig.
 Hát ím, az öreg, a másik,
 Turul apó nagyot ásít,
 Oriásit.
 Kézze fogja gyér szakállát,
 Azzal vonja alsó állát.
 Sovány állán akkorát vont,
 Szája, mint az odu, tátong.
 Hát ím ekkor (mintha *onnan*,
 E nagy szájból valahonnan
 Jött vón elő alattomban!)
Holló herczeg néz ki nyomban
 A házrekesz ajtaján,
 Ajtószáda nyílatán.
 Bűvös herczeg, *Holló* herczeg,
 Hótalpain ő jelent meg.
 Kiugrott vagy kibukott,
 Négykézláb ért padlatot.
 Zökkenés-e zökkenése?
 Szökkenés-e zökkenése?
 Elég annyi, talpra álla
 S becses terhet horda válla.

Jávor-tinó, három éves
 Kötve lába két kezéhez¹
 Élő állat, alig véres,
 Lapátnyélről függve le,
 (Meghajlik az is bele!)
 Reng a vállon, hősi vállon...
 (Bűvölés ez, ha nem álom!)
 Szarvas-feje földre lóg ;
 Nyájas, fáradt szemgolyók
 Barna párja
 Néz a népre...
 Szegény pára
 Fősz ebédre!...
Emőke tréfálkozott :
 — «Be nagy bőrzsacsót hozott!
 Nézzük, hús is van-e benne?
 Be jó lenne, hogyha lenne!» —
Holló herczeg kaczagott.
 Ledobja az állatot,
 Kést von elő, szügybe szúrja,
 Vére szökken, vére lő ;
 Tálba fogja föl *Enő*;
 Kését *Holló* döfi újra,
 Tál tál után megtelik,
 A meleg vért keverik,
 A hány asszony, mind segít,
 Alvadni nem engedik :
 Úgy lesz abból véres hurka.
 Segítenek a halászok,
 A nagy tinót megnyúzzák ott,
 Levonják a lágy bőr-zsákat
 Húspiros tagjairul,
 Melle-kassa kivirúl,
 Czombja elő domborúl ;
 Levonják a bőrt odáig,
 Hol bokáit, csont patáit,

¹ Két első lábához.

Vas patáit rejti benn,
 Ott elvágják sebtiben,
 Felviszik a háztetőre,
 Ott száradjon szürke bőre.
 Kiemelik zsigerét,
 Gyimres-gyomros nagy belét.
 A kiürült tetemet
 Kova-késsel, fejsze-éllel
 Tagolják fel, szabják széjjel
 Értő kezek, hű szemek.
 Előbb jön a loll-ja,¹ top-ja,²
 Vágó férfi metszi, dobja,
 Másik halász kézzel kapja,
 Falatokká szerte szabja,
 Üstbe dobja, főni csapja.
 Széttördelik melle kassát,
 Üstbe vetik oldalassát.
 Végül or-ja³ kerül sorra,
 Araszonként elnagyolva
 Tüskés gerincz-darabokra.
 Áll a kotlik megtetézve,
 Benn a szarvas java része
 Fortyog és fő vízbe, gőzbe'.

Egyik nagyobb lék felett
 Nők kimossák a belet ;
 Darabokra elmetélik ;
 Kötik végét kis csombókra,
 Vérrel töltik félig-félig
 S más végét is elhurkolva
 Főzni teszik fazokokba.

VI.

Kis ideig, nagy ideig,
 Főtt a lakma egy ideig.

¹ Hátsó lába.² Első lába.

Azalatt a gyors cselédek
 Összehordtak asztalt, széket.
 Befödtek a lékeket,
 A sok asztalt egybe rótták,
 Ház-középre állították,
 Raktak köré székeket,
 Székeket meg padokat,
 Prémeshőz csomagokat.
 Lótnak, de nem hasztalan,
 Mert a hosszú asztalon
 Korsó, tányér, csésze már
 Sorba rakva készen áll.
 A hogy' megfőtt, azon módon
 A nagy üstöt hozzák rúdon ;
 Szarvas első főzetit
 Asztalfőre helyezik.
 Mellette még helyt talál
 Hurka-teljes tele tál ;
 Ontja pompás gőzeit.

Holló herczeg, házi gazda,
 Kötöt nyakába akasztva
 Friss csemegét szabogat,
 Szív és nyelv szalagokat
 Metélget és osztogat.
 A sok halász, sok cseléd
 Az asztalhoz oda lép zseny !
 S piros vérbe (mint tál ber-
 Mártva rágja, nyeli nyersen
 A szent toros csemegét.
 Szívfalatot kik nyerének,
 Asztal-hosszant leülének.
 Asztal-hosszant sorban ülve
 Nyugton várnak élelmükre.
 Jól fog lakni csöppje, nagyja,
 Győzi kotlik és fazék,

³ Gerincze.

Holló herczeg buzgón adja,
 Főtt húst rakoz tányérokba,
 Csészikékbe önt levét.
 Egyik tányér: *Sas* anyóé,
 Másik: *Turul* ősz apóé;
 Asztalkára helyezik,
 Szobájokba beviszik,
 Jávör főzet elejével,
 Csoda-szarvas velejével
 Nekik így kedveskedik.
 Az alacsony asztal mellett
 Nők, férfiak némán nyelnek,
 Ülve lóczán, székeken,
 Zsákba tömött prémeken.

Holló herczeg, házi gazda,
 A szív csücskét ketté szabva
 Vasfejtűnek adja át
 S ejti hozzá így szavát:
 — «Vasfő herczeg, jó vendégem,
 Ül le ott az asztal-végen;
 Asztal végén deszka pad,
 Kényelmesen ülj magad!
 Ha meg társ kell, tányérvégi,
 Ivótárs kell, csészevégi:
 Menj ki a szigetre, ott
Imét fölhalálhatod.
 Egyik a te falatod.
 A másikat te add néki!» —

Vasfej örvendezve kél,
 Kimegy, szerte nézdegél,
 De bármennyit nézdegélne,
 Semmiféle leányféle
 Nincs a partos szigeten.
 Visszaforodul, bemegyen,
 Elzárja az ajtó száját...
 Nagyt jajdul hirtelen...

Haját fölfelé czibálják...
 Fölpillantott kedvtelen:
 Vastag, befont hunczutkáját
 Ki kapta el odafenn?
 Ki czibálja oly gorombán?
 Szép lány ül ott a gerendán,
 Szeme pajkos, ajka víg,
 Lelógatja lábait.
 Arcza szebb a szerelemnél;
 Minden földi elevennél
 Százszorta szebb barna lány
 Ül a tető padmalyán.
 Haja vastag két fonatban
 Vállán át ölébe hullt.
 Vagy élő nyuszt szállt le ottan
 És eleven hód vonúlt?
 — «*Ime, Ime*, pajkos *Ime*,
 Ereszd el a hajamat!»
 — «Eleresztem, végy le innen,
 S melléd ülsz, ha szabad!» —
 — «Hogy jutottál oda fel?» —
 — «Láttam, künn állsz, keresel.
 Míg te néztél az uton,
 Beszöktem a padlyukon.» —
 Lecsuszsza a gerendáról,
 Víg-sikoltva csak alá hull,
 Vasfő kézzel kapja el
 S nem levegőt, — lányt ölel,
 Mellén piheg puha mell.
 Földre bizony le sem tette,
 Ölében a padhoz vitte,
 Balja felé leültette.
 Egy tányérbul, együtt ettek,
 Nem is ettek, csak nevettek.
 Egy csészeből ittak.
 Nevetgéltek, beszélgettek...
 Jó ilyen két vígnak!...

Míg ők ketten beszélgettek, Nyirhéjfüsttől szagos házban,
 Nevetgéltek, mosolyogtak, Ijypengéstől hangos házban
 Aztán össze komolyodtak: Vigan élnénk! csemegén!
 A többiek ittak, ettek. Egy tányérról eddegélnénk,
 Egy bokorról szeddegélnénk

Vasfő:

Mikor téged megláttalak,
 Mindjárt szívembe zártalak.
 Már hiába futottál,
 Kebelembe jutottál.
 Ezüst ház van a szívembe'.
 Arany-pupi¹ vagy te benne.

Ime:

Mit daloltál csolnakodban,
 Azután, hogy elfutottam?

Vasfő:

Kértelek és hívtalak,
 Térnél vissza, tünt alak!
 Erdőküldte, szigetszülte
 Ragyogó test, ifju lélek,
 Minden szépség tiszta tükre:
 Bár magammal vihetnélek!
 Ezt a formás nő-formádat
 Nyerhetném csak társnak én!
 Szépséges nő, szép orczádat,
 Jaj, birhatnám báresak én!
 Jönnél menyülősz anyámnak,
 Űlnél apám jó fiának
 Jávorbőrös térdire,
 Nyusztos térde végire.
 Jegenyefa-hajlokomba,
 Vihetnélek bár lakomba!
 Gyermekkel hétszer áldott
 Lányos, fias szép családot
 Alapítnánk, te meg én.

• Málna-érés idején.

Ime:

Szép ilyen dal, jó ilyen dal!
 Baj is, kár is ha szégyent vall.

Vasfő:

Hogy eltűntél mint az árnyék,
 Napasszonyhoz felkiálték:

«Kelő napnak arany sugara,
 Kitől fénylik a fák sudara!
 Nyugvó napnak arany sugara:
 Látom-e még e lányt valaha?!
 Tarka szép rénborjút fogadok,
 Réntinót, fehéret, azt adok,
 Míg tűz-orczád hétszer le-
 áldoz: —

Segíts hozzá e szép leányhoz!»

Ime:

Szép imádság, nagy segítség!
 Szaporítja szívünk kincsét.

Vasfő:

Hasztalan lett áldozásom.
 Hasztalan kiáltozásom,
 A fogadott, megadott
 Nap-áldozat nem hatott.
 Kerestelek sok felé,
 Eltölt egész év belé.
 Jártam mint a hontalan vad.

¹ Aranybálvány.

Nem találtam nyugodalmat.

Régi álmom elveszett,

Össze tépte kis kezéd.

Az alacsony rénszőr párna

Mint ha dúczos dombra válna,

Nem talállok rajt' helyet,

Mert nincs rajta szép fejed.

Azután azt gondolom :

Tán azért nem alhatom,

Fejem alja alacsony?!

Párnát rakok nagy halommal,

Így majd szolgál nyugalommal

Tíz rénbőrös fekhelyem?...

Hasztalan, nem vagy velem!

Mint a szálfa, elterülve,

Forgolódva, hengerülve,

Álomtalan így telik

Hosszu éjem reggelig.

Nincsen álmom, nincsen éttem,

Nyugodalmam veszve nékem.

Szívnek tetsző szép falatom

Nagy nehezen elnyámmogom.

Kit megszállt a szerelem,

Étke annak íztelen.

Csontja-gyöngye, húsa-jó

Jávortinó, réntinó

Véled éve volna jó!

Ime:

No, én bizony jól aludtam!

Enni tudtam, inni tudtam!

Ilyen mérges szerelem

Nem mardosta zsigerem.

Tudtam élni vígan, könnyen,

De kíváncsi lettem szörnyen:

Ki lehetsz és mi lehetsz?

Azért küldtem bátyukámat,

Hívjon ide, ha szeretsz.

Vasfő:

Vadászatra indulék,

Ott is csak rád gondolék:

Merre járhatsz, csalfa fény.

Ász-part-foki tünemény,

Erdőküldte, szigetszülte

Igézetes tünde lény!

Bárcsak, bárcsak föllemnék!

Hajlokomba vihetnék!

Hajlokomba, őslakomba

Házaz társnak, szív felének.

Bájos ifjú alakod

Vidítná a vén lakot.

Vadászni ha úgy kimennék,

Utánam, míg oda lennék.

Fenyő ajtóm reteszét el

Tíz ujjacskás kezecskéddel

Bárcsak te reteszelnéd el!

S ha megázva, összefázva

Térnék oda este meg,

Nyirhéjfüstös meleg házba'

Te várnál ott engemet.

Nagy keresztfás fenyő-ajtóm'

Bár te nyitnád ki nekem!

Tíz ujjacskás kis kezecskéddel

Te taszítnád a reteszt el:

Tudva, nem jó idegen!

Ime:

Olyan szépen tudsz beszélni!

Abb' a házba' jó lesz élni!

Vasfő:

Eljössz? Eljössz?

Ime:

Elmegyek,

Csák bátyám engedje meg!

Vasfő

(feláll emelt hangon szól):

Égő tűznek a zsaráthoz,
Jó barátnak jó baráthoz
Szóval szólni joga van;
Holló herczeg, halld szavam!
Őseinknek ős szokása,
Felfogása:
Lány, legény ha együtt ettek,
Egygyé lettek.
Fogadásom én megálltam.
Bűvversenyen síkra szálltan
Jól beváltam.
Szétziláltan, félhalálban
Mint te, mindent oly hibátlan',
Úgy csináltam.
Mint te mindent oly szilárdan,
Úgy kiálltam.
Mint te, mindig talpra álltam:
Adod-é a lányt tehátlan? —

Holló:

A mit mondtam, állom,
Nem szél a szó nálam!
Turuj-atyám, eligérém
Feleségül kis testvérkém,
Mondsza, nem ellenzed-é?» —

Kövessék Ég rendelését,
Alkossák meg sorsukat!» —
Míg így zenge Éj-szak szente,
Egybe fogta kezöket,
Öve mellől vonta kését
Fölsebzette erőket;
Szökdösött az ifju vér szét;
Elegyíté véröket.
Turuj-anya, Éj-szak szente,
Friss vérökkel jól bekente
Homlokukat, ajkukat,
Elköté a vér-kutat,
Azzal vége volt a szernek,
Elbocsátá kezöket: mek.
— «*Vasfő* herczeg, *Ime* gyer-
Egygyek vagytok, menje-
tek!» —

Az ifjú pár vissza ült,
Kis padjára települt.
Pajkos *Ime*, mint a macska,
Véres ajkát nyalogatta
S nézte *Vasfőt* mosolyogva:
— Most már én ő, ő neg én!
Varázslatos esemény! —

Ettek, ittak, vígan voltak
S szemlélték a mulatókat.

Kézen oda vezeté

VII.

Atyja elé az ifjú párt.

Vasfej, *Ime* csöndben ott állt. A cselédség szigetszerte,
Turuj-öreg szóla mindjárt: Két-part-szerte, folyamszerte
— «Kiket Tórem arra rendelt, Megy vadászni vendégekre.
Eladó lányt, ifju embert Meglepik a falvakat,
Meggátolni nem szabad: Felverik a kvol-okat,¹

¹ Házakat.

Ifiakat, aggokat
 Szánkón hordják el a szerre.
Vasfej, Ime lakzijára
 Be is vonult özvegy, árva,
 Vittek szegényt, gazdagot.
 Mitőlünk is voltak ott,
 Déd-apám ott mulatott.
 Véle volt e daru-hárfa.
 Mert már ő is énekelt,
 Mikor magas kedve kelt.
 Ott hallotta, dalba fogta,
 Már a lakzin dalolgatta
Vasfő, Ime esetét.
 Ő hagyta ránk az egészet,
 Én csak elmondám a készet,
 A mint hallám e regét.

VIII.

Kis ideig, nagy ideig,
 Állt a lakzi egy ideig.
 Negyednapra jön ötödik:
 A sok népet csak etetik.
 Hatod napra jön hetedik,
 A sátorfát csak nem szedik,
 Most jön még csak kedvöknekik.
 Az asszonyok elszélednek,
 Hunyni mentek, elpihentek.
 Nem busúlnak e miatt,
 Mulatnak a férfiak.
 Halat, vadat, lovat ettek,
 Egész ménest hasba tettek,
 Csikózsírban bővelkedtek.
 Hetven hajó friss halat
 Lenyeltek egy hét alatt.
 Megfőztek egy réngulyát,
 Hatvan jávor borjuját.
 Ezer ludat! Hajahó!

Szállt a pelyhe mint a hó.
 Szél hordta mint felleget,
 Belepte a szigetet.
 Atyafiak, unokák
 Faltak mint a rozomák.
 Jövevények, szegények,
 Rajtok is túl tevének.
 Sokból a sok már kifordul.
 Az ételtől, az italtul
 Hasak kilyukadtak,
 Kutyák kipukkadtak.

Vége nincsen az ivásnak.
 Isznak egy nap, isznak másnap.
 Harmadnapra jön negyedik.
 Az italt csak töltögetik.
 Hatod napra jön hetedik,
 Az ivó nem kevesbbedik.
 Asztal fején Holló herczeg.
 Asztal végén Vasfejű
 Sörivásban versenyeznek.
 Versengésük nagyszerű.
 Nyelegetnek, töltögetnek.
 Nyírkupával integetnek
 Egymásnak így messzirül
 S egy-egy kupa kiürül.
 — «Igyál, sógor, kell-e még?
 Igyál, sógor, van elég!» —
 Hetednapja iddogálnak,
 Bevedeltek kádat hármat
 S még csak nem is ittasok.
 Jó a sör, de sok a sok.
Vasfő herczeg únja, látszik:
 Le nem győzik evvel őt!
 Ily italban béka játszik!
 Kevesebb lét, több erőt!
 Asztal végén csak felállott,
 Sógorának átkiáltott:

— «Boza-söröd öt-hat káddal
 Itasd meg a parti náddal!
 Mézvizet adj! tűzvizet!
 Ital adjon vért, tüzet!» —
 Holló herczeg szót fogad,
 Helyeslőleg bólogat:
 - «Rének savanyú tejével,
 Boza-sörrel, korpa-lével
 Torkig ittad már magad?
 Légy-ölő galócza-lével
 Végzünk eszed más felével,
 Virtus abból nagy fakad!» —
 Mézet, mérget összeveissza
 A két sógor issza, issza,
 Üritik a nyírpolhárt.
 Kinek használ, kinek árt.
 Tizedik nap hajnalára
 Minden ital elfogyott.
 Tizedik nap hajnalára
 Holló herczeg lerogyott.
 A pallón ül, feje szédül,
 Szerte néz, ül:
 Látja, sógra áll vitézül,
 Útra készül, menni készül,
 Húga Ime, öltözik...
 Az is vele költözik?
 Nagy ezen ő ámulatja
 Busa fejét csóváltatja.
 Marasztalást motyog ajka:
 — «Maradj még a csontos hétre,
 Csontlevesre, víz-ebédre,
 Keszeg-szálla-lakomára,
 Ebek-hagyta vacsorára.
 Ha maradsz is, ha úgy is,
 Még akkor is, még úgy is,
 Még idején érheted
 Még eleget nézheted

Szülőidet, fészkedet.
 Te meg húgom, itt maradsz!
 Nem visz el a rőt paraszt!
 Ime, sírsz? No menj te, menj te
 Gyöngye szívem gyöngye,
 szentje!
 De te, sógor, tudd meg azt:
 Nem volt nő-díj, nincs ke-
 lengye!» —

Szólt. Dühös volt, hogy
 elázott.
 Menyét módra hason mászott
 A pihenő ház-zugig.
 Még tán most is aluszik.

Vasfő herczeg szól Enőnek,
 Szép, mosolygós, gyenge nőnek:
 -- «Ha kell nő-díj, küldhetek,
 Hódbőröket, prémeket
 Szánka-számra, eleget.
 Snem kérek más hozományt,
 Imét haza vinni: szánt!» —

Nejét aztán kézen fogta.
 Ültek ott kinn csolnakokba.
 Ősz Turuj-kán háza népe
 Partig őket kikisérté.
 Künn a parton szánba ültek,
 Magas szánba települtek,
 Négy-pár-állat-vonta szánba,
 Úgy indultak dél-irányba,
 Nyolcz szarvassal úgy repül-
 tek —
 —. «Haza! haza!» — szólt a
 lányka..

IX.

Kikeleti friss vihar
Havat, ködöt felzavar,
Eget földdel,
Havat köddel
Összevegyít, megkavar.

Messze csörtet, száll a szán...
Két bunda, ki rajta ül,
Szürkéllik még messziről,
Majd nem látszik csak a szán,
Ködfolt az is már talán...

A havas táj kiürül...

ZEMPLÉNI ÁRPÁD.

SZEMLE.

A földrajzi gondolat története.

A magyar földrajzi irodalomban valóságos eseményszámba ment gróf Teleki Pál kis könyvének megjelenése.¹ Hazánkban talán egyik tudomány sem volt oly elhanyagolt állapotban, mint a földrajz. Hunfalvy János derék munkássága a maga korában az egyetlen volt hazánkban. A budapesti egyetemen Lóczy Lajos a legmodernebb irányt vezette be, de Kolozsvárott, másik egyetemünkön a tanszék sokáig nem érvényesült kellőképen. Több magyar nyelvű geographia-professor nem volt. Így aztán a rendkívül széles keretű geographia különböző irányai nem találtak képviselőre. Később Lóczy elment az egyetem tanszékéről a Földtani Intézet igazgatójának, s nem foglalkozik többé geographiával.

Távozása idején áldatlan vita indult meg a földrajz mibenléte, irányai, tárgya, célja, módszerei felől. Sokan tévesen ítélték meg Lóczy geographiai tanításának irányát. Annak egyetemi képviselője a debreczeni és pozsonyi egyetem megnyitása előtt egyedül én voltam. Ma már szerencsére mindkét új egyetemen modern, a Lóczy-féle irányban tanító professorok látják el tudományunkat s így talán közelget egy jobb kor, a mikor a magyar földrajzi tudománynak is lesz súlya a külföld előtt.

Ebben az áldatlan állapotban egyszerre fényes sugárként tűnik fel gróf Teleki Pál könyve. Legelső magyar geographusaink egyike szólalt meg s a legkomolyabb, akadémikusan magas színvonalu fejtegetéseivel végig tekint a geographia lényegének történetén s áttekintéséből tisztán állhat előttünk, hogy mily sajnálatosan elmaradt és felületes mederben folytattak némelyek vitát a földrajz lényege felől. Teleki könyve olyan széles-

¹ Gróf Teleki Pál: *A földrajzi gondolat története.* Essay. Budapest, 1917. Kilián. Kis 8°, 321 oldal.

körü ismeretek, oly alapos philosophiai képzettség segítségével világítja meg a kérdést, hogy a külföldi, nagy, hasonló tárgyú irodalomban is hiába keresnők párját.

Kár, hogy a könyv annyira elvont nyelven, olyan tömören van megírva, hogy a nagy közönségnek csaknem hozzáférhetetlen. Még a szakembernek is erősen figyelnie kell, hogy a roppant tömör gondolatmenetet követni tudja. Ha a könyv könnyedebben volna írva, intelligens magyar közönségünk felfogása a földrajzról egészen megváltoznék s nem lenne többé mostoha-gyermeke a magyar tudományosságnak.

Ezzel az ismertetéssel éppen az a czélom, hogy megkísérlejem egészen kivonatosan elmondani azt, a mi a könyvben van s elmondani azt is, a mi a könyv megjelenése után támadt irodalmi eszmecserében is érdemes a megértésre.

Teleki könyvében nem a földrajz tudományos anyagának történetét, tehát nem a felfedezések és a megismert földrajzi igazságok keletkezésének történetét akarja elmondani. hanem azt, hogy mit tartottak az emberek lényegesnek, értékesnek a Földről tudni és tanítani. Természetesen először tudnunk kell, hogy milyen felfogása volt — földrajzi felfogása — az embereknek a Földről és jelenségeiről. Az embernek a Földről és jelenségeiről való felfogását úgy értsük, hogy mindig igyekezett valamiképpen megmagyarázni, hogy mi a hegy, mi a völgy, a folyó, a tenger, hogyan kapcsolatos a felszínnel az éghajlat, miképpen értsük meg az esőt, a szelet, a növények elterjedését, az ember alkalmazkodását környezetéhez, stb. Természetesen a primitiv embernek, mondjuk a délamerikai indiánusnak, vagy az ausztráliai négernek, rendkívül kezdetleges, mystikus elemekkel kevert felfogása van a látottakról, tapasztaltakról. De ha ő például a folyót külön élő lénynek tekinti, a hegyet megint valami más élőnek, akkor már tulajdonképpen földrajzi tényeket igyekszik megmagyarázni öntudatlanul, minden egységes bölcsélet nélkül. Viszont ha ugyancsak ez a primitiv ember próbálja elképzelni, hogy merre van az ő lakhelyétől ellenségének lakhelye, hogy fekszik ez a két hely a folyóhoz képests tb. akkor is a földrajz leghomályosabb kezdeteivel állunk szemben, mert hisz a Föld-felszín egy kis részének topographiájáról van szó.

A primitiv emberen kezdve követi gróf Teleki Pál a földrajzi topographiai felfogásnak fejlődését a legújabb időkig. Ezt a felfogást nevezi ő *«földrajzi gondolatnak»*, mert hisz tudománytörténeti szempontból nem az a lényeges, vagy mondjuk,

nemcsak az lényeges, hogy hogyan fejlődik a Föld és a rajta lejátszódó jelenségek megismerése, hanem az az igazán fontos, hogy az ember a megismert, tapasztalt jelenségekhez minő gondolatokat fűz. Mondjunk erre is példát. Az ember kétségkívüligen korán megismerte a villámot, látta, hallotta, észlelte rettentő hatását is. A tudomány fejlődésének történetét azonban jobban világítja meg annak a leírása, hogy milyen gondolatokat fűzött az ember ehhez a feltűnő tűneményhez. Isten nyílnak tartotta, büntető eszköznek, majd próbált később nem ilyen theologikus magyarázatot adni neki, míg végre az elektromosság megismerésével kiveszi az égiek kezéből, de még ma sincs vele egészen tisztában.

A földrajzi gondolat tehát mindjárt a primitív ember kezében ketté szakad. Azt mondhatjuk, hogy egyik irány a leíró földrajzi, a másik az általános földrajzi.

A leíró földrajzi tények túlnyomó tömegét térképen tudjuk ábrázolni. De úgy is mondhatjuk, hogy ismereteinknek mindazon részében, a melyet térképen tudunk ábrázolni, tehát a melynek van a Föld felszínén elhelyezkedése, elterjedése, abban mindig van valami földrajzi. Az mindig vonatkozásban van a földrajzzal.

Az ember azonban sohasem elégedett meg a tények egyszerű registrálásával, térképezésével, felsorolásával, hanem a registrált tényeknek a magyarázatát is kereste. Mindjárt felveti a kérdést: miért? A primitív ember hasonlít a gyermekhez. A gyermek első kérdése is rendesen az, hogy «miért?» S a mit a gyermek, meg a primitív emberen észreveszünk, az végig húzódik a földrajzi gondolat egész történetén. A kettő természetesen összetartozóan adja a földrajzi felfogást, a földrajzi gondolatot.

De hisz minden tudomány fejlődésének történetében ugyanez a két irány állandóan együtt halad. A botanikában systematikának és növénybiológiának, a történelemben (okokat nem magyarázó) chronológiának és aztán oknyomozásnak nevezük. Teleki ugyan nem mutat rá közvetlenül erre az analogiára, de ez kétségtelen. S a földrajz sohasem fejlődött volna tudományyá, öntudatos, igazi tudományyá, ha nem lett volna olyan része, a mely a tényeket, a térképen feltűntethető, földrajzi tényeket igyekszik megmagyarázni.

Az ó-kor művelt népei a Földről szóló ismereteinket temérde k tapasztalattal gazdagították. A megismert tények között bizonyos kapcsolatokat is fölismertek. De a Földről szóló ismereteknek tudományos jellege csak a görögök kezében lett. Tudo-

mányunk két irányának külön fejlődését itt vehetjük észre legelőször. A földi jelenségekkel foglalkozó bölcsek egy része a tüneményeket általánosságban igyekszik megmagyarázni: a Föld alakjáról helyes fogalmuk alakul ki, tudják, hogy gömbölyű. sőt Eratosthenes meg is méri a Föld nagyságát. Az okeanosról, a levegőről, a hőmérsékletről, a szelekről, az esőről, villámról stb. kezdenek elmélkedni s ha még nagyon gyarló elméleteik vannak is, azért mégis csak kezd tudományyá alakulni ismeretük.

A geographia másik része, a leíró topographia, a Föld-felszín hegyeinek, vizeinek, városainak, népeinek, a népek foglalkozásának, életmódjának leírása kevésbbé látszik tudománynak. Az erre vonatkozó leírások inkább gyakorlati utasítások, a kereskedők, utazók kezébe való vezetőks csak kevés oknyomozás. nagyon kevés tudományos elmélkedés van bennük. Ezt a részt a görögök szinte nem tartották tudománynak. A topographiai ismeretek nagyot fejlődtek a görög műveltség hatása alatt. Sok helynek földrajzi szélességét elég jól meghatározták, földrajzi hosszúságot nem tudtak még megállapítani, azért térképeik még nagyon torzak. A topographiai ismeretek nagy fejlődését a Ptolemaios-féle térképek mutatják. — A rómaiak a kérdések tudományos oldalával édeskeveset foglalkoznak, őket a gyakorlati értékű ismeret és tapasztalat lelkesíti, ezért pl. térképeik nagy része inkább csak statistika. A Peitinger-féle táblák tulajdonképpen nem is térképek, hanem graphikusan feltüntetett statistikai és topographiai adatok.

A közép-korban a görög tudomány nagy része elveszett. Az emberek csak theológiával foglalkoznak, csak ezt tartják tudománynak. Viszont azonban a görög műveltség hatása alól kikerültek s bizonyos önálló gondolatok merülnek föl, kétség-telenül gazdagítva a tudomány birodalmát. A topographiai ismereteknek egyrésze elveszett, de helyettük később újabbakkal gazdagodik az emberiség. A magyarázatok theologikusak. Térképeik is ilyenek: a Föld lakott részének közepén van Jeruzsálem, körülé szinte szabályosan helyezkednek el az országok.

Az új-kor kezdetén két olyan nagy jelenséggel találkozunk, a melyek megváltoztatták a földrajzi gondolkozást. Az egyik a classikus világ tudományának újra éledése, a másik a felfedezések hatalmas lendülete. Az ó-kor tudósai közül különösen Ptolemaios térképeinek megismerése alakította át lényegesen a Föld felszínének topographiájáról szóló ismeretünket. Eleinte mintegy szent-

írasnak vették a classikus tudósok műveit s legfeljebb kiegészíteni lehetett őket, csak később szabadultak meg mindent elnyomó hatásuktól. A biblia tekintélye után Aristoteles és Ptolemaios tekintélyét kellett megdönteni, hogy a tudományos gondolkodás mintegy felszabaduljon. A felfedezések története nem a földrajz történetébe tartozik. Ezt Teleki igen meggyőzően mutatja ki. A felfedezések események, a melyek nemcsak földrajzi, hanem minden irányú ismereteinket előbbre vitték. A hajósok térképvázatai hatalmasan kiterjesztették a Ptolemaiosról rákamaradt topographiai ismereteket, de nem ez volt leglényegesebb szerepük a földrajz történetében, hanem az új jelenségek, új népek, új életmódok megismerése kapcsán az emberek kezdtek másként gondolkodni a már korábban is ismert jelenségek felől. A XVI., XVII. és XVIII. században a földrajz leíró része egészen utilitarius irányt vesz. A történelem, politika, sőt Melanchton utasítása szerint a theologia segédtudománya lett. Nem volt egyéb, mint a gazdaságilag, történelmileg, politikailag, genealogiailag nevezetes helyek felsorolása, a természeti ritkaságok fölemlítésével együtt. De megindul az általános földrajz, annál szebb, annál földrajzibb felfogásban. Igaz, hogy az elméletek, a bölcselkedések a túlnyomóak, de ez érthető a renaissance-időekben, mert hisz akkor az emberiség egyszerre, szinte mohón keresi az összes tudományok philosophiai foglalatját, hogy mindent egységesen meg tudjon magyarázni, hogy a régi elfogultságokkal szemben önálló világnézeteket építsen föl. Az elvetett dogmák helyett mintegy új dogmákat keres, mert gondolkodása még nagyon dogmatikus.

A XVIII. század végén kezd a helyzet lényegesen megváltozni. Rousseau hatása a geographiában is megérzik, az ember valóban visszatér a tudományban is a természethez. Nem épít dogma-légváratok többé, hanem kezdi a természetet behatóan megismerni s a szigorúbb kritikát alkalmazza következtetéseiben, de azért még minduntalan elveszti lába alól a tárgyilagosság szilárd talaját. A geographia modern irányának ez a hajnala. Kezdi a Föld egyes részeinek földrajzi tényezőit az ember életmódjával kapcsolatba, logikus, okozati függésbe hozni. Az anyag is gyorsan nő. Tudományos célú expedíciók és utazások gazdagítják ismereteinket, a természettudományokban a fejlődéstan problémái születnek meg; a geologia is kezdi a Föld történetét józan és szigorú bizonyítékok alapján kutatni.

Ennek a kornak mintegy koronája, betetőzése Ritter és

Humboldt munkássága. Ritter úgy akarja leírni a Földet, hogy az azon észlelhető összes tünetényeket egymással kapcsolatba hozza, de ez a kapcsolat nagyon hézagos, csak erősen szembeötlő tényeket tud az emberre való hatásukban felismerni. A leírt vidék rajza tökéletlen, korának szelleme szerint még nagyon egyoldalú. Igaz, hogy az előbbi századok államisméi helyett sokkal helyesebb geographiai egészeket ad, de nem tud még szabadulni a hagyományoktól.

Teleki Humboldtot is úgy állítja elénk, mint korának és a megelőző kornak betetőzőjét. Ebben nem értek vele egészen egyet. Humboldt az első, a ki bámulatos elméjével igyekezett a Földről egységes, általános, minden oldalon egyaránt megvilágított képet adni. A mint Teleki maga mondja: «Minden jelenségnek felismeri kapcsolatát a többiekkel s a föld, a vizek, a klíma, a növény, állat és ember előtt egy képpé folynak össze». Hisz ez nem egyéb, mint a geographia végeztéje, az, a mit ma is annak ismerünk el. Anyagi és elméleti ismerete nem volt elég ahhoz, hogy igazán hű, indokolt képet adjon a leírt földrészekről, de ez a «gondolat» lényegén nem változtat. Lehetetlen ámámr egy elmének mindazt felölelni, a mit Humboldt nagy elméje sem volt képes, de a tudomány egyes részleteit munkáló sok tudós munkájának végeredménye mégis csak az, a mit Humboldt *Kosmos* című összefoglaló munkája is célul tűzött ki. A «földrajzi gondolat» Humboldt előtt majdnem teljesen helyes formájában jelent meg. Új kor hajnalát jelentette ez. Ritter és Humboldt közt éppen ez az ellentét. Ritter a múlt koránája, Humboldt az új gondolatvilág alapvetője. Igaz, hogy mindkettő a megelőző koro összes szakismeretét a karta rendszerbe foglalni, Ritter a régi «gondolat» zsinórmértéke szerint, Humboldt a régiből fejlődött, de hatalmas lépéssel előbbre jutott új «gondolat» szerint. S ha az utókor még sokáig Ritter álláspontjára helyezkedett is, azért Humboldt «földrajzi gondolatából» nőtt ki a mai, megállapodott és a későbbiekben kifejtendő földrajz.

Humboldt hatása közvetlen utódaira nagyon csekély volt, annál nagyobb Ritteré. De az epigonok szinte lejáratták ezt az irányt. Ebben az időben jelentkezik más tudományok terén a fejlődés gondolata. Darwin előfutárjai ebben az irányban sarkallják gondolkozásra az embert, de a földrajz marad az avult irányban. A physikai földrajz részeire vált, egységes vezérlő gondolat nincs. A leíró földrajz iránt senki sem érdeklődik, csak az iskolai könyvekben él tovább, mint segédtudomány, mint

szükséges rossz. Be kell magolni, hogy az ember tudjon az államokról, városokról, stb. Az utazók különleges czéllal, de nem geographiai czéllal járják a világot. Igaz, hogy a nagy szellemek utazásai földrajzi tényekkel is dúsan gazdagítják ismereteinket, de ez mintegy öntudatlan érdeklődése minden kiváló szellemnek minden tudományos probléma iránt.

Csak a XIX. század második felében jelenik meg megint két nagy elme, a kik a földrajzot tudományos színvonalra emelik s visszatérnek Humboldt «földrajzi gondolat»-ához. Ez Peschel Oszkár és Reclus Elisée.

Mindketten a földrajz összehasonlító, összefoglaló és oknyomozó irányát emelték ki, ezt az irányt érvényesítették. Óriási hatásuk volt. Véleményem szerint Humboldt földrajzi gondolata most érvényesült igazán, mert Peschel és Reclus korának sokkal jobban fejlett tudománya ennek a gondolatnak lényegesen kedvezőbb talajt biztosított. Humboldt, mint minden nagy elme, messze kora előtt járt, azért nem is tudták értékelni s csak a XIX. század második felében gyűladt ki a humboldti, lappangó gondolat. De milyen gyönyörűség is olvasni mindkettőnek munkáját! Milyen más fogalma lesz az embernek a Földről, ha ezeket a, szinte művészettel megírt könyveket olvassa! Mai tudományuk szerint sok bennük a hiba, a tévedés, de milyen nagyszerűen tudja mindkettő, mondhatni, minden tudomány leszűrt eredményét felhasználni, hogy egységes, logikus képet nyujtsanak a Földről. De még sok tekintetben az ő gondolatuk sem tisztult. Különösen az ember földi helyzetét értik kevéssé, nehezen tudják az embert beilleszteni a többi földrajzi tényező közé.

A Peschel és Reclus tollával lángra lobbantott humboldti gondolat egyszerre felismerteti a földrajz nevezetes szerepét s némelyek a philosophiához emelik föl, mintegy reális philosophiává, mert kézzelfogható tényekkel törekszik egységes képbe foglalni az egész, érzékelhető, földi világot.

A felismert, újjászületett földrajzot már most a geographusok próbálják a többi tudomány közé beállítani. Határát megvonni, módszereit megállapítani, czéljait tisztázni. Ebben a tekintetben Richthofen munkálkodása szinte korszakalkotó. Nemcsak hogy elméletileg sokat foglalkozott a földrajz lényegével, hanem gyakorlatilag is oly földrajzi művet (China) adott a tudomány kezébe, a mely mintául szolgál sok tekintetben még ma is. Ő tudatosan használja Humboldt módszerét: először elemezni az észlelt jelenségeket, vagyis az együtt tapasztalható

egész földrajzi képét részeire bontani, minden egyes részt lehetőleg okaival megvilágítani, aztán az analysált, indokolt jelenségeket megint egy képbe, igazi földrajzi képbe egyesíteni. Az okfejtést, az okkeresést Richthofen legfőbb czéljának tekinti. Természetesen a földrajzban vannak physikai és lélektani okok, ezért okfejtése nagyon bonyolult. De tulajdonképpen nem lehet ezt legfőbb czéljának mondani. Hisz minden tudománynak kötelessége az okokat keresnie. Richthofen ezenkívül a térképen való ábrázolást, még pedig a «földrajzi gondolat» sugallta ábrázolást sürgette. Olyanformán gondoljuk a dolgot, hogy tulajdonképpen minden leíró földrajzi ténynek térképen előállítva kell megjelenennie előttünk. Mindent lehetetlen térképen bemutatni. Olyan térképet, a melyen minden földrajzi jelenség rajta legyen, még térképsorozatokkal sem tudunk előállítani.

Benne rejlik mindebben a synthetikus gondolat. Az a gondolat, hogy a Föld felszínén észlelhető minden jelenséget kellőleg értékelve, egységes képbe állítsunk bele, hogy a Földnek akár egy része, akár egésze lényegében helyesen legyen jellemezve, nem mint valami más tudománynak nyújtandó segítség, hanem olyan egész kép, a melynek alapján — hogy nyers példával éljek — az olvasó, vagy tanuló a Föld illető részét egészen maga elé tudja képzelni térképen ábrázolható részleteivel, térképen nem ábrázolható életével és minden jelenségének okozati kapcsolataival együtt. Rendkívül nehéz feladat! Richthofen sem látta még egészen tisztán a feladatot, de sejtette, meg is közelítette. Anyaga sem volt hozzá elegendő, különösen az életre nézve nem. A szilárd földkéregről nagyszerű képet tudott adni, de ez még csak egyoldalú megvilágítás.

Richthofen korában meglehetősen élesen merült föl az a vita, hogy a föld szilárd kérgének leírása a geographia, vagy a geologia körébe tartozik-e. Teleki igen szépen fejti ki a kettő közt levő különbséget. Röviden úgy foglalhatnók össze, hogy a geologia a Föld kérgének történetét, a geographia a jelenét írja le. A geologiai térkép a Föld felszínén jelentkező kőzeteknek korát mutatja meg, a geographus a térképen nem ezt, hanem a felszíni formák keletkezésének módját mutatja be. Olyan viszonyban vannak, mint a történelem és a társadalom-tudomány. Ez az élénk vita különösen akkor alakult ki, a mikor Suess *Antlitz der Erde* című munkája megjelent, mert ennek tárgya a földrajznak éppen az a része, a mely leginkább határos a geológiával, t. i. a hegységek, síkságok leírását és csoportosítását itt genetikus

alapon találjuk meg először, tehát a geológiát a legnagyobb mértékben igénybe veszi geographiai tények magyarázatára. Richthofen még nem így fogta fel a két tudomány elhatárolását, de mindenesetre jobban, mint mások az ő idejében.

Az általános földrajz problémái minden téren ketté váltak. A légkörrel foglalkozó tudományunknak van egy része, a meteorologia, a mely a Föld légkörében (és nem más bolygó gázburkolatában) lejátszódó jelenségekkel általánosságban foglalkozik. És van egy másik része, a klimatologia, a mely a földi légkör jelenségeinek földrajzi eloszlását vizsgálja és tanítja. Így oszlik ketté általános (— logia) és leíró (— graphia) részre mindegyik sphæráról szóló általános földrajzi tudományunk. Még a földi életet általában ismertető tudományok is.

Az anthropologia osztályozásokkal van elfoglalva s a genetikus gondolat csak a legújabb időkben kezd kifejlődni. Az ethnographia története nagyon hasonlít a földrajzéhoz. Ennek is volt mystikus kora, curiositásos kora stb., s ez is minden, bármily czélból utazó, tudósna k útleírásában bőven szerepel, úgy, mint a földrajzi elem. Ez is a földrajzzal együtt lép az összehasonlító tanulmányozás stádiumába. Teleki, sajnos, itt nem tisztázza az ethnographia és földrajz viszonyát, pedig az eléggé érdekes kérdés.

A mult század végén a történelem is átalakul. Általános vezéreszmét keres az úgynevezett «milieu»-elméletben, t. i. hogy mindenki és mindenkinek minden tette a milieuból, az őt körülvevő tárgyak, tünemények, tényezők hatásából magyarázható. Az egyén teljesen független egyéni hatásának létét mintegy tagadják. A politikai események hatása alatt a történelem figyelme a gazdasági kérdések felé fordul; a földrajz is követi ezt a gazdasági irányt.

De általánosságban a század végén nagy a tapogatózás, a bizonytalanság. A német egyetemek földrajz-tanárai eredetileg nem geographusok, hanem geologus, biologus, matematikus, historikus stb. veszi át tanítását s természetesen a saját, eredeti tudományának határterületein mozog. Richthofené az érdem, hogy kitűzte a határozott irányt s mintegy előírta, hogy a földi jelenségeket először elemezni kell, az elemzett tünemények ismeretével aztán a Föld és életjelenségeinek arczulatát összetetten kell leírni. Így kell eljárni a földrajz azon részében is, a mely az ember településével és közlekedésével, egyszóval az ember földrajzi életével foglalkozik. Humboldt «földrajzi gondo-

latánaka szerez ezzel érvényt a specialisálódó, sokfelé félreértett irányok közepe.

Természetes, hogy szükség volt a földrajz lényegének pontos meghatározására és a szomszéd tudományok felé való elhatárolására. Igen érdekes fejtegetésekkel találkozunk ezen a téren a múlt század végén és a jelen század elején. Az elhatárolás kérdésében Richthofen nagy fontosságot tulajdonított a módszernek, de a módszer nem különböztethet meg két tudományt. Még sajtáságosabb volt Close ezredes előadása 1911-ben Londonban, mert ki akarta mutatni, hogy a földrajz nem tudomány. Szerinte a földrajz csak specialisták eredményeinek foglalata és népszerűsítése. Mások a földrajz fő kérdésévé az elterjedés kérdését tették. A minek a Földön elterjedése van, annak leírása már földrajzi. Ez természetesen megint a másik túlzás. Különösen Ratzel túlzott ezen a téren, de sok új gondolattal gazdagította a földrajz lényegéről szóló fogalmunkat. A XIX. század végén merültek fel azoka vitatkozások, a melyek egyrészt az embert egészen ki akarták zárni a földrajzból s az egész tudományt matematikai és physikai alapra akarták helyezni, másrészt megint az embert akarták a központba helyezni s csakis az ember földi létét tették a földrajz tanulmány-tárgyává. Ez a controversia csak jelentéktelen episod, mert hisz a földrajz történetírója azonnal fel fogja ismerni, hogy a földrajzi gondolat fejlődése abban áll, hogy mind sikeresebben és mind egységesebben tudja a legkülönbözőbb eredetű ismereteket, fejlődéstani alapon, egy képhez összevonni, hogy a Földet híven ismertesse. Az iskolakönyvek ettől a haladástól elmaradtak. A Ritter-féle irányt ápolják, adathalmazt adnak minden szerves kapcsolat nélkül. Ezekből nem lehet a földrajz lényegét és haladását megítélni.

A mikor a physikai és ember-földrajz előtérbe tolásának vitája már befejeződött, akkor kezdődött a másik vita, t. i. az általános földrajz és a leíró földrajz elsőbbsége fölött. Ma tulajdonképpen úgy fogjuk föl, hogy az általános földrajz megadja azokat az általános érvényű törvényeket, a melyeknek segítségével a földrajz tulajdonképpen való célja, a Föld egyes tájainak helyes leírása lehetséges. De ez is meddő vita, mert hisz az általánosított igazságok is a Földnek, mint egész Földnek jellemzéséhez tartoznak, a táj-leírás pedig csak részlet. De mindenesetre jogosultabb és érdekesebb, mint az a kérdés, hogy a Föld rajza kizárólag az emberre vonatkozzék-e vagy sem.

A jelen század elején az általános földrajz hatalmas lépéssel

halad előre Davis munkásságával. Davis a morphológiát, a földfelszín formáinak analysisét genetikus úton oldotta meg. Egybe foglalta a geographiai cyklusokat. Először mutatott rá öntudatosan, hogy minden felszíni forma csak egy stádiuma a felszíni formák cyklusos változásának: a hegy felemelkedik, a pusztító erők letarolják. Ez a cyklus. Ennek egyes stádiuma láthatók a Föld felszínén. Passarge vele ellentétben nem a jétezői formák szerint, hanem a formákat előidéző hatások szerint akarja osztályozni a Föld felszíni formáit. Osztályozgatásával még tovább megy, mint Davis, azt mondhatnók, hogy lehetetlenségekre téved. Teleki egyformán értékeli a kettőt, én Passarge kísérleteit közről sem tartom olyan értékeseknek és olyan gyümölcsözőknek, mint Daviséit. Teleki nem eléggé hangsúlyozza, hogy Davis valóságos nagy lépést jelent tudományunk történetében, mert legalább a földrajz egy részének, a morphológiának egészen szilárd és tisztán földrajzi fundamentumot épített. A legelső, legfontosabb lépést tette meg, ezt a lépést a legnagyobb óvatossággal, a legszigorúbb kritikával. A lépés biztossága érdekében a legnagyobb gonddal állapította meg a morphologia terminológiáját. Epigonjai sokszor phantastikus túlzásokba tévedtek (Luzerna, Sawicki), de nem ugyanígy történt-e a tektonikában, az áttolások nagy elméletével? A mit maga Davis megállapított és tudományunkba bevezetett, az nem terjedelmes anyag, úgy szólván néhány mondatban összefoglalható, de rendkívül biztossággal megállapított osztályozás- és jellemzés-mód. Ezzel szemben Passarge osztályozás-módja szinte keresztülvihetetlen. Davis epigonjainak túlzásait nem szabad a mester szemére vetni. Az ő felfedezését olyanformának tartom, mint a mikor a botanikában — mondjuk — felfedezték, hogy a növényeket lehet virágjuk szirmai és porzói szerint osztályozni. Túlzásba nem szabad vinni ezt sem. Passarge semmiesetre sem írhatta és állíthatta volna össze osztályozását, ha Davis meg nem alkotja a magáét. Az erosio-cyklus szigorú fogalmazása, a térszíni formáknak olyan felfogása, hogy minden forma fejlődésének bizonyos stádiumában van stb. tudományunknak örökbecsű kincsei.

Davis a földrajznak csak kis részében teremtett rendet, de maga is elismeri, hogy ez nem az egész földrajz. Az emberre vonatkozólag azonban nem nyilatkozik határozottan. Vidal de la Blache, a legnagyobb áttekintésű geographusok egyike, aztán szinte kézzelfoghatóan foglalja össze a fejlődött, mai földrajz gondolatát. Telekitől is közölt mondatát érdemes itt is ismételn-

nünk: «A mióta csak a földrajz közvetlenül figyeli meg a természetet, a tájak magyarázata, interpretációja egyike legfőbb feladatainak. A természet élő synthesisének logikai megértését czélozza. Vannak tájak, a melyekben a felszín rajza, vonala dominál: a Szahara, a Colorado nagy kanyonjának sivatagi vidékei, de a Föld majdnem minden táján víz, növényi élet és ember kombinálódnak e tényezőkkel.» Minden magyarázgatásnál jobban foglalja össze ez a néhány mondat a földrajznak mai felfogásunk szerint megadott feladatait, czélját, irányát és módszereit. «A milieu tana ebben az új formában születik újjá. Már nem az egyes jelenségek magyarázatát keresi környezetének különböző kategóriájú tünetényei között, hanem az egy helyen csoportosuló tárgyak és jelenségek összes kapcsolatát, egész bonyolult szervezettségét, szóval életét igyekszik a valósághoz mind hívebben megismerni» — mondja nagyon jellemzően Teleki.

A földrajz ilyen felfogása következtében más tudományok is földrajziasakká válnak, mint pl. a statistika és az ethnologia. A sociológiának még a története is nagyon hasonlít a földrajzéhoz. Éppen olyan hanyattatásai voltak az élettan (biologia) meg a lélektan között, mint a földrajznak a természettudományok és a történelem között. Ennek is kétségbe vonták tudomány-jellegét. Környezetéből való kiválasztása éppen olyan nehéz, mint a földrajzé, éles elhatárolása éppen olyan lehetetlen, mint a földrajzé.

Tudományunk czéljának tisztázódásával a szomszédos tudományokhoz való kapcsolata is tisztázódik. Különösen a történelemmel való érintkezése ma már meglehetősen világos. Ha például a történelem és a földrajz szempontjából vizsgáljuk az emberi munka eredményét, arra az éles elkülönítésre jutunk, hogy a földrajzra nézve annál fontosabb valamely emberi munka, minél nagyobb hatása van a környezet jelenségeinek összességére, minél nagyobb befolyása van a táj jellegére. A történelemre nézve annál jelentékenyebb valamely emberi munka, minél jobban nyilvánul hatása az emberiség fejlődésében. Így aztán az ember szabad akaratának is megvan a «földrajzi tényező» jellege, de persze túloznunk itt sem szabad.

Éppen az emberi munka értékelésének kapcsán indult újabban a földrajz egyik új ága, a gazdasági földrajz, erős fejlődésnek. De ezzel is úgy vagyunk, hogy tulajdonképen senki sem tudja, hogy mi. Rendesen tulajdonképen nemzetgazdaságtant írnak ezen a czímen, némi földrajzi vonatkozásokkal. Rendesen a gazdasági statistikák bő anyagának földrajzi helyek szerint való

csoportosítása, máskor meg inkább a kereskedelmi tények és kereskedelmi útvonalak felsorolása, térképpel kapcsolatban. Tehát ezek tulajdonképen nem földrajzok, hanem gazdaságtanok és kereskedelmi ismeretek, tehát egészen más tudományok, de földrajzi segítséggel. A földrajznak az az ága, vagy része, a mely a kereskedelmi és gazdasági tényekkel foglalkozik, tulajdonképen az ember-földrajznak egy része s a földrajz tudományát a gazdasági és kereskedelmi tények csak annyiban érdeklik, a mennyiben azok tájalkotó tényezők, a mennyiben a föld felszínének jellemzéséhez hozzátartoznak. A régi időkben az ember sokkal kevésbé volt táj-tényező, mint ma. A társult ember és csakis a társult, socialisálódott ember lehet táj-tényező. Ma már az ember, különösen a mérsékelt égövön, lényegesen megváltoztatta a Föld felszínét. Az erdők helyén gabonaföldek virulnak, utak, vasutak szeldelik a térszínt, a folyók szabályozva, a mocsarak kiszárítva stb. Ma tehát a földrajznak sokkal jobban tekintettel kell lennie az emberre, mint a régi időkben, ha akkor is élt volna a földrajz mai felfogásunkban.

A gazdasági tényeken kívül mások is vannak, a melyek az emberi földrajznak nevezetes momentumai, és a gazdasági tények rendszeres felsorolása még nem földrajz. Csakis az összes, bonyolult jelenségcsoportozatok együttesen, okfejtő módon egymással kapcsolatba állítva teszik a földrajzot.

A Föld felszínéről lehet képet nyújtunk a mult idők valamelyik szakából is. A Föld felszínét leírhatjuk pl. valamelyik geológiai korban, vagy valamelyik történelmi korban. Az előbbi palaeogeographiának, az utóbbit történeti földrajznak nevezzük, a mit természetesen nem szabad összetévesztenünk a földrajz történetével. A jelenkor földrajza azonban a földrajz igazi célja s ebbe minden olyan tényező leírása és pedig okozati kapcsolatokkal való leírása tartozik, a mely tényezőknek lényeges szerepe van a Föld illető tájképének előállításában. Ezért sokkal fontosabbak a természetes geographiai egységek, mint a politikai egységek. Pedig ma még a földrajzok túlnyomó nagy része, különösen Európában, a politikai egységeken alapuló beosztást használja.

A térkép a földrajznak tulajdonképen egyik módszere: ábrázolással és nem szavakba öntött leírással jellemezni a Föld egyes részeit. De nem minden térkép földrajzi. Az igazán helyes földrajzi térképegészen mást tartalmaz, mint pl. a mezőgazdasági, nemzetiségi, közlekedési stb. térkép. Ezekben lehet földrajzi

elem, de az igazi földrajzi térképek kötelessége minél több, a tájképre nézve jellegzetes tényrt feltüntetni, hogy a szemlélő mindig megtalálja a legjellemzőbb tájkép-előállító tényezőket. Természetesen mindent a legjobb akarat mellett sem képes bemutatni. De az ilyen — sajnos ritka — térkép az igazi.

Lassanként így tudományunk a Humboldt *Kosmosa* értelmében fejlődött úgy nevezett synthetikus tudományyá. A Föld egyes tájait, vagy az egész Földet, mint a legnagyobb földi tájat úgy vizsgálja, hogy mindent egyformán figyelembe vesz, a mi az illető táj arculatára, jellegére nézve általában lényeges. Vannak tájak, a melyeken a domborzat formái, vagy a cultura tényezői szolgáltatják a legjelentősebb, jellegzetes elemeket, de e mellett vannak más tényezők, a melyek az illető tájat más tájaktól megkülönböztetik. Az aztán mindegy, hogy ez a jellemző, megkülönböztető vonás valamely természeti jelenség-e, vagy pedig történelmi folyamatok eredménye. A fő az, hogy az illető jellemző tényezőt felismerjük s szerepét meg is tudjuk magyarázni. Így tehát tudományunkat nem lehet szétválasztani politikai, emberi, physikai vagy egyéb földrajzra akkor, a mikor a tudomány legfőbb céljával, a leíró földrajzzal foglalkozunk, hanem mindig az illető táj jellege fogja előírni, hogy a jellemző tényezők közül melyiknek tulajdonítsunk legnagyobb fontosságot.

Azok a táj-alkotó tényezők, a melyek az egész Föld arculatában szerepet visznek, vagy a melyek mindenfelé megjelenhetnek, a melyek tehát valóban földi jelenségek s a Földet egészében megkülönböztetik, mondjuk, a többi égitesttől, azok az általános földrajz keretébe is tartozhatnak. A mikor tanítjuk a földrajzot, ezeket az általános, táj-alkotó tényezőket mind meg kell ismertetnünk s ez adja az általános földrajz anyagát.

Ma már valóban elérkezett a földrajz felfogása abba a stádiumba, hogy a földrajz csakugyan egészen különálló, minden mástól jól elkülönülő, önálló módszerekkel dolgozó tudomány. Mindig voltak, a kik ezt sejtették. Minden korban voltak, a kik e cél felé törekedve, de a végeztél nem egészen világosan értve meg, a földrajznak tettek szolgálatot, hol az egyik, hol a másik irányban egyoldalúlag dolgozva. De ez csak olyan, mint ha a történelemben egyes tudósok csak a háborús eseményekkel, mások csak a gazdaságiakkal, ismét mások pl. csak az uralkodók életrajzával vagy pl. csak az egyházak történetével foglalkoztak volna. Mindez együtt teszi az igazi történelmet, mindegyiknek egyformán szerepe volt a népek sorsában. A tör-

ténelem is kivergődött a krónikák szárazságából s minden tényezőt synthetikusán figyelembe vesz, hogy a népek, esetleg az egész emberiség sorsát megérttesse, azonképen a földrajz is kivergődött az egyoldalúságokból, hogy az egész Földet s Földünk részeit is mindig helyesen, az összes tényezők egyforma méltatásával írja le.

Így állítja be gróf Teleki, igen helyesen és még a külföldi írók könyveiben sem igen található szabatosággal a földrajz mai felfogását, a földrajzi gondolatot. A földrajzi gondolat története nagyon hasonlít akármely más tudomány gondolatainak történetéhez, de, nagyon szövevényes összetettségénél fogva, később ébredt czéljának teljes tudatára.

A rendkívül tanulságos könyvet a *Földrajzi Közleményekben*¹ Fitos Vilmos méltatta s elismerően hangoztatta értékét. De néhány megjegyzést is tett rá. Ezek közül némelyik nagyon érdekes, mert a geographust meglepi az egészen más szempont, a melyből a philosophus szól a földrajz tárgyához. A reálsan gondolkozó, tényeket tanulmányozó geographus szinte zavarban van, a mikor a philosophus az ő sokkal körmönfontabb gondolkozásával olyan helyen fog meg valamit, a melyre a természet vizsgáló különösen nem gondolt volna.

Fitos tévedésnek minősíti Telekinek azt az állítását, hogy „földrajzi gondolat alatt a rajtunk kívüllevő, a velünk szemben álló világnak, környezetünknek mindenkor felfogását» kell érteni. Fitos szerint a világról lehet még vallási, művészeti, bölcséleti stb. felfogásunk is. Természetesen. De mi nem értettük félre Telekit. A mikor földrajzi felfogásról van szó, akkor sejtjük, hogy nem vallási felfogásról beszél a szerző. Természetes, hogy vannak még másféle felfogások is, de a földrajzi felfogás a földrajznak, mint tudománynak az alapja s minden kétséget kizárólag csakis erről lehet itt szó. Hogy Teleki egy helyen azt mondja, hogy ez a gondolat a XIX. században szunnyadni látszott, azt is csak kissé átvitt értelemben, mintegy rövidítve mondottnak érthetjük, t. i. hogy a földrajzi gondolat korszerű értelemben, humboldti tudatosságában látszott szunnyadni. Természetes, hogy a „földrajzi felfogás» a világról csakis objectiv lehet, a subjectivitas kizárása ebben az esetben éppen a tudományosság követkelménye. De hisz ezt senki sem értheti félre, igazán felesleges

¹ *Földr. Közl.* XLV. k. 1917. 395. s. köv. oldal.

munkát végzett volna Teleki, ha ennyire szőrszálhasogatóan igyekezett volna definiálgatni, a mikor úgyis mindenki megérti, miről van szó.

Legkülönösebb Fitosnak az a következtetése, hogy «az ú. n. physikai földrajznak — ma már meg lehet ezt állapítani — nem sok köze van a synthetikus földrajzi felfogáshoz.» Itt látszik meg, mennyire nem geographus Fitos. A physikai földrajz az egész Földnek, mint legnagyobb tájnak egyik jelenségsorozatát tárgyalja, olyan jelenségeket, a melyek hol itt, hol amott, de rendszeren uralkodó szerepet játszanak a tájtényezők synthesisében. Lehetetlenség egy növényt leírni, mielőtt meg nem tanítottuk a növényekre vonatkozó általános morphologiai, chemiai, biologiai stb. ismereteket. De lehetetlen tanulmányozni is egyetlen növényt, ha az általános növénybiológiát nem ismerjük. Szaz egyént annál jobban és biztosabban megismerhetjük, minél jobban ismerjük az általános biologiai, physiologiai stb. törvényeket. A physikai földrajz hatalmas ismeret-complexuma nélkül egy lépést sem tehetnénk valamely táj jellemének tudományos analysisében.

Mindazáltal Fitos megjegyzései értékesek, mert fegyelmetten gondolkozással mutatott rá azokra a helyekre, a hol tudományunk ismerőinek különösen gondosan kell a legszigorúbb meghatározásokat és elhatárolásokat figyelembe venni.

Teleki könyvének mintegy hatása alatt írta dr. Dékány István igen értékes, talpraesett, világos fejtegetését *A földrajz tudományos módszere és ismerettana* czímen.¹

Egészen kézzelfoghatóan mutatja be ebben az ismeretelméleti fejtegetésben Dékány, hogy mennyire igaza van azoknak, köztük Telekinek is, a kik a földrajzot egészen különálló, valódi, még pedig philosophikus jellegű oly tudománynak tekintik, a melynek célja a földi tájak és végeredményében az egész Föld indokolt leírása. Dékány úgy fejezi ki, hogy a földrajz a Föld tájegységeinek morpho-structurális genetikája. Figyelembe kell vennie tehát azt, hogy a táj maga productum, de egyszersmind producáló is.

Igen szépen van ez így összefoglalva s világosan érthetővé teszi a modern geographus törekvését, hogy minden egyes geographiai egységet lehetőleg pontosan elemezzen s minden felszíni és életjelenséget megmagyarázva írjon le. Ezért ítélük el modern geographusaink a régi iskolák hagyományai alapján írt

¹ *Földr. Közl.* XLVI. k. 1918. 1—22 old.

tankönyveinket, középiskolai tanításunk egész rendszerét s ezért tartják a geographiát sokkal többre, mint azok, a kik csak középiskolai tanulásuk vagy nem-tanulásuk alapján ítélik meg.

A mi a földrajz lényegét illeti, nagy örömömre szolgál ki mondhatni, hogy mindhárom szerző, különösen gróf Teleki ugyanazt mondja, a mit magam már jóval korábban, egyszerűbb nyelven, közérthető formában kifejtettem.¹

Értekezésemben mindig az egész Föld leírását tartottam szem előtt, mert hisz minden táj csak egy része az egész Földnek, tehát tudományunk csak úgy egész, ha a Föld minden egyes táját, végeredményben tehát az egész Földet írja le. A mi vonatkozik az egész Földre, az vonatkozik az egyes tájakra is, természet-szerűleg. S minden egyes tájrészlet megkapja a maga leírását akként, hogy először a táj tényezőit elemezzük, a tényezők eredetét és fejlődésének stádiumát megállapítjuk. Mindegyik sphaerára kiterjesztjük tehát vizsgálatunkat s végül a tényezők mindegyikének befolyását mérlegelve, értékelve, az egyes tájat úgy írjuk le, hogy kitűnjék, hogy az egész táj jelenlegi jellege tulajdonképen csak egy phasis, vagy stádium, mert minden változik. Változik a domborzat, a hydrographia, az éghajlat, a növényi és állati élet, különösen változó azonban az ember, mind hatásában, mint a tájtényezők egyik csoportjának oka, mind állagában, mint társult életének, társadalmának a többi tényezőtől való függője. Minden egyes tájtényező ok és okozat, mindegyik ebben a pillanatban változásainak egyik stádiumában van.

Ha így adjuk a Föld egyes részeinek, a singularitások, a földrajzi egységek helyes leírását, akkor ezeknek összesége az egész Földről hűséges képet nyújt, Humboldt *Kosmos*-ának értelmében.

Mindhárom bölcselőknek fejtegetéseit, különösen Teleki könyvének gondolatmenetét s a vele együtt gondolkozó külföldiek véleményét is még magasabbra kellene emelnünk. A tájleírás még mindig csak részlet, a mely külön-külön fogva, mindig csak korlátozott érvényességű általánosításokra képes. A földrajz tudományát még magasabbra kell helyezni. Nem a singularis, egyes tájak leírásában, hanem az egész Föld leírásában emelkedik arra a magaslatra, a hova igazán való. Itt az egyes tájak leírásai csak mint elhomályosuló részletek fogják az anyagot szolgáltatni ahhoz a sokkal nagyobb arányú, még sok-

¹ A földrajzról. Földr. Közl. XXXVIII. köt. 1910. 1—11. oldal.

kal bölcséletibb jellemű tudományhoz, a mely az egész Földet ismerteti. A mint az egyes táj tényezői az egész kép előállításában csak részletként szerepelnek s minden egyes tényező külön-külön tudományos módszerrel ismerhető meg, azonképen az egyes tájak synthetikus leírásai csak tényezőkként szerepelnek s ezek a tényezők, mint egy sokkal nagyobb complexum alkotói, egymásba fonódva, a mi kicsiny és mégis oly nagy lakhelyünknek, az egész Földnek synthetikus leírását jelentik. Mennyivel magasabbra tűzött feladat ez! Mennyivel több kapcsolat felismerését igényli, mint az egyes tájrészletek helyes jellemzése! Ebben a sokkal nagyobb célban igazán benne van az egész «földrajzi gondolat» minden analysisével, synthesisével és causalitásával együtt.

•
Cholnoky Jenő.

ÉRTESÍTŐ.

Szily-emlékkönyv.

Emlék Szily Kálmánnak a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnökének nyolczvanadik születésnapja alkalmából. Írták a Magyar Nyelv dolgozó-társai, Budapest, Hornyánszky, 1918. 8° 132 l. Ára 12 korona.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság érdemes elnökének, Szily Kálmánnak, születésnapja nyolczvanadik fordulóját a Társaság folyóiratának dolgozótársai egy emlékfüzet közrebocsátásával ünnepelték. E tiszteletadáshoz a magyar művelődésnek minden munkása és igaz barátja őszinte elismeréssel és hálával csatlakozik. Mai művelődési életünknek kétségtelenül igen jelentékeny alakja s egyik legbuzgóbb tényezője Szily Kálmán, kinek ezirányú érdemeit az emlékfüzet egyik cikkének írója, Horváth János ezekben foglalja össze: «a magyar műveltség legbuzgóbb szolgája, a műveltséget szerteárasztó nyelvnek leg-hívebb munkása, a szaktudomány és a művelt közönség közös érdekeit munkáló társulások legnagyobb magyar szervezője».

Szily életének vezérgondolata a magyar tudomány eredményeinek a nemzet mennél szélesebb rétegeiben való elterjesztése s ez által a magyar művelődésnek mennél egyetemesebbé tétele. E cél valósítására szervezte a magyar műveltségnek legnépesebb egyesülését, a Természettudományi Társulatot, s legelterjedtebb szervét, a *Természettudományi Közlönyt*. Tudós vonzalmának az a másik iránya, mely később egy másik virágzó társulatot szerveztetett vele, már ekkor, e folyóirat szerkesztési munkálatai során ösztönzést nyert. A folyóirat kitűzött céljának becsületes megvalósítása nyelvi kérdésekkel való foglalkozásra is utalta, az élvezhetetlen természettudományi műveltségnek olyan átalakítására, hogy az olvasó közönséget ne riaszsza vissza. S ezt nem merész szófaragással, hanem szinte áhítatos hagyomány-tisztelettel és nagy történeti érzékkel teljesítette, de e mellett kiváló fogékonysággal a gyakorlati élet követelményei és a szokás joga iránt. Érdeklődése így egyre

behatóbban fordult nyelvi kérdések felé s egyre mélyebben meggyőződött a nyelvnek, mint a tudomány közlő eszközének, tudományos művelése egyetemes jelentőségéről. Ennek átlátásától ösztönözve szervezte a Magyar Nyelvtudományi Társulatot s ezzel ismét csak régi művelődési programját óhajtotta szolgálni. Kapcsolatot akart létesíteni a nyelvészet mint szaktudomány és a művelt magyar közönség közt, hogy az előbbinek eredményeit mennél szélesebb körben népszerűsítse s az utóbbinak romlatlan nyelvérzékét s finom megfigyelő képességét értékesítse a szaktudomány számára. Tudósok és tudománykedvelők közt mennél eleve nebb kapcsolat létesítésére irányította a Társaság munkásságát s lelkes és képzett író-csoportot toborzott és nevelt a Társaság folyóirata mellé, mely egyrészt a nyelvtudomány legmodernebb eredményeinek és módszereinek értékesítésével, másrészt erős magyar érzéssel szolgálta a Társaság kettős feladatát. Mint nyelvtudós is jelentékeny hatással volt módszer tekintetében dolgozótársaira. Tanultsága és erős történeti érzéke mellett belevitte nyelvtudományi buvárlataiba a természettudományi módszer exactságát, a mi körének különösen szótörténeti kutatásaiban olyan gyümölcsözővé vált s e kutatások eredményeit oly megbízhatókká tette.

Az emlékfűzet külsejében s tartalmában egyaránt Szily folyóiratának, a *Magyar Nyelvnek*, mintegy testesebb füzete gyanánt jelent meg. Közérdeklű és szakemberekre számító cikkek, nagyobb dolgozatok és kisebb közlemények, szó- és szólásmagyarázatok s nyelvtörténeti adatok teszik tartalmát s az egészet Szily nyelvészeti munkásságának pontos összeállítása zárja be. Nem lehet célunk a fűzet kritikai ismertetése, meg kell elégednünk az általánosabb érdeklű cikkek kiemelésével.

Horváth János (1918. június 29.) Szily működésének cultu-ralis jelentőségét világítja meg s nyelvtudományi munkásságát jellemzi főbb vonásaiban; Négyesy László és Riedl Frigyes két üldözött nyelvi jelenségnek kel védelmére. Négyesy (*A magyar szenvedő igéről*) a szenvedő igéről mutatja ki, hogy sem alakilag, sem funkciójában nem idegen nyelvünkben, mindössze csak elavult, s a ki él vele, nem a magyartalanság, hanem legfeljebb csak az archaismus hibájába esik; Riedl (*Az idegen szavak védelme*) azt hangoztatja, hogy az idegen szavak ellen indított író hadjárat nincs indokolva olyankor, mikor üldözésük az árnyékolásbeli gazdagság, a szabatosság és jellemzetesség rovására történik. Pintér Jenő *A magyar nyelvtudományi folyóiratokat állítja össze*.

Sebestyén Gyula (*Rovásírásos nyelvemlékek*) a mohácsi vész előtti, tehát nyelvemlék-számba menő rovásírásos emlékeinkre hívja fel a nyelvtudósok figyelmét s várja tőlük részint az ellenőrző kritikát, részint az epigraphus számára szükséges nyelvtörténeti tájékoztatást. Szász Károly (*A névelőről*) a névelőnek feleslegesen, sokszor értelemhamisítóan történő használatára mutat rá, megállapítva, hogy ez a gyomr legjobb nyelvérzékű íróink munkáiban is mennyire elburjánzott; Tolnai Vilmos (*Általán jövevényszavak*) jövevényszavainknak egy sajátos csoportját állítja össze, mely latin eredetűnek látszik, de a latin nyelvet sem tud róluk; Zlinszky Aladár (*Szemléleti és hangulati elemek a metaforában*) a metafora szemléleti és hangulati elemeit vizsgálja. A kisebb közlemények sorában Voinovich Géza Arany Jánosnak egy ismeretlen gúnyversét közli, melyet Somogyi Antal hirhedt hamisítványára írt.

Ezek az általánosabb érdekű czikkek; de a többieket is érdeklődéssel olvashatja az is, a ki nem szakember. Természetesen érték tekintetében különbözők, de egészében a gondosan szerkesztett füzet meggyőző bizonyosságot tesz nyelvtudományunk haladottságáról és komolyságáról. S hogy ebben nagy része van Szily Kálmánnak, bizonyosága az a ragaszkodás és büszkeség, melyvel dolgozótársai e füzetet ünnepi ajándéknak felajánlották neki.

—s.

Az entente és Magyarország.

Dr. Gesztesi Gyula: *A magyarság a világsajtóban*. Budapest, 1918. Dick Manó kiadása.

Huszár Vilmos: *Ha a bálványok romba dőlnek*. Budapest, 1918. Révai Testvérek kiadása.

Gesztesi könyve azt a gondolatot igyekszik terjeszteni, hogy nincs magyar sajtó-politikánk és hogy nagy szükségünk volna rá, mert az entente-nak kitűnően szervezett sajtó-politikája sokat árt a magyar érdekeknek. A szerző ezt az alaptételét nagyon bőven indokolja, jól ismeri az entente papiroshadjáratát Magyarország ellen és számos idézettel bizonyítja, hogy a sokfejű entente Magyarország szétdarabolását kívánja. Cseh, délszláv, román barátainknak sikerült az entente közvéleményét meggyőzni arról, hogy Szent István birodalmának felosztása okvetetlenül szükséges Európa jövő békéjének érdekében.

Nagyon tanulságos a szerző könyvében az angol sajtó

politikai taktikájának jellemzése. Bárá Greindl, az élesszemű belga diplomata már 1907 tavaszán kiérezte az angol sajtó cikkeiből, hogy Anglia előkészíti az Oroszországgal való megegyezést Németország ellen. Figyelmeztette is erre a német külügyi hivatal, de az optimismusnak ez a centralis hatósága az orosz-angol egyezményt politikai képtelenségnek tartotta. Az angol sajtó ritka politikai érzékkel és hazafisággal szolgálja a birodalom külügyi céljait. Ott a pártpolitika soha sem fajul el annyira, hogy a sajtó vigyázatlan nyilatkozatokkal fegyvereket szolgáltatna az idegennek. Vajon elmondhatjuk-e ugyanezt a magyar sajtóról? Lám, a *Manchester Guardian* egy 1917-iki cikkében megelégedéssel hivatkozott Jászi Oszkárnak arra a mondására, hogy «a magyar junker gyűlésében a nem magyar parasztot nem is veszi emberszámba». Különben az angol-francia sajtó ridegen visszautasítja a mi entente-barát politikusaink törekvéseit. Csak meg akarják tévesztetni a szövetséges országok közvéleményét, mondja Károlyiékra a *The New Europe* 1916. vége felé és ilyen hangon beszélnek elvtársai is. Ellenségeink hajlandók a magyar entente-barátságot úgy magyarázni, hogy félünk tőlük. A csehek sajtó-propagandája ellenünk igen jól van szervezve és káros hatása nyilvánvaló. Szóval a szerző figyelme kiterjed valamennyi ellenségünk izgatására és érdekes mozaik-képben mutatja be munkásságukat. Értjük, hogy szeretné, ha beszámolhatna egy francia vagy angol nyelvű magyar sajtó-propagandáról is. De hogy ennek szervezése milyen nehézségekbe ütköznék, azzal nem igen foglalkozik. Külön francia vagy angol nyelvű s magyar szellemű folyóiratnak vagy napilapnak csekély a hatásköre. A cseh és szerb sajtó-propagandát hatalmasan segíti az a körülmény, hogy régi francia és angol lapok szívesen közlik a cseh vagy szerb irányú cikkeket. A magyar irányúak onnan ki vannak zárva. És azután hiába is izgatnának Masarykéék, ha politikai felfogásuk nem egyeznék az entente vezetőinek felfogásával. Ha az entente vezetői nem óhajtanák elvágni Németország útját a Balkán felé kisebb szláv államok felállítása által, hiába szavalnának Masaryk és Trumbics urak a kisebb nemzetek jogairól s a magyar zsarnokságról. Mindamellettt igaza van a szerzőnek abban, hogy jobban felhasználhattuk volna a sajtót védelmünkre. Gesztési tanult és jótollú író; de nem hallgathatjuk el, hogy az eredeti fordulatokra való törekvésében stílusa néha elromlik. Ilyeneket ír: «az egész szellemet, mely a központi hatalmak

diplomatiáján *eluralodik*. (27.) Minek itt az *elikekötő*? «A boche-terminologia *szokványos* hangja» (45. l.) nem szokásos kifejezés. Ez a fordulat, hogy «S. képessége sok lehet egy-egy diplomatának és kevés egy újságírónak» (53. l.), nem igen sikerült elmésség. Az ügyes és érdemes szerző még nem akarja elhinni, hogy az egyszerűség a stilus hatásának legnagyobb titka.

Huszár Vilmos könyvének tartalma némiképp rokon a Geszte-siével. Huszár is sajnálkozva állapítja meg az entente sajtó-propagandájának nagy hatását. Az emberiség nagy részének közvéleménye előtt az entente ügye az igazságos és diadalmában kevesen kételkednek. Huszár derekasan küzd francia nyelvű folyóiratában, a *Revue de Hongrie*-ben, az entente hazug jelszavai ellen. De őt a nagy nemzetek nyelvén csak kevesen támogatják. Sőt azt kell látnia, hogy a francia és angol hazugságok tömege a magyar közvélemény egy részét is megzavarja.

Most tehát magyar nyelven küzd a mi szerzőnk az ellen a balvélemény ellen, mintha a «művelt» francia minden tekintetben mintaszerű nemzet volna s mintha az angol-szász szabadság valóban olyan igazi volna, mint a milyennek a morális jelszavakkal élelmesen üzérkedő angol-szászok hirdetik. Különösen a francziát bírálja Huszár, hiszen sokáig élt közöttük és írt is nyelvükön.

A francia udvariasság mögött hiányzik a szívbeli jószág, mondja szerzőnk. Egy nemzet sem tud oly féktelenül gyűlölni, mint a francia. Huszár berni követségünkhöz van beosztva és ott behatóan foglalkozik a foglyok és internáltak sorsával. «A foglyok és internáltak» — úgymond — «alig panaszkodtak, ha Oroszországról, Olaszországról vagy Angliáról volt szó, de valamennyien megegyeztek abban, hogy az ellenséges alattvalókkal szemben, lettek legyen azok akár hadi, akár polgári foglyok, a francia hatóságok és a francia lakosság viselkedett a leggonoszabbul.» Nagyon rosszul jártak azok a polgártársaink, a kik a háború kitörésekor ottrekedtek Franciaországban, melyet a világ legműveltebb országának tartottak. Most szomorú tapasztalatok árán elmélkedhetnek a lényeg és látszat különbségéről. Sokszor hallottuk a «lovagias» francziát dicsőíteni. De mit mutat e háború? «A németek hadvezérei» — mondja szerzőnk — «sokszor adóztak elismeréssel a francia katonák vitézségének és kitartásának, de nem hiszem, hogy lett volna francia újság, hetilap vagy folyóirat, vagy akadt volna francia hadvezér vagy politikus,

a ki a németek példátlan teljesítményei előtt legalább is egyszer az elismerés egyetlen szavát hallatta volna.»

Idéz szerzőnk egy olasz író (Francesco Coppola), ki így jellemezte a francziákat : «A francziák a magukén kívül semmiféle más modern culturát nem ismernek és nem is bírnak megérteni. Ő szerintük az egész világ két részre oszlik: Franciaországra és nem Franciaországra, azaz egy tökéletes, szeretetre és tanulmányozásra érdemes és egy érdektelen, hybrid és az előbbenit másoló emberiségre, a melynek csak azok a részei érdemelnek némi figyelmet, a melyek a francziák iránti tiszteletet vallják első kötelességüknek.»

A francziák a gyűlölködésben felülmúlják még angol szövetségeseiket is. Erre nézve jellemző esetet beszél el a szerző.

Hágában az angolok delegátusai közvetlenül tárgyaltak a német kormány küldötteivel a hadifoglyokról. Nemrég Bernben ugyancsak a foglyokról tárgyaltak német és francia megbízottak. De a francziák nem voltak rávehetők arra, hogy a németekkel egy asztalhoz üljenek. Egy szobában voltak a francziák, egy másikban a németek, közöttük ültek egy harmadik szobában a svájczok, a kik ide-oda szaladgáltak a tárgyaló felek különböző javaslatával.

A francziák Bern utczáin békésen sétáló német internáltakat is insultáltak. De ezen ne csodálkozzunk. Hiszen Lavisse Ernő, a történetíró, egy beszédében Németországot «az egész földkerekség nagy mérgezőjének» nevezte. Az önteltség, a mértéktelen hiúság, az idegennek meg nem értése és vad indulatosság : e tulajdonságukból magyarázható meg a francziáknak féktelen gyűlölsége.

Huszár nem azt mondja, hogy a francia nép lelkének elemzésére vállalkozott. De azt hiszi, hogy a minálunk még ma is jelentkező gallomania némi korlátozásra szorul. Ebben igaza is van és azért könyve ajánlható olvasmány.

d.

Balla Ignác regényei.

Az ő keze. Regény, írta Balla Ignác. Budapest, Singer és Wolfner kiadása, év nélkül (1917). 8-r. 175 l. Ára 5 K.

Anonima levelei. Regény, írta Balla Ignác. Budapest, Singer és Wolfner kiadása, 1918. 224 l. Ára 6 K.

Balla Ignác nem új név az irodalomban, sőt versei, elbeszélései, népszerű, ismertető dolgozatai már a Petőfi-Társaságba is utat nyitottak neki, regénynyel azonban csak a múlt évben lépett föl s rövid pár hónap múlva újabb jelét adta regényírói becsvágyának. *Az ő keze*, melynek azóta második kiadása is megjelent, és az *Anonima levelei* magukon viselik e kettős természet bélyegét: a régi író gyakoriottságát és a kezdő regényíró bizonytalanságát.

Mind a két regényben a tárgyválasztás és a fölépítés az egykori novellaíróra vall. *Az ő keze* alig nyújt többet, mint a részletesen vázolt kiindulópontot, a megindító mozzanatot és a megoldást; a mi e határpontok között a teret kitölti, az nem egyéb, mint lélektani indoklás, úgy hogy a regénynek bonyodalma, igazi meséje nincs. Tulajdonképpen csak három szereplője van, a férj, a feleség és az udvarló — a legelhasználtabb háromság, melyet az eseményes költészet már a trójai háború előzményében, Menelaus, Helena és Paris sorsában értékesített, de azért friss marad még a messze jövőben is. Minden attól függ, mit tud belőle a költő alkotni. Balla erejének javát arra fordítja, hogy a helyzetet és a megnyitást minél élesebb világításban mutassa be. Ez az élesség azonban csak a lélekrajzra vonatkozik, a környezetrájk túlságosan idealizált, úgy hogy a cselekvény helyét sem tudjuk megállapítani; a szereplők egyéniségét, viszonyait csak pár vonással, nagy általánosságban rajzolja s még nevet sem ad hőseinek, csak az asszonyt emlegeti *Lys* keresett néven. A fiatal pár szerelmes és boldog, de a férfi féltékenységből, a melyben azonban több az irigység, mint az aggodalom, rejtegeti feleségét a társaság szeme elől s nem viszi ki a nagyvilágba, noha neje levegőre, szabadságra vágyik. Ezek nem modern és nem is egészen valószínű indítékok, de nem is épen hihetetlenek. A sors ekkor útjukba vet egy szobrászt s az asszony eltűri, hogy ez az idegen férfi megcsókolja, sőt maga is fölkeresi műtermében, hogy csókolgassa vele magát. Önmagában ez sem lehetetlen; kaczer asszonyok voltak, a mióta az emberi nem él a földön, és lesznek, a míg ki

nem hűl a földgolyó, sőt a regényírók szerint még férjüket szerető asszonyok is elkövetnek ilyen «apró dőreségeket», — csak hogy az ilyesmit hihetővé is kell tenni, a férj viselkedésével, különös körülményekkel s az asszony jellemével kellene indokolni. Balla regényében ilyen indokolás nincs, a csábító nem valami veszedelmes Don Juan, — «keskeny madárfeje kissé ferdén ült a nyakán» — nem is ostromolja valami szenvedélyes hévvel az asszonyt s az asszony, a mint eddig is sejtjük, s a mint később igazolódik, nem hiszterika, hogy a legelső jött-ment férfi karjába dőljön. De megteszi, s a férj tanuja lesz az árulásnak. Nem rendez nagy jelenetet, nem öli meg a hűtlen asszonyt vagy a csábítót, hanem elbujdosik, azt a két szót hagyva hátra nejjének: «Mindent láttam.» Gazdag, sőt nagyon gazdag ember létére előbb egy kis hónapos szobában vonta meg magát, aztán mikor Lys mégis reátalált, — ez a regény legterjedelmesebb része — elment egy kis városba írónak. Ott a nélkül, hogy csak a nevét is tudnák, nappal dolgoztatott, éjjel meg kék frakkban, vállán galambszínű selyemcarbonárral szerelmes leveleket és verseket csusztatott a városka szépeinek ablakába, a mitől reggelre kelve a város asszonyai, leányai egészen megmámorosodtak és forró pillantásokat vetettek szerelmesekre, úgy hogy az egész város egyszerre lángba borult. Álljunk meg ennél az epizódnál, mert Balla írói egyéniségére igen tanulságos. Nyilvánvaló, hogy nem regényíró, hanem novelláíró tolla keltette életre. Önmagában kelek, de a meséhez semmi köze s míg az, ha nem tud is valószínűvé fejteni, a realitás világában mozog, ez a képzeletnek pusztá játéka s így nemcsak tárgyi, hanem még hangulati kapocs sem fűzi hozzá — mintha valaki fekete díszmagyarjára rózsaszín szekfű-csokrot tűzne ki. De a kisvárosi élet rajza s a szerencsétlen szerelmesnek ez a romantikus kedveskedése mint betét finom és hangulatos, a regény legsikerültebb része. Bizonyossága annak, hogy Balla alapjában mégis csak novellák s nem regények írására termett. Lys levele azonban itt is rátalál, — hogyan, igazán nem tudjuk megfejtetni, itt már valóban felsőbb hatalmaknak kellett közbelépni — a férfi tehát újra menekül s most már sorra bejárja azokat a városokat, melyeken nászútján megfordult, ugyanazokban a hotelekben ugyanazon számú szobákat kérve, mint annak idején — kitűnő memóriája lehetett! — s vándorútjában innen is, onnan is menekülnie kell, mert Lysnek, a ki azóta forró szerelemmel és olthatatlan vágygyal csak férjére gondolt s lelke minden zugát az a törekvés töltötte ki, hogy férjét föl-

találja és kibékítse, Lysnek, mondom, ugyanaz az eszméje támadt, mint neki, s most üzik-hajtják egymást, versenyezve mindenütt ama bizonyos számú szobákért. Végre a felesége elől menekülő férfi az utolsó állomáson a 36-ik számú szobát kéri, de megütözve hallja, hogy azt időközben kettéosztották, s az egyik felét most egy hölgy foglalja el. Ő a másikba megy, megírja búcsúlevelét Lyshez s revolvere után nyúl, mikor egy dörrenés hangzik: a szomszéd szobában a hölgy agyonlőtte magát, s ez a hölgy természetesen — Lys volt.

A regénynek legnagyobb hibája mégsem a nagyszabású műfajhoz semmiképpen sem illő szegényes mese és kicsinyes tárgy, nem is a heterogén elemekből összeszerkesztett cselekvénynek túlságosan laza szerkesztése, hanem bizonyos ellentét a tárgy és annak fölfogása közt. A regényírói föladat, a melyet Balla maga elé tűzött, egy férfilelek elemzése volt, a megcsalt férj vergődése s ezt a helyett, hogy egy valószínű cselekvény keretében végezte volna, egy mesterkéltén kieszt, az élet való viszonyai-val számot nem vető történetben akarta bemutatni. Reális tárgyat túlzott romantikával dolgozott föl, s ez stíltelenné tette művét. Érdemei azért vannak, de inkább általános elbeszélői, mintsem regényírói jó tulajdonságok ezek: bizonyos mesélő készség és elbeszélő ügyesség, s az az erő, hogy a cselekvény egyes részein sajátos, érdekes hangulatot tud előtenni.

Második regényében nem vállalkozik ilyen komoly föladatra s talán éppen ezért az *Anonima levelei* jobban sikerült. Az előbbiben megrótt stíltelenség helyén itt határozott stílust találunk, némi enyhe romantikát, mely a meséből kisarjadva igen jól talál annak fordulataihoz és, úgy látszik, a szerző egyéniségéhez is. A regény compositiója is zártabb valamivel s egy fokkal művészebb, noha még mindig nem regény-compositio. Valójában ez is novellaszerű alkotás, különálló novellák sorozata, melyet a hős személye foglal egységbe. Ezen a külső egységen kívül az író belső egységre is törekszik: egy művészi fogással az egyébként szertehulló novellákat keretbe kényszeríti. A hősre a regény elején egy nagy föladat vár, egy nagy cél, s a regény minden mozzanata kísérlet e cél megoldására. A nagy cél azonban csak subjective nagy, a hős tartja annak, valóságban elég kicsinyes s mi, olvasók, nem vesszük olyan komolyan, mint a szerző. Egy névtelen levél indítja meg a cselekvényt. A hős, Thódor Tamás, divatos regényíró, s mint a művészek rendszerint, hiú, de hiúsága igen kicsinyes módon nyilvánul: legnagyobb

boldogsága, ha ismeretlen olvasói hízelgő levelekkel árasztják el. Nem éppen szokatlan, de nem is rokonszenves jelenség. Egy igen szépnek tartott dolgozata után azonban hiába várja az elismerő leveleket; ideges, türelmetlen lesz, míg végre kap egy rövid, chablonosan áradozólevelet egy Csáton lakó hölgytől, a ki magát Anonimának írja alá s *poste restante* vár választ. Ez a kis levél, a milyent fővárosi írók garmadával kapnak a vidék rajongó, fiatal kedélyű, de jobbára élemedett korú szűzeitől, föltüzeli Tamás urat, beleszeret az ismeretlenbe, levelezésbe bocsátkozik vele és élete nagy céljává teszi föl kutatni a bájos ismeretlent, a ki annyira megértette az ő lelkét.

Ez a kiindulópont nem mondható sem újnak — hiszen a múlt század érzelgős német folyóirataiban sokszor találkozunk hasonló indítékkal — sem értékesnek. Kicsinyes és erőszakolt; vidéki lapok kezdő poétái s nem a főváros elkényeztetett írói szoktak ilyen «billet doux»-k szerzői után hajtóvadászatot rendezni. De fogadjuk el, hiszen a *Lear király* megindítása sem éppen valószínű, s milyen hatalmas cselekvényt tud reá Shakespeare építeni! Thódor Tamás tehát keresi az asszonyt, s a regény meséje annyi novellából alakul, a hány nyomon elindul. A kalandok persze mind szerelmiek s mind csalódással végződnek. Az első nem is lesz valójában kalanddá, mert a csáti herczegasszonyról, a kiből Thódor elemi erővel dolgozó képzelete a titkos levélíró kereste, kiderül, hogy öreg s már régen szanatóriumban üdül. A második nő, a kiből fölfödözi az ideált, a csáti szőke postás-kisasszony, bájos jelenség, de már első levele kiábrándítja: gyönyörű külseje prózai lelkét takar, s a «szép lélek» még fogalmazni sem tud, nem hogy gondolatai volnának. A nyomra vezető jelekből kifogyva, most taktikát változtat s minden nőben, a ki megtetszik neki, fölfödözi a keresett ideál valamilyen vonását, ezen az alapon beleszeret, de újra kiderül tévedése. Még két asszony és két leány szerepel a soron, aztán észrevévén, hogy időközben, az ideál hajszolása alatt, megöregedett, — ez az öregedési folyamat szinte pillanatnyi gyorsasággal ment végbe és a hihetőség rovására csak úgy könnyedén közli velünk a szerző — lemond ábrándjáról és nőül veszi unokahugát, egy egyszerű, igénytelen külsejű, szürke lelkű leányt, a ki éveken keresztül hű gondviselője volt. Nem megértő élettársat, hanem megbízható gazdasszonyt keres benne, de — óh csoda! — kiderül, hogy Anonima leveleit ez a kis szürke jószág írta; megszánta vergődő bátyját s meg akarta vigasztalni. Tamás tehát megint csa-

lódott, de most kellemesen: föltaálta oldala mellett azt az ideált, melyet messze idegenben hiába hajszolt.

Látnivaló, hogy ez a keret egyszerű, jelentéktelen történet, híján a komolyságnak és mélységnek, mese felnőttek számára; valószínűtlen, mint a mesék általán s hiába igyekszik az élet színében fölűnni, nem más, mint a képzelet pusztá játéka. Csak a »szürke kis teremtes« kapja meg figyelmünket; szeretettel van rajzolva s benne megvan az, a mi a költőből hiányzik: az élet, és igazság. Sokkal sikerültebbek az egyes novellák. Van bennük változatosság; mindegyik, noha ugyanannak a lelki állapotnak illusztrálása, új, a szerző nem ismétli önmagát s a legtöbb, ellentétben az erőszakolt, hihetetlen fordulatokból szerkesztett kerettel, érdekes és mégis valóságos. Csak a befejezésük van rendszerint elhibázva. Hogy a szerzőnek módja legyen továbbfűzni az eseményeket, költőjének ki kell ábrándulnia, a harmonikus szerelemnek meg kell szakadnia, s ezt a kellemetlen operatiót Balla egy elkeseredett orvos ridegségével hajtja végre. Két ízben megtalálja a megnyugtató finálét, a postás-kisasszony idylljében és midőn egyik asszony-ideáljával szakít. Az asszony valóban olyan, a milyennek Tamás ideálját képzei: rajongó, eszényi lelkű, ő azonban durva érzékiséggel közeledik hozzá, mire a finom érzésű nő fölocsudik mámorából s kiadja útját. Egyebütt azonban erőszakosan tépi szét Balla a hősei között font szerelni köteléket. A másik asszonytól p. o. a költő retten vissza, mikor észreveszi, hogy babonás és fél a fekete macskától, — ez igen kicsinyes indoklás, hiszen Napoleon férfi volt, vitéz katona és lángeszű hadvezér s ő is félt a macskától — s az egyik fiatal leányból, egy tüzesvérű, édes ajkú VII. gimnasistából meg akkor ábrándul ki, mikor meglátja otthon rövid ruhában, gyermekorban. Az olvasón az ilyen szakítások után ugyanaz a kellemetlen érzés vesz erőt, mint mikor hegedűjáték közben elpattan a húr s le kell tenni a vonót. Haragszunk a véletlenre, mely megzavarta a művészi productiót. A novellák egyébként kedvesek, tetszetősek s, míg a keretül szolgáló történet nehezen mozog és vontatott, ezek gyorsan peregnek le s ügyesen vannak elbeszélve. Szereplőik ugyan nem erős egyéniségek, csak típusok, lelkük rajza elmosódott, de Balla, romantikus hajlamának megfelelően, nem is törekszik bennük mélyebb, maradandó hatásra. Csak mulattatni akar s célját többé-kevésbé eléri.

Még jobban mulatna e novellákon a közönség, ha nem

kellene kedvükért keresztültörni magát a kereten — s ez is intő jel a szerzőnek, hogy maradjon a novellairás terén. Akár regényterjedelművé nyújt ki egy novellát, mint *Az ő keze* címűben, akár többet fog együvé és köt össze egy gyöngye történet vékony fonálával, mint az *Anonima leveleiben*, erejét meghaladó föladatra vállalkozik. Ettől pedig már az öreg practikus, a biztos ítéletű Horatius óva intette a költőke.

r. r.

Új Mikszáth-életrajz.

Rubinyi Mózes dr.: *Mikszáth Kálmán élete és művei. Az összes művek bibliographiájával.* Bpest, Révai-Testvérek, 1917. 8-r. 131 l. Ára 2:50 K.

Mikszáth régi műveinek szorgos felkutatója és magyarázója, Rubinyi Mózes, megírta hőse életrajzát is. Hat fejezetben *Az ember pályáját* s *Az író pályáját* mondja el, *Alakjait és motívumait* csoportosítja, *Humorát és stílusát* elemzi, *Elődeit és utódait* állítja össze s *Értéke, arcképe, jövője* címmel összefoglaló írói méltatását nyújtja. Ezekhez a fejezetekhez egy *Bevezetés* és függelékül *Bibliographia* járul.

A könyv tárgyának meleg szeretetéről s élénk fogékonyságról tanúskodik, de sem adatokban, sem méltatásban nem jelenti számbavehetőbb gazdagodását a különben sem szegény Mikszáth-irodalomnak, előadásában pedig annyi a folytonos ki-kitéregetés jelentéktelen s a tárggyal semmi kapcsolatban nem levő dolgokra, hogy olvasás közben teljesen szétszilálódik az a kép, melyet Mikszáth-ról nyújtana.

r A miket a bevezetés elmond, azoknak a tárgyalásból kellene kidevülniök. Az életrajz folyamán különösen hangzik, a mit Mikszáth ilázas udományos munkásságáról ír, pályájának olyan szakáról, mikor az élet nagy kérdésein töpreng, a mibe egészen belesápad, bölcsészeti tanulmányokat végez s poéta doctusnak készül. Mindez új, meglepő felfedezés, de nem hihető. Különös egyébként, hogy e korát Rubinyi «palócz ifjúság»-nak nevezi, mintha lett volna más ifjúsága is. Írói jellemzésénél a dicséreteken nem ismer határt. Mikszáth legalább is rembrandti vonással jellemez, *Besztercze ostromá-*nak themája «az igen mélyen járók közül való», a Jókai-életrajznál «szébb alig van irodalmunkban, de a külföldön is kevés. Első kötete «bizonyynyal hosszú időkre mintája marad» a jellemző művészet magyar irodalmának». Ezek után óvatosan kell venni a szerző értékeléseit. Ugyancsak e fejezet során túlzásba viszi az ismétlődő

motivumok hajszolását s a nagy buzgóság kissé visszás hatású is, mert Mikszáth leleményének szegénységét bizonyítja vele, a mi pedig éppenséggel nem volna célja a szerzőnek. Gyenge a Mikszáth humoráról szóló rész. Ebben egyebek közt ilyenféle állítások vannak: az a drága nedv, melyet a régi orvosok humornak neveztek, ma már teljesen elfogyott, csak a szó van meg; régen humorról nem lehetett szó, mert nemcsak a testben, a lélekben sem volt humor a régiéknél. Mikor és hol volt vagy van tehát humor, ha már elfogyott, a régiéknél pedig egyáltalán nem is volt? Ugyane fejezet folyamán azt olvasuk, hogy az eredeti, kissé bizarr emberekre az orrukról lehet ráismerni. Fogalomzavarra mutat, hogy Mikszáthnak egy pár, éppen rosszul sikerült szójátékát megteszi humoros fordulatnak s feldicséri, valamint az is, hogy Mikszáthnak tudatosan rhythmikus sorait öntudatlanul rhythmusba szökkenők gyanánt tárgyalja.

Az egész könyvnek leggyengébb fejezete az, mely Mikszáth *Elődei és utódai* címmel mintáit és követőit tárgyalja. Csöppet sem meggyőző, a mint Carlyle, Macaulay és Lewes hatását keresi a Jókai-életrajzon, sem az, a mit Dickensszel való párhuzamban mond. Ezután fölösleges módon egy sereg íróról teljesen érdektelen közhelyeket sorol fel; pld. Balázs Sándorról azon a réven, hogy ő volt Dickensnek egyik leglelkesebb bámulója Magyarországon, elmond anekdotát s felszínes írói jellemrajzot, a nélkül, hogy bárminő szükség volna erre. Az meg egészen meglepő, hogy Győry Vilmostól, ettől a jó lélektől leste el Mikszáth a gyöngéd cselekedeteknek néhány pompás motivumát, melyeket beleszórt hírneves műveibe». (73.) Mikszáthnak ugyan nem tanítványa Herczeg Ferencz, de azért Rubinyi beszél róla féllapon, elmésen elnevezvén őt a *Bacska Mikszáthjá*-nak; nem tanítványa Rákosi Viktor, de a szerző azért ő róla is értekezik; hasonlóképen Papp Dániel sem, de azért ő róla is elmond sokat, a mi a lexikonban olvasható. Ugyanígy Móricz Zsigmondról, kit nagyon feldicsér s beconferálja róla, hogy «nég sok és nagy meglepetésekkel fog szolgálni». Várjuk.

Mikszáth írói egyéniségének rajzában vannak jó megfigyelések, de írói arczképe nem domborodik ki eléggé. A forrásművek közül hiányzik Kiss Ernő könyvecskéje Mikszáthról.

Az egésznek előadása valami hol édeskés, hol axiomázó, hol elménczkedő conferencier-stilus. Ha azt mondja életünkéről, hogy «ez egy tréfa, egy bohó intermezzo az elemek végtelen szeretkezésében» (4), ezt ép oly mély bölcsességnek tekinti, mint mikor azt fejtegeti, hogy «három dátuma van a legtöbb ember életének: születünk, szeretünk és végül szenvedünk a halálban stb. (8.) Az efféle

olcsó igazságok lépten-nyomon felbukkannak. Egyik helyen arról beszél, hogy a két kis házaspár (Mikszáth és felesége) boldogan élt a cholera-járvány után a szklabonyai Mikszáth-portán, melyet «dezin-ficziált szerelmük» (14). Ez ép oly elmés, mint mikor Mikszáthról ezt mondja: «a *regionalis* művész természetesen a politikában is egy *regiónak*, egy pártnak lesz igazán odaadó katonája. Döntő befolyásu. *aktív* politikus nem volt, de a mások *akcióit* meglátni... nálánál jobban alig tudta valaki». (89.) Le is mondhatunk a további idézetekről. Egész előadásában van valami körmönfontosság és keresettség és valami fonák erőlködés arra, hogy nagyon magyarosan és nagyon megvilágítóan fejezze ki magát.

Dicsérettel igazán csak a Bibliographiáról szólhatunk. Ez nagy fáradság és gondos utánjárás eredménye, mely Mikszáthnak gyűjteményekben kiadatlan munkái jegyzékét nyújtja. Egészében azonban a könyv ilyen vázlatos formában — s Várdai Béla derekasa Mikszáth-könyve után — nem igen hozott újat.

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN KÖZLEKEDÉSI POLITIKÁJA.

Semmi komoly okunk sincs kételkedni abban, hogy a Kovács Lajos érdemes munkájában részletesen leírt megszületése a magyar közlekedési ügyek rendezéséről szóló javaslatnak egészen hiteles, valamint hiteles tény az is, miként Széchenyi belátva, hogy ezen munkának csak úgy lehet hatása, ha az ő neve alatt kerül a közönség elé, minden habozás nélkül írta oda nevét és írta meg az ajánlatot a «felséges hazához».

Tényleg annyira elütő e javaslat stílje Széchenyi egyéb irodalmi művétől, s annyira magán viseli a hivatalos jelleget maga az egész javaslat, szemben még magával az előszóval is, mely egészen Széchenyi, hogy nyugodtan vehetnők ki a munkát Széchenyi többi műveiből, ha a szöveg mellett nem volna maga a lényeg az ő legsajátabb alkotása, ha munkatársai nem csak azt állították volna össze egységes műbe, a mi az ő agyának legsajátabb terméke, közel negyedszázados írói munkásságának «testet öltött resuméje volt éppen az általa legjobban ápoltt mezőn». Maga Széchenyi naplóiban és leveleiben nem egyszer emlékezik meg a javaslatról oly módon, a mely teljesen megerősíti Kovács Lajos előadását.

Mindazáltal vagy éppen azért Széchenyi közlekedési politikájának gerinczét most utólagosan is ebből a javaslatból kell megítélnünk, nemcsak azért, mert ő maga a részleteket is teljesen magáévá tette, hanem azért is, mert e téren tett összes lépéseinek teljes rendszeres betetőzéseül tekinthető e javaslat, s így egészen jogos és kétségbenvonhatatlanul igazságos ezen javaslatban tekinteni azt a képet, a mely Széchenyi szemei előtt lebegett Magyarország közlekedési politikája felől és pedig nemcsak annak megírásakor, hanem pályája kezdetétől fogva az ő köztudomása, ma már minden oldalról megállapított alapossága mellett,

a mely semmitől sem irtózott és következképen semmitől sem tartózkodott jobban, mint a részletek teljes megállapítása, a tervek teljes kiépítése nélkül kockáztatni bármely javaslatot.

Mily csattanóan egy az alapgondolata, a mely a közlekedési ügyekben vezeti Széchenyi elméjét, egész élete és egész politikai pályája futása alatt, annak bizonyítására elég az a három idézet, a melyet bevezetésül előre bocsátok, működése három korszakából.

Az egyik a gr. Waldstein Jánoshoz írt azon ismeretes levélből van véve, melyet halálos betegsége alatt Hirsován dunai útjában 1830 július 17-én még pályája kezdetén írt, mintegy politikai végrendelet gyanánt :

«Ezen sorokat én neked azért diktálom, hogy jó barátainknak (ha az Isten ezen kinokból ki akarna szabadítani) minden publicitás nélkül mutasd meg. Magyarország fölemelésére csak három eszköz van : nemzetiség, közlekedés és végre más nemzetekkel való kereskedési összekapcsolás.»

«Ezeket kötöm nektek szívetekre, emeljétek az első tehetőségtek szerint fel, s díszesítsétek igazi nemesség által. Fejtsétek a másodikat ki budapesti fővárosunkban. Tegyetek mindent, hogy Budapest megszünjék egy vak zsák lenni, s ennek elérése végett a Duna vizét hajózásnak s kereskedésnek kinyitni kell. A kik ezen sorokat olvassák — és ezt a te belátásodnak engedni át, édes Waldstein, — emlékezzenek meg rólam, fontolják meg a mondottakat és mily nehéz pillanatban írtam azokat.»

Valóban szíve vérével írta, a halál csarnokában, távol minden más befolyástól, életének, kitüzött céljainak világos, tiszta öntudatán kívül.

Még részletesebbek nyilatkozatai e tekintetben a *Hitelben*, mely már természetesen a nagy nyilvánosságnak szánt mű volt, s melyben nem barátainak, de az egész magyar fajnak akarta megmozdítani nemcsak gondolkozását, hanem tettvágyát is. «Mennél könnyebb a szállítás, — mondja részletesen felsorolva a hazánk geographiai fekvése által okozott megmásíthatlan akadályokat, Fiume kezdetleges voltát, a közlekedés hiányát stb. — s mennél nagyobb becsű a portéka, annál egyenlőbb marad becse s ára az A. ponton s az onnan távol eső B. ponton azon egy portékának s annál több tiszta nyereség marad a keres-

kedő kezében. Ez axioma s ezen ok miatt látjuk némely nemzetek kereskedési foganatját ; mert ide s tova szállítási módjok könnyű, portékáikat pedig nem természeti hűségekben, hanem már mint becsesbre vált javakat viszik egy helyről másra. Nem nagyon jó kereskedés jele szinte egész méneseket látni egy közép nagyságú szekér előtt, melyet alávaló gyapju vagy egyéb kis becsú portéka nyom. S nem bizonyosága mély tudománynak s felvilágosított értelemnek valakit jobb út, vasut, vízcsatorna stb. ellen minden kifogás nélkül kikelve látni.»

«Csínált út, kőtöltés, vízcsatorna, vasut, csak úgy juthatnak némi nemű tökéletességre s maradhatnak meg jó karban, ha az egész ország vízsi csinálások s fenntartások terhét, mint Franciaországba ; vagy ha nyereséget hoznak, t. i. ha azon tőke, mely csinálásokra fordított, jól kamatol, mint Britanniában, Észak-Amerikában. S ez sarkigazság. Hol csak a legszegényebb sorsú vízsi a közös ülések terhét s csak az fizet vámot, kinek parasztruhája vagy kinek semmi urias tekintete s pénze alig van, mint nálunk : ott némelykor, ha az időjárás, egy új s heves tisztviselő, s valamely nagy úrnak azon menetele járulnak össze, az út jó ; de közönségesen igen alávaló s némelykor járhatatlan, mint nálunk.» «Jó út iránt is igen elágazik az értelem ; némely már olyannal is megelégszik, melyen négy vagy hat lóval parasztszekeren elvontathatja magát. Sok csak nyáron mozog egy helytől a másikig, s nem is sejdíti, hogy minden szép szabadsági mellett fogva ül s rossz időben lakhelyéből, mint a medve barlangjából, ki sém bujhat ! Ha pedig valami a falusi élet kellemeit neveli, bizonyára az, hogy kényünk szerint egy helyről másikra könnyen s akármily időben juthassunk el.»

«Mindez akadályoztatja az embert magasb emelkedéstől, annyi súly s tereh tartja lánczolja a földhöz. Így szemmel nézi a sas királyi repülését, míg ő az alacsonyágokkal küzd s itt hagyná szívesen lélektelen aranyát s kincseit, ha ő is nap-hoz közelíthetne. Minden arra gerjeszti, hogy a földi ragadékokból szabaduljon ki s mégis hány akad vagy dül inkább sárba, mintsem garasától válna meg s hány képzei magát, midőn sokszor téli időben házánál vagy rossz csapszékben rab, — szabadnak, ha csak darab pénzecskéje zsebiben.»

Ugyanebben a munkában írja le egészen stylszerű módon

a régi «lutum luto suggerunt vocant töltés» magyar útépitési rendszert: «Az ország sok tájékán zsíros, fekete vagy ragadó agyag földeken ásatik 5—6 ölre egymástól közegyenleg két mély árok s az áldott termékeny föld árkok közé domboltatik fel, száz meg száz szekér, ezer meg ezer ember mozog s a ráfordított **physikai erő** iszonyu. Az idő száraz s így a ráfordított munka, mely *mechanice* foly, józannak látszik... Mennél magasabb a töltés, annál jobbnak vélik az utat, némely megye, és szabad királyi városi útkészítők s mennél domborabb a víz lefolyása, annál helyesebbnek; midőn azonban a magas töltésnek csak az a haszna szokott lenni, hogy a kocsi, mely dűl, nagyobbakat dűl s az utazó annál kékebbre üti testét; e domború út pedig *aria* hasznos, hogy a ráhányt föld mélyebb, a sár nagyobb s így a süllyedés bizonyosabb.»

Egészen természetes, hogy ilyen viszonyok ismerete, melyeknek számos szembeszökő példáját hozza fel Gaál Jenő, Magyarország közállapotait rajzolván a Széchenyi előtti korszakban, rávezették Széchenyit teljes biztonsággal azon javaslatokra, a melyek már a *Stádiumban* vannak részletezve.

De idézek még egyszer Széchenyiből, és pedig a *Javaslatból*, mely az ő közgazdasági munkáinak betetőzése, s közlekedési felfogásának resuméje. Ebben is, mintegy utolsó nyilatkozatában, — mert hiszen a *Blick* már majdnem kizárólag politikai téren mozgott, — hű maradt eredeti felfogásához, s alig pár hónappal a végzetes katastropha előtt e javaslat befejezésében így szól nemzetéhez:

«A közlekedés s összeköttetések hiánya elegendő arra, hogy hiányozzék a nemzeti egység, s egy ország lakói elszigetelve — mint külön nemzetek — éljenek. Nem nyújt-e erre saját hazánk kiáltó példákat? Nem mutat-e a Duna mente s Tisza vidéke, sőt a Duna két partja, a hegyvidék s alföld különböző, egymást alig ismerő népfajokat? Hol volt eddig ezeknek központja, hol közös érintkezésük? Vontuk-e eddig a hegyvidékek idegenajku lakóit az ország szívéhez és a magyarsághoz közelebb? — Pedig lelje csak a haza minden lakósa vágyainak kielégítését, szorgalmának jutalmát, fáradozásainak irányát a haza központjában; gravitáljon csak arra minden

erő, élet s mozgékonyság: alig hiszem, hogy nemzetiségünk erősítésére hatalmasabb lépést tehattünk volna».

«Részemről meg vagyok győződve, miszerint hazánk saját fekvése, kedvező alkata, s kimeríthetlen terményi kincsforrásai miatt — melyek ugyan még kifejtetlen vesztegelnek — többet várhat a közlekedések létrehozásától, mint bármely más ország, mert mi a természet kedvezései által hivatva vagyunk az emberi ipar majd minden ágait meghonosítani e változatos fekvésű hazában, hol minden, mi anyag, megvan, csak a szellem nem fejlődött még ki».

«Azonban egy ország segédforrásainak kifejtése, mi a közlekedések által teremtetik elő, a legbiztosabb s legsikeresebb mód népét felemelni s nemesbítni. Ez ismerteti meg értékével s állásával az álladalom irányában; ez teheti a legfontosb politikai s közgazdasági igazságokat gyakorlatilag s a leg-egyszerűbb módon megfoghatóvá és népszerűvé».

«Javaslatomat tehát, melyet e lapokba foglaltam, oly óhajtással nyújtom be, vajha azok, kiknek kezébe a végezés hatalma van letéve, felleljék benne a nemzetegyesítés, érdek-összeszövés s főleg nemzetiségünk szellemi súlyának azon irányát, mely engem vezetett, s mely valamint eddig is nyilvános élettemnek s politikai működésemmek legmélyebb talpköve volt, úgy lesz — ha Isten érnem engedi — építményeim utolsó zárköve is».

Nem lehet mély meghatottság nélkül olvasni, ma, 70 év múltán, s Széchenyi halála óta közel 60 év múltán is e nyilatkozatot, oly megható annak mély hazafisága, de nem lehet mély tisztelet nélkül végig tekinteni ennek a ragyogó sikerekben gazdag és egyénileg mégis oly tragikus sorsú nagy államférfiúnak egész pályáját sem. Alapvonásaiban egy és ugyanaz. A naplóiban és leveleiben — már szüleihez írott első leveleiben is — majdnem intuitio szerint megfogalmazott programjának állandósága, a kitűzött cél felé való nemcsak lelkes, de állandó törekvés is, e célok helyes kitűzése, az akadályok teljes ismerése, a tervszerű eljárás a közlekedési ügy terén is ugyanaz, mint egész életében, csak annyival szembeszökőbbek és fényesebbek itt, mert itt, haladt lépésről-lépésre mindig diadalmasan, majdnem lehetetlennek látszó kezdetből fokozatosan ragyogó ered-

ményekre, a nélkül, hogy egyes kisebb jelentőségű részlet-változtatáson kívül módosítani kellett volna tervein, szándokain, sőt a megvalósítás módjain.

Így Széchenyi saját szavaival rajzolván az ő közlekedési céljait, mindig híven követett eszményeit, nézzük azok világitásánál az ő gyakorlati munkáit, azokat az eredményeket, a melyeket igazán úgy vívott ki, mint Homér hősei, teljesen egyedül, teljesen magára hagyatva, a viszonyokkal, a helyzettel és az emberekkel szemben.

I.

Az első a *lánczhíd* kérdése volt.

Az ő politikai irányzatának egyik sarokelve egy oly főváros létesítése volt, a mely a magyar nemzetiségnek központja legyen. «Mert hogy a magyar — így ír később a Stadiumban — magyar szellemben és alkotmányos formákban, tenger bonyodalmai és ezer szétágazásai közt valaha is kifejthesse magát oly nemzeti magasságra, melyet nagyító üveg nélkül valósággal magasnak is lehessen nevezni, ha szíve, ha fővárosa nincs» — azt nem lehet felfogni sem. «Ezért minden garas, melyet honunk szívére fordítunk, előbb-utóbb, de elvégre bizonyosan többet fog gyümölcsözni nemzetünk és alkotmányunk valódi hasznára, mint a honunk bármily tájaira fordított forint, sőt tán még arany is.»

Ezen politikai gondolkodás vezeti későbbi működésében is. A pesti por és sár bántja s az a kép, melyet ezen művének előszavában ír le, rajzolván pesti Duna-parti lakása gyönyörű szépségeit portalan időben, s ugyanannak kellemetlenségeit, porvész időben, «kutyább helyet az Úr Isten még haragjában sem alkotott», nemcsak a mai Ferencz József-tér képének összehasonlítása az akkorival, de egyúttal Széchenyi öntudatos közlekedési politikájának emlékjele is.

Az ország fővárosának megteremtése, mely ő utána is egyik legbecsesebb delejtűje volt a magyar nemzeti politikának, főleg az ő közlekedési politikájának centralisalo irányzata volt. És e politika gyakorlati megvalósítása a lánczhíd sikeréhez volt csatolva.

Köztudomású ma már Széchenyi naplóból, hogy benne már 1821 január elején megfogalmazott a gondolat a lánczhíd megvalósítására. Egy jeges téli napon — így beszéli el — kompon kelvén át, némi életveszéllyel is a Dunán, élénk óhajtas támad benne a két ikerfővárosnak egy állandó híddal leendő összeköttetése iránt, s e cél elérésére kész volna feláldozni egy egész évi jövedelmét, tehát épen ugyanannyit, mint a minővel az Akadémiát alapította meg pár év multán, a mi nemcsak azt mutatja, hogy az anyagi és szellemi haladás igényei iránt egyforma melegséggel viseltetett, s hogy — mint későbbi élte folyamán ismételve hangoztatta — a pallérozottságnak és anyagi jólétnek egyformán emelését tartotta a magyar faj életfeladatának, hanem azt is, hogy már pályája kezdetén is teljesen meg voltak formálva céljai s azokat ritka megfontolással tűzte ki, és valóban úgy volt, — a mint maga mondja a *Kelet Népében* — «semmit sem tettem rögtönzésként, vagy pillanatnyi felhevülés következtében, de minden lépteim, minden tetteim egy előre kiszámított, messzeható tervnek szüleményei».

Ily előre kiszámított, messzeható terv szüleménye volt a budapesti lánczhíd. «Szava akkor épen nem hallatott», — írja ő maga később Nagy Pálhoz; de az ifjú huszárkapitány, ki már évekkal azelőtt, 1815-ben, gyári munkásokkal együtt naponta három órán át, mint maga mondja naplójában, folytonosan gyakorlatilag foglalkodott a műszaki részletekkel — kész tervezettel lépett a közpálya porondjára nemcsak a teendőik, hanem a cselekvési módozat programjára nézve is. Budapest megteremtésére volt egyik nélkülözhetetlen alap az állandó híd, Budapest egyesítése tette lehetővé és feltétlen szükségessé a közlekedési hálózat centralisatióját, e nélkül viszont lehetetlennek látszott előtte a magyar modern élet kifejtése és mindenekfelett az, a mi szívéen végcél gyanánt feküdt — a magyarság végleg megerősítése, az emberiség számára egy kiváló faj megtartása, felvirágoztatása.

Igaz, hogy a közvetlen impulsust — mint maga megvallja naplójában s Wesselényi Miklóshoz írott levelében — 1828 szept. 3-án gróf Sándor Mórictól kapott levele adta a munkálatok közvetlen megindításához, de az első lépést mégis,

«egy egyesület megalakítását mindazon nehézségek kinyomozására s meggyőzésére, melyek addig fővárosaink szorosb egybekapcsolását hátrálák», csak négy év múlva teszi meg, s Pest megye is — annyi idő kellett neki is (más közbejött akadályok (aldunai út, cholera stb.) mellett) a részletek teljes átgondolására — csak 1832 június 12-én pártolja a híd eszméjét, de ettől fogva, még a nagy árvíz idejét sem véve ki, lelke teljes melegével bele veti magát a küzdelembe, s utoljára is diadalt arat buzgalma, kitartása. Mert az, hogy erős segítő társakat kapott e küzdelem folytatására, s hogy kitűnő munkatársakat választott maga köré : ismét az ő csodálatos emberismeretének érdeme, a mely az angol «the right men in the right place» közmondás megvalósítását úgy Angliában, hova első ízben gróf Andrassy Györggyel utazott ez ügyben, mint idehaza, fényes sikerrel oldotta meg.

A módozatokat is alaposan megfontolta. Nem hazafias szabad megajánlást kér jelentésében ; az áldozatokat tartsa fenn a nemzet inkább oly tárgyakra, melyek «tisztán csak lelki dividendát nyújtanak, mint Játékszín, Ludoviceum, Museum, polytechnikai, festési, hangási stb. intézetek alkotására, a melyekre a bank-systéma közvetlen nem ér semmit, hanem ott már hazafiság, anyaföld-bálványozás kell.» Ezért javasolja a részvénytársasági formát, s mivel a befektetendő tőke kamatozására a régi hajóhíd eddigi évi jövédelme, átlag 40,000 forint, merőben elégtelen, csak úgy lehet hidat építeni, «ha azon mindenki, legkisebb kivétel nélkül is, vámot fog fizetni».

Ez volt a nagy szó, mely a *Hitel* elvi reformját tetté érlelte. Ismerjük a küzdelem részleteit, mely a vámmentesség vagy vámfizetés kérdésében folyt. Ismerjük Széchenyi elleneinek makacs küzdemét és Széchenyi ingerült harcsmódorát. Neki tényleg mindig volt valamely látszólag frivol vagy csak pénzileg gyakorlati teremtményével magasabb eszmebeli célzata — mondja egyik élettrója, — például a lánczhíddal a nemesi nem-fizetés elvének megtörése, a miért is Szepessy püspök mindig attól félt, hogy Széchenyi majd «mindenfelé az országban lánczhidakat építend, hogy adófizetésre szoktassa a nemest»; innen az ő nagy diadalérzete, melyet díszruhában való megjelenésével külsőleg is documentált, a mikor végül megszavazta-

tott a lánczhíd. De a diadal mégis az övé volt, s aligha volt erkölcsi diadal, melyet minden irányban oly becsületesen vívott volna ki vezérharczosa. Nem az anyagi gyanúsítást érttem, mely már e korban is fajunk átkaként kísérté nagyjainkat s melylyel ép oly nemesen, mint könnyen leszámolt, hanem a küzdelem elvi nehézségeit, a bástya letörését s az elvi diadal salaktalan fényét.

A háttér itt is a tragikum. A majdnem kész óriás mű befejezésének majdnem áldozata s az összerobbanó katastropha kétségbeesésének utolsó tanuja. Ott bukik el az az értelem, a hol végigkormányozta egy csodás küzdelem változatát, lábainál azon monumentummal, a mely aere perennius hirdeti alkotójának örök dicsőségét.

II.

A közutak terén Széchenyinek csak egyetlen gyakorlati munkája maradt reánk: de az igazán szintén méltó emléke nevének: a Széchenyi-út az Alduna mellett.

Erre is magasabb szempontok vezették. A Duna volt tulajdonképeni szerelme tárgya. «A folyóvizek közlekedését használni ki.» Azok a szavak, a melyekben leírja és igazolja II. József császár lelki állapotát a Canal du Midi megtekintésekor, a mely reá is oly mély benyomást gyakorolt, jövő irányát jellegzik. A Dunával kapcsolatos volt az aldunai zuhatagok szabályozási kísérleteivel együttesen a sziklarepesztésekkel kapcsolatos kisegítő-út megalkotása. Ismeretesek a küzdelmek, a melyeket ezen munkája keretében le kellett győzni. A diplomatiai nehézségek, melyeket a török basával való ügyes elbánással később a bécsi cselszövények egyszerű ignorálásával került meg, a pénzakadályok, a melyeken mégis keresztülküzdötte nagynehezen feladatát, a háta megett felkerekedő burocrata, majd tisztán magyarelleses czélzatok, melyeket majd Metternich, majd a nádor közvetlen segélyével hárított el, vagy legalább enyhített és végül itt is az eredmény: a gyönyörű munka s végül is mind a kormány, mind a rendek egyértelmű elismerése.

Sokkal fontosabb és a hazai közlekedésügyi politikára nézve még mélyebb nyomokat hagyó gr. Széchenyi István

közuti politikája. Ő nem volt az első nagyjaink között, a ki különös figyelmét fordítja az útrendszerre. Nemcsak Berzeviczy Gergely irányította már a közérdeklődést utaink állapotára, de az 1790—91-iki örök emlékezetű országgyűlés is, mely a közgazdasági ügyek tárgyalására, különösen gyakorlati és gyorsan megvalósítható czélokból, külön küldöttséget bízott meg. A napoleoni háborúk s az azután bekövetkezett pénzügyi és alkotmányügyi zavarok miatt a kész munkálat tárgyalása alá nem kerül. Az utak abban a szomorú állapotban maradtak, a hogy Gaál Jenő adatai festik le. Csopcy László és Kuppis József említ egy adatot, hogy Erdélyben rossz időjárásban «a legkönnyebb szekérbe is 6—8 ökröt kellett befogni». Hát még az Alföldön! Maga Széchenyi írja Nagy Pálnak (idézve Bagyó János művében: *Gróf Széchenyi István közlekedésügyi reformja és tevékenysége*), hogy azért nem mehet el az 1830. febr. 8-iki soproni kerületi ülésre, mivel egészségét nem akarja a rossz utak szeszéiyére bízni. Ha Bécs közelében is ilyen volt a helyzet, mennyivel inkább állott ez kelet felé, kivált a kótól távol.

Ezzel magyarázható meg, hogy Széchenyi alapeszméje a közutak terén sokkal kevesebb ellenzést keltett maga ellen, mint gondolni lehetett volna. A mikor pedig a hídvám elve diadalra jutott, valóságosan önkényt kezdett hódolni az ország értelmisége — első sorban a nemesség — a Stádiumban részletesen kifejtett azon gondolatnak, hogy az utak építése és fenntartásának költségeihez járuljon hozzá a nemesség is, és azon ezt kiegészítő elvnek, hogy az utak kérdése központosítottassék.

A megyék egymásután hoztak határozatokat, a megyék fokozatosan közelebb és közelebb jártak a Széchenyi felfogásához s bár még az 1843/4-iki törvényhozás a korábbi rendszer alapján állott az utak kezelése tárgyában s az utak adminisztrációja kivétel nélkül még mindig a megyék kezelése alatt maradt, a központosítás, sőt a közteherviselés eszméje fokozatosan haladt előre. Somogy, Szabolcs és Borsod megyék az elvre nézve kedvező határozatokat hoztak, sőt Borsod megye követi utasításába is belevette, hogy az útiköltségeket aránylagosan a nemesség is viselje.

A közlekedési ügyek központi, állami kezelésének kérdése azonban tényleg csak akkor dőlt el, a mikor — első sorban politikai okokból — Metternich és Apponyi kormánya elhatározta, hogy külön szakosztályt létesít számára a közlekedésügy intézésére. A mily csapás volt a hivatalbalépés Széchenyi népszerűségére, ép oly nagy előny volt a hazai közlekedésügyre. Széchenyi közgazdasági és közlekedési politikájának legszebb gyümölcseit e pár évi hivatalos működése érlelte meg s midőn annak eredményeül az aura popularis ismét hozzá kezdett fordulni, ismét a politikai szenvedélyek kitört vihara volt az, a mi megzavarta nemcsak az ő zaklatott lelkének visszatérő nyugalalmát, hanem egyúttal az ország biztos haladását a megkezdett irányban.

Javaslatát már akkor tétetett közzé, mikor e tekintetben megérték az általa vetett magvak. «A fődolog előttem — így ír Eötvös 1848 jan. 16-án Széchenyihez — a közlekedési eszközök s azok igazgatásának törvényes megállapítása. Ez utóbbi valóban alkotmányos életünk első jelensége s mint olyan, minden lehető sérelmek és postulatumnoknál fontosabb.»

Meg kell jegyezni itt, hogy a kőutak kérdése nem tartozott Széchenyi hivatalos működése körébe s így azoknak felvétele javaslatába pusztán egyéni iniciatívája volt, a mire különben kifejezetten fel is volt hatalmazva.

Ezek a javaslatok valóban meg is feleltek a kor szellemének már akkor, és csak Széchenyi bámulatos előrelátását igazolta, ha ő az irányokat jóelőre kitűzte s már jóval előbb gyakorlatba vette. Hiszen javaslata voltaképen közlekedésügyi felelős ministert jelentett a közlekedések igazgatója szerepében. A kőutak kezelése szempontjából az előtte ismeretes angol és francia rendszer közt teljes határozottsággal kezdettől fogva a francia rendszert választotta, ellenére az angol fejlődésnek többek közt az úthálózat fejlődésének történetében is a magyarral párhuzamos irányára. Nálunk a városi utak az angol turnpike-road, az országutak, az angol Kingswayk, csattanósan egyöntetű fejlődése ellenére Széchenyi sas szeme rögtön felismerte a további fejlődés lehetetlen voltát a localpatriotismusba fuló helyi érdekeltségi szűk látkörben s mindennek felett a Pató-Pál-i élehetetlenségben, a melylyel csak centralis actió

képes megbirkózni. Ezért ajánlotta oly határozottan a még ma is bevált rendszert, mely az állami és helyi érdekeltségi utak közt von teljes különbséget a francia minta szerint, az előbbieknél egész költségét a (közmunka némi hozzájárulásán kívül) és kezelését az államra bízva, az utóbbiaknál csak az ellenőrzés jogát tartva fenn. «Ezen rendezés lehetővé teszi, hogy minden hatóságban és pedig a közérő arányában minden évben haladjon az útépités, a háziadónak nevezetes rovata elenyészszék s az országutak rögtön szigorú felügyelet alá kerüljenek, jól fenntartassanak s igazíttassanak.» Az akkori viszonyok kezdetlegessége nyer csupán kifejezést a javaslat azon pénzügyi részében, mely a felvenni javasolt 100 millió forint kölcsönből tíz éven át évi 1.200,000 forintot, összesen 12 milliót elégnek vél e célra, melyből közel 4000 kilométer, 526 mérföld állami kőút volna építendő; de a vonalak megjelölés a vezérelvek felállítása annyira világos és tiszta, hogy majdnem változatlanul szállott le napjainkig örökség gyanánt. -

Az egyes vonalak kijelölése tekintetében is követi a javaslat Széchenyi korábbi vezérelveit a nemzetiség és központosítás tárgyában. Ez elvek:

1. Hogy az ország külön fajú népei mindinkább egymással, nem külön egymás között hozassanak kapcsolatba.

2. A legtöbb útvonal kiegészítője legyen a központból kimenő sugárnak, mely minden életet, tevékenységet és ipart feléje vonjon.

3. A természetlenebb hegyvidék kapcsolatba jöjjön a termékeny hegyvidékekkel.

Egy tekintet a Tisza Lajos idejében 1873-ban összeállított közlekedési térképre, sőt Magyarország mai közlekedési térképére, feltétlenül igazolja a vezérelvek szükségszerű figyelembe vételét. Ektérések csakis a megváltozott viszonyok folytán jöttek létre, de az elvek változatlanok. Széchenyi genieje már pályája kezdetén inaugurálta azt a közlekedési politikát a közutak terén is, a melyet a magyar állam és a magyar faj imminens érdekeiben feltétlenül kellett és kell jövőben is követnünk.

III.

A harmadik csoport a víziút. Széchenyi pályájának kezdetén a Duna, delelőjén a Tisza volt kedvencz eszméje. A csatornák csak átmenőleg, a Balaton csak mellékesen.

Már pályája kezdetén így jelöli meg programját: «Hazámfiait, a magyarokat regenerálni és a Dunát föleleveníteni! Ez életembe fog kerülni. Hagyján, szebben nem vesztethném el azt.» De mások is észlelték, sőt ki is gúnyolták ezt az előszeretétét. Metternich egyszer úgy nyilatkozott róla: Széchenyi azt hiszi, ő találta fel a Dunát.

Talán nem is volt ez a megjegyzés egészen gúny. Ma már bizonyára panegyris. 1830 jun. 24-én indul első dunai útjára, s attól fogva sok utat tesz az addig csaknem teljesen elhagyott folyón. Mint már részleteztük, palliativ gyógyszerül megépíti a Széchenyi-utat és arra, mint szintén a legsürgősebb szabályozási munkákra, a rendelkezésére bocsátott összesen félmillió forintból óriási eredményeket ér el, a melyek tekintetében a rendek is, a nádor is nagy köszönetekkel halmozzák el. Ő előtte csak a cél lebeg. Magyarország közlekedésére kihasználni, az ő kedvencz kifejezése szerint «utilizálni» nemcsak az embereket, a kormányt, a nádort, Metternichet és a rendeket, de magát a Dunát is. Köztudomású, mint szerzi az összeköttetéseket, hogyan tárgyal diplomatákkal, a török kormányval, a szerb-fejedelemmel a dunai hajózás tárgyában; hogy járja sorra ismerőseit, barátait, a külföldi bankárokat, sőt az udvarokat is aláírásokat szerezni a gőzhajózási társaság részvényeire, mint segít annak minden bajában, mint áll támogatására tanácscsal, segítséggel, sőt gyakran anyagilag is; mint erőszakolja ki messzelátó szemmel az óbudai hajógyárat, mint válik a gőzhajózás fanatikus mentorává.

Igaz, hogy ő csak segítette megalapítani a Dunagőzhajótársaságot, s nem vett tevőlegesen hivatalos részt a társaság megalakításában; ezt a viszonyok így hozták magokkal, de viszont felismerte a vállalat nagy fontosságát a magyar közlekedési politikában, s nemcsak meleg támogatója volt annak gyakran kritikus viszonyai közt, hanem gyakran hatékonyan figyelmeztette beállott kötelezettségeire is az ország

inánt. Egy oldalról épen ezen vállalat megerősödése érdekében útját állotta gróf Károlyi György és Andrews tevének az első magyar gőzhajózási társaság létesítésével 1840-ben, melyet azután ismételve, s végül sikeresen is segített létrehozni a bécsi vállalat azon makacssága, melyet a magyar érdekekkel szemben állandóan tanúsított; más oldalról ismételve sürgette az újpesti kikötő megépítését, a melyek ugyanczen szűk látókörű pesti nagyságok ellenzésén szenvedtek hajótörést, a kik a Lánchíd körül is annyi késedelem okozóivá váltak.

Lipthay Sándor írja le *Széchenyi műszaki alkotásairól* szóló tanulmányában, hogy Széchenyi már 1841-ben kifejtette az igazgatóságnak azt az anomáliát, hogy az ügyek tényleges súlypontja Budapesten, az igazgatóság ellenben Bécsben van és figyelmezteti, hogy ebből oly »egyoldalúságok» fognak keletkezni, a melyek a társulatot tönkre tehetik. A társulat igazgatósága azonban nem vette szívesen az efféle figyelmeztetéseket és mindinkább szabadúlni törekedett Széchenyi befolyásától.

1848-ban Széchenyi, már mint közlekedési minister, egyenesen kijelenti a társulat ügyvivő igazgatójának, hogy a gőzhajó vállalatra kedvezőtlenül ható körülményeket csak azzal lehetne mellőzni, ha az igazgatóság központját Pestre áttennék, vagy ha ezt a közönségnek legalább közeli kilátásba helyeznék; mert csak ezzel lehetne a közönség elienszenvét eloszlatni és annak következményeit elhárítani. Köztudomású, hogy Széchenyi ez irányú intése sem talált a vállalat bécsi igazgatóságánál meghallgatásra; sőt később még akkor is, mikor többek közt évtizedek múlva e sorok írója is sürgette a megegyezés lehetőségének legutolsó napjaiban ez áron az akkor még lehetséges megegyezést a magyar érdekekkel, a társaság makacsságán hajótörést szenvedett ezen méltányos és természetes óhaj, s Széchenyi alkotásával szemben a magyar állam mégis kénytelen volt a különálló magyar gőzhajó-társaság eszméjére térni vissza.

A késő jövő hozta meg részben, s fogja meghozni a jövőben bizonyára teljes egészében a Dunai hajóútnak végleges rendezését. A párisi, majd a berlini szerződés valósította meg, s a magyar közép-dunai és Vaskapu szabályozás váltotta tényekké,

a most folyó nagy háború eredményei fogják valószínűleg véglegessé tenni Széchenyi dunai terveit, a melyeknek első kitűzése, propagálása és az adott körülmények közt részben megvalósítása elváihatlanul az ő nevéhez van fűzve.

Egészen ahhoz csatlakozik a Tisza-szabályozás is. Itt Széchenyit még érzelmi motivumok is vezették. Az *Eszmetöredékek*ben ezt írja: «A Tisza völgyének mindenekelőtti tekintetbevételét bennem más sürgette. S ugyanis: nyilvános életemnek, s minden politikai működésemnek alphája s legmélyebb talpköve soha nem volt egyéb és soha nem lesz más, mint azon nemzetiség kifejtésének és nemesbítésének minden tehetségem szerinti előmozdítása, melynek körében világot látnom rendelt a végzés. Hogy lehetett volna tehát új hatáskörömben bármily előbbi gondolatom, mint a Tiszavölgy, melyben legtöbb és legeredetibb magyar lakik, s mely napról-napra inkább közelít végpusztuláshoz.» Ez a nagy munka első sorban és kimondottan nem közlekedési, hanem vízmentesítési célokat szolgált és szolgál még ma is. Széchenyi szemei előtt azonban a kérdés közlekedési oldala is világosan állott, sőt a mikor 1846 aug. 3-án a debreczeni nagygyűlésen gróf Andrássy Gyula egy tiszai gőzhajó-társulat alakítását indítványozta, azt Széchenyi is melegen felkarolta, természetesen oly értelemben hogy azzal a már fennálló társaság dunai érdekei csorbát ne szenvedjenek. Ez vezette őt gőzhajó útjában fel a felső Tiszán, a hol útja valóságos diadalmenetté vált, s a legmagyarabb vidék őszinte lelkesedéssel üdvölte a segítségére siető legnagyobb magyart. A nagy mű első fele hosszú évtizedek lefolyása alatt, de azokon a nyomokon haladva ért különösen meglepő eredményeket, a melyeket Széchenyi tűzött ki két röpiratában, s az általa biztos kézzel kitűzött irányokban.

Javaslatai ma is útmutatók és irányadók. Az ármentesítési költségek ma már vízjogi törvényeink értelmében — úgy mint korábban a nádori utasítás elvei szerint, — haszonaránylag viselendők; az érdekeltség autonóm és helyi társaságokra oszlik, a teherfelosztás az árterfelesztés értelmében kötelező, az államtól csak a kölcsönök megszerzésénél kéretik segítség; míg a hajózás érdekéből teendő minden kiadás állami feladat. A Javaslát szerint is a Duna szabályozását

teljes erővel kell folytatni; a Tisza folyó rövidítése s medrének sok helyeken kitakarítása szintén állami feladat, miután a folyót a tett gőzhajózási kísérletek után Európa egyik hajózásra legalkalmasabb folyójának tarthatjuk.» Szóval itt is az egész vonalon kezdettől fogva kitűzött eszméi teljesebben be.

A csatornák tárgyában korábbi nézeteit újabb csatornák kiépítése iránt megváltoztatta. A vasut építése olcsóbb és így azt célirányosabbnak tartja. A Béga- és Ferencz-csatornákra nézve azoknak tágítását és rendezését, valamint állami megszervezését javasolja, mint szintén javasolja a Sió-csatorna rendezését és szállításra alkalmassá tételét. A Balatonon pedig a gőzhajó-társaságot megalakítja, sőt a járatokat még ő maga megindítja.

Mint ezekből látható, keze, esze és szelleme mindenütt ott van és tevékeny. Az egész mozgalomnak mindenütt lelke. Részletek gyakran történtek óhaja ellen is, de az egésznek irányítása, vezetése, politikája az ő legközvetlenebb működése, a melyért a gáncsokat készségesen eltúrte, s a dicsőség feltételül az ő nevéhez fűződik.

Sajnálatos, hogy a vizi-utak terén, — épen azon vasuti láz következtében, melytől Széchenyi sem volt képes teljesen izolálni magát, — működése utolsó éveitől kezdve több mint félszázados megállás következett be. Az ármentesítések terén folytatott és részben sikerrel befejezett munkákat leszámítva, a vizek rendezésének nagy ügye, sőt ezzel kapcsolatosan a Széchenyi által is oly nyomatékosan hangsúlyozott Fiumei kikötő ügye is pihent. Részben megmagyarázható ez épen Széchenyi politikájának erősen, sőt első sorban nemzeti irányából, mely természetesen ellentétes volt az absolutismus politikai érdekével, s nem kevésbé a más irányba fordult közvélemény változásával. Azt a körülményt azonban, hogy épen napjainkban egyes élesszemű és kitartó buzgóságú szakembereink agitálására, főleg a nagy világesemények behatása alatt, a hazai közvélemény is nagyobb súlyt kezd tulajdonítani vizi utainknak, s egész Közép-Európa közvéleménye feszült szemmel néz Dunánkra, valóban úgy tekinthetjük, mint önkénytelen hódolatot Széchenyi halhatatlan szellemének.

IV.

Csak a vasuti politika van még hátra a közlekedési politika tágas mezejéről, hogy Széchenyi egész működéséről áttetsző képet nyújtsunk.

«A vasúthálózat megállapítása alkalmával — így mondja maga, — én sohasem láttam várost, falut, megyét, legkisebb provinciális érdeket, hanem mindig csak hazát.» Ez volt Széchenyi programja és kiindulási pontja a vasuti politikában is.

E tekintetben aztán az ő szempontjai szerint vezető a faji politika. Összekapcsol két nagy érdeket, a forgalom és a birtokpolitika érdekeit. Egy oldalról fél attól, hogy a nemzetiségek magok közt érintkezzenek kizárólag, s nem egymással s még inkább a magyar központtal; más oldalról mély borzalommal tölti el annak a lehetőségnek a meggondolása, a mire ismételve kitér korábbi műveiben is, hogy a közlekedés nélküli vidékek birtokait olcsó pénzen megvásárolva a nem-magyar elem, a közlekedést az létesítse, s ekkor a magyar már csak zsellér lesz hazájában.

Ennek meggondolása vezeti arra a meggyőződésre, hogy a vitelberek szabályozását utolsó részletekig az ország folyvást kezében tartsa s az iparfejlődés igényei szerint eszközölje azt. A bekövetkező események igazolták ezen felfogás helyességét, mely őt, ép úgy, mint nagy ellenfelét, Kossuthot, az államvasuti rendszer táborába vezette. Hogy még ily rendszer praedomináns volta mellett is különös figyelmet kell fordítanunk közlekedési vállalataink tarifa-politikájára: a későbbi fejlődés, sőt napjaink eseményei is fényesen igazolják.

Ezen felfogásának természetes következménye volt az, hogy minden kereskedelmi mozgást az ország központjához kell vonnunk: ez egészen magától érthető volna. Tényleg ez irányban már korábban, 1790 óta, az ország központjából kiinduló közlekedési hálózat volt a magyar politika kiindulási pontja; ugyanaz volt kimondottan vasuti programja az 1836: XXV. törvényezikben. Úgy, hogy ezen elv tekintetében nem is volt a magyar vasuti politikában eltérés. Gyakorlatilag csupán Fiume esete tett kivételt, a hol az elvre

nézve, hogy Fiume a másik iránypont Pesten kívül, szintén egyetértett mindenki, csak ezen irány megvalósításánál váltak el a vélemények a vasuti politika terén.

Széchenyi állásfoglalását az első vasutnál ismeri a történelem. Az okok, a melyek őt Sina tervének pártolóihoz csatolták a Duna-jobbparti Ullman-féle tervszel szemben, bőven meg voltak vitatva, s mindkét oldalon teljes részletességgel feltárva. Annál feltűnőbb, hogy 1848-iki javaslatában már ő is állást foglalt a Duna-jobbparti vonal mellett, mert hiszen nyilvánvalóvá lett, hogy a balparti tervezet első sorban nehezebben létesíthető, nem is abszolút biztos kezekben volt és azon felül a vele — legalább belső vonatkozásban, — összefüggésbe került Lánchíd-kérdés minden eshetőség körén kívül már ekkor biztosítva volt. Széchenyi sohasem ejtette el azonban ezen vonalat, csak a sürgősség és az anyagi eszközök korlátosságának tudata vettette le vele már ekkor napirendről.

A második kérdés a pest—fiumei vagy a vukovár—fiumei vasut között levő választás volt. Széchenyi képviselte az elsőt, Kossuth az utóbbit. Ma már ezen kérdés actái le vannak zárva a történelem előtt. Az Ujhelyi Géza által összegyűjtött adatok *A vukovár—fiumei vasút történetében* nézetem szerint teljesen tisztázzák ezt a kérdést, s nincs részlet, a melyet Széchenyinek teljesen közkézen forgó gondolatai, naplói, levelei és beszédei a másik oldalról is teljesen világosságba ne helyeznének. Úgy gondolom, e kérdésnél nem lehet Széchenyit az elfogultság vádja alól felmenteni; szenvedélye legalább is messzebb ragadta, mint Kossuthot, kit legfelebb Wesselényihez e tárgyban intézett levele egyes kitételeiért lehet hibáztatni. Széchenyi és Kossuth közt a *Kelet népe* óta dúló viszály, melynek politikai tendenciái egészen világosak voltak, s hol Széchenyit egészen megdöbbenő részletekig igazolták az események, természetes háttere a küzdelemnek a vasuti téren is, s így lélektanilag Széchenyi igazoltabb, mint Kossuth, szenvedélyes hangja menthetőbb; de azért aligha lehetne igazoltnak találni akár Széchenyi kifakadásait, akár követői közül Kovács Lajosnak, sőt magának Kemény Zsigmondnak súlyosan hangsúlyozott azon vádját, hogy a vukovár—fiumei vasut elejtése, a mely kérdésben feltétlenül Széchenyinek

adott igazat még az akkori közvélemény is, Kossuth hatalma tetőpontján is, lett volna a mélyreható va-banque játéknak igazi oka, melyre a magyar közélet rávetette magát. Az igazság az, hogy kereshetni az események vezetésének indító egyik forrását Kossuthnál a vukovár—fiumei vasúthoz kötött szellemi és anyagi reményeinek váratlan és hirtelen elvesztésében is, a mely ösztökélhette őt nagyobb kérdések felvetésére. De *interius non iudicæ prætor*. Az azonban egészen világos, hogy Kossuth az előzmények szerint minden valószínűség szerint épúgy cselekedett volna ezen kritikus napokban, sőt lélektanilag és politikailag úgy is kellett volna cselekednie, mint a hogy cselekedett akkor is, ha a vukovár—fiumei kérdés sohasem is vettetett volna fel. Széchenyi mély erkölcsi és politikai belátásának mindenesetre dicsőségére válik, hogy legintimebb környezete egybehangzó tanúsága szerint is, sem a vukovár—fiumei kérdést soha sem érintette döblingi magánya 12 hosszú éve alatt, sem Kossuthról, akkor még szintén élő nagy ellenfeléről, soha elítélő szó nem hagyta el ajkát. Úgy tudjuk ezt Kossuthról is. A vihar elmúlt, a tél szomorú fagya elögyűjtésre ösztönözte a hazafiakat, egyiket künt kutatni a küzdelem folytatásának lehetőségét a harcztéren, a másikat bent, élő sírboltjában, megvívni a *Blick* nagy szellemi harczát a haza elnyomói ellen.

Az objectiv vasuti politikai igazság azonban késztet bevallani, hogy Kossuth álláspontja nem volt annyira tarthatatlan, mint Széchenyi vitatta. A budapest—fiumei vasút nagyon hosszú történeten ment át, míg vasútpolitikai céljaira alkalmas lett a magyar közgazdaságnak. Szembeötlő volt az a veszedelem, a melybe belerohant, hogy t. i. elsősorban is nem Budapestnek és Fiuménak, hanem Bécsnek és Triesztnak összeköttetésére szolgált. Addig, míg a károlyváros—fiumei vonalrész ki nem épült, sőt mindaddig, míg a teljesen független irány a budapesti vasút kiépítésével, majd állami megváltásával nem volt biztosítva, csak nagyon is lágymeleg szolgálatot tett Fiuménak az egyenlő díjszabás elve alapján a két kikötő közt levő óriás különbség mellett. Ezzel szemben a vukovári kiindulási pont teljesen összeesett az akkori magyar kivitel érdekeivel, a tervezett egész vonal hossza kizárólag Fiume érdekeivel lett volna

azonos s az összes magyar gabonakivitelt Fiumében központosította volna.

Hogy ezzel szemben mégis Széchenyi tervezete találatott a helyzetnek megfelelőbbnek: azt elsősorban is biztosította pénzügyileg a nagyobb forgalom lehetősége, mert Vukovár csak a folyón szállításokra s akkor is csak a hajózási idényre számolhatott, másnemű szállítása azonban Pesttel szemben figyelembe sem volt vehető; mindenekfelett pedig az, hogy számba kellett venni Széchenyi szerint «azon — tán soha sem mellőzhető — kötelességet, mit tőlünk nemzetiségünk követel», el nem feledését annak, «hogy ama vonal az első tervezetben hazánk legtávolabbi határainál, az utolsóban a kapcsolt részen vonul egészen át, a nélkül, hogy egyetlen magyar falucskát érintene». Széchenyi teljesen igazolt vasúti politikájának alphája volt a nemzetiségi politika és a központosítás. E két vezérelvet a pontnál sem adhatta fel. Borzadva kell rágondolnunk a következőknek, ha a 48-as események e vasutat a Kossuth terve szerint találják kiépítve; míg más oldalról a mai hálózat teljes kiépített voltában is igazolja épen ezen vonalra nézve, hogy üzletileg nem felelt meg feladatának, míg politikai zavaroknak igen is lehetett s volt is nem egyszer forrása.

Ezen két vonalat nem tekintve Széchenyi tervezete változatlanul maradt és fogadtatott el a közvélemény által, sőt tényleg már az 1836-iki törvény által decretált hálózatnak csak részleges beváltásául szolgált.

Vasúti politikájának vezérelveit maga sorolja fel tartaléktalan nyíltsággal javaslatában. Vezérfonatul azt állítja fel, hogy 1. hiba volna a közlekedési fővonalakon az összeköttetést hazánkban is oly módon kezdeni, mint másutt és kútakról térni át vaspályákra; a tényleges viszonyok a megfordított sorrendet ajánlják; 2. tekintettel kell lenni a hajózható folyókra; 3. a vonalakat nyílegyenesen kell vezetni és 4. lehetőleg gazdálkodni a pénzzel. Ezért javasol egy fővonalat Pozsonyon át nyugatra; egy másikat Kanizsán át Fiuméra; harmadikat keletre Aradig; és végre a negyediket északra Kassáig. Ezen összesen 173 mérföld elsőrendű vasút mellett javasol még mellékvasutakat az erdélyi forgalom érdekében annak idején, Szatmártól Kolozsváron át, kiterjesztőleg Szolnoktól Szatmárig,

Mohácstól a fumei vasútig a Kossuth-féle tervezet duna—fumei vonala compensatiójául, Soprontól Kanizsáig a túladunaiak érdekében és Czeglédtől Szegedig; továbbá szárnyvonalakat Aradtól Temesvárig, Debreczentől Nagyváradig, Miskolcztól Tokajig és Szegedről Szolnokig. Így az összes vonalak hossza 250 mérföld s ennek építési költsége 80 millió forint.

Hogy hol állunk ezen hálózattól ma és a ráfordított költségektől: azt elég odavetni. Kétségbe nem vonható tény azonban, hogy még a mellék- és szárnyvonalak tervezete is kétségkívül megfelelt az ország akkori szükségleteinek. Sőt még ma is az teszi vasúti politikánk gerinczét. Csak egyes pontokon térünk el tőle s azok közt is, — például a keleti irányban, hol nem a Szamos és Maros természetes völgyein igyekeztünk Erdélybe, hanem erős vízválasztókon át, — nem egy van, a hol kénytelenek volnánk teljes ószinteséggel elismerni tévedésünket. A Széchenyi tervei, mind a vonalak kijelölésében, mind a vasúti politika egész mezején, a központosítás, nemzetiségi szempontok figyelembe vétele, az állami kezelés, a viteldíjszabás joga s a többi közlekedési eszközök csoportosítása körül teljesen megfeleltek akkor es megfelelnek ma is a magyar politika követelményeinek.

Talán e téren volt legkevésbbé eredeti Széchenyi, mert nyomokat hagyott elméjén Liszt Frigyes befolyása s az előzmények más irányt szabtak magokban a törvényes intézkedésekben is, úgy, hogy ez irányban az ő működése inkább csak a sorrend felállítására szorítkozott: de az világos, hogy az egész áttekintés államférfíui belátását és a részletek mesteri ismeretét mutatja itt is.

* * *

Érdekes volna megvizsgálni az eredményeket, a mint azok Széchenyi közlekedési politikája folytán ma állanak előttünk. Mert hiszen Széchenyi egész szelleme semmi téren sem szűnt meg a döblingi élő sírboltban, sem a czeni koporsóban. Itt él közöttünk, itt munkálkodik bennünk és általunk is. Akarva vagy öntudatlanul munkatársai vagyunk eszméinek, folytatjuk az ő irányítását. Kavaroghatnak felettünk a sors viszáljai,

viharok és napfény : az általa megkezdett munka folyik most már szakadatlan.

Közlekedési politikája úgy él, úgy működik, mint — merem állítani, — senki másé 70 esztendő multán széles e világon. Nincs ember, a ki oly biztos kézzel és oly szabotossággal, a részletek oly ismeretével s a jövő feladatainak oly intuitioszerű biztosságával jelölte volna meg a nemzeti teendőik egész sorozatát, mint ő és nincs senki tudtommal a politikai vezetőelmék között oly szerencsés kezű, a kinek a részletek kitűzésével oly messze jövőre sikerült volna alkotásainak életképességet, eszméinek diadalt biztosítani.

Lánczhídja ott áll ma is és bár több híd épült az általa proponált egyesült főváros Dunáján, ma sem felesleges, ma is megvan hivatása is, életereje is azt teljesíteni. Nekünk a mellett élő emlékjele az általános teherviselés elvi diadalának s anyagi helyzetünk ettől függő megváltozásának.

Közúti politikája teljes diadalt aratott. Vezérelvei benne vannak törvénykönyvünkben és öntudatunkban. Közúti gyakorlatunk ma is az, a mit ő javasolt. Közúti hálózatunk ma már óriás mértékben túlhaladja az ő legvérmesebb számítását. Az adózó két garas és a Javaslat szerény számításai helyett ma Fellner értékelése szerint 900 millió koronát meghaladó érték fekszik közutainkban és hídjainkban, a primitív állapotok fokozatosan engednek tért a modernebb viszonyok keretének, — az ázsiai pusztaság fokozatosan változik át culturországgá ; a kereskedelem mindenütt megjelent, az értékesítés lehetséges, az ország minden zuga gyors összeköttetésben van a fővárossal s ez a központi ideg csodálatos erővel működik, úgy, hogy gyakran inkább túlságosan erősnek, semmint erőtlennek tartjuk kihatását.

Hajózási politikája éppen napjainkban üli új renaissanceának diadalát. Hajóink nem ösmeretlenek az oceánokon s Kvassay Jenő fontos jelentése szerint ma 4022, sőt 4222 kilométer hajózható folyóink hossza, melyből normális vízállás mellett két méter mélyen járó hajózás már ma 2646 km. hosszúságban űzhető. A Vaskapu egész vonalán megnyílt, külforgalmi viszonyainkban már ma is nagy szerepet játszik s minden irányban megtétett minden kezdemény e pompás vízi út teljes kihasználá-

sára, Széchenyi álmainak teljes megvalósítására. A legutolsó évek nagy politikai zavarai talán biztosítani fogják a Duna politikai kérdéseinek végleges rendezését s egyúttal nyugat felé és a már régebben tervezett csatorna-összeköttetéseket a Visztula, Odera és Rajnával, a mi jelentené szabad utunkat nemcsak kelet, hanem nyugat felé is, azon a nagy folyamon, a melyből közel 1000 km. esik hazánkra s melynek csak Magyarországon vannak hajózható mellékfolyói, több mint 3000 km. hosszban. Közel 350 millió koronás eddigi s az 1908: XLIX. t.-cz. által megszavazott további 192 millión kívül kiadásaink igazságos megtérülése s egyúttal Széchenyi reményeinek megvalósítása lesz ez. A csatorna-hálózat ügye nem ment ugyan előre, de tengeri kikötőnk versenyképessége megállapítottatott s a Duna és Tisza mentén az ármentesítési nagy munka 6 1/2 millió hold mentesítésével, 400 millió költséggel nagyjában befejeztetett.

Vasúti politikája is teljes diadalt aratott. Két ízben vétett az revisió alá: egy ízben újonnan tárgyalatott az Országos Magyar Gazdasági Egyesület útján, 1862-ben, de főleg az alföldi vasút építése céljából, majd az újonnan alakult magyar ministerium által 1867-ben, de ez utóbbi is kizárólag a pótlásokra terjeszkedik ki. Az általános elveket politikai inventarium gyanánt vette át nemcsak gróf Mikó Imre, hanem későbbi utódai és a törvényhozás is. Pedig a magyar vasúti hálózatba fektetett tőke egész összege ma a Széchenyi által tervezett 80 millió forint helyett közel 4 1/2 milliárd koronát képvisel!

Sőt *egész közlekedési rendszerének* revisiója is teljes diadalát hirdeti Széchenyi eszméinek. A magyar országos közlekedési eszközök hálózata tárgyában 1873-ban gróf Tisza Lajos által bemutatott jelentés csak kiegészítője az 1848-iki javaslat közúti, vízi és vasúti hálózatának és nem correcturája.

Az országos magyar gazdasági egyesület 1880-iki nagy tanácskozmányának közlekedési jelentése pedig épen gróf Desseffy Auréltól és sorok írójától a kezelés és itarifa kérdésekben világosan kifejezetten tér vissza Széchenyi Javaslatahoz, nemzetiségi és közgazdasági szempontokból sürgetvén a

Tisza-vidéki vonal államosítását, a 'dunai gőzhajózás erélyes ellenőrzését s a tarifa-kérdéseknek azon elvi megoldását, a melyre mindre már Széchenyi utalt. Így vált lehetővé, hogy a közlekedésügy, melyet illetékes szakemberek még 1867-ben lehetetlennek tartottak magyarul csak kezelni is, ma már valóban csontjából való csontjává és véreből való vérévé vált a magyar közgazdaságnak s egyik legerősebb bástyájává a magyarságnak.

Mindenütt, minden viszonylatban Széchenyi szellemének hagyatéka és visszasugárzása!

Tegyük le azért a hazai közlekedési politika hálaadóját emlékének. Hadd lássuk az embert, a ki szenvedett, mint senki más, honáért igaz szerelmében. Sokszor volt igaztalan is kortársai iránt. «A vágy, hogy Magyarországot felemeljem s a gyűlölet a fennálló régi rossz iránt, sokszor igazságtalanná tett s hazámat szerfölött becsmérlem, keveset dicsérem» — írja a *Hitel*-ben. — Nem az emberi anyag, vér és szív volt különböző kortársaitól, de a kultúrok. «Esze, — ő maga mondja — nem jár oly egyenlőn, mint kicsiny genovai zsebóránk; politikája nem oly tiszta és hibátlan, mint egy csinos madrigál.» De szíve együtt dobog, agya együtt lüktet a magyarral. Mikor együtt örül s mikor együtt sír vele, ép oly megható, mint mikor magára marad, az önvád fullánkjaival tépi, átkozza szívét, agyát, életét. Valami rettenetesen megható van e képben. «Eszéből — mondja ragyogó essayjében róla Kemény Zsigmond — cyliciumot vont szíve körül s vad kéjjel nézte rajta a vércseppeket.» Egy teremő elme, a ki magára veszi egy nemzet megteremtését és célzt érve, magára veszi a nemzet bukásának egész terhét is. Összeroskad alatta s bekövetkezik a rettenetes katastropha... Ecce homo!

De nekünk adatott nézni távolabb időkbe is. A czeni sírbolt nem vége Széchenyi életének. Műve kikél a koporsóból és eget kér. Itt van közöttünk. Nemcsak az ő közlekedési műveiben, nemcsak az óriás tevékenységben, a hol az angol költő szerint is «unaided and single» oldotta meg a kor legnagyobb anyagi feladatait, hanem azon nagy erkölcsi és szellemi kérdések küzdelmeiben is, a honnan, hogy csak párt említsek, a selyemtenyészés, lóverseny, gazdasági egyesület, kaszinó, aka-

démia, a magyar faj tisztán körülírt nemzeti politikája mind vezért kapott őbenne. Biztos, céltudatos és sikeres vezért. Ha van ember, a ki megérdemelte az utókor háláját s a kegyetes elismerésnek azt a glóriás koronáját, a melyet egy dicsötelen haláltól megmentett — Istennek hála! most már minden irányban megerősödött — nemzet emléke előtt leborulva mond, áldva a sorsot, mely őt nekünk adta, az Széchenyi István bizonyára. Az egyéni tragikum Ecce homojával szemben a fájdalomtól szaggatott hazafiúi szív kálváriáján túl ez az Ecce homo glóriája.

GYÖRGY ENDRE.

MAGYARORSZÁG KÓRHÁZÜGYE.¹

Korányi Frigyes mondta : «Magyarország közegészségügye első sorban kórházügy». Ez igazságot sokszor ismételnem, de nem elégszer. A kórházak szerepének jelentősége a közegészségügyben csak lassan ment át a köztudatba. Maga Virchow 1861-ben a házi ápolás előnyösebb volta mellett szólalt fel. Az 1885. és 1896. évben tartott orvosi és közegészségi congressusok tárgyalásaiban a kórházügy még nem is szerepel mint külön referátum. E helyzet oka nyilván az, hogy a kórházak régen a halál házaai voltak. A midőn a hasmetszést, melyet Angliában már régen nagyban gyakoroltak, Franciaországban is megkísérlették, a nagy halálozást a kórházi ápolásnak tulajdonították, ezért 1863-ban Párizs külvárosában egy kis házat béreltek és 10 asszonyt küldtek oda gyógyításra. Gyors egymásutánban 10 asszony koporsóját hozták ki s a környék lakossága a házat «la maison de la mort, la maison du crimée»-nek, a halál, a bűn házának nevezte el.

A felfogás azóta gyökeresen megváltozott. Ma a kórházakba való áramlás és küldés óriási mérveket ölt ; ma nemcsak az élelmiszer-bódék előtt, hanem a kórházak és klinikák előtt is ácsorgás van. Ez éppen olyan szegénységi bizonyítvány közállapotainkról, mint a mikor az iskolakötelest az iskolába nem tudják felvenni. Sőt még ennél is szegényletesebb és sajnálatosabb, mivel a veszteség, mely ebből származik, pótolhatatlan.

A kórházak nemcsak a beteggyógyítás leghatalmasabb intézményei, hanem a betegség-megelőzés, másrészt a tudományos munka és az orvosi oktatás és továbbképzés központjai.

A jó kórház feltételei : hozzá értő orvosigazgató, ki munka-

¹ A nép-egészségügyi országos nagygyűlésen tartott előadás.

erejének javát kórházának szenteli ; képzett osztályos főorvosok, megtefeleő orvosi segédszemélyzet, kéllő gazdasági és irodai munkaerők, hivatásos, képesített, önteláldozó ápolónők, megfeleelő elhelyezés, jó felszerelés és ellátás.

A palotában elhelyezett kórház is értéktelen arra való orvos nélkül, viszont a jó orvos sem tud boldogulni, ha nem rendelkezik a beteggyógyítás nélkülözhetetlen föltételeivel.

A középkorban Magyarországon a kórházakat kolostoraikban szerzetesek tartották fenn. A XIV. századtól kezdve városi alapítványi kórházakat is létesítettek, főleg gyógyíthatatlan betegek elhelyezésére, a XV. és XVI. században járványkórházakat rendeztek be, főleg leprások és pestisben szenvedők számára.

Az újkor kezdetén főurak és főpapok alapítanak kórházakat, a XIX. században a törvényhatóságok, a XIX. század közepén az állam is és pedig az első 1863-ban Pozsonyban.

A kiegyezés évétől a klinikák olyan mértékben fejlődnek, hogy a beteggyógyítás terén is jelentős tényezőkké válnak. Éppen így később a bábaképzők. A budapesti egyetem klinikáinak 1873-ban 147 ágyuk volt, 1913-ban 1500. Évente körülbelül 100,000 új beteg részesül járólagos kezelésben. Hasonló fejlődést mutatnak a kolozsvári egyetemi klinikák, melyek ágyszáma eléri az 1000-et. A bábaképzőkben 600 ágy van.

E hatalmas fejlődés két orvos, Markusovszky és Tóth Lajos elévülhetetlen érdeme.

A közkórházak fejlődését a közegészségügy rendezéséről szóló 1876. évi XIV. törvényczikk jelentékenyen előmozdította, míg a nyilvános betegápolásról szóló 1898. évi XXI. törvényczikk hatalmas lendületet adott ; e törvény hiányai ellenére is nagy conceptio, melynek alkotói annál nagyobb elismerést érdemelnek, mivel a törvény előkészítésére és benyújtására alig volt idő.

Az 1898-tól 1912-ig lefolyt 15 év alatt a törvényhatóságok e törvény 14. paragraphusa alapján beruházásokra 15 millió kölcsönt vettek fel, mely összeg kamata és törlesztési részlete az ápolási díjat terheli, a mi közvetett állami segély, mivel az ápolási díjak túlnyomó részét a betegápolási alap vagy a kincstár fedezi. A törvényhatóságok maguk ez idő alatt 10 milliót adtak

beruházásra, a főösszeg tehát 15 év alatt az egyetemi klinikák és bábaképzők beruházásain kívül 25 millió korona.

A kórházak száma ezen idő alatt 273-ról 427-re, az ágyak száma 19,000-ről 42,000-re emelkedett, a kórházakban ápolott egyéneké 173,000-ről 447,000-re, az ápolási napoké $5\frac{1}{2}$ millióról 15 millióra.

A 427 kórház közül 8 állami, de csak egy közkórház, míg a többi specialis intézmény, 6 elmekórház, 1 országos, 23 klinika és bábaképző, 73 vármegyei, 19 városi közkórház, 31 vármegyei, 12 városi nyilvános jellegű, 115 vármegyei és 42 városi magánkórház, 12 irgalmasrendi, 74 javító-, börtön- és fegyintézeti.

A 42,000 ágy közül 2500 elme- és 1500 börtön-kórházi.

Poroszországban 25 év alatt a kórházak száma 1000-ről 3000-re szaporodott, 1000 lakosra 4 ágy, egyes tartományokban 8 ágy esik.

Kórházaink fejlődése ne téveszszen meg senkit! 15 évvel ezelőtt nagyon szegények voltunk és bizony még ma is azok vagyunk, kórházaink számában és minőségében egyaránt. Hiszen kórházaink most is tulzsúfoltak, nagyon sokban évente 1 ágyra több ápolási nap esik, mint 365, sőt elég sokban 400-nál is több. Igaz, hogy olyan vidéki kórház is van, a mely üresen áll, ennek az az oka, hogy az ilyen kórház nélkülözi az arra való szakavatott orvost. A kórház látogatottsága az orvosi munka sikerén múlik.

A törvény előnyei mellett csakhamar hátrányai is jelentkeztek. A törvényhatóságok kezdetben még áldoztak kórházakra, később ettől tartózkodtak és teljesen arra támaszkodtak, hogy a kórházak összes szükségleteit, sőt a fejlődés eszközeit is az ápolási díjak fedezzék. Sőt a szegényügy rendezetlensége folytán a gyógyíthatatlan betegek elárasztották a kórházakat. Ilyen módon a kórházak valósággal eladósodtak. Ez ellen foglalt állást az 1912: LXVI. t.-czikk intézkedése, a mely a kölcsönök felvételét megszorította és e helyett évi 4 millió korona építési segélyt engedélyezett. Ezen nagy conceptio az akkori pénzügyi államtitkár és későbbi pénzügyminister, Teleszky János érdeme. Ma, mikor már nincs a hatalmon, az igazság érdekében áll, hogy megmondjuk, mennyire igaztalan az a vád, hogy Teleszky fukarságában útját állotta a fejlődésnek.

A törvény indokolása szerint 1 millió a fővárosi kórházak építési programjának támogatására, 3 millió részben vidéki állami kórházak építésére, részben nem állami kórházak építéséhez adandó tőke-segélyekre van előirányozva.

Az indokolás azt is kimondja, hogy a vidéki kórházakat egységes terv szerint kell emelni. A Tisza-kormány és Teleszky pénzügyminister érdeme, hogy az adóreform elhalasztása ellenére fenntartották e tételt, melynek fedezésére a betegápolási adónak 10 %-ra való emelése szolgált volna. A belügyminister felhívására az Országos Közegészségi Tanács ki is dolgozta a kívánt kórházi programot. Ennek lényege a tervszerű elosztás, a kórházak építési programjának szakszerű megbírálása és az állások betöltésére gyakorolt ingerentia, sőt még az építési sorrendet is megállapította. A belügyministerium közegészségi osztálya szintén dolgozott ki programot, mely a legközelebbi hét évre terjedt. A főváros számára évenként szánt egy millió korona az 1911-ben már elkészített kórházi program megvalósítására szolgált volna. Sajnos, e program nem került a megvalósítás stadiumába, sőt még a jóváhagyásig sem jutott el. Pedig a főváros kórházügyének fejlődése korántsem tartott lépést az egyéb téren elért fejlődéssel, különösen 1900 óta nem. Addig a főváros tagadhatatlanul nagy összegeket áldozott a kórház építésekre, azóta azonban csak kisebb toldozás-foltozás volt. Programokban nem volt hiány, hiszen Müller Kálmán igazgató még 1891-ben terjesztett be egy programot, 1907-ben újabbat. A főváros 1916-ban módosította az 1911-iki programot s mint hírlik, mostan újabbra készül. Ilyen viszonyok között találta a háború az országot. Valljuk meg őszintén, hogy éppen e tekintetben készületlenül ért bennünket. Míg Németországban a kórházi ágyak százezrei állottak készen a betegek befogadására, addig nálunk azokban a legnagyobb hiány mutatkozott. Tetézte a bajt az, hogy a háború kitörésekor azonnal beszüntettek minden polgári kórházi építkezést. Elég helytelenül. Németország folytatta, sőt az elfoglalt Orosz-Lengyelországban a már orosz uralom alatt megkezdett építkezéseket is befejezte. A háború alatt nyertek befejezést klinikák is, úgy, hogy a már meglevő nagy kórházi létszám még újabbal szaporodott. A Hadsegélyző Bizottság kórházi albizottságában mutat-

tunk rá első ízben a kórházak nagy hiányára. Ha nem csalódom, a helyzet javítására Bárczy István javasolta első ízben a nagystilű barak-építkezést. Ennek a gondolatnak végrehajtására törekedtem. Egy, a miniszterelnök elnöklésével tartott értekezleten sikerült az illetékes köröket meggyőznöm, hogy e barakok építkezését azonnal meg kell kezdeni. 1914 szeptember 24-én volt az értekezlet, szeptember 28-án a miniszter-tanács hozzájárult 15,000 ágy építéséhez hét millió korona kiadással. Néhány nappal később már készen állottak a tervek, biztosítva volt az anyag és a vállalkozó. Sajnos, az egész akciót meghíusították. E helyett a megfigyelő állomásokat állították fel, a melyek a háború kezdetén tagadhatatlanul jó szolgálatot tettek, de hátrányuk, hogy t. i. nem kevesebb, mint három gazdájuk volt és öten intézkedtek, csakhamar érezhetővé vált. A vége az akciónak az lett, hogy 1916-ban a megfigyelő-állomásokból kettőt a Hadigondozó, a többi a hadügyminiszterium vette át véglegesen. Ausztriában sokkal jobban építkeztek, tervszerűbben, úgy hogy a háború alatt ott emelt barakok alkalmasak arra, hogy Ausztria kórházügyét, mely ugyancsak siralmas állapotban volt a háború előtt, egy emberöltőre rendbe hozzák. Az a nagy lelkesedés, mely a monarchia mindkét államában mutatkozott, azt eredményezte, hogy a katonák számára csakhamar elegendő rögtönzött kórházi ágy állott rendelkezésre. Nem így a polgári betegek számára. Ezek jóformán kiszorultak a kórházakból. 1915-ben mindössze már csak 31,000 ágy állott rendelkezésükre, egyes helyeken pedig egyáltalában semmi. Kassán a polgári betegek számára száz, katonák számára 8000, Zomborban katonák számára 3000, polgári betegek számára egy sem, Pest-Pilis-Solt megyében, Budapest fővárosát nem tekintve, 120 polgári és 7500 katona számára szolgáló ágy volt. Az Országos Közegészségi Tanács látva a helyzetet, megragadta a törvény által számára biztosított kezdeményezést és a belügyminiszter előtt feltárta a helyzetet. Csak a legnagyobb hálával és köszönettel említhetem meg, hogy a megoldást személyes bizalom alapján keresték, de már eleve a legnagyobb skepssissel vállalkoztam arra a feladatra, hogy mint kormánybiztos közreműködjem, mert hiányzott a leglényegesebb keléke az eredményes munkának: a hatáskör. Az első feladat-

nak azt tekintetem, hogy a polgári betegek számára a lehetőség határáig a régebben meglevő ágyakat visszaszerezzük. Ilyen értelemben intézkedett is a belügyminister, úgy, hogy e tekintetben némi javulás következett be. Egy másik intézkedés oda irányult volna, hogy a fővárosi kórházak ágyai kihasználását központi nyilvántartás útján eredményesebben biztosítsuk. A tárgyalások még ma is folynak, a megvalósítás még csak várható. A harmadik törekvésem az volt, hogy a meglevő stabil kórházak tuberkulózis, fertőző betegségek és venereás betegségek pavillonjait létesítsék, illetve kibővítsék. Bár a szándék helyességét elismerték, a megvalósulás elmaradt. Ilyen körülmények között az első alkalmat megragadtam, hogy a következményt le is vonjam, annál is inkább, mivel a tapasztalatok csak megerősítettek azon meggyőződésemben, hogy a kormánybiztosság, úgy a mint azt az 1876 : XIV. t.-cz. helyesen is definiálja, arra való, hogy valamely jól körülírt feladat gyorsan és hivatalnoki hosszadalmasság nélkül megoldassék. Ehhez természetesen imperium kell, épen az, a mi hiányzott.

A helyzet némi orvoslását célozta az Országos Hivatalvezető Hivatal akkor, a midőn utókezelő intézeteket létesített. Az actiónak igen nagy előnye, hogy intézeteiben a szakszerű kezelést biztosította, csak az a kár, hogy az intézetek meglevő vagy más célokra szánt épületekben nyertek elhelyezést. Már pedig nem szabad valamely culturális actiót egy másiknak rovására végrehajtani.

A helyzet ma az, hogy a fővárosban a lehető legnagyobb helyhiány van. Gróf Vay Gáborné előadása, melyben a kórházról-kórházra vánszorgó anya kétségbeesését hű és élénk színekkel festi, mindenkire mély benyomást tett. A közvéleményt Budapest székesfőváros kórházainak egyik főorvosa memorandumával, melyben az ágyhiányra leplezetlenül rámutatott, felzaklatta. De ez még nem jelenti azt, hogy minden tényező komolyan hozzáfogott a gyökeres segítséghez.

A vidék az aránytalanság és tervszerűtlenség következményeit sínyli, itt helyenkint megfelelő orvoshiány is súlyosbítja a helyzetet. Az, hogy a legutolsó időben egyes törvényhatóságoknak jelentékeny összeget utalványoztak kórházak bővítésére, nem elégséges. Ma a törvényhatóságok még pénzzel sem tudnak

magukon segíteni. Itt csak nagyszabású erélyes állami intézkedés segíthet.

Hogy a kórházak a közegészségügyi intézkedések támaszpontjai lehessenek, egy-estíteniök kell a beteggyógyítás és a betegség ellenes küzdelem intézményeit. Alkalmat kell nyújtaniok az orvosok továbbképzésére és az ápolónők kiképzésére. Minden egyes nagyobb kórháznak, úgy a mint azt már az 1876. évi 14. t.-cz. előírja, de mint az a gyakorlatban csak ritkán volt teljes mértékben végrehajtva, minden klinikai főszakma számára rendszeresített külön osztályának kell lenni. Manapság el sem képzelhető a kórház működése kórboncznok nélkül. A prosecutura egyesíthető volna a bakteriologikus vizsgáló állomásokkal, a melyek első sorban a fertőző betegségek ellen való küzdelem műhelyei. Ilyen vizsgáló állomások felállítását az Országos Közegészségi Tanács évek óta sürgeti s magam is ismételve hangoztattam ezek szükségét. Történt is ezen a téren valami, de nem elégséges. A fertőtlenítésnek a kórházakhoz való csatolása mellett igen sok szól. A mozgó fertőtlenítő gépek csak akkor lesznek használható állapotban, ha ezeket hozzáértő személyzet látja el, a mi csak úgy lehetséges, ha a kórházhoz csatolják. A fertőtlenítő-gépek a kórház állandó fertőtlenítőjével felváltva vagy párhuzamosan működhetnek olyankor, a midőn a kórház területén vannak. A mint a kijelölt környéken szükség van a mozgó fertőtlenítő-gépre, az oda kiküldhető. Vele kapcsolatban a betegszállításról való gondoskodást is a kórházhoz kell csatolni. Az első fertőzőbetegnek felismerése és kiemelése a járványellenes küzdelemnek hatalmas fegyvere, de ez csak úgy hajtható végre, ha a telisimert veszélyes fertőző beteget haladéktalanul be is lehet szállítani és pedig a fertőtlenítő osztályra. Tudom ugyan, hogy vannak, a kik azt vitatják, hogy a heveny fertőző betegségek számára egészen különálló járványkórházakat kell berendezni, de érett megfontolás után arra a meggyőződésre jutottam, hogy a fertőző osztálynak, megfelelő elkülönítéssel, a nagy közkórházhoz kell tartoznia. Éppen úgy a közkórházhoz kell csatolni a súlyos tuberculososok osztályát s a venereás betegségben szenvedőket is.

A közkórházaknak az orvosi továbbképzés terén igen hálás és fontos feladatuk van. A kórház főorvosi testületére a lehető

legkedvezőbb befolyást gyakorolja, ha alkalmuk nyílik, sőt úgyszólván kötelességükké válik, hogy a környék orvosait oktathassák, azok ismereteit bővíthessék és mélyíthessék. Éppen így az egész ápolásra kedvező befolyást gyakorol, ha a kórház egyúttal ápolónői iskola. E nagy feladatok betöltésére természetesen jól elhelyezett, jól felszerelt, jól vezetett nagy kórházakra van szükség. Azon tárgyalások, melyeket 1916-ban az előző kormány belügyministerének megbízásából végeztem, azon meggyőződést érlelték meg bennem, hogy a vidéki nagyobb kórházak csak azon esetben emelkedhetnek a megfelelő színvonalra, ha a nagyobb kórházak államosíttatnak. A mai helyzet az, hogy a törvényhatóság bizottságai készítik elő a kórházigazgató által javasolt intézkedéseket. A törvényhatóság határoz, a belügyminister vagy jóváhagyja, vagy megsemmisíti a hozott határozatot. Mindez igen sok időt igényel, sok huza-vonással jár és végeredményben oda vezet, hogy a törvényhatóságok mindinkább idegenkednek attól, hogy kórházuk érdekében lépéseket tegyenek. E mellett a kórház összes költségeinek fedezését az ápolási díjakra óhajtják hárítani. Ezáltal éppen a kisembert sújtják. Ilyen körülmények között a belügyminister ingerentiaja jóformán abban merül ki, hogy az ápolási díjak megállapítására befolyást gyakorol, minthogy az általa képviselt tárcza fedezi az ápolási díjak túlnyomó részét. Ezen visszás helyzet alatt valóságosan sínylődnek a vidéki kórházak s a legtöbb kérve kéri az államosítást. E mellett még sok egyéb is szól. Egy csapással megoldódik a megüresedő állások betöltésének kérdése is. Az állami kórházakban ugyanis a főorvosi állások betöltésekor az Orsz. Közegészségi Tanács mint független szaktestület jelöl és a belügyminister nevez ki. E berendezésben sokkal nagyobb biztosítéka van annak, hogy megfelelő helyre alkalmas ember jusson, mint ha a kinevezést a törvényhatóság főispánja eszközöli, a ki nem egyszer kénytelen engedni a helyi elfogultságnak s olyan embert kinevezni, a kinél az állásra méltóbbat az országban még lehetne találni. Ugyancsak az államosítás mellett szól az is, hogy áthelyezéssel végrehajtható az a fontos elv, hogy ki-kí oda jusson, a hol legjobban érvényesítheti képességét és ismereteit. Végül azt a szempontot se szabad kicsinyelni, hogy az állami kórházai

révén közvetett befolyást gyakorolhat a még fennmaradó törvényhatósági kórházak színvonalára. Számos más intézmény államosításának is az ezen eljárással kapcsolatos szabályozó befolyás adja meg a jogosultságot. Természetesen e műveletet csak fokozatosan lehet végrehajtani és egyáltalában nem szükséges általánosítani. Egyes kisebb kórházak törvényhatósági vagy községi jellege fenntartható, különösen ott, a hol ennek feltételei megvannak. Ezzel szemben a fővárosi kórházak államosítása ellen sok szól, sőt egy állami közkórháznak beillesztése a fővárosi közkórházak complexumába sem lenne kedvező. A főváros kórházak építésére máris jelentékeny összegeket áldozott s a jövőben még nagyobb beruházásokra készül. Nem volna helyes ezen rendszert megzavarni. A vidéki városok a kórházépítési terhet, legalább jelenlegi pénzügyi viszonyaik között, nem bírnák meg. Ezzel szemben a főváros nagy erőforrásaival megtalálhatja a fedezetet. Meg kell találnia, mert a kórházak szaporításának szükségét éppen az helyezte előtérbe, hogy hazánk egész szellemi élete a fővárosba központosúl és azon előny mellett, a melyet az ország nagyfokú központosítása a fővárosnak hoz, nem szabad az azzal járó és ennek következtében keletkező áldozatoktól sem visszariadnia.

Németországban a kórházügy hatalmas fellendülését a városok áldozatkészsége okozta. Nálunk a vidéki városoknak nincs meg a módjuk, hogy saját erejükből a kórházépítést eszközöljék. Legfeljebb mint támogatók vesznek részt és éppen ezért a főfeladatot az államnak kell teljesítenie. Ezzel szemben a fővárosnak előnyösebb, ha kórházakat saját maga alkot s legfeljebb az állam ehhez nyújt segítséget, irányítást és támogatást. Szóval a vidéken a nagyobb központokban állami kórházakra van szükség, melyeket a törvényhatóságok támogassanak, míg a fővárosban a kórházi szervezet törvényhatósági legyen, az állam csak támogassa a fővárost feladatai betöltésében. Ez felel meg a fővárosi és vidéki kórházak fejlődésének.

*

A vidéki kórházak egy részének államosítása s a főváros kórházainak megfelelő ellenőrzése azt foglalja magában, hogy a belügyministerium kórházi osztálya nagymértékű bővítést,

erősítést igényel. Orvosi, a kórház ügyeiben jártas szakemberekre, külön gazdasági, számvevőszéki és műszaki munkatársakra van szüksége és tőleg megfelelő hatáskörre. Tervszerűen kell a kórházak létesítését megindítani, bővítésüket előmozdítani és az egész fejlődést irányítani. Már előbb említettem, hogy a kórháznak rendelkeznie kell az összes főbb klinikai szakmákkal és a speciális disciplinákkal is. Mindezek számára külön kórházi osztályokra van szükség. Bizonyos speciális célokra azonban különálló intézmények is alakíthatók. Különösen az elmebetegek egészen független nagy intézményeket kívánnak. Azzal a rendszerrel, mely szerint a kórházak azért igyekeztek elmeosztályokat építeni és létesíteni, hogy ezek ápolási díjainak megtakarításából a többi osztály beteg-ellátását megjavítsák, szakítani kell. Külön nagy, földrajzilag indokolt és klímát tekintetében alkalmas helyen elhelyezett elmekórházakra van szükség. Ugyanez áll a tüdővésztesz sanatóriumokra. A súlyos tuberculosisban szenvedők osztálya a kórházhoz tartozzék, de a sanatóriumok, mint 800–1000 ágyas komplexumok, önállóíthatóságuk magukat, tehát ezek mintegy különálló intézménynek fejlődő kórházi osztályok. Mutatis mutandis, ugyanez áll a szülőkórházakra és csecsemőkórházakra is, sőt még a szemkórházakra is. A tapasztalás meggyőző, hogy sokkal áldásosabb működést fejtenek ki az egyes nagyobb vidéki városokban felállított szemkórházak, mint a kórházi szemosztályok, melyek fennállása, virágzása nagyon is befolyásolva van a testvérszakmák osztályai által. Nagyon fontos, hogy a könnyű betegek, a lábadozók és a gyógyíthatatlanok számára külön épületek vagy intézmények létesüljenek. Ezeket helyesebb a kórház igazgatásával függő viszonyba hozni, semmint egészen önállóítani. Nagy anyagi megtakarítást, sőt munkatársi kímélést jelent, ha a gyógyíthatatlan és üdülő betegek nem foglalják el a kórházi ápolást igénylő betegek előtt a helyet. Valamilyen szerves kapcsolatot kell létesíteni a Hadigondozó Hivatal utókezelő intézményei és a stabil kórházak között. Kétségtelen, hogy a Hadigondozó Hivatal az ország egészségügyének ezen utókezelő-intézetek felállításával igen nagy szolgálatot tett, legfőképp pedig azzal, hogy sikerült az intézeteket megfelelő szakértő orvosokkal ellátni, ez már a példaadás kedvéért is fontos, de

teljességgel lehetetlen, hogy azt a nagy feladatot, a mely a rokkantak utókezelése tekintetében még reánk hárul, egészen a Hadigondozó Hivatal teljesítse. Erre hiányzik az anyagi erő, hiányzik a megfelelő elhelyezés. Éppen ezért a Hadigondozó intézményeit kapcsolatba kell hozni a közkórházakkal annál is inkább, mivel a Hadigondozó az esetek túlnyomó részében intézeteit megfelelő és tulajdonképpen más célokra szolgáló épületekbe helyezte el. Ezek visszaadása elemi kötelesség, hiszen a jövő nemzedék kulturájáról van szó. Az ország nagy kórházhiányán rövid idő alatt aligha lehet segíteni. Az egyedüli megoldás, mely kínálkozik, az, hogy a háború barak-építkezései jelentékeny része kórházi elhelyezésre szolgáljon. Égetően szükséges ezen acio haladéktalan megindítása. Az eddigi építkezési típussal hosszú időre amúgy is szakítani kell. Monumentális épületekre nem szabad többé gondolni. Legegyszerűbb typuson kell a kórházakat felépíteni.

Régi követelmény, hogy a kórháznak helyes építési programja legyen. Ezt óhajtotta a belügyministerium biztosítani, a midőn ismételve elrendelte, hogy még a tervezés előtt az Országos Közegészségi Tanácsnak alkalma legyen már a kórházi programot megbírálni. Ezen régi és helyes, de eddig végre nem hajtott rendelkezés megtartásáról okvetlenül gondoskodni kell.

Kétségtelen, hogy a jó kórház legelső feltétele a jó orvos. Éppen ezért a kórházi igazgató és főorvosi állások betöltésekor minden lehető biztosítékot meg kell szerezni arra, hogy a szakismeret és a rátermettség legyen az egyedüli irányadó. A mint a kórházak államosítva vannak, erről már az 1876: XIV. t.-cz. gondoskodik, a midőn elrendeli, hogy az állás betöltésére az Országos Közegészségi Tanács jelöljön. E jelölést a minister ugyan nem tartozik feltétlenül elfogadni s elképzelhető, hogy attól néha el is tér. A szaktestület véleményének állandó mellőzése is ellensúlyozható az által, hogy ha a szaktestület az egyedül rendelkezésre álló eszközt, a lemondást igénybe veszi. Természetesen nem volna indokolt ezt a legutolsó erőforrást egyes eset érdekében igénybe venni, hiszen ez illusziussá tenné a minister rendelkezési jogát. Viszont azonban kötelessége azt alkalmazni, a mint a szakvélemény mellőzése rendszerré válik.

Sokkal nehezebb a törvényhatósági kórházak személyi ügyeinek helyes elintézése. A törvény értelmében a kinevezési jog a főispánt illeti. Az Országos Közegészségi Tanácsnak még 1913-ban az volt a véleménye, hogy a törvény ezen rendelkezése mellett a minister elrendelheti, hogy a pályázatok szakszempontról való megbírálásra felterjesztessenek és így mód és alkalom kínálkozik az állás betöltésének irányítására. Hasonló intézkedés történt 1904-ben az állam által subventionált kórházi szemész-főorvosi állások betöltése alkalmával, de ilyen intézkedés analogiája a vallás- és közoktatásügyi ministerium által subventionált iskolákban igen gyakori. Olyan fontos ez a kérdés, hogy azon esetben, ha a jelenlegi törvényes intézkedések útját állanak ezen eljárásnak, annak keresztülvitelét, akár novelláris úton is, biztosítani kell. Annak, hogy egyes jól megépített és jól felszerelt kórházakban alig van betegforgalom, éppen az az oka, hogy hiányzik a jó kórház legfontosabb feltétele: az arra való szakember. Ennek a jövőben természetesen nem szabad többé előfordulnia.

A vidéki kórházak már a háború előtt, de különösen a háború alatt ismételve sürgették és kérték, hogy fehérnemű, kötszer, gyógyszer és műszerekkel való ellátásukban a belügyi kormányzat őket segítse. Ha ezen óhaj békében is indokolt volt, a háború alatt okvetlen szükségessé vált. Sajnos, a mai viszonyok között már sokkal nehezebb a kérdés helyes megoldása, mint a milyen lett volna békében, vagy a háború elején. A kötszer, gyógyszer és műszer-szükséglet centralisálva könnyebben oldható meg. Ezzel szemben az élelmezésnek decentralisálva, házilag kell történnie. A tábori kórházak, sőt a tartalék-kórházak parancsnokai e tekintetben követésre méltó példákat nyújtottak. Egyes kórházak valósággal ki voltak szolgáltatva az ügynökök zsarolásainak. Egyes kórházak a gyógyszer-rendelések pontos megtartása által nagy mértékben megterhelték kórházi budgetjüket. Mindezekben segíteni lesz hivatva a központi térvszerű irányítás.

Ugyancsak kórházi igazgatók és főorvosok régi panasza helyzetüknek rendezetlen volta. Semmiféle státusba nem tartoznak, egyes törvényhatóságok ugyan elismerik őket mint törvényhatósági tisztviselőket, mások viszont nem. Fizetési viszo-

nyaik is teljesen aránytalanok és rendezetlenek. Ezen okvetlenül segíteni kell. Az államosítás ezen kérdést is megoldja. Ott azonban, a hol az államosítás nem következhetik be, a legkevesebb, a mit megkívánhatunk, hogy a törvényhatóság tisztviselői legyenek. Nem hallgathatom el azonban azt a felfogást sem, a mely azt sürgetné, hogy a kórházi orvosok tulajdonképen szerződéses viszonyban álljanak a kórházzal és így fizetésüket a helybeli viszonyok szabályozzák. Más szóval, ha arról van szó, hogy egy olyan vidéken, a mely nem biztosít jövedelmező magánkeresletet, kórházi orvosra szükség van, fizetését ne az állás maga, hanem a kereslet és kínálat szabályozza. A mi viszonyaink között ez a berendezés elképzelhetetlen. Kórházi igazgatóknak, kórházi főorvosoknak bizonyos fizetési osztályokba kell tartozniok. Más kérdés az, hogy a midőn a szükség parancsolja, ezen felül működési vagy személyi pótlékot kaphassanak. Éppen a megfelelő fizetés biztosíthatja legjobban azt, hogy a kórházi orvos állását ne mellékfoglalkozásnak, hanem élete hivatásának tekintse. Ezelőtt a nagyon mostoha kórházi viszonyok, az igen alacsony fizetés okozta azt, hogy egyes főorvosok alig töltöttek kórházi osztályukban 1—2 órát. Ma a helyzet gyökeresen megváltozott. Ma a kórházakban majdnem mindenütt már elsőosztályú betegek is felvéternek. Ezen különosztályokban elhelyezett betegektől kapott és jogosan kérhető honorárium kárpótolja a főorvost azon időért, a melyet a kórházban a szegény betegek ellátásával, aránylag csekély honorárium fejében, eltölt. A különosztályok rendszerével meg van oldva az a probléma is, hogy a közös kórtermi betegektől orvosi honoráriumot semmi körülmények között sem szabad sem kérni, sem elfogadni. Ha nincs különosztály a vidéki városban, a vagyonos beteget is a közös kórterembe kellene fektetni, hiszen magánlakáson való operálás ma már úgyszólván a legnagyobb ritkaságok közé tartozik. A milyen helytelen volna az, hogy az alacsony ápolási díj fejében a gazdag elhelyezést nyerhessen, éppen olyan helytelen volna az is, hogy egyik közös kórtermi betegről a kórházi orvos honoráriumot fogadjon el, a másiktól pedig nem. E sokat vitatott kérdést a gyakorlat most már úgyszólván végleg rendezte.

Végül nagyon értékes eszköz arra, hogy a kórházi viszonyok megjavuljanak, a kórházi évkönyv szerkesztése és kiadása. Ezt a

kórházigazgatók egyesülete már régen tervezte, de régebben nem talált e terv kellő támogatásra. Ez évkönyv nem tudományos tapasztalatok közlésére való, hanem kizárólagosan a kórházak életének feltüntetésére. Mennyit tanulhat egyik kórház vezetősége a másiktól, ha annak életét, igazgatását megismeri. De a központi felügyelet és ellenőrzés számára is nagyon értékes az ilyen összeállítás.

Jogosan várható, hogy most már arról nyilatkozzam, mikor és hogyan valósíthatók meg az előadásomban csak vázlatosan kifejtett eszmék. Várhatunk-e a háború utánig, vagy hozzá kell azonnal kezdenünk? Azok után, a miket mondtam, azt hiszem, a felelet nem lehet más, mint az, hogy haladéktalanul hozzá kell kezdenünk. Nem várhatunk a háború utánig, mikor arról van szó, hogy megmentünk az életet és egészséget. A megvalósítás módjára nézve úgy fogalmazhatom a postulatumot, hogy központi, szakszerű, tervszerű és stabil vezetésre van szükség. Ezt a célt különféle módon el lehet érni, még a mai törvényes alapon is. Annak, hogy az orvosok legnagyobb része ma külön közegészségügyi ministeriumot kíván, oka abban rejlik, hogy a közegészségügy régi otthonában mostoha-
gyermek volt. Azt várnók a külön közegészségügyi minister-től, hogy egész befolyását látba vesse az elérendő cél érdekében. A belügyminister a minister-tanácsban annyiféle ügyet képvisel, hogy nem egyszer a közegészségügy háttérbe szorul. Viszont nem szabad elfelednünk, hogy a közegészségügyi ministerium létesítése által a megnyert központi vezetés hatását meghiúsíthatja a stabilitás hiánya. Egy szavazás, mely megbuktatja a kormányt, a közegészségügyi minister távozását is maga után vonja. Arról nem lehet szó parlamentáris kormányzat mellett, hogy éppen a közegészségügyi minister ne vonja le a kormányválság következményét. A honvédelmi minister megmaradása nem jó példa, mivel az katona és jóformán ez alapon maradhat vagy kell maradnia. De a multban arra is elég példa van, hogy még őt sem kímélik meg a politikai zivatarok.

A népjóléti ministeriumba való áthelyezés nagyon bizonytalan jövőt mutat. Ahhoz, hogy a helyzet javulását várhassuk, előbb nagyon alaposan kell megbírálni annak szervezését, ne-

hogy a közegészségügy cseberből-vederbe jusson. Mint a gyakorlat embere, ma, a nélkül, hogy feladnók a közegészségügyi külön ministerium gondolatát, még legkönnyebben megvalósíthatónak tartom azt a berendezést, ha a belügyministerium keretében a közegészségügy orvos-államtitkár vezetése alatt kellő hatáskört nyer. Ilyen módon biztosítható volna a szakszerűség és megóvnók az országot az ötletszerű intézkedésektől. Mód nyílnék az egész szervezet tervszerű kidolgozására. A stabilitás is biztosítható, ha a vezetés administratív államtitkár kezébe kerül, csak arról kell gondoskodni, hogy a kellő hatalom is rendelkezésre álljon, hogy a politika változásai és igényei ne avatkozzanak túlságosan ezen ressort ügyeibe. Úgy képezem, hogy az orvos-államtitkárnak s a közegészségügyi osztálynak jelentékeny támogatást nyújthatna az Országos Közegészségügyi Tanács, mint független szaktestület az által, hogy olyan esetben, a midőn a nagy érdekeket, a közegészségügy nagy postulatumait kockáztatva látja, egész erejével, befolyásával síkra szálljon. Az egyetlen fegyver, a melyet használhat, a solidaritás proclamálása és a lemondás. Senki se gondolja, hogy elfogultságomban ez eljárás hatását túlbecsülöm, de bízom a mindenkor minister belátásában és bölcsességében, hogy nem fogja az ilyen lépést teljesen ignorálni.

Bármint legyen is, vallom és hirdetem meggyőződéseim egész erejével a Korányi Frigyes által annyi bölcseséggel és előrelátással kimondott igazságot: Magyarország közegészségügye első sorban kórházügy!

GRÓSZ EMIL.

AZ ÁLLAM FEKVÉSE ÉS TERÜLETE, HATÁRAI ÉS RELATIÓI.

Minden állam egyénisége és ebből támadó céljai szempontjából kiváló fontosságú az államterület fekvése és minősége.

I. A földrajzi fekvésről.

A politikai elméletek gyakori hibája az, hogy «az állam» abstractiójából indulva ki, csak mintegy önmagában, csak izoláltan nézik az államot. A valóságban a modern állam más államok között foglal helyet s gyakran egy nagyobb tényleges közösségnek is része. Még ha nincs is nemzetközi katonai vagy gazdasági szerződések által más államokkal összekapcsolva, szükségképp érzi azoknak reá való hatásait.

A haladó culturával mind kevésbé lehetségesek izolált államok. Néptelen területek benépesülnek, távolságok megszűnnek, elhagyott vidékeket világforgalmi utak szelnek át. Abban a mértékben, amelyben valamely állam a világpolitika és a világforgalom sodrába jutott: abban a mértékben szűnik meg izoláltsága s lesz egy nagyobb tényleges közösség része.

A különböző államok különböző mértékben érzik, de mind érzik ezt a kapcsolatot. Kihat az egész egyéniségükre.

Ezen kapcsolatok bizonyos függéseket teremtenek.

E tekintetben meg kell különböztetnünk direct és indirect függéseket.

1. Ha a direct függés tekintetében végig nézünk az államok során, a közjogilag egyaránt független államok csoportján belül a függés fokozatainak egész sorozatát fogjuk feltalálni. Portugália és Olaszország ép oly önálló állam nemzetközileg, mint az Egyesült-Államok; de katonai és gazdasági függő-

ségük mégis nyilvánvaló. Fekvésük — más tényezőkkel együtt — Angliától hozza őket függésbe.

A közjogilag független concret államokat tehát nem szabad sem úgy nézni, mint izolált, sem úgy, mint egyaránt független államokat. Bele vannak illeszkedve más államok közé és azok erejének, hatalmának hatása alatt állanak. Az izoláltságnak a foka és itt a függés vagy függésbe hozás foka szerint egészen más típusú államok képét nyerjük eképpen; s e típusok minemősége az egész állam belsejére is kihat.

A másoktól tényleg függésben élő állam és a másokat függésben tartó állam között épp oly nagy a különbség, mint a nemzetiség és a nemzet között. Miként a nemzetiség és a nemzet a fajok között, úgy ez a kettő az államok között az érvényesülés két külön stádiuma, két különböző típus.

Miként a természetben a vonzás az anyagnak, úgy a politikai életben a befolyás a hatalomnak természetes tulajdonsága. Akaratlanul is, öntudatlanul is hat és hatalmába kerít. Miként az égitestek, az államok is saját súlyuk s távolságuk arányában vonzanak. Egy nagy hatalom már csupán a prestige-e által is, minden külön erő kifejtés nélkül is pressiót gyakorol.

2. Az indirect függések egész sora is egy részben az államterület fekvésével kapcsolatos. A szomszéd állam békés, vagy harcias természete külpolitikailag, katonailag, belpolitikailag érezteti hatásait s a nemzet sorsára és jellemére átalakító hatásúvá lehet. A szomszédállamok gazdasági helyzete és gazdasági politikája kihat az egész közgazdaságra s ezzel a társadalmi structurára is.

A szomszéd nemzet politikai, társadalmi, vallási, kulturális mozgalmi és történetének minden eseménye kihat indirecte az állam egész belső életére. Mint vevő és mint eladó; a kínálat és kereslet által; a concurrentia által, a melyet kifejt; védvamos vagy szabad kereskedelmi politikájával; közlekedési egész rendszerével. Belpolitikai életének zavarosságával vagy stabilitásával; faji, vallási vagy osztályharczai intensívitásával, irányával és propagatív erejével. Culturájával, annak egyesítő vagy elnemzetietlenítő jellegével. Nemzetének egész gondolkodásával és karakterével. A fekvés adja meg az indirect függések sorát. Az által, hogy egy állam szomszédai hadsere-

gére, külpolitikájára, gazdasági politikájára, belső mozgalmaira kénytelen tekintettel lenni, ez által függ indirecte a másik államtól. Ez a függés sokszor kölcsönös, de ritkán egyenlő; s így e tekintetben az egyes államoknak kettős scálája állítható fel.

Az egyes államoknak az egymástól való függései tehát részben direct, részben indirect természetűek. Az előbbiek legtöbbször egyoldalúak, az utóbbiak — bár nem egyenlő mértékben — gyakran kölcsönösek. A direct függésekben nagyobb része van az akaratnak, bár az erő automaticae is hat, az indirect függések kisebb mértékben szándékosak.

3. De nemcsak bizonyos más államoktól való függési viszonyra hat ki a fekvés, hanem az államot másként is determinálja.

Az államterület fekvése alakítólag hat a faj egész physikai és psychikai jellegére. A világtól elzárt terület maradisága, a világforgalmai utakhoz közel fekvő országok fejlődése a faj egész egyéniségét átformálhatja.

A tengerparti fekvésnek nyilvánvaló psychologicali következményei már az ókorban ismeretesek voltak. A tengerparti fekvés szabadabb, világjáró, vállalkozó, szélesebb látkörű, mozgékonyabb lelkületű népet teremt.

De ez a determinálás kétféleképpen mutatkozik. Nemcsak az állam egész speciális egyéniségére hat ki, hanem kihat az állam kitűzendő céljaira is.

Az állam céljait megszabó számos tényező között a fekvés egyike a legfontosabbaknak. Az állam céljainak a fekvés által való determináltsága azonban különböző. Lehet kötelező és lehet facultativ. Kötelező oly értelemben, hogy annak követése nélkül az állam megsemmisül (pl. Anglia tengeri fölénye). Facultativ oly értelemben, hogy parancsainak a követése csupán csak czélszerűbb.

A történelem az államterület fekvésének determináló hatását számos példával bizonyítja. Magyarországot, a török birodalom erejének fénykorában, exponált fekvése szoros viszonyra kényszerítette a Habsburgok birodalmával s ez a körülmény Magyarország állami önállóságára hosszú időkre kihatott.

Németország központi fekvése, Bismarck felfogása szerint, a központosított katonai monarchiát parancsoló szükségé

tette. Németország szomszédjainak faji viszonyaiból pedig a hódító politika veszedelmessége következett, ugyancsak Bismarck szerint.

Hatalmas és aggressiv szomszédok általában katonailag erős államot tesznek szükségessé. Ennek elmulasztása sokszor az állam pusztulását, máskor csak vereségét és gyöngülését idézi elő. Az erőviszonyok döntenek el, hogy kötelező vagy facultativ-e, de mindig egyaránt világos a fekvésből szükségképp adódó parancs. De a fekvés természetesen sok tekintetben változó tényező. Nagy hatalmak lesznek és nagy hatalmak vesznek; s ezzel a szomszéd államok egész situációja is megváltozik. A nagy hatalmak összeütközési pontjai s az odavezető utak is sokszor változók.

Anglia és Oroszország a XIX. század elején még közösen harczolt Napoleon ellen, de Oroszország ázsiai hódításai India politikai fekvését megváltoztatták s e két birodalom között éles érdekellentéteket támasztottak. A megváltozott fekvésből támadó ellentét évtizedek külpolitikai constellatioira nyomta rá bélyegét.

Az államterület fekvése tehát csak relative constans tényező.

Az államélet determinálása azonban a fekvésen kívül az államélet más tényezői által is befolyásoltatik s lehetséges, hogy azok a tényezők ellenkező irányban hatnak. Doctrinair felfogás volna egyetlen tényezőre vezetni vissza az államélet e jelenségeinek szövevényét.

Angliát pl. nem kizárólag csak szigeti fekvése kényszeríti arra, hogy a tenger uralmára törekedjék. Japánt szigeti fekvése hosszú ideig nem kényszerítette. Anglia gyarmati, élelmiszer-behozatali és iparcikk-kiviteli érdekei Európához való viszonyával s számos más motivummal együtt járultak hozzá, hogy szigeti fekvésének ezt a consequentiáját vonassák meg vele.

Az államterület fekvése tehát nem egyedül ható tényező.

II. A terület minősége.

Abból a körülményből, hogy az egyes államok nem izoláltan élnek s hogy ebből bizonyos kapcsolatok támadnak, következik az egyes államok területi minőségének végtelen

fontossága. Hogy valamely államnak a területe milyen, az a fekvésen kívül szintén kihat direct és indirect függésekre és bizonyos fokig szintén determinálja egyéniségét és céljait. Ugyanúgy hat ki a szomszéd államok területének minéműsége arra, hogy a közöttük való fekvésnek minő consequentiái legyenek.

1. Az államnak más államtól való direct függése, vagy direct függésben tartása szempontjából fontos a terület minősége katonai és gazdasági tekintetben. Katonailag a védelemre, vagy a támadásra alkalmas terület — a határokról itt még nem beszélve — elsősorban fontos. Hegyek, tengerek, járhatatlan utak, tűrhetetlen klímájú vidékek az állam függetlenségének erős védői. A technika vívmányaival, illetve felhasználásukkal egyenes arányban eszikken ezeknek jelentősége; de bizonyos fontosságuk máig maradt. Különböző országokban különböző fontosságúak, a szerint, a mint ellenfeleik a technika vívmányaival rendelkeznek s a mily fokban azokkal e tényezők ellensúlyozhatók.

De mindig maradnak rendkívüli stratégiai jelentőségű területek, a melyeknek birtoka a függetlenség vagy uralom erős eszköze. Anglia tengeri fölényének egyik eszköze s gyarmatbirodalmának egyik alapja: a legfontosabb tengerészeti pontok, Gibraltár, Malta, Cyprus, Szuez, Aden, Singapore, Colombo, stb. birtoka. E területek stratégiai értéke Anglia uralmának egyik alapköve.

A terület kihat a népesedésre is: a népsűrűsége, a nép physikai és erkölesi qualitásaira s így az állam katonai erejére is. A népességnek mind száma, mind minősége e tekintetben — számos más tényező mellett — elsőrendű jelentőségű tényező.

Gazdasági szempontból is fontos a területnek a népessedésre gyakorolt hatása. Első sorban a szükségletek szempontjából. Ez szabja meg részben a más államokhoz való gazdasági (és sokszor politikai) viszonyt is.

Gazdasági függéseket teremt, gazdasági rivalitásokat; és e rivalitások letörése céljából elismert függéseket. Élelmi-szerhiány, szénhiány, ipari nyersanyagok hiánya, erős függési teremthet egy kis államnál; míg nagy államnál a terjeszkedő

politika motivumává lesz s az ő szempontjából nem függést teremtő, hanem determináló tényezővé.

Éppen a terület minőségéből támadó direct függések elkerülése szempontjából látjuk oly gyakran a gazdasági autarchiára való törekvéseket, az imperiális tendenciák egyik indító okát.

2. A terület mineműségének az egyes államok — többnyire kölcsönös — indirect függéseire való hatása nyilvánvaló. Mindaz, a miben a terület a gazdasági életre, a termelésre, a közlekedésre kihat, egyszersmind hatással van ez indirect függésekre is. Befolyást gyakorol ezekre az ezen gazdasági struktúrán alapuló társadalomra gyakorolt hatásaival is.

Nemzeteket e gazdasági egymásra utaltságuk, vagy rivalitásuk gyakran szükségképpen egymástól függésbe hoz, bár esetenként különböző fokokban. E tekintetben az egyes nemzetek viszonyaiban rendkívüli különbségek mutatkoznak. És a mily mértékben változhatlanok, oly mértékben támasztanak függéseket, nemcsak a gazdasági, hanem más téren is. Anglia és Németország világkereskedelmi rivalitása pl. nemcsak gazdasági politikájukra hatott ki, hanem haditengerészetük fejlesztése s egész külpolitikájuk tekintetében is bizonyos kölcsönös indirect függést teremtett köztük között.

3. A terület mineműségének determináló hatása részben már az indirect és direct függések politikai consequentiáiban adva van. De mutatkozik az más tekintetekben is.

Első sorban a terület fajképző jelentősége nyilvánvaló. Az, hogy mily területen s mily klíma alatt lakott huzamosan, kihatott már a multakban a faj fizikai és pszichikai kialakulására. Mostani lakhelye is kihat. A fizikai sajátosságára való hatás nyilvánvaló és szembetűnő. De lélektani hatása is kétségtelen. Mindaz, a mit az egyes fajok vérmérsékletének, géniusának, karakterének nevezünk, részben ebből ered. A történelem teremti a fajt s a primitív fajok életének történetében a természeti tényezőknek s az általok ilyen korokban erősebben determinált életmódnak, foglalkozásnak, táplálkozásnak nagyobb jelentősége van.

Az, hogy népességét valamely állam mennyire bírja eltartani, kihat kivándorlási, gyarmatosító, terjeszkedő politikájára ; kihat belső zavaraira vagy stabilitására is.

Németország egész védvamos, flottafejlesztő, terjeszkedő politikájának egyik indoka éppen az volt, hogy rohamosan szaporodó népességét újabb piacok nélkül nem bírta eltartani.

Olaszország újabb imperialis törekvéseiben, részben Japánéiban is ugyane motivumnak van nagy ereje.

Az Egyesült-Államokban a socialismus hiányának egyik oka — Sombart szerint — az volt, hogy a még ki nem használt területeken a vállalkozó kedvnek és a megélhetésnek folytonosan új tere nyílt.

A terület nagysága és a népesség számához való aránya az állam egész egyéniségére kihat. Más a nagy állam és más a kis állam typusa; és a lakosságnak — a területi viszonyok által is determinált — ritkasága vagy sűrűsége szintén az egész gazdasági és culturális életre s az illető állam egész politikájára kihat.

Befolyással van a terület a nemzeti egységre is, a szerint, hogy földrajzilag mennyire egységes, vagy mennyire tagolt a terület; a szerint, hogy e tagoltság mennyire esik egybe a népesség faji tagoltságával és hogy gazdaságilag mily hatással van az egyes fajok erőviszonyaira. Schweiz területi tagoltsága mindenesetre egyik oka politikai tagoltságának, különösen, miután a faji megoszlás is párhuzamos. Magyarországon a magyar faj suprematiájának egyik erős alapja az a körülmény, hogy az ország legtermékenyebb vidékeinek túlnyomó része a magyar faj birtokában van.

Determinálja továbbá a terület — más tényezők mellett — a nemzet túlnyomóan agrár vagy mercantil, túlnyomóan falusi vagy városi jellegét s ennek gazdasági, társadalmi, culturális és politikai consequentiáit. A foglalkozási ágak a társadalom egész structurájára kihatnak; ezek pedig bizonyos fokig a terület minősége által is befolyásolva vannak. Anglia vas- és szénbősége, számos más ok mellett, iparos állammá való fejlődésének mindenesetre egyik tényezője volt.

Kihat a terület az egész állam közlekedési rendszerére is; vízi útjai részint természettől adva, részint megkönnyítve vannak; szárazföldi útjainak és vasútjainak is bizonyos fokig ez szab irányt. Ezek a consequentiák bizonyos fokig a technika haladásával ellensúlyozhatók, de pl. a természetes víziutak ér-

téke mindig megmarad s természeti nehézségek technikai legyőzése nem mindig rentabilis.

Miután a terület minősége mindezen tényezőkre ily hatással van, természetes, hogy nemcsak az állam egyéniségét determinálja ezen szempontokból, hanem — épp mindezen szempontok tekintetében — az állam céljait is.

Néha szükségképp előírja, néha módosítja, néha elősegíti, néha akadályozza azokat. Minden gyakorlati politika lehetőleg követi facultativ s mindig követi kötelező parancsait. Ez az utóbbi kategória itt sokkal szűkebb, mint a fekvés kérdésénél; de itt is lényeges.

Tehát, miként a fekvés, úgy a terület is nemcsak direct és indirect függéseket teremt, hanem az állam egyéniségére és céljaira is determinálólag hat.

Azonban, miként a fekvés, úgy a terület is csak relative constans tényező. Hódítás folytán nőhet, vereségek folytán csökkenhet a terület. És ezzel a változással — annak az arányában pari passu — szükségképp megváltoznak a terület mineműségének a katonai, gazdasági, társadalmi, politikai következményei is. Kiléphet az állam az eddigi elzárkózottságából, ha hódításaival tengerhez jut; elzáratik a világforgalomtól, ha odavezető útját elveszítette.

Ujonnan szerzett területrészek új határokat vonnak, elveszett területek határai szükségképp megszűnnek. A faj lélekére való hatásaik is e változásokkal párhuzamosan változnak.

De a területnek nemcsak nagysága lesz az idők folytán más, hanem a minősége is. Természeti változások által is, de a culturának a természet feletti győzelme által is. Terméketlen vidékek termékenynyé válnak. Járhatatlan utak járhatókká lesznek. Egészségtelen vidékek lakhatókká tétetnek.

Mindez mutatja, hogy, mint a fekvés, úgy a terület minősége sem egyedül ható tényező. Más factorok enyhíthetik, kereshetizhetik s néha közömbösíthetik hatásait. De nem mindenütt és nem egyforma mértékben. Nem mindenütt czélszerű meghozni az erre szükséges áldozatokat és az erre szükséges — helyenként és esetenként különböző nagyságú — áldozatok meghozatalára nincs meg mindenütt az erő.

Általában azt mondhatjuk, hogy a fekvés és a terület kö-

vetkezményei — *caeteris paribus* — annál inkább szorulnak háttérbe, minél fejlettebb culturájú és gazdasági erejű állam céljaival állanak ellentétben, de hogy azért mindig és mindenütt tényezők.

III. A határok.

A határok kérdése, miképpen a fekvés és a terület kérdése, szintén a függések és determinációk szempontjából lényeges.

1. A direct függések tekintetében nyilvánvaló, hogy egy állam stratégiailag biztosítatlan határai annak függetlenségét abban az arányban veszélyeztetik, a mily erős és aggressiv államokkal van szomszédságban. Stratégiailag biztosított határok — *caeteris paribus* — több belső egyenetlenséget tőrnek meg s katonailag és pénzügyileg csekélyebb erőforrások mellett is lehetővé teszik a függetlenséget, mint azok, a melyek ilyenekkel nem rendelkeznek.

A stratégiailag biztosított határ egyik biztosítóka a függetlenségnek. Az állami függetlenségért való küzdelem ennek folytán gyakran a határokért való küzdelemben nyilatkozik.

Elsass-Lotharingia birtoka például 1871 előtt hozzájárult volt a kis délnémet államoknak Franciaországtól való függéséhez s a német egység egyik akadályka volt.

Vannak viszont stratégiailag fontos pontok, melyek határul megszerezve biztosítják a megszerző államnak kereskedelmi, katonai és politikai függetlenségét, de az idegen államokét veszélyeztetik. A Dardanellák birtoka nélkül Oroszország nem ura Fekete-tengeri kivitelének és flottájának s Oroszország déli partjai idegen flottától nincsenek biztosítva. Viszont a Dardanellák birtokában oly mérvben ura a Fekete-tengernek, hogy ez által a Balkán-államok kereskedelmi, katonai és politikai függetlenségét veszélyeztetné.

De az állami függetlenség, vagy a nagyhatalmi positio érdekeit nemcsak a stratégiailag előnyös saját határok megszerzése és megvédése által szolgálhatja a helyes politika, hanem idegen határok előnyös stratégiai kiépítésének a megakadályozásával is.

A Dardanellák, vagy Belgium birtoka stratégiailag oly rendkívül nagyfontosságú, hogy azoknak egy nagyhatalom

által való esetleges elfoglalása a többiek függetlensége szempontjából sem lehet közönyös.

A stratégiailag fontos pontok politikailag osztályozhatók abból a szempontból, hogy mennyiben szolgálják az illető ország függetlenségét vagy mennyiben uralmi törekvéseit; és abból, hogy csak az egyik fél, vagy pedig bármelyik fél birtokában járnak ilyen jelentőséggel. Ezzel mint a békének esetleges, vagy szükségképpen akadályai mutatkoznak s az utóbbi esetben természetesen mint állandó — csak időnként latens — békebontó factorok.

2. Az indirect függések jelentősége a határok kérdésénél ezekből önként adódik. A függetlenséget veszélyeztető határok szükségképp stratégiailag előnyösebb határok megszerzésére sarkalnak egyébként békésebb nemzeteket is. Stratégiailag uralmat biztosító határok viszont — megfelelő körülmények között — a terjeszkedő politika egyik indokául szolgálhatnak. Mindez magával vonja a belső politikára való, a fekvésnél tárgyalt hatások egész sorát. Ugyancsak kihat a határ minősége a gazdasági elzárkózás lehetőségének, előnyös vagy hátrányos voltának kérdésére is.

3. Az államéletet általában is determináló tényezők szempontjából is fontos szerepe van az állam határainak. Általában is, tehát nemcsak egyik, vagy másik szomszédjától való indirect függésben, befolyanak arra, hogy kövessen-e az állam terjeszkedő politikát és ha igen, milyen irányban kövesse azt.

Itt különös jelentőségű a «természetes határok»-ra való törekvés, a melylyel a nagyhatalmak történetében minduntalan találkozunk. Alapja már nem csupán stratégiai szempont, — bár többnyire az is — hanem a za gondolat, hogy a földrajzi tényezők bizonyos természetes egységeket alkotnak és hogy azok határainak egybe kell esniök az állam határaival.

Ugyanilyen terjeszkedő tendenciájú a határoknak a faji egység alapján való kitolása. Gyakran a gazdasági egységek kikerekítését, határaiknak az állam határaivá való tételét tűzik ki célul.

Bármily gyakran szolgáljon a határok kitolásának ez a politikája, egyszerűen csak a hódító törekvések ürügyéül, kétségtelen, hogy gyakran reális szükségeknek is megfelel.

Azok a felfogások, melyek e politika mögött rejlenek, a politikai tudományok szempontjából mindenképen kiválóan érdekesek. És pedig kettős szempontból. Először mint gyakori háborús tényezők, mint terjeszkedő törekvéseknek objectiv alkatelemei. Másodszor mivel az állam igazi természetére bizonyos szempontból élénk világot vetnek. Az állam határai nem mindig esnek össze annak földrajzilag természetes határaival, sem gazdasági, sem faji egységének határaival.

Ezek mind terjeszkedési tendenciákhoz vezethetnek, de e terjeszkedések határai nem esnek mindig egybe egymással. Vegyük hozzá a határok stratégiai biztosításának szempontját is s különböző irányú, tendenciájú és mérvű terjeszkedések szempontjait látjuk. Pedig ezek mellett még más szempontok is érvényesülnek ez irányban: azon egyes dynastiák történeti jogai, vagy az államnak magának képzelt vagy valódi történeti jogai a szomszéd államokra, vagy részeikre.

Ha már most mind ezeket a terjeszkedési szempontokat nézzük, azt látjuk, hogy azok nem szükségkép mind egyazon terület megszerzésére vonatkoznak. A faji egység szempontjai más területet tehetnek kívánatossá, mint a stratégiaiak s ezek ismét másokat, mint a kereskedelmiek, vagy a történelmi jogon alapulók. És bármily szempontból történjék is a terjeszkedés, az ujonnan szerzett területnek a többi szempontból való kikerekítése ismét szükségesnek látszhatik. Ez minden hódító politika circulus vitiosusa, objective ép oly indokolt, a milyen határtalan.

Látni való, hogy az egyes concret állam voltaképen nem kész soha. Míg némely állam még határainak biztosítását sem érte el, más elérte az uralom lehetőségét is, de ezzel új céljai adódnak. Az állam folytonos alakulásban van és pedig nem önkényes okokból, hanem — az emberi természet változhatatlanul háborús hódító jellegén kívül — épen azért, mert maga az egyes jelenlegi concret állam az önkényes alakulás. Ez a történelmi események folytán támadó egység nemcsak hogy nem kész, de nem is minden irányban zárt egész.

Mert az állam határai — a mint azt az államterület fekvésénél is láttuk — nem zárják el az államot más államok hatalmának a befolyásától. A fekvés kérdésénél azt láttuk,

hogy az állam, mint a szomszéd államtól elkülönült lény is, mennyire befolyása alatt állhat e szomszédjának. Itt, a határok kérdésénél, azt a befolyást constatáljuk, a melyet a szomszéd állam az illető államra, mint nem teljesen zárt egészre, gyakorolhat.

Miután az állam határai nem esnek össze a faji, felekezeti, gazdasági, culturális határokkal, ebből a körülményből a függőségeknek egy új fajtája adódik. Ha egy erős állam határain túl is fajrokonokat talált, ebben a körülményben a befolyás egy új tényezőjét nyerte; ezzel a szomszéd állam zártságán csorba van ütve; ezzel annak a lényébe mintegy behatólhat. Ugyanez az eset áll elő akkor, ha egy-egy állam gazdasági életébe így kapcsolódik be valamely szomszéd államnak egyik része.

Hasonlóképen, ha egy idegen hatalom a felekezeti téren gyakorol ily hatalmat a nemzet egy része felett. A culturalis befolyás is lehet ugyan az egész nemzetre gyakorolt, de lehet csak egy részére is s akkor a kategóriába esik.

Az egyik nemzet ekkép a másikba mintegy belenyulhat. Az állam népessége ilyenkor nem esik egybe a területtel és főhatalommal s a határok zártsága ezáltal nem teljes. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy a faji, gazdasági, felekezeti és culturalis befolyások oly nemzetekre is érvényesülhetnek, a melyek nem szomszédosak s ilyen esetben a politikai fekvés consequentiáinak tekinthetők. Itt azonban, a határok kérdésénél, még csak azokat az eseteket vizsgáltuk, a melyeket a faji, gazdasági, felekezeti és culturalis befolyások a szomszéd által gyakoroltatnak. Ha ez a befolyás az egész államra vonatkozik, akkor annak mint egységnek a függetlensége van érintve; ha a nemzet egyes rétegeire csupán, akkor belső egysége van ezzel veszélyeztetve. A belső egység hiánya természetesen ismét a függetlenséget veszélyezteti.

A külső és belső souverainitas jogi postulatumai a tények ereje által ekképpen módosulnak.

IV. Az állam politikai fekvése.

Míg az állam földrajzi fekvésén az állam alapját tevő földterület fekvését kell értenünk, az állam politikai fekvése nemcsak az államterületnek, hanem népességének és a fő-

hatalomnak idegen népekhez és főhatalmakhoz való reláióit is jelenti.

Mert nemcsak szomszédaival lehet valamely nemzet kapcsolatban és tőlük függésben, hanem távol fekvő nemzetek is éreztethetik vele hatalmukat s sorsára befolyást gyakorolhatnak.

A világtörténelem vezérlő nemzetei egymással folytonos hatalmi versengésben állanak. És a kisebb nemzetek, mint bolygók, hatalmi körükbe jutnak. Velük, vagy ellenük küzdenek s így bizonyos sorsközösségbe jutnak velük.

Ezek a reláiók gyakran közjogi vagy nemzetközi alakulatokká szilárdulnak. De az államkapcsolatokon és nemzetközi szövetkezéseken kívül vannak formailag kevésbbé határozott s valójában mégis rendkívüli erejű gazdasági és politikai reláiók, melyek összefűznek egymással sem szomszéd, sem közjogi, sem szervesebb nemzetközi jogi viszonyban nem levő nemzeteket. Ezen reláiók annyira kapcsolatosak az államterülettel, hogy a gazdasági és politikai vonatkozásokra a fekvésnek és a területnek is megvan a maga befolyása.

Az ilyen alapon támadt s minden másnál erősebb kapcsolat példáját mutatja a világháborúban Olaszország. Nemzetközi jogilag a monarchia szövetségese volt s mégis ellene fordult. Érzelmi momentumokat s irredentista törekvéseket nem tekintve, ennek oka Angliától való teljes függésben rejlett. E függés egyik oka pedig a fekvés volt (hosszú tengerpartja). A másik oka részben területének minősége (vas-, szén- és acélhiány és Anglia területének ezekben való bősége).

Támadhatnak tehát ily reláiók és függések a földrajzi fekvéssel vagy a terület minőségével kapcsolatos katonai és gazdasági szempontból és pedig nem csupán — mint a területnél láttuk — a szomszéd államok részéről. De támadhatnak a népesség természetéből vagy az államhatalom által követett politikából keletkezett katonai vagy gazdasági szempontból, faji, vallási szempontokból is. (Oroszország pl. minden szlávra és orthodoxra bizonyos befolyást gyakorol.)

Ezek a befolyások erősebb államok számára bizonyos érdek-sphaerákat teremtenek, a melyek határai nem azonosak az illető állam határaival s nem respectálják más államok határait.

Az 1907-iki egyezményben pl. Oroszország és Anglia megállapították a maguk ázsiai érdek-sphaeráit formailag önálló államok függetlensége rovására, sőt Perzsia egységének a rovására is.

Az érdek-sphaerák ritkán kölcsönösen elismertek. Hosszú közgazdasági, diplomáciai és gyakran katonai sikereknek legtöbbször csupán tényleges eredményei. Néha csak jövőendő ilyen actiók előre kijelölt s másoktól óvott színterei.

Ez érdek-sphaerák folytán az állam jogi határai mellett egy más befolyási hatás is keletkezik; kevésbbé kétségtelen, kevésbbé elismert s már ezáltal is a háborús complicatióknak egyik fő oka.

Ha a politikai fekvést a földrajzi fekvéssel általában össze akarjuk hasonlítani, első tekintetre a politikai fekvés nagyobb változékonysága fog feltűnni.

Változnak a történelem vezérlő nemzetei s ezzel a tőlük függő kisebb nemzetek situációja is. Változnak a vezérlő nemzetek törekvései s azoknak útjai és így a világtörténelmi összeütközési pontok is és mindezeknek az érdekelt hatása is.

Míg tehát a földrajzi fekvés békés korszakokban relative változatlan, a gazdasági és politikai fekvés folyton változó. A területi változások nem oly szakadatlanok, mint a gazdaságiak és a politikaiak; a gazdasági és politikai befolyás azonban békében is terjeszkedik s iránya és intensivitása folyton változik.

A mint Oroszország időnként inkább Ázsia felé fordult, vagy inkább a Balkán felé, a szerint vált hol az egyik, hol a másik irányban hol erősebbé, hol gyöngébbé az általa gyakorolt nyomás s a szerint vált egyik vagy másik pont összeütközési ponttá a nagyhatalmak között.

A Dardanellák kérdése ezen birodalom növekedésével és Konstantinápoly felé törekvésével fokozatosan nyerte fontosságát; s a japán-orosz conflictus és Oroszország ázsiai — pl. perzsiai — conflictusainak állandósulása esetén pedig fokozatosan vesztene el a jelentőségét.

A politikai fekvés tehát mint látjuk — nemesak változik, hanem folytonosan változó a politikai helyzetek szerint. A mint egy nagyhatalom ilyen vagy olyan politikát követ, a szerint

változik meg a közvetve és közvetlenül érdekelt államok egész situációjája is.

Ugyanez áll a gazdasági életre is. A világforgalom útjai változtak s így az érdekelt nemzetek gazdasági és politikai fekvése is változó.

A technika vívmányai is okoznak ily változásokat. A szuezi csatorna által pl. India egész gazdasági és politikai fekvése más lett, úgyszintén a Földközi-tenger fekvésének az egész jelentősége. A közlekedési eszközök gyorsulása által távolságok meg rövidülnek s régebben védett pontok exponáltatnak. A haditechnika fejlődése szintén megváltoztatja a fekvés consequentiáit. Kereskedelmileg új utak, tunnelek, kábelek, gyorsjáratú hajók — új összeköttetéseket s concurrentiákat teremtven — a politikai és gazdasági fekvést megváltoztatják.

Japán fekvésének a kínai kérdés szempontjából kiválóan előnyös consequentiáit a szibériai vasút kiépítése egyszerre keresztelte. Közelebb hozta Oroszországot s Japán törekvéseivel szembeállította.

A politikai és gazdasági változások természetesen megváltoztatják a politikai fekvésnek belőlük folyó consequentiáit is. Direct és indirect függések megszűnnek vagy keletkeznek, erősödnek vagy gyengülnek.

Maguk a függések consequentiái is (a gazdasági és politikai viszonyok változásaival) másokká lesznek, mint voltak eredetileg. A függéseket teremtő tényezőkkel a függő tényezők összesége is szükségkép fluctuál.

Ezen hullámnázás a politikai fekvés determináló hatásainál is mutatkozik, nemcsak a nemzet egyéniségére, hanem céljaira vonatkozólag is.

A történelmi menetének tényezői és irányai, a világpolitika és a világkereskedelem vezető tényezői s ezeknek törekvései — egymásra való hatásaik folytán is — egyre változók. És mint-hogy ez a hullámnázás folytonos, folytonos — bár esetenként különböző fokban — az állam egész politikai situációjának a változása is.

A politikai fekvés minden változását, jövőndő változásainak várható irányait és fokát egyaránt figyelemmel kell az államférfinak kísérnie, midőn az állam külső és belső politikájá-

nak céljait kitűzi. A földrajzi fekvés, a terület minősége, a határok kérdése s a politikai fekvés is — hol kötelezőleg, hol facultative — mind egy-egy tényező, mely a célok kitűzésére módosító, tiltó, vagy parancsoló befolyást gyakorol.

Az államok izoláltságának, függetlenségének, kész voltának, a határok zártságának, a befolyási határoknak a kérdésére egyaránt kihat. Különbözőségeket teremt az egyes államok közt s ugyanazon állam életének különböző időszakai között. Erők, irányok tekintetében szakadatlan változásokat teremt. Holt és élő tényezők összességéből olyképen támad az élet hatalmas lüktetése.

RÉZ MIHÁLY.

ARANY RÍME.¹

Nagy művészek nem igen szoktak művészetük technikai részéről értekezni. Őket lelkük az alkotás felé űzi, s ha az alkotás elméleti kérdéseiről bizonyára valamennyien gondolkoznak is, ritkaság, hogy e gondolkozás eredményeit másutt is megmutassák, mint éppen a kész alkotásban. Mintha csak húzódoznának attól, hogy betekintést engedjenek az ő «műhely-titkaikba», abba, hogy mily utat tesz meg lelkökben a gondolat, első ébredésétől fogva egész addig, míg kész munkában testesül meg az olvasó előtt. Emlékeztetnek az ünnepeelt ballerínára, a ki oly könnyeden és kecsesen forgolódik a színpadon, mintha csak nem is tudna máskép, mint ilyen rhythmikusán lebegni és szökdelni, s a ki nem szeretné, ha meglesnék, a mikor órák hosszát való fárasztó munkával készül productiójára — vagy a nagy opreaénekesnőre, ki oly természetes játzsisággal gyöngyözteti trilláit, de nem szereti, ha meglepik fárasztó scálázásai munkájában.

De azért vannak művészek és főleg költők, a kik nem zárják el műhelyök titkait sem, sőt nem átalják e titkokba a nagyközönséget is beavatni. Kezdve Horatiustól, a ki a költészetről való tanításait hosszú költeménybe foglalta, egész Arany Jánosig, a ki Horáczczal versenyezve megírta — de sajnos, be nem fejezte — *Vojtina Ars Poetikáját*, nagy sora van azoknak a lantosoknak, a kik a költészet technikai kérdéseit prózában is, versben is fejtegették, sőt nem ritkák az oly költők sem, kik leszállva a Pegasusról, szívesen ültek rá a kritikus székére is.

De a világirodalom legelsőrendű költői közt nem ismerek

¹ Részlet egy *A magyar rímről* szóló nagyobb tanulmányból.

senkit, a ki annyit és oly behatóan írt volna művészete technikájáról, mint éppen Horácz késő utódja, Arany. Talán az egy Malherbe rokon vele, a francziák e theoretisáló költője, a ki főkép a rím szabályai terén volt újító, elsőnek keresve a »ritka« rímet, a rime rare-t, s fennen hirdetve, hogy semmi sem jellemzi jobban a nagy költőt, mint az ily rímek használata. De Malherbe, ha irodalomtörténeti jelentősége nagy volt is, mint teremtő költő mégis messze alatta áll Aranynak, a ki, ha nem lett volna nagy dalnok, nagygyá lehetett volna mint nyelvész, mint irodalomtörténész, mint kritikus és — a mi itt legközelebbről érdekel bennünket — mint prosodista.

Nyelvészeti kérdésekbe való elmélyedése nem tartozik fejtegetéseim körébe, a verstaniak közül is csak azokra szorítkozom, melyek kizárólag a rímelést tárgyalják. Csak mellesleg jegyzem meg, hogy a magyar hangsúlyos verselésről szóló elmélete aligha tekinthető örökre döntő érvényű tanításnak. Ő itt Fogarasi nyomán a magyar népdalok zenéjéből indult ki, pedig talán igen közel jár az igazsághoz Minor, a ki *Neuhochdeutsche Metrik*jében azt mondja: «Die Metrik kann sich aus dem einfachen Grund nicht auf die Komposition stützen, weil sie nirgends die absolute Gewissheit hat, dass der Komponist auch wirklich dem natürlichen Rhythmus treu geblieben ist.» Valóban, midőn a népdalszerző valamely már meglevő melódiára költi az új szöveget, a mi igen gyakori eset, egészen szabadon bántik a szótagokkal, akár a mi azok mértékét, akár a mi azok hangsúlyát illeti: itt egy rövid szótagot megnyújt, ott egy hosszút megkurát a zene kedvéért, amott ugyanabból az okból hangsúlyossá teszi a hangsúlytalant és megfordítva, nem sokat törődve a természetes hangsúlylyal. Bartalus népdalgyűjteményében akárhány nóta van, a hol a legrikítóbb ellentét van a dal és szöveg közt. Erdélyi János is elismeri, hogy népdalainkban állandó, tiszta mértéket nehéz volna találni, sőt maga Arany János is kissé habozva szól elméletének e részéről, midőn azt mondja: «Én, a mennyire népdalainkat ismerem, a négyes ütemre nem adhatnék szorosb szabályt ennél: lengedező vagy vele hasonló nyomatú láb, a hol csak lehet; hol nem telik, ellenkező nyomatú, valamelyik a fennebbi schemák közül.» Arra a kifogásra, hogy «ez annyi volna, mint

semmi mérték!», csak azzal érvel, hogy ez a népdal «szeszélyes változatossága» és hogy az ütemek «czélszerű vegyítése» ad csak jó magyar rhythmust. De vajjon lehet-e ezen a nyomon biztosan elindulni, a mikor a magyar vers rhythmikai törvényeit keressük? Lehet-e főképp akkor, mikor mértékbeli hosszúság és rövidség annyira egybekeveredik a hangsúly okozta hosszítással, mint a magyar dalban?

De nincs itt helyén e fogas kérdések taglalásába bocsátkozni: sokat vitáztak már erről igen avatott szakemberek, a mely vitákról igen beható tájékozást nyújt Négyesy kitűnő értekezése *A magyar verselmélet kritikai története*. Itt éppen csak rá akartaim utalni Arany verstani munkásságának erre a fontos részére is, melyről más helyen kívánok bővebben szólni, s a melyben Arany az én érzésem szerint kevésbbé bírt végleges eredményre jutni, mint abban a másik részében, melyet a magyar rímnek szentelt, s melynek legfontosabb része a *Valami az asszonánchról* című értekezésében foglaltatik.

De itt mindenekelőtt Arany rímelésének azzal a fájával kell foglalkoznom, melyet elméleti tanulmányaiban nem érintett: t. i. a betűrímmel, azaz a szókezdő hangzók egyezésével. Arany volt első költőnk, a ki a vers ez ékes-ségét a népköltészetből tudatosan átvitte műköltészetünkbe. Nagyon hatásosan alkalmazta főleg rövidebb elbeszélő verseiben, románczaiban, balladáiban, de soha sem élt vele túlzásig. A betűrím akkor a legszebb, ha értelem szerint összetartozó szókat köt együvé: olyanokat, melyek rokonok vagy ellentétek és természetesen elég közel állnak egymáshoz, hogy az egyforma szókezdés jól kicsendüljön. Ily szók vannak pl. e sorokban: Lakoma Ladányban — muzsika, mulatság. (*A hamis tanu.*) Fáradalmat fájva hordom. (*A vigasztaló.*) Vész és vihar hajt engemet. (*Az örök zsidó.*) Vad csapáson, vízomláson Veri, vágja, úzi egyre. (*Szibinyáni Jank.*) Háborúság, házi patvar. (*Vörös Rébék.*) Van-e ott folyó és földje jó, Legelőn fű kövér? (*A walesi bárdok.*) Mosd fehérre mocskos lepled. (*Ágnes asszony.*) Ebbe az értelmi rokonságú csoportba tartoznak az ú. n. annominatív, azaz azon betűrímek, melyekben ugyanegy szótőből képzett szók vannak egymás mellé téve. Pl.: Bende vitéz lakodalmát lakja. (*Éjféli párba.*) Csillagok a

földön csillámlani szüntek. (*Buda halála VIII.*) Jőjjön a jövőndő. (U. o.) A betűrímek másik csoportja az, midőn egymással szorosan kapcsolatos beszédrészek vannak betűrímmel egybefűzve, pl. jelző a főnévvel: Messze mezőn. (*B. H. VIII.*) Hajnali hajtáson (U. o.) Vagy alany az állítmánynyal: Száll a szikra, fojt a füst, Fő a fürdő, forr az üst. (*A bajusz.*) Szolgái szétszáguldanak. (*A walesi bárdok.*) Királyasszony kertje kivirult hajnalra. (*Zách Klára.*) Birtokos a birtokkal: Emberek edzője. (*B. H. VIII.*) Fehér leple foszlányait. (*Ágnes asszony.*) Ige a tárgyával vagy egyéb kiegészítőjével: Hajtja halántékát. (*B. H. VIII.*) Harczol riadó haraggal. (U. o.) Csalogánykint csattog. (U. o.) Kevésbé szoros kapcsolatban álló szókat is összeköthet a betűrím, kivált ha az az ütem elejére esik: pl. *Ágnes asszonyból*: Csitt te, csitt te! csibém vére. Hulló vízgyöngy hattyu tollán. Vagy ebben: Lovai körmetől lágy levegő csattog. (*B. H. VIII.*) Így használja Arany a betűrímet az alexandrinus félsorai végén is: Puha gyenge harmat gyümölcs üde hamva (*B. H. VIII.*); vagy itt: Nem vagy mai gyermek, se leányzó gyenge. (U. o.) Egymást követő sorok elejét is szereti Arany betűrímmel egymáshoz fűzni: Nehéz gondja, gondolatja, Neveletlen négy magzatja (*Both bajnok ö.*); vagy: Ereszkedik lelkem szárnya—Elborong a multakon. (*A lejtőn.*)

Mindezek apró ékességei Arany költészetének, melyeket a felületesebb olvasó alig vesz észre; az csak a sorok muzsikáját élvezi, nem nézve, hány és milyen tényezőkből van az megalkotva. El tényezők közül még több is kecsegtethetné a verselés bűvárát, de én itt sietek szorosabbra vont themámhoz, Arany verselő művészetének tán legszebb hajtásához, rímeléséhez.

Arany idevágó elméletét, mint már említettem, a *Valami az asszonánczról* című értekezésében fektette le, mely egész terjedelmében először 1854-ben látott napvilágot, miután már előbb egy része a *Pesti Röpívek* 1851-iki 10. számában közze volt téve. Itt van lefektetve Arany elméletének fő szabálya, hogy t. i. a magyar fül nem kívánja a rímben a mássalhangzók teljes egyezését, hanem beéri azok rokonságával is. Ez a tanítás nem volt egészen új és Csokonai is már szabályokba foglalta e magyaros rímelést, melyet azonban szinte licentiának tekintett. Fogarasi is, 1843-ban meg-

jelent *Művelt magyar nyelvtanában* jóknak mondja az oly rímeket, «a hol a mássalhangzók nemcsak egy beszédszerre tartozók, hanem egymással több tekintetben is megegyezők». Például felhozza a z és sz, a d és t, a b és p, az n és ny, az l és ly, a g és k mássalhangzókat.

Hogy milyen az igazi asszonáncz, maga Arany mutatta ki egy töredékül hagyott versében, a *Kapisztránban*, mely ugyanolyan négyes trochæusokban van írva, mint a spanyol néprománczok, és ép úgy, mint ezek, csak a magánhangzókban összecsengő sorvégeket ad. Ime egy strophája: «Minden oszlop olyan zászlós, | Mintha mennybe szállna szárnyon, | Diadalmi dicsérettől | Dagadnak a bolthajtások.» Itt «szárnyon» és «hajtások» adják az asszonánczot. Arany mégis gyöngének érezte ezt a zenei elemet a versben s ezért itt betűrímmel is dolgozott: «Mintha mennybe», azután «szállna szárnyon», végül «diadalmi dicsérettől dagadnak.» Más strophában meg a betűrím mellé középrímet is ad, pl. e sorokban: «Hála néked ; mert te véded | Hullámhányta hajócskádát».

De nem akarjuk ez érdekes verselő kísérletet tovább is elemezni; csak azért említettük, hogy megmutassuk, milyen az igazi asszonáncz és miért nem véljük helyesnek az asszonáncz elnevezést oly értelemben használni, a minőben most élnek vele.

Arany, miként már Csokonai és Fogarasi, a nép költészetéből szűrte le az ő asszonáncz-elméletét, melyet előzőinél alaposabban taglalt, melynek nagy fontosságát amazoknál jobban átlátta. Nem járt egészen új csapáson és maga utalt azoknak a kezdeményezésére, a kik «a rag ismétléséből származó rímek vagy inkább nemrímek kiküszöbölése után az által kívántak a rímszegény nyelven s magokon segíteni, hogy asszonánczokat vettek fel». A magasabb költészetnek — mondja bölcsen — a népből kell kifejlődni, az pedig az asszonánczot régen vagy talán régebben használja, mint a rímet. Csakhogy Arany, a ki az idegen népek költészetét is tanulmányozta, látta, hogy «a magasb költészet, a művelt író, azt, mit a néptől szabálytalan, hibáktól természetesen nem ment alakban vesz át, szabályozni, tisztogatni köteles.

A germán és román nyelvek költészetében alaposan kimutatták ezt a «lépcsőzetes haladást» a rímelés terén, a mire nézve

az érdeklődő bő adatokat találhat a Paul és a Gröber-féle ismert *Grundrissekben*. Technikailag minden népköltészet laza és pongyola, s a fejlődés itt a leglassúbb. A német és francia népdalokban pl. ma is élnek még azokkal az asszonánczokkal, melyek a műköltészetből már száműzve vannak. Forma dolgában a nép nem igen kényes, a magyar nép sem az; azt a szabályozási, tisztogatási műveletet, melyet Arany követel, minden culturnép irodalmában el is végezték. El akarta hát végezni Arany is, nem ugyan elsőül e téren, de előzőinél rendszerebben, alaposabban, elméletben és gyakorlatban egyaránt.

Nézzük előbb elméletét.

Arany abból indul ki, hogy az összecsengés ideálja az úgynevezett tiszta rím, azaz mikor a szóvégek magánhangzói és mássalhangzói is teljesen egyeznek. De mert ily tiszta rímek főleg nyelvünk ragozó természeténél fogva, a magyarban ritkábbak, mint más európai nyelvekben: a népköltés útmutatása nyomán el kell fogadnunk az oly összecsengést is, melyben a hangzók azonosak, de a mássalhangzók csak rokonok. E szerint ő is, mint Erdélyi Jánoshoz intézett levelében nyíltan is mondja (e levélre még alább visszatérünk): az asszonánczot ép úgy, mint Csokonai, csak bizonyos szabadságnak tekintette, melylyel jó volna, ha nem kellene élni. «Ha valaki, úgymond, én óhajtom leginkább, hogy vajha bírnánk az olaszok zöngelmes rímeivel! De ha nem lehet azon egynéhány jó rím taposó malmában előhaladni!»

Arany elmélete szerint mármost bizonyos fokozatok létesülnek az asszonánczok jóságát illetőleg, először a szerint, a mint az előforduló mássalhangzók valamennyien csak rokonok, vagy csupán egy részük rokon, más részük pedig azonos. Másik kriteriuma az asszonáncz jóságának pedig az, hogy a mássalhangzók rokonsági foka minő; mert ez is lehet kisebb vagy nagyobb, bár Arany általában csak rokon és nemrokon mássalhangzóról beszél, az utóbbiakról azonban megjegyzi, hogy az összecsengésben ezeknek hasonfajúaknak kell lenniök. Ez a megkülönböztetés nyilván kissé ingatag, mert a mi «hasonfajú», az eo ipso rokon is, csak távolabbi fokon. Ilyenformán bizonyos lépcsőzetes schema szerkeszthető, melynek élén az ú. n. tiszta

rím áll, legalján pedig az olyan, melyben a végmássalhangzó sem rokon s a többi mássalhangzó se cseng össze valami jól, s a melyre Arany ezt a példát hozza fel: huszárt — beosztják, mely szerinte «se rím, se asszonáncz, az egyetlen sziszegő betű nem teszi azzá».

Az egytagú asszonáncznál Arany megköveteli, hogy a mássalhangzók mind rokonok legyenek, jónak mondva még az ilyet is: arcz — rajz. A többtagúakra nézve két osztályt különböztet meg: azt, melyben a vég-mássalhangzó rokon (felsorolásában 1–5. pont alatt) és azt, melyben a vég-mássalhangzó nem rokon, csak hasonfajú (6. pont). Az első csoport alosztályai: először, midőn csak a vég-mássalhangzó rokon, a többi mind azonos, pl. halom – falon; másodszor, midőn a végmássalhangzón kívül van más rokon mássalhangzó is, de van azonos is, pl. harmat – siralmad; harmadszor, a hol minden mássalhangzó csak rokon, pl. halad – nyarat; negyedszer, a hol a végmássalhangzó rokon, a többi részint rokon, részint nem, pl. kárban – csináltam. Erre azt mondja Arany: «gyengébb, de nem szabálytalan». Végre az ötödik alosztályba sorozza az oly cadentiát, midőn csak a vég-mássalhangzó rokon, a többi nem, pl. virradtig – alszik. Szerinte még ez is «szabályos, bár erőtlenn».

A másik főosztályba azokat sorozza, a hol még a vég-mássalhangzó sem rokon, hanem csak hasonfajú. E hasonfajúság megállapításában annyira megy, hogy a k-val és t-vel még a p-t is hasonfajúnak fogadja el, ép úgy, mint a b, g és d hangokat, az l-t és n-t, a b-t és v-t. Nyilván itt is van bizonyos lépcsőzet; a b és v mindkettő zöngés (lágy) hang, csak hogy az egyik néma, a másik folytonos; ezek sokkal közelebb esnek egymáshoz, mint pl. az l és n, melyek közül az utóbbi orrhang, az előbbi nem az, vagy pláne mint az l és g, melyek közül az első ajakhang, a másik torokhang. Arany ez asszonánczokra példákat is hoz föl: pl. darab-farag; de ez is, többi példája is olyan, a hol az utolsó mássalhangzó eltérő voltát némileg compensálja a többi rész teljes azonossága.

Ha már most példában akarjuk bemutatni Arany asszonáncz-elméletét, a következő skálát nyerjük. Vegyük e szót: zokon, melyben — a tőszó, a *zok*, elhomályosodván — nem

érezzük az -on végződést ragnak. Ennek rímei és asszonánczai, a jóságot tekintve, Arany elmélete szerint így sorakoznak : tiszta rím : zokon — azokon. Oly asszonáncz, melyben csak a végső mássalhangzó rokon, a többi mind azonos : túzokom. Olyan, a hol a végtagon kívül még egy mássalhangzó csak rokon, de a hol a szókezdő mássalhangzó rokonsága nagyon erősíti a rímet : szokom. Olyan, a hol mindhárom mássalhangzó csak rokon : susogom. Most olyan csoport következik, mely Arany beosztásába nincs nyíltan befoglalva, de logice folyik belőle : azok az asszonánczok, melyekben az első mássalhangzó nem azonos, nem is rokon, a többiek pedig teljesen azonosak, vagy csak részben azonosak, vagy egyikük sem azonos. Tehát : fokon (azonos minden, kivéve az f-et), fogon (a g rokon, az n azonos), fokom (a k is, az m is csak rokon). Most megint új változat következik : azok az asszonánczok, a hol a második mássalhangzó se nem azonos, se nem rokon, ellenben az összecengés többi része compensálja e hiányt, pl. zokon—boton, a hol a k-val «hasonsajjú» mássalhangzó csendül össze. Ha ellenben a két mássalhangzó semmiféle rokonságban nincs, az asszonáncz rossz ; pl. zokon—korom.

Íme, ez az a scála, melyet Arany tanítása szerint össze lehet állítani. S még ez sem teljes, mert a magánhangzók azonossága helyett azok rokonságát is megengedi Arany gyakorlata, bár elméletben erre nézve igen szigorú. Azt mondja, hogy az asszonáncz végső szótagjában még az is hiba, ha nyílt e-nek közép e felel meg ; tehát helytelen : velem—verem. A hangzók ugyanazonossága, úgymond, «elengedhetetlen föltétel,» azonban kisebb vétség a-t o-val, nyílt e-t közép e-vel, közép é-t ő-vel hangoztatni, mint pl. e-t o-val. De Arany, ha vétségnek tartja is, mégis sűrűn használ oly rímet, hol az a-nak o felel meg, s ezért a főntebbi skálát joggal megtoldhatjuk még egygyel : zokon—szakon. Látnivaló : hogy itt is a hangzóbeli eltérést a rím többi része kiegyenlíti. A mássalhangzók egybehangzása végül kielégítő lehet akkor is, ha eredeti sorrendjük a rímelő szóban felcserélődik (metathesis), ilyenformán : zokon—kívánczokom.

Tegyük hozzá már most e schemához az Aranytól hibásnak mondott asszonánczokat : először azt, melyben a végmássalhangzó még csak nem is hasonfajú, tehát pl. zokon—okoz, vagy

pláne azt, — ezt ugyan Arany nem említi, de tételéből természetesen következik — a melyben egy egyező vég-mássalhangzó után a rímben még egy mássalhangzó következik: tehát pl. zokon, rokont. Végül ide tartoznak azok az asszonánczok, melyek vétenek Arany főszabálya ellen, hogy hosszú magánhangzónak hosszú, rövidnek rövid feleljen meg, hosszúnak véve az olyat is, mely magában véve rövid ugyan, de posztíójánál fogva (mert utána két mássalhangzó következik) lett hosszúvá. Így kerülnek skálánk legalsó fokára az ilyenek: zokon—csókon, vagy zokon—bánkodón. Az asszonánczos rímelés törvényei közé igtatja Arany még azt is, hogy a végmagánhangzó után következő l vagy ly betű a rímben kimaradhat, tehát elfogadható, «bár szabályellenes» az ilyen: sárga halál—szárnya alá, a hol, a mint látjuk, a licentiát az előző három szótagra is kiterjedő, tehát szokatlanul gazdag egybehangzás compensálja.

Nyilván látnivaló mindebből, hogy a magyar asszonánczelmélet, úgy a mint azt Arany megpróbálta szabályokba foglalni, korántsem valami egyszerű dolog. Míg más nyelvek prosodiái a rím törvényeit igen kurtára foghatják és pl. a francia metrika csak gazdag, elégséges és szegényes (*riche, suffisante és pauvre*) rímeket különböztet meg, nálunk hosszú sora van a rímeknek, melyeket Arany is így classificál: legjobb, szinte jó, eléggé jó, szabályos, «erőtlen — de még szabályos», szabályellenes, de erős stb. Nem csoda, ha így aztán sokáig némi bizonytalanság uralkodott a tekintetben, mi a helyes rímelés, sőt talán még ma sincsenek végleg tisztázva a nézetek.

Arany tanítását az asszonánczról csak lassan fogadta el a kritika. Még 1865-ben is akadtak, a kik a magyaros rímelés ellen kikeltek, miként ezt a *Pesti Napló*-ban egy névtelen szerző megcselekedte, — azóta megállapították, hogy Zsoldos Ignác volt — egyebek közt így írván: «Igaz ugyan, hogy a magának kelletténél többet engedő licentia poetica oda vitte a dolgot, hogy az egymáshoz közelítő hangzatos betűket, mint b és p (zab, lap), d és t (nád, fát), g és k (lég, kék), z és cz (ez, kupecz) rímekül elfogadta, de akárki mit mondjon, igaz marad az örökké, hogy csak az a tökéletes, jó cadentia, hogy a végső szótagok minden betűi nemcsak csalókan, de voltaképen és tökéletesen megegyeznek és egybe vágnak.» A kritikus azért

az ilyeneket : bab és pap, dér és tér, görbe és körbe, zár és czár jó rímeknek nem tarthatja és «tessék elhinni — teszi hozzá — igen sok más, tán kelleténél prózaiabb, de azért egészséges, egyszerű észjárátú ember sem fogja soha, de soha tartani».

Ismeretes Aranynak az a tréfás válasza, melyet *Báró Kemény Zsigmond*hoz czímmel a Pesti Napló akkori szerkesztőjéhez írt, pompásan kifigurázva a sokaktól oly kitűnőnek vélt teljes és tiszta rímeket : «Hajh! ne várd most, te pedánt agg | Hogy a rímben egynehán' tag | Összezsengjen végtelen» stb. Az egész költemény ily «ideális» rímekkel hadakozik az új prosodia mellett : hogy pap és bab igenis jó rím, míg *karom—bontom* nem az, hogy görbe—törpe is jó, de nem «bon ton» ez : *törpe—epe* ; hogy gyatrák az oly rímek, melyekben a szógyökér ugyanaz, csak a képző vagy rag más : «Van substantivum hogy : mérték | S rá magát az igét mérték ; | Ez ám a cadentia!» Csúfolja a leoninista Gyöngyössi János tordai pap rímes hexameteréit : «És van ott több régi csínus | Tordán termett leoninus» ; kigúnyolja a kelleténél hosszabb s mesterkélt rímeket, kivált az olyan foltozott rímet, mikor ennek «Varjas» ez a cadentiája : «marja, s». Itt idézi Kovács Józsefnek, a híres debreczeni «rím-kovácsnak» két sorát is : «Mivel homlokomra Liza | Rózsakoszorút tászliza», melyek az ő 1817-ben megjelent verseskönyvének *Vallástétel* cz. első dalából valók : «Mivel homlokomra Liza | Rózsakoszorut tászliza | Gyenge kis ujjai-val : | Most hát e Lant hűss Jázminom | Alatt, néki minden finom | Gondolatokat kivall.»

Majdnem tíz évvel a Kemény Zsigmondhoz írt vers megírása előtt, 1856-ban is kellett már védekeznie Aranynak rímei dolgában, még pedig igen tekintélyes helyről jött támadás ellen. Akkor Erdélyi János írt róla, a *Népdalok és mondák* tudós kiadója, a ki pedig e munkája II. kötetében maga is pártját fogta az asszonáncznak, azt írván : «Bőven pótolná rímsegény-ségünket egyfelől az asszonáncz használata, másfelőla a zenei mértékezés». Erdélyi a népdal rímének és rhythmusának taglalásában annyira elismert szakember volt, hogy a tőle jövő gáncs méltán nagyon fájhatott Aranynak. Nagyon melegen írt róla Erdélyi, de mégis azt mondta, hogy «Arany egyike azoknak, kik a rímek korlátoltságát széttörték», s mivel némely költők

most már nála jóval tovább mennek, «részben a veszett rímek behozásáérti felelősség is reáhárul.» A támadás igaztalan, mert senkit azokért a túlzásokért felelőssé nem lehet tenni, melyekkel mások compromittálják az ő különben helyes tanításait. De emel Erdélyi némely concret kifogást is Arany rímélése ellen, pl. hogy névelő, kötszó, összetételek külön két sorra szakadnak, esnek el. Keveházából idéz is ilyeneket: «A széles völgy egy lábnyom: a | Súlyos had óriás nyoma.» Vagy: «Erdő, mező, dombliget, és | Völgy oldalán a zöld vetés.» Vagy: «És fájdalommal, mintha kin- | Forrás buzogna ajkain.»

Aranynak nagyon rosszul esett a támadás, kivált a mi a «veszett» rímekért való felelősséget illeti. Magánlevélben felelt rá, mely Erdélyi *Pályák és Pálmák* cz. kötetében meg is jelent. Itt a ragismétlő rímek rútságáról szólva, rámutat, hogy «az új iskola jóformán megtörte a Csokonai és Kisfaludy Sándor-féle rímek tekintélyét.» Hivatkozik Kölcseyre, ki már merte mondani: farag — darab, és Vörösmartyra, ki a holdra ezt rímeltette: mosolyg. A kezdemény e téren tehát sokkal előbbi. De Arany hozzáteszi: «Különben vehette észre azt is, hogy e szabadságot a helyett, hogy kiebb terjeszteném, egy idő óta mind összébb szorítom, s hogy néhány új és jó rímnek is adtam lételt.» A «szabadság összébb szorítása» alatt azonban korántsem azt értette Arany, mintha kevesebb magyaros rímet használt volna, hanem csak hogy ezek használatában mind szigorúbban követte a saját maga felállította szabályokat, hogy t. i. a rímek más-salhangzói valóban rokonok legyenek. Alább, a hol Arany rímelő gyakorlatáról lesz szó, meg fogjuk világítani e haladást.

Az Erdélyi felhozta gyenge rímekről Arany elismeri, hogy «a névelő, kötszó stb. elszakítása, rím végett, mindenesetre hiba, de remélem, épen azért, mert hiba, nem gyakori nálam.»

Arany még egy helyen tört lándzsát a magyaros rím mellett: *Vojtina levelei öccséhez* első darabjában. Itt kifigurázza az afféle cadentiákat: barátok — arczok, sirtál — aludtál stb. «Ellenben — úgymond — hogyha egy sor vége: párját | És ráfelelne másik rím: *bevárják*», vagy harag — marad, győz — ősz, «És ezt azonn módon megszenveded, | Nem félsz, bizony kiszúrja a szemed!» És ide szövi be Arany az ő rímtanának egy másik tételét, mely különben minden nyelvre áll, ironikusan azt mondva:

«Mert szemnek írunk, a fül második érzés», azaz hogy a rím a fülnek való, nem a szemnek.

Még egyebeket is említhetnék, a mik Aranynak a rímelés elméletével való szerető foglalkozására rámutatnak. Ott van *A magyar népdal az irodalomban* című, fájdalom, bevégzetlen tanulmánya, melynek megmaradt tervvázlata szerint értekezni akart a népdal alliterációról; ott vannak levelei, a hol számos idevágó megjegyzés akad; ott van hátrahagyott munkáiban *A drámai versalak és pályaműveink* cz. érdekes töredék, melyben a rímtelen ötös jambus mellett tör lándzsát; ott van levelezésében és bírázataiban sok apró észrevétel.

De ideje már, hogy a theoretizáló Aranytól búcsút véve, áttérjünk Arany költészetére. Itt is sok nyoma van ugyan annak, mennyire szeretett elbibilődni a verselés és főleg a rímelés problémáival. Kedvvel parodizálta a régi vagy újabb rossz rímelés-módokat. Efféle verse pl. a *Tinódi redivivus*, melyben Lantos Sebestyén hangján szólal meg; vagy az Epistola Petőfihez, melyben a XVIII. század végén felkapott debreczenies rímelésmódot csúfolta: «Imádott barátom, jó Petőfi Sándor, | Szíves üdvözlésit ime küldi Jean d'or. | Vettem, oh nagy férfi, ostoba leveled, | De azért nem mondom: hujj ki! vagy le veled. | Mert nem üres hólyag és nincsen ebbe szél, | Kedves ostobaság, mind a mit e beszél» stb.

A versformák és a rímelés problémái vitték rá, hogy nehéz vagy épenséggel exotikus versnemekben tegyen kísérletet, hogy írjon makámát, pantumot (*Bor vitéz*), hogy megpróbálja Dante terzináit (*A kis pokol*), hogy új strophákat alkosson, a minőkben a *Stanzák Mátyás dalünnepére* című töredéket írta, hogy utánozza a spanyol románczok rímelését stb. E verselési próbái közül nagyon érdekes az is, a melyet a *Toldi Szerelme* VIII. énekében olvashatni, a hol a Nápolyi Endre megöletéséről szóló éneket úgy szövi az alexandrinusok közé, mintha azt egy hegedős szerlette volna. A sorokat megtartja a rendes hosszúságban, de a rímelésen egyre változtat: majd egészen elhagyja a rímet; «Mit kötögetsz? mit fonsz selyemmarany szállal | Én szép feleségem, Johanna királyné?» Aztán középrímet használ, a sor közepét rímeltetve a végével: «Neked uram, látod, hímezek palástot, | Koronázó napra: zsinórt verek arra.» Aztán újra rím-

telenül hagy egy sort, a párját pedig középrímmel látja el: «Mosolyog az asszony, de csak szeme szája — | Endre, fiam, félek: gonosz itt a lélek.» Utóbb megint más a rímek rendje: az egyik sor vége rímel a másik sor közepével, a mit a német Kettenreimnek, lánczrímnek hív: «Kulcsos Averszához, daliás nagy garral | Az egész udvarral, megy Endre vadászni.» Nyomban utána e lánczrímek megtoldja azzal, hogy az első sor első felét rímelteti a második sor második felével, úgy hogy a két sor a rövidebb sorokban írt ölelkező strophá mása lesz: «Fogadá ott sokszor éjjeli szállásra, | Lakoma-hálásra, egy régi kolostor.» S minden strophá végén megcsendül a harsány refrain: «Nápolyba, vitézek! boszúra, boszúra!...» Mily geniális lelemény ez a kis ballada! Hogy vissza birt helyezkedni Arany a hegedősök korába, melyből, fájdalom, semmi, de semmi sem maradt ránk, s melynek énekeiről annyit tűnődött és ábrándozott az ő kései dicső utódjuk, Arany János, itt is, mint *Zách Klárájában*, rekonstruálva hangjukat, verselésüket, megálmodva még rímelésüket is!

Pályája elején Arany még nem fordított akkora gondot rímelésére, mint később. Vessük össze pl. *Toldi* I. énekének 15 stanzáját *Toldi szerelme* V. énekének ugyanannyi strophájával, és megállapíthatjuk, hogy amott hat puszta ragrím van (tüzében — hűvösében, ködéből — szívéből, gondolkodik — facsarodik, sorban — udvarban, haragjával — nyilával, kezébe — ölébe,) míg emitt egyetlen egy sem akad.

Igaz, hogy e ragrímek közt is kettő van olyan, a hol legalább a ragot megelőző egyetlen mássalhangzó azonos vagy rokon: sorban—udvarban, tűzében—hűvösében; de persze, ez kevés támasztéka a ragrímnek. Már valamivel erősebb e támasz ott, a hol a rag előtti szótag magánhangzója egyezik, mint pl. ugyancsak *Toldi* I. énekében: nyakára—csatornára, paripáját—ruháját, Budára—félvállra. Van itt példa olyan szabadosságra is, hogy a kéttagú rím első tagja semmikép sem rímel, csak a súlytalan második, s a mellett a két felsor numerusa is döczenő: «... még e szóhoz gondolt — nagy káromkodás volt.» De azért akad már újszerű rím is, olyan, a hol nemesak az asszonáncz Arany-féle törvénye van megtartva, hanem annál több is: hogy t. i. annál szebb a rím, minél nagyobb az értelmi elté-

rés a rímelő szók közt, minél különbözőbb beszédrészek vagy legalább különbözőbb szóalakok formálják. Ilyen rímek: gém-mel—kémel, ballag—parlag, tilalomfa—halomba; ellenben kevésbé szépek: bátyja—barátja, delelnék—kelnek, vidéken—égen, vállán—állán. S Arany ez időszakában még ez utóbbi fajta rím volt az uralkodó.

De a rímnek azt a legkezdetlegesebb fajtáját, mely régibb költészetünkben oly gyakori, t. i. hogy rímpótlékul azonos szók ismétlése szolgál, Aranynál pályája ez első szakában sem találjuk. Kitűnő Arany-magyarázónk, Lehr Albert, ilyennek veszi pl. *Toldi Estéje* III. énekének e sorait: «Rezes volt valaha, most is látszik rajta, | Csakhogy a réz most is zöldet játszik rajta», és hozzáteszi: «A verstanok azt tanítják, hogy valamely szó maga magával nem képezhet rímet (mint itt: rajta — rajta). De ez csak félig igaz. Sokszor az ily ismétlése egyazon szónak a sor végén hathatósan emeli a komikumot.» Ez az utóbbi állítás helyes ugyan, de a szóban forgó példa nem vág ide, mert a rím ott nem «rajta — rajta», hanem «látszik — játszik», tehát az azonos szót megelőző sorvég, épúgy a hogy' a Lehtől *Jóka Ördögéből* idézett másik két sorban: «Hazudik-e, vagy sem, nem állok a felől, | Azért engedelmet instálok a felől.» A rímelésnek ez a módja, mely főleg a keleti költészetben gyakori (kivált a gházelen), nálunk is otthonos, és számos példája akad népköltészetünkben is.

Ha pályája elején Arany nem volt is a rímnek oly művésze, mint később, már akkor is nagy gondot fordított rá. Elég rámutatnom a *Toldi Estéjének* első dolgozatán végzett javításaira, melyek a Lehr-féle kiadás 29—31. lapján olvashatók s melyek jó része a gyenge rímet tette erősebbé. Pl. e helyett «épen ő—mező» ezt tette a rímbe: «mező—ez ő», e helyett: «kacsán—pókfonalán» ezt: «halán—pókfonalán», e helyett: «felleg—embernek» ezt: «felleg—közelget», e helyett: «de lesz még—elővennék», ezt: «de lesz még—fölkeresnék», e helyett: «alig-alig—telik», ezt: «elig-elig—telik» stb.

Ha lehetne határt vonni Arany technikájának két időszaka közt, mely szinte észrevétlenül olvad át egymásba: az 1852-dik esztendő jelölném meg mesgyének. Még 1851-ben, a *Családi kör*-ben így rímel: kutya—nyujtja, megsértve a saját maga

főszabályát, hogy quantításra hosszú magánhangzóval csak ugyanilyen rímelhet; vagy tejet—egyet, vétve szintén saját magának ama tétele ellen, hogy a rím fülnek, nem szemnek való. Még olyan rímet is elfogad, a minőre fentebb idéztünk példát, hogy t. i. a kéttagú rím első, hangsúlyos szótagja egyáltalán nem talál visszacsengést, hanem csak a hangsúlytalan második, mikor «csillag»-nak ez a ríme: «venyigét rak». A hangsúlybéli egyezés e törvényét, mint láftuk, Arany nem foglalta bele a maga kis kátéjába, de kitűnő zenei hallásával mindig tudatában volt az ily rím kakophonijának, ha kivételesen élt is vele. Még 1852-ben is, egyik legszebb versében, *Dantében*, zavarják az olvasót ily rímek: ez a név—tenné, híven—a szem, ónja—vonja. Mégis ez évben írja meg egyik, technika dolgában is méltán csodált balladáját, *Rozgonyinét*, a hol nem annyira a rímek tökéletességével, — ettől még messze van — mint inkább a rhytmus lüktetésével és az itt-ott felbukkanó pompás alliterációkkal ragadja el az olvasót. Itt van az a csengő-bongó strophá: «Usalogatja csemegével | Muczi paripáját, | Lebke szellő lebegteti | Tengerzöld ruháját; | Széles úton, poros úton, | Felleget ver a ló, | Csillámlik a, villámlik a | Fényes aczél patkó.» Itt láthatni először Arany művészetét a sorközépi rímekben is, melyek később oly sok helyütt ragyognak lyrájában épúgy, mint epikájában. Ebben a versében is elő-előbukkan utóbb is: «Maga vivé Rozgonyiné | Ellenök a gályát, | Követi a sok dalia | Lobogós ruháját.» Vagy: «Hej, ki hozza, kormányozza | Ide azt a gályát? | Vagy már senki meg nem menti | Magyarok királyát?»

Lapozzunk pár levéllel edébb, s ott van Arany balladaköltészetének egy másik, szintén ez évből való reneke: *V. László*, drámai menetű, kurta soraivai; csak három jambus mindegyik, de a rímek e nehéz formában is úgy csattognak alá, hogy szinte mindegyik a gondolat legsúlyosabb részére mutat rá, a mi ideálja a jó rímnek. «Megcsörren a bilincs, | Lehull, gazdája nincs; | Buda falán a rab— | Egy-egy felhődarab— | Freszkezik alá.» Hogy' összeforr itt minden: gondolat és forma, mérték és rím! S mennyi művészet e négy kurta sorban: «Az alvó felvirad, | A bujdosó riad, | Szellő sincsen, de zúg, | Felhő sincsen, de bűg | S villámlik messziről.» (A harmadik és negyedik

sor a maga egészében rímel itt egymással, a mire Erdélyi János azt a műkifejezést próbálta faragni: átrím; mi érvük be ezzel: sornyí rím.) Az alliterációk itt is emelik a vers zenéjét már mindjárt az első soroktól fogva: «Sűrű setét az éj, | Dühöng a déli szél», egész addig, hogy «Oh adj, oh adj ne kem | Hús cseppet hú csehem!»

Innentől fogva már csak emelkedés van Arany technikájában. Rímei mind tisztábbak, csengőbbek. Néha csak úgy játszik a formával, és a Tinóditól vett mottójú *Török Bálint*ban régi módiasan is rímelget, mintha csak azt mondaná: «lám, tudok én még így is, Lantos Sebők módjára!» Itt azonos vagy majdnem azonos szokat rímeltet: «Összegyűjti budai tanácsot: | Jó emberek adjatok tanácsot: | Boldogasszony templomra keresztjén | Török zászló lengjen vagy keresztjén?» Vagy utóbb: «Török Bálint, György barát vezérek! | Kár alunni mostan a vezérnek.» Még abban is tinódiassá lesz helylyel-közzel, hogy a négy sorú strophának csak egyetlen rímet juttat. «A mit akar, meg is teljesíti, | Hajnali szél zászlaját röpíti, | Maga pedig kardját emelinti, | Török Bálint, jó vitéz, Enyingi.»

Aztán ellenkező játékra van kedve: megmutatva, mit tud ő e naiv, szinte együgyű rímelésben is, egyszer csak virtuóz cadentiákat kezd pengetni, a minők kivált a tréfás, gúnyos hangú versekhez olyan kitűnően illenek s annyira emelik hatásukat. És így dalol *A sárkányról*: «Még ifjú benne minden íz, | Még szívos az élet-csíríz», és a ki míg a híg «Aetherbe lóg, | Száján kitör e monológ...» Mintha vidám athlétát szemlélne az ember, a ki a komoly előadás előtt gyakorlatul könnyű súlyokat dobál. És valóban, ebben a csodásan termékeny, istenáldotta 1853-dik esztendőben csakhamar megszületik *Az eji leány*, mely technika dolgában is oly művészi s oly tanulságos! Ki ne tudná azt az édes muzsikájú részét: «Rozgonyi püspök palotája nyitva, Négy sor ablakkal kivilágosítva» a maga régies, ötszótagu ütemeivel, melyek Arany rímeivel párosulva ilyen csodaszépen pengenek: «Éljen Ulászló! Hunyadink is éljen! Rá zene zendül, ropog a dob mélyen, Rá zene zendül, kehely összezendül, Magyar és lengyel deli tánczra lendül». Itt minden szépség együtt van, mely a fülre hathat: hibátlan szó- és gondolat-rhythmus, hibátlan rímek

sorvégen is, középben is, és ráadásul a betűrím bája! S aztán e rész utolsó strophája: Csörren az ablak, bezuhant az ajtó, Szép piros bortól iszamós a padló, Szép piros vértől sikamós a padló: Odabent a cseh! odabent a rabló!» Itt a második és harmadik sorban a sorvégző szó azonos, s a rím belső rímné lesz (Binnenreim), mert magába a sor belsejébe van az áttéve, részben szóismétléssel: «szép piros bortól» — «szép piros vértől», «iszamós a padló,» — «sikamós a padló.» Aztán az utolsó sorban egyszerre megváltozik az eddigi melódia, mintha a dalnokkal a rémület egyszerre ellefejtette volna a tactust: «odabent a cseh!» és aztán mintegy pőrölycsapás a rím szó, a legsúlyosabb, a legerőteljesebb: «odabent a rabló!»

De nagyon is sok szót kellene szaporítanunk, ha sorra vennők Arany rímelő művészetének egyéb példáit is: *Szibinyáni Jankot*, e művészet egyik legfényesebb példányát, gazdag középrímeivel, vagy *Szondi két apródját*, gyönyörűen tovalebegő anapaestusaival, vagy *Pázmány lovagot*, itt-ott a derűs tárgyhoz illő tréfás cadentiáival. Mindezek az ötvenes évek második feléből valók, melyekben Arany technikája egyre halad, mígnem az 1860-ban írt hatalmas Széchenyi-ódában majdnem a tökéletességet éri el.

Azt mondtuk: majdnem. Mert bármily óriási haladást jelent Arany művészete rím dolgában, a dolog természetében van, hogy még ő sem ment egészen azoktól a kisebb-nagyobb foltoktól, melyeket részben maga is hibának jelzett. E kisebb-nagyobb tökéletlenségek, melyektől idő múltán mind jobban szabadult, főleg a következők.

Pusztá ragrím inkább csak legrégibb verseiben akad, mint a hogy' láttunk ilyeneket *Toldi*-ban. Gyakrabban, és később is, találni olyan rímeket, melyek vagy egészen azonos szók, vagy azonos szók, de különböző értelemmel. Pl. egészen azonos szók: «Hogy noha szomszéd is, ifjabb is nálad, | Még látogatásra be se néztem nálad.» Azonos szók, de más értelemmel: «... vizsgálás neki bátor, | Szerette, csodálta, Örse hogy oly bátor.» (T. Sz. V.) Használ oly rímeket is, melyek ugyanegy szónak csak a rag különböző voltával eltérő alakjai, a minők egy példáját (mérték—mérték), láttuk, maga is kipellengérezte *Vojtínájá-*

ban. Ilyenek pl. a *Dalás Időkben* «közeli szörnyet — Rozgonyi elszörnyed» vagy : «el akarván űzni — nagy lárima elűzi», és ugyanabban a strophában : «egy goromba cséppel — a kit ez megcséppel.»

Van rövid magánhangzós, egytagú ríme is, mely, tudjuk, gyengén cseng össze. De ilyen rím szintén csak régebbi verseiben akad, így az 1848-ból való *Egyesülés*-ben : hasztalan — reménye van. Különben az ily rím is megjárja, ha a vég mássalhangzó nem ú. n. néma hang, mely csak pillanatig csendülhet (k, t, p), hanem folytonos hang, mely hosszabb ideig is szólhat : s, sz, z stb. Mindenki érezheti, hogy «szak» és «vak» gyengébb rím mint ez : kas—sas.

A kéttagú rímeknél Arany, mint láttuk, *Vojtinában* is, prózai munkájában is főszabálynak mondta a quantitásbeli egyezést. Ez ellen igen ritkán vét; olyas, mint «nyakán—tapogatván» (*Csaba Királyfi* I. dolog. II. én.) alig akad egynehány-szor, az is inkább régebbi munkáiban, pl. az 1848-ból való gyenge Byron-fordításban, melyet egyébiránt nem is szánt kiadásra. Itt vannak ilyenek : tengerre néz — szabad lesz, lánczot hord—samosi bort. De már ezidőtájt is, ha élt ily szabadsággal, elfogadhatóvá tette ezt a rím lehető teljességével, gazdagságával, pl. *Rákócziában* : nálamnál — állanál, vagy az ugyanabból az évből való *Rodostói temetőben* : feketül — felett ül.

Van a jó rímnek egy másik szabálya, melyet Arany nem vett ugyan fel tételei közé, de melyet általában szintén követelt : a rímelő szók hangsúlybeli egyezése, mely ellen Arany már sűrűbben vétett. Egyik kirívó példája ennek éppen az említett *Szibinyáni Jank* e ríme : foga csattog — szája *résnyi*, a minnek ez felel meg : szűköl *és nyí*. Amott a hangsúly az első szótagon van, a *résen*, a *nyí* pedig hangsúlytalan, emitt fordítva az *és* a hangsúlytalan és a *nyí* hordozza az erős hangsúlyt. Hasonló példa *Csaba királyfi* II. dolgozatából : a kit adtál — mégsem hazudott, áll; vagy ugyanonnan : hol nem vála már rom — kívül is a váron : vagy *Toldi Szerelméből* : meredeken, szűkön — kínos, keserű köny; vagy : a mi ügyis késő — az a leány és ő. Mindezekben nyilvánvaló, hogy a rím csak úgy cseng igazán, ha a szótagokat a ter-

mészetes hangsúlyozás ellenére ejtjük: tehát szűkön — keserű köny stb. Nem ily mesterkéltek, de mégis hangsúlyegyezés elleni vétséget mutatnak, szintén *Toldi Szerelméből*, az ilyenek: levente — mint te, búját — öntudatlanul ád. A prosodisták rakott rímnek nevezték el az oly rímet, a hol egyetlen szóra két vagy több szó cseng vissza; Aranyban nagyon sok az ilyen rím, melyek — ha az itt jelzett hangsúlybeli eltérés nincs, meg bennök — természetesen kifogástalanok, sőt mivel legtöbbször újszerűek, igen hatásosak is lehetnek: pl. a *Széchenyi-ódából*: régi fal — ajkival, szívéhez el — közel stb.

A magánhangzók egyezését illetőleg Arany, mint láttuk, a második szótag magánhangzójára veti a súlyt; itt még azt sem hajlandó megengedni, hogy nyílt e-nek közép e feleljen meg. Idéztük azt is, hogy «kisebb vétség a-t o-val, nyílt e-t közép e-vel, közép e-t ö-vel hangoztatni, mint például e-t o-val.» E szabályoktól is elég sűrűn tér el, kivált régebbi verseiben. A *Czakó sírján* címűben pl. ennek hogy «kövedet» ezek a rímei vannak: megett, élhetett, neveted, végzeted, a hol a végső szótag e-je csupa közép e. A végső szótagban is az *a* gyakran rímel a rokon o-val: pl. paripámat — számot (*Nemzetőr-dal*), a hosszú ó a rövid o-val (pl. igen gyakori ez a rím: volna—róla, a hol azonban figyelembe veendő, hogy a volna tájnyelvi ejtése: vóna). Ugyanígy tájnyelvi ejtés teszi némileg jogosulttá a rövid ö-nek a hosszú ő-vel való rímelését az ilyenekben: tőle—földbe (fődbe), vagy mezőt—zöld (zód). Még ennek is: bolondul—gondol (a *Csaba-trilógiában*) van ilyen tájnyelvi alapja, mert a *gondolt* is sok helyütt mondják *gondúnak*; míg ennek: lapúla—szóla (u. o.) nincs gyökere semmi dialectusban. Közelebb áll egymáshoz az é és í, melyeket sok tájnyelv össze is cserél; ezért menthetőbb az ilyen: híve—vére (a *Daliás Idők*ből) vagy még inkább az ü-nek i-vel való rímelése, ilyenképen: illik—ülük (u. o.). Mint e példából is látható, az efféle szabadságot — mint más ilyeneket is — leginkább akkor engedi meg magának a költő, ha a rím többi része annál jobban cseng össze. Így rímelteti ezeket is: osztán—pusztán, tudok—titok (u. o.). De vannak még merészebb hangzóbeli eltérései, pl. ugyanott: sárkány—torkán, a hol azonban legalább a mássalhangzók egyeznek, míg ebben: ismert—embert az első szótag s-jének sem felel meg rokon mással-

hangzó, és a második szótag e-je is tökéletlenül rímel, lévén az egyik nyílt, a másik közép.

S itt már át is tértünk a mássalhangzók egyezésére, melyre nézve szintén ismertettük fentebb Arany elméletét. Az imént említett példák ketteje (*zöld* és *földbe*) egyúttal például szolgálhat Aranynak arra a szabadságára is, hogy néha a mássalhangzókat illetőleg is a tájnyelvi ejtést kövesse; a «zöld» l-hangjának nem felel meg a «mezőt» szóban rokon hang, mert a költő így ejti: ződ. Ezt a szabályt Arany maga úgy formulázta, hogy egytagú asszonáncznál a mássalhangzók közül az l, r kimaradhat a rímben, ha előtte hosszú hangzó van, tehát jó rím szerinte jársz—ház. Két vagy több tagú asszonánczban kifejezetten még az ilyet sem engedi meg, de annyit mégis mond, hogy minél tökéletesebben egybehangzik az asszonáncz különben, annál megbocsáthatóbb vétek a végmássalhangzók rokonsága vagy egyiknek elmaradása. Itt tehát csak a végmássalhangzó nem-rokonságáról vagy elmaradásáról van szó, magában a szótestben előforduló mássalhangzókról pedig nem. De Arany ép úgy, mint a nép, e tekintetben is számos szabadsággal él. A mi a mássalhangzók nem-rokon voltát illeti, erre nézve idéztük az ő saját osztályozását és rámutattunk arra, hogy mily messzemenő szabadságot tart e tekintetben megengedhetőnek: még azt is, hogy a rím első szótagjának több mássalhangzója közt egyik se legyen rokon, a mire nézve ezt a példát hozza fel: virradtig—alszik. De az ilyet nagyon ritkán használja, mert ügyel arra, hogy legalább az egyik rokon legyen, pl. sorsán—gondolván, a hol legalább az r és l rokonok, vagy: holtodiglan — így van, a hol a g és gy rokonok. Azokról az esetekről, midőn a két szótagú rím mássalhangzói közül az egyik egészen elmarad — a német prosodisták ezt úgy hívják: consonantischer Überschuss — Arany nem szól elméletében, de gyakorlatában annál sűrűbben használ ily rímeket is. A fentebb említett «jársz—ház» példájára itt is a legenyhébb eset az, ha hosszú magánhangzó után r, l, ly, j vagy h marad ki, pl. bűne—kerülne, állat—állhat, éljen—kötelen, megölését—ölelésért, várát—skarlát, száguld—országút. (Mindezek a *Toldi Szerelme* V. én.-ből valók.) Rendes szabadság, hogy a kettőzött mássalhangzók közül elmarad az egyik, pl. tüzön—füzzön, hullat—indulat. De néha kimarad így más betű

is, pl. az m ebben : csaptatómban—valóban, rémlett—élet, az ny ebben : gúnyja—bosszúja, a v ebben : ülve—körűle, pirúlva—borúla, édes—ötves. Arany még tovább is megy ily szabadságokban, pl. ezekben : kezébe—lépne, házát—koronázták, eléri—kisérti, közzé—többé stb. Sőt még a rím utolsó szótagjában is elhagy néha egy közbeeső mássalhangzót, pl. Lőrincz—örizz ; megteszi ezt még a rímelő szó végén is olykor, bár nagyon kivételesen, pl. tevél szert—kétszer, érezd—elég lesz.

Ott, a hol a szóban nem két, hanem három mássalhangzó torlódik, szintén hasonló esetek fordulhatnak elő. Leggyakoribb itt az a szabálytalanság, midőn az egyik szó három mássalhangzója közül a rímben csak kettő felel, melyek azonosak vagy rokonok a két első mássalhangzójával, pl. Toldi—kioltni, vagy a két utolsóval : füsttel—jött el.

De talán felesleges is a szabálytalanságok e sokféle változatára kiterjeszkednünk ; hisz csak annyit akartunk kimutatni, hogy Arany az ő szabályai e részét sem vette mindig szigorúan.

Megrója Arany a mesterkéltséget, erőltetett rímeket is, de ezekről sem mentek költeményei. Ime mutatóban egynéhány : «Tudod-e mit? Áh de — elpanaszolnád-e? (T. Sz. V.) ; «a királyi száj, szem — annyit mond : há'jszen!» (Rózsa és Ibolya.) Igaz, hogy itt tán a kissé dévaj hang menti ezeket, de komoly versekben is akad efféle : «Gyermeki önző | Korom'ifjú ábránd | Veszi ösztönző | Szárnyára s tovább ránt.» Vagy ez : «S inyre való minden drága készületnek | A java — burokból ottan kiszületnek.»

A rím kedvéért való költői licentiák különösen bántók szoktak lenni, mert feltűnően ráirányítják a figyelmet arra, hogy a költőnek azon a helyen a rím kedvéért kellett valamit máshogyan mondania, mint a hogy' különben mondta volna. Arany nál ilyesmi nem igen esik meg ; legföljebb nyelvjárás szerinti formában használ egy-egy szót, pl. *Az utolsó magyar* e helyén : «Etelvitztől addig *hun* a | Gyors Tisza foly, regés Duna.» Vagy ez : köldökig—emelkedik (*Ariosto*-ford.), ötves (T. Sz. V.) stb. Azt pedig talán nem is szabad licentiának venni, mert hisz Arany előtt is általánosan használták, hogy az a névelőtt hosszúnak is veszi ; hiszen tudjuk, hogy még pár év-

tizeddel ezelőtt mindig apostrophfal is írták, sőt némelyek szerint hosszan is ejtették. Igaz, hogy azért nem jól cseng az ilyen rím: «Ugy tetszik, szű őről, s mintha félig asszu | Életfám gyökerén rágódnék az a szű» (*Álom-Váló*). Tán némi szórendi licentia van az ilyesekben: «Nem bírta, nehéz volt, úgy tartani kellett» (*T. Sz. IV.*) vagy ugyanott: «így szólani kezdett». De ezek jelentéktelenek.

Annál gondosabban tett eleget Arany a rímelés egy másik főszabályának: hogy t. i. a rím lehetőleg jelentős szóra essék. Hiszen természetes, hogy azt, a mi hangzásban annyira feltűnő — és mi csengne ki a sorból erősebben, mint ép a rímelő szó — egyúttal jelentés dolgában is a legkiemelkedőbbnek kívánja az olvasó. Ime e két sorban: «Egri leány ablakára | Rászállott egy kis madárka» elég van téve e követelésnek. A gondolat legkiemelkedőbb elemei: a *madárka* és hogy rászállt a lány *ablakára*, alkotják egyúttal a rímet is. Hasonló sorok ugyane versből: «Nem vagyok én csúnya bagoly, | Inkább törbe esett fogoly,» vagy: «S ki látta valaha, villámlani télben? | Fegyver csillogását fekete éjfélnben?» Itt a rímelő sorokat nemcsak a rím húzta mintegy alá, hanem rím nélkül írva is, ezeket a szokat emelné ki a természetes hangsúly. Ilyen az ideális jó rím. De a magyar nyelv természete, ragozó mivolta, a névutóknak a főnév utáni helye stb. az ily rímeket gyérebbebbé teszi nyelvünkben, mint a minők az indo-germán nyelvekben, a hol a jelentésváltozást többnyire nem a tőhöz illesztett rag, hanem magában a tőszóban, a gyökérben előálló változás hozza létre, és a hol a súlytalan névutók, igekötők stb. nem kerülnek oly gyakran a mondat végére, mint a magyarban. A régi költők oly sűrű vala-valás és volna-volnás rímei is nyelvünk e természetéből erednek, és nemcsak azért bántók, mert azonos szók ismétlése még nem rím, hanem azért is, mert ez azonos szók egyúttal jelentéktelen szók is. A nyelv ez alkata persze Arany János rímeit is befolyásolta. Ebben a sorban pl. «Áll a vízben, széke mellett» (*Ágnes asszony*) a rím a *mellett* szót emeli ki, mintha ez volna a legfontosabb szó, holott értelemszerint természetesen a *széke* van hangsúlyozva. Ebben a sorban pedig: «Midőn egyszerre villám sújta le» (*Széchenyi emlékezete*) a hátravetett igekötőt emeli ki a rím, holott az értelmi

hangsúly másutt van, azon, hogy *villám*, vagy azon, hogy *sujta*. De a mennyire nyelvünk természete mellett lehetséges, Arany rímelése ép ebben a tekintetben a legművészibb. Névtűtő, igekötős rímeket igen ritkán használ, s a ki fennhangon szavalja verseit, csak nagy néha kénytelen elsiklani a rím felett azért, mert az értelmi szempontból teljesen súlytalan.

A mesterkéeltség benyomását teszik azok a rímek is, melyekben idegen szó, kivált idegen név, rímel magyar szóval: pl. mondva — Jodovna (*T. Sz. VI.*), hozzá mén — Ámen (*u. o.*), Dózse — Anikó se (*T. Sz. VIII.*), Kuncz — osztott konc, Lalli — seregét felfalni, Durazzó — van szó, Malateszták — hozták (mind *T. Sz. VIII.*).

Egyébként ha vannak is fogyatkozásai a magyar rímelés nagy újjáteremtőjének is, rámutathatunk arra, hogy számos szabadságot látnak a németek az ő két legünnepelebb classikusukban is, főleg Schillerben, a kire az «unreiner Reim»-ek egész özönét tudják ráolvasni. De még a francziák is kijegyeznek ilyeneket az ő Victor Hugójukban, a verselés ez egyik legcsodásabb tökélyű virtuosában, a ki itt-ott efféléket vesz rímnek: écu-mer — mer, monsieur — sœur. Pedig mily előzői voltak a két németnek és a nagy francziának is! Schiller és Opitz közt, sőt tán Schiller és a német mesterdalnokok közt nincs oly távolság verselő technika dolgában, s nincs Victor Hugo és Malherbe közt sem, mint a mekkora van Arany és pl. Kisfaludy Sándor közt. Mondhatni, hogy az *Emlékezzünk regiekről* és a Besse-nyei közt letelt pár század alatt nem fejlődött rímelésünk annyit, mint a Kazinczytól Aranyig tartó időszakban.

S mily nagy volt hatása! Ez a hatás mindenekelőtt abban nyilvánult, hogy költőink majdnem egészen elhagyták a nem-rímes verselést, mely még Vörösmarty költészetében — főleg epikájában — annyira uralkodó, sőt lyrájában is még szerepel; hiszen, mint említettük, egyik legszebb verse, a *Gondolatok a könyvtárban* is rímtelen. Az antik mértékeket, melyekben Vörösmarty egy híján összes nagyobb epikus munkáit írta, Arany csak pályája elején használta az epikában: *Az elveszett alkotmányban*; eredeti kisebb versei közül csak egy-két epigramm, alkalmi köszöntő, sírvers, tréfa szólal meg distichonban, fordításai közül is csak egy-két apróbb kísérlet. A rímtelen

jambust, szabad sorokban — a mely formát Petőfi annyira kedvelte — csak egyszer alkalmazza lyrájában, ott is csak egy költemény elején, 37 soron át (*Honnan és hová?*). Így, nem számítva a drámát (a hol Shakespeare és Aristophanes fordításai-ban megtartotta az eredeti rimtelen mértéket), Arany versei, tán egy-két száz sor kivételével, tisztára rímeseek, még pedig — Négyesy számítása szerint — költeményeinek majdnem felében nyugati versformákkal él, a miben szintén irányt szabott követőinek.

Hatásának fontosabb része azonban magának a rímelésnek átalakulásában nyilvánul. Bár Arany asszonáncznak nevezte a magyaros rímet, mégis mindenki érezte, hogy ez az asszonáncz teljesen egyenértékű a rímmel és használata Arany példájára egészen általános lett, holott előtte még azok is, a kik megengedhetőnek hitték, csak elvétve alkalmazták. Sőt még tovább is lehet menni: ezt a magyaros rímet föléje is lehet helyezni a tiszta rímnek, mert ha a rím-okozta gyönyörűséget a hasonló hangzásban való értelmi eltérés szüli, akkor a gyönyörűséget csak fokozhatja, ha a hasonló hangzást betű szerint nem egyező, de fülünkre mégis egyformán ható hangok keltik. Azt hiszem, magyar fülnek kedvesebb ez a rím: barát — galád, mint ez: galád—alád. Erdélyi János is elismerte már említett tanulmányában, hogy Arany «a magyar nyelv rím-szegénységén már eddig is nagyot segített, s a rímelésbe új módokat hoz be». Megállapítja azt is, hogy a tan, mely e részben — t. i. rím dolgában — előállt, «nemcsak új, hanem lényeges és teljesen hazai, mert körülményeinkből fejtett ki», s hogy e fejlődésben Arany verselése «eldöntőleg» hatott. Arany egyik legmeghittebb barátja, Szász Károly, a 60-as években megjelent *Szavalókönyve* már azt is ki merte mondani előszavában: «az asszonáncz sokszor föler a tiszta rímmel». Míg tehát (sokanai és jó sokáig maga Arany is, az asszonánczot csak olyan *faute de mieux*-nek nézték, melyet muszájból alkalmaz a versíró: ma már ezt senkisem vallja. Négyesy László, verstanunk e kiváló theoretikusa, egy ideig szintén azt hirdette, «hogy a magyar verselés is legjobban szereti a teljes és tiszta rímet, a mennyiben mesterkéeltség nélkül hozzá jut, ha azonban ilyen nincs, beéri az asszonánczczal». Sőt még azt is kikötötte, hogy ha nincs tiszta rím, hanem csak asszonáncz, akkor «viszont a

jelentésbeli contrast szükséges». De ma már ő is elejtette azt az álláspontját, mintha az asszonáncz afféle alacsonyabbrendű rím volna, sőt egy lexikon-cikkében már az asszonánczot «czélszerűbbnek és fontosabbnak» mondja a teljes rímnél.

Valóban, Arany tanítása úgy ment át az egész magyar költészet vérébe, úgy éreztette hatását a kortársakra ép úgy, mint az utána következőkre, hogy igenis a magyaros rím lett verselésünk legfőbb ékessége. S mert e rímelésmód végtelen sok változatát teszi lehetővé a legszebb összecsengéseknek, immár ne beszéljen senki a magyar nyelv rimbéli szegénységéről, a mit annyian hangoztattak régente, sőt hangoztatnak némelyek ma is. A mi édes anyanyelvünk ebben a tekintetbeni is mérkőzhetik bármely európai nyelvvel. Próbáljon valak teljes magyar rímshótárt szerkeszteni — a minek eddig csak egy-két suta kísérlete volt — és meg fogja látni, hogy gazdagságunk e részben is szinte mérhetetlen. Persze minden nyelv jó költői gazdagítják a maguk nyelve rímes kincstárát. Minden jó költő igyekszik be nem érni százszor meg ezerszer elkoptatott rímekkel, melyeket már előre tud az ember. A hogy' a német poéta fél a banális Schmerz és Herz-től, a franczia a gloire-victoire-től, az olasz a core—amore-től, a magyar is húzódik a sírba—sírva és issza—vissza-féléktől. A jó verselők találta új rímek sora folyton szaporítja azt a «rím-készletet», melyből követők meríthetnek, s ha némelyek úgy érzik, hogy ez a «rím-készlet» nyelvünkön még nem elég bőséges, oka csak az lehet, hogy mi a téren csak Arany óta gazdagszunk igazában, holott az európai nagy irodalmakban ez a folyamat már néhány század óta tart. Igenis gazdag rímű a mi nyelvünk, és a ki ért hozzá, ki is tudja bányászni a még eddig felszínre nem jutott cadentiás kincseit is. Arany e részben is a legszerencsésebb kincseső volt. Új úton járt és korszakot nyitott verselésünk történetében, s ha túlzás is azt mondani, hogy utána már nem lehet haladás e téren, mert «panta rhei», semmi sem áll meg soha: a fejlődés e téren is csak abban az irányban képzelhető, melyen ő haladt, annyi tudással s oly kifinomult zenei érzékkel. S a sokféle jogczím közt, melyet a dicsőségre szerzett, tán ez is nem a legkisebbek közül való.

RADÓ ANTAL.

MAGYARORSZÁG KELETI FRONTJA.

— Második és utolsó közlemény.¹ —

II.

A pánszlávismus felbomlása.

Keleti szomszédaink gazdasági életének vizsgálatából két tanulság-csomót hozunk magunkkal. Az egyik, hogy anyagi érdekeink nem szorítanak bennünket szükségképen élet-halál-harczra Kelettel. Az érdekellentétek munkamegosztássá reducálhatók. Munkástársadalmak szövetkezetévé emelkedhetik a kiváltságok kapzsi versengése. Ebből ágazik ki a második eredmény: a középeurópai nagyhatalmak keleti érdekeinek különleműsége. A német nyirkos, hűvös földjének, kilúgozott homokjának egy-egy négyzetkilométerén százhuszadmagával él. Expansiója élelmi kénytelenség. Földje szegénységével szemben a legfontosabb ipari nyersanyagokban oly gazdag, hogy gyárai fölényesen hasznosíthatják azt az edzettséget és fegyelmet, melyre mostoha földje ősidőktől rászorította. Magas népessége, élelmiszer-ellátásának bizonytalansága, iparának Angliát szorongató lendülete terelte Németország figyelmét, különösen a kilenczvenes évektől kezdve, a keleti piacok felé. A német világpolitika jelentkezése óta, mióta II. Vilmos császár figyelmezteti a világ 300 millió mohammedánját, hogy a németek császárára mindig számíthatnak, mióta Oroszország külkereskedelmében hatalmasabb számarányban vesznek részt a németek, mint a mekkora még kevéssel előbb az egész német külkereskedelmet kifejezte, mióta nyersanyag-igényök Angliától független utat keres Ázsia felé: ez idő óta van érdekelve Németország közvetlenül is a keleti kérdésben. Andrásy és Bismarck egymással a nagyhatalmi állás kölcsönös biztosítása érdekében

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1918. évi 502. számában.

kötött szövetséget. De mindaddig, míg a német Weltpolitik Bagdad-irányzata előtérbe nem lépett, a míg Németország számára is nem vált Kelet oly gazdasági értéké, mint a minő politikai érték volt mindenkor a monarchia számára, addig a német birodalom féltve őrzött hagyománya maradt bizonyos párhuzamosság fenntartása Bécs és Szentpétervár között, az orosz udvar barátságával ellensúlyozott osztrák-magyar szövetség. A német érdekek eltolódása szabályozza keleti érdekeinkkel szemközt a berlini politika három hullámvonalát. Az elsőnek dynastikus a kiinduló pontja; a szomszédos militarista egyeduralkodók, az orosz csárok s német részen különösen I. Vilmos, féltékenyen vigyáznak, hogy politikai szövetségek meg ne zavarják a két udvar régi barátságát, melyet egységes hatalmi érdekek s részben uralmi elvek tettek aczélossá. Metternich szelleme kísértett e barátságban, csakhogy keményebb gerinczezel és hatalmasabb physikummal. Bismarck vasmarka értékesíti az uralkodók barátságának minden elemét, melynek a német birodalom fenyegető elszigeteltségével és a «két front» veszedelmével szemben hasznát veheti. Helyzetét megkönnyítette a bevándorolt német nemesség hangadó szerepe a csári udvarban. II. Sándor csár uralkodásának végén a németek $\frac{1}{10}$ -a: a polgári közigazgatásban 32, magasabb csapatparancsnokságoknál 41, a birodalmi tanácsban 36, a senatusban 33, a külügyministeriumban 57, a belügyministeriumban 27, a közoktatásügyiben 28, a pénzügyben 27, a tengerészetiben 39, a hadügyben 46, a felség személye körül és a szárnysegédek közt 39, holott ugyanakkor a német népesség $\frac{1}{10}$ -a az orosz birodalomban nem több 1·1-nél.¹ Ez időszak legjellemzőbb documentuma az 1887-iki *Rückversicherungsvertrag*, melyet maga Bismarck elég élesen világít meg: «Úgy vélem, Németországra hasznos volna, ha az oroszok egyik vagy másik úton Konstantinápolyban megvethetnék lábukat és annak megvédése volna feladatuk. Nem kerülnénk többé abba a helyzetbe, hogy Anglia és alkalmilag Ausztria kopónak használjon ki bennünket az orosz Bosporus-étvágygyal szemben, hanem várhatnánk, míg Ausz-

¹ Masaryk: *Russland und Europa*. Jena 1913. I. 135.

triát megtámadnák és ezzel a cásus belli számunkra beáll.»¹ Ezzel éles ellentétben monarchiánk s kivált Magyarország megkülönböztetett fontosságot tulajdonított annak, hogy az orosz czárok ne jussanak be Konstantinápolyba. Tisza István összefoglalása szerint ² a mult idők sajnálatos antagonizmusát Oroszország és a monarchia között «csak a tengerszorosra és a Balkán felett való gyámkodásra irányuló aggressivitás okozta». Bismarck és Tisza Konstantinápolyra vonatkozó szavaiban két koordinált és autonom állami törekvés különmemű keleti céljai jelentkeznek. Ehhez a hullámvonalhoz tartozik a nagy kancellár azon kijelentése is, hogy egyetlen hatalom sem köteles saját fontos létérdekeit a szövetségi hűség oltárán feláldozni.³ Az első hullámvonal német diplomatiáját a monarchiával való szövetkezésre inkább az a remény indította, hogy ezzel jegoczesedési pontot nyer további hatalmi csoportok csatlakozására. Erre abban az időben még bőséges kilátása volt. Az olasz külpolitikát Crispi irányította s megvolt a remény, hogy a monarchia és Olaszország felmelegszenek egymás iránt. Az olasz félsziget stratégiai helyzetét abban az időben még a hármas-szövetséggel szemben barátságos érzületű Anglia enyhítette. Franciaország látszott a féken tartandó nyugati ellenségnek, míg kelet felé Anglia Németországgal tartott, nehogy a veszedelmesebb Oroszország karjaiba kergesse. A nyolczvanas évek végén Nagy-Britannia úgyszólván kiegészítő része a hármas-szövetségnek. Ekkor mondja Crispi: «A szárazföldön a hármas-szövetség, a tengeren Anglia».⁴ Ekkor írja a *Morning Post* Németországról és Nagy-Britanniáról, hogy ez a két birodalom együtt áll és együtt bukik s mivel ezt mindkét országban egyre világosabban látják,

¹ *Gedanken und Erinnerungen*. Stuttgart 1900. 291.

² 1917 decz. 6-án a delegatióban.

³ E kijelentést kiméltlenül megvilágítja Reventlow gróf: *Deutschlands auswärtige Politik 1888—1914*. VII. Auflage. Berlin 1917. 23. és kk.

⁴ A monarchiával szemközt abban a mértékben hagy alább Anglia ellenszenve, a mint Bécs és Szentpétervár viszonya elhidegül. Az utolsó nagy összecsapás Palmerston és Schwarzenberg szívós párviadala; csak-hogy utóbbiról méltán írja Friedjung: «In den äusseren Angelegenheiten war sein leitender Gedanke, mit Russland im Bunde zu bleiben.» (*Österreich von 1848 bis 1860*. Stuttgart-Berlin 1912. II., 1. 169.)

nincs is szükség köztük írásos szövetségre.¹ Bismarck 1871 után szakadatlanul azon dolgozik, hogy az új birodalmat, melyet osztrák és francia gyűlölet, de nemsokára gazdasági féltékenység is fenyegetett, megmentse az izolálástól. A gondok előterében ekkor még Franciaország áll, nem Anglia. Sőt ellenkezőleg: éppen az a körülmény, hogy Anglia Oroszországgal szemben, mely Konstantinápoly és a Kaukázus felől fenyegette, Németországra igyekszik támaszkodni, emebben akkor még nem ismerve fel a későbbi félelmetes versenytársat, tompította mégis Bismarck oroszbarát hajlamait s tette reá nézve elfogadhatóvá az osztrák-magyar keleti politika támogatását. 1879-ben lord Salisbury lelkendezik Berlin és Bécs szövetségén («glad tidings of great joy»): az első időben az osztrák-magyar szövetség Bismarck számára biztosította a tengerek urának jóindulatát is, a melyet elveszt, ha a monarchia helyett mindkét könyökkel Oroszországra támaszkodik. De mivel azidétt még Németország tengeri érdekei jelentéktelenek s legfeljebb francia támadás kivédésére szorítkoznak, Bismarck magasabb fontosságot tulajdonít a czárral való egyetértésnek, tudván, hogy a míg a két legnagyobb katonai hatalom összetart, a szárazföldön Németország meg-támadhatatlan.

A második hullámvonal a német politikának kifejezetten angol-barát tendenciája, mely Caprivi kancellárságával kezdődik. A feltörekvő Németországnak ekkor már gyarmati becsvágya, kereskedelmének tengerközi jelentősége kezd lenni. De a keretek még viszonylag szerények. A legjobbnak látszik Anglia tengeri uralmánál menedéket keresni, a mivel szemben a szigetország szárazföldi törekvései számára támaszt talál Németország veretlen, hatalmas hadseregében. Caprivi politikájának ez a lényege. Hogy Bismarck «Rückversicherungsvertrag»-ját nem újítja meg, sőt azt a hármasszövetség fellobbantására alkalmas eszköznek tekinti, már csak angol-barát politikájának függvénye. Suvalov gróf, az orosz nagykövet csúfondárosan trop honnête homme-nak nevezi Caprivit, de olyanok, kik kevésbbé hajlandók idealistikus indítékok feltételezésére, ha diplomatiáról van szó: a «Rückversicherungs-

¹ Reventlow i. m. 65.

vertrag» elejtését, vagyis Oroszország cserbenhagyását annak tulajdonítják, hogy Caprivi a monarchián keresztül Anglia keleti létérdekeinek védelmére ajánlkozott.

Csakhogy Németország és Anglia viszonyát a Caprivi-féle beállítás már nem sokáig jellemezte. A német nagytőke számára iparának és tengerentúli kereskedelmének világhatalmi lendülete a 90-es évektől kezdve elviselhetetlenné teszi, hogy az angol tengeri kereskedelem és hadiflotta kényének legyen kiszolgáltatva, másrészt Angliában riadtan ismerik fel az ártatlannak vélt continentális hatalomban az Oroszországnál is félelmetesebb versenytársat. II. Vilmos császár és Hohenlohe kancellár kiadja a világpolitika jelszót. Félelmetes flotta-programmot állítanak fel és nemcsak hogy a német kereskedő s a német gyáros jelenik meg mindenütt, feldulva a kényelmes angol üzletkötéseket Délafrikától Kináig, Anglia politikai prestige-ét is kikezdi az önállóan mozgó, versenyző kedvű németiség, melynek hangos üzenete elér a szultán udvarába, Krügerhez, dél-amerikai államfőig. A német ipar és kereskedelem számai pedig közben oly félelmetesen dagadnak, mint egy fiatal óriás izmai. Németország nyersvas-termelése 1900-ban $8\frac{1}{2}$ milliárd márkát ér, 1913-ban $19\frac{1}{3}$ milliárdot: Nagy-Britanniáé 1900-ban 9, 1913-ban $10\frac{1}{2}$ milliárdot. Németország acéltermelése 1900-ban $6\frac{1}{2}$ milliárd, 1913-ban 19: — Nagy-Britanniáé 1900-ban 5, 1913-ban $7\frac{3}{4}$ milliárd. S a német ipar versenye nycomán az angol kivándorlás az 1907-i 235.000-ről 1912-ben 656.000-re emelkedik, mely számból 476.000 a brit alattvaló, köztük 390.000 angol és skót (iparvidék) és már csak 49.000 ir. A háború kitörésének pillanatában a német külkereskedelem már azon a ponfón áll, hogy túlszárnyalja a szigetországét. 1870-től 1913-ig Németország kereskedelmi gőzőseinek tonnataartalma negyedfélezer, Angliáé csak ezer százalékkal emelkedik. Ugyanez idő alatt a német export kétszerte nagyobb mértékben emelkedik, mint a brit (405 és 205%-kal) s 1913-ban mindkettő 10 milliárd körül van. Anglia észbekap, meg-egyezik Oroszországgal Perzsiát, India kapuját illetőleg s lord Rosebery kiadja a jelszót, hogy az egyetlen, az igazi veszedelem Németország: «Bennünket egy borzasztó ellenség fenyeget, mely lemar minket, mint a hogy' a ten-

ger lemarja a part gyenge részeit. Németországot értem. Az Egyesült Királyságok kereskedelme egyre csökken, s a mit elveszít, azt főleg Németország nyeri meg». Edward király megkezdí ismert bekerítı politikáját, melynek eredménye elébb az angol-francia egyezmény, utóbb az orosz csatlakozás. Körútjában a király Ischlbe is elrándul, hogy I. Ferencz Józsefet megnyerje. Próbálkozása meddő marad. Ezzel Ausztria-Magyarország Anglia elszigetelő ostromának Németország mellett központjába kerül s megindul az angol aknamunka a Balkánon és a monarchia nemzetiségei között. Anglia és Németország tragikus szembekerülése vezetí be a német birodalom külpolitikájának harmadik hullámvonalát. A bekerítéssel szemben Németország megpróbálkozik, hogy visszatérjen I. Vilmos és Bismarck hagyományaihoz s az entente cordiale (1904 ápr. 8) nyomában megszületik az 1905 július 24-iki björköi egyezmény a czár és Németország között, melyhez az utóbbi túlzott, de be nem vált reményeket fűzött¹, utóbb az Észak-Perzsiára és a Bagdad-vasutra vonatkozó 1910. november 5-iki potsdami egyezmény. Anglia diplomatiája e válságos pillanatban a közel és távol Keleten egyaránt remekel. Minekutána Oroszországot a japánok útján meggyengítette, immár szövetkezhett vele, mint a hogy' mindig szívesen összeállt a nagyobb és közvetlenebb veszély ellenében a gyengébb vagy távolíbb riválissal. Így játszotta ki elébb Németországot Oroszország ellen, most Oroszországot Németországgal szemben. A harmadik hullámvonal végén, melyet Bülow ügyeskedései lesimítani nem tudtak, a monarchia keleti politikája drámaian szembefordul az angollal, melylyel pedig a krími háboru óta s legclassikusabban Salisbury idején, párhuzamosan haladt. Míg előbb Ausztria-Magyarország fennállását az európai egyensúly kívánatos tényezőjének tartották, addig most ez egyensúly megbontása, Oroszország megnyerése a cél. Az az Anglia, a melynek classikus államférfiai a tengerszorosok kérdésében a monarchiát előörsnek tekintették s mely Oroszország lekötése szempontjából is nagyra értékelte

¹ A *Times* 1905 okt. 26-iki számában *Great Britain and Russia* című cikkben egyenest azt az állítást koczkáztatja, hogy a Kaiser és a czár Björköben osztozkodott a monarchián s hogy később II. Vilmos ugyanazt Wittevel is megtárgyalta.

Ausztria-Magyarország fennmaradását, sőt Törökország integritását is, most szakít ily irányú hagyományainak egész rájával. A monarchia pedig már nemcsak a szláv gyűű szorítását fogja érezni, hanem érezni fogja óriási nyomását az angolszász világuralom erőfeszítésének, óceánokra szóló létharcának, melynek sodrába a monarchiát közvetett okok s nem érdekei taszították. Akarva-akaratlan így került bele Ausztria-Magyarország a világhatalmi mérkőzésbe, melynek egyik oldalán áll, a nélkül, hogy akár nemzeti, akár gazdasági szempontból a másik hatalmi csoport túlnyomó részével a legcsekélyebb súrlódási felülete is volna. A harmadik hullámvonal utolsó véres taraján ime ez keleti politikánk sorsfordulata: a németiség nemzeti érdekeink védelmét vállalta a nélkül, hogy maga nemzeti létében a szláv-ság részéről nevezetes mértékben veszélyeztetve lett volna. Ezzel szemközt mi vállaltuk az anyagi és szellemi hatalomnak azon kiszámíthatatlan ellenséges tárházát, a mely az angolszász világuralom részéről csak azért zúdul felénk, csak azért nehezedik reánk is, mert az angolok legfélelmetesebb riválisával katonai szövetségben élünk. A központi hatalmak keleti helyzetét is e különmeműség jellemzi; a tenger felől elzárt német expansió Kelet szárazföldje felé tör előre, hogy fához, gyapothoz, lenhez, kaucsukhoz, kőolajhoz jusson, valamint hogy iparának piacot, lakosságának élelmiszert biztosítson a török, szláv és román szomszédságnál vagy e szomszédságon keresztül. Hogy e biztosítóknak gazdasági befolyás vagy politikai foglalás-e a célra-vezetőbb formája, annak megfontolása nem a mi dolgunk. hanem a németeké, eldöntője csak a történelem lehet. Bármint legyen is, a németek gazdasági terjeszkedését Kelet felé imperialistikus alapszín és capitalistikus formák jellemzik. Meleg levegő hatol hideg ürbe, a német nagyipar rohanja meg a keleti agrártársadalmat, magasabb fejlettségű gazdasági rend az alacsonyabbat. A németiség és keleti szomszédai gazdaságilag nincsenek közös nevezőre hozva. Disparitás van. Az úr és szolga viszonya kísért. Ezzel szemben a monarchia túlnyomólag homogén gazdasági helyzettel áll szemközt; a legtermészetesebb forma, a melyben Kelethez közeledhetik, nem a capitalismus, hanem a szövetkezés. Láttuk, hogy az az ellenkező beállítás, mint hogyha éppen a hasonló termelési feltételek kényszerítenék

Ausztria-Magyarországot a Kelettel szemben való imperialista agressivitásra, téves. A monarchia állandóan békés keleti életének gazdasági érdekei útját nem állják. Keleti politikájának eddig nemzeti tartalma volt. Az orosz nyomással szemben szervezte az ellenhatást. Most Oroszország összeomlott, a pánszlávismus moszkvai sceneriája a sárba van tiporva. A *Manchester Guardian* 1917 május 13-iki száma már biztosra veszi, hogy a demokratikus Oroszország nem tart igényt Konstantinápolyra és Galicziára és hogy, ami az orosz birodalmat illeti, a békekötés útja Ausztria-Magyarország felé szabadnak tekinthető. A békekötés megtörtént. S íme: egy egész világ piszkálhatja még egyre a szláv zsarátnokot. Az oroszország maga — csári udvar, synódus és chauvin sajtó híjján — fásultan hallgatja az angol ügynökök pánszláv szólamait. De az angolszász-francia szövetség, mely rajtunk keresztül Németországot akarta megsebezni, a műgyűjtő gondosságával szedte össze a pánszláv-mozgalom ausztriai és balkán törmelékeit, hogy belőlük kombinálja össze határaink új keleti veszedelmét.¹

1. A monarchia nem akart területet szerezni.

«Telítve vagyunk» (wir sind saturiert), — mondotta 1910 őszén Aehrenthal gróf az osztrák delegációban. E szálló-igét, mely megfelel Deák, Andrássy és Kállay külpolitikai hagyományainak, nagynémetek és bécsi salon-imperialisták eleget támadták. Szerintök oly szervezet, mely lemondott a növegről, menthetetlenül a halál felé tart. A legujabb fejleményekig elér az a nagynémet kísérletezés, hogy Ausztriát imperialismussal ojtásák be. Még 1917 november 10-én is Tirpitz vezértengernagy egy müncheni gyűlésen szinte unszolja a monarchiát, vegye ki részét a világközi terjeszkedésből, mihez az első lépés volna: das stärkere Herankom-

¹ Hogy mennyire confundálódtak Angliában a központi hatalmak létkérdései, bizonyítja a *National Review* 1918 január 1. számában a *How to destroy Pan-Germany* cz. tanulmány, mely azt ajánlja, hogy «Pan-Germany»-t «by internal explosion» próbálják tönkretenni: a lengyelek, jugoszlávok és főleg a csehek fellázításával.

men an die See.¹ Nálunk a felelős tényezők, éppen a német szövetség legőszintébb hívei, mindig gondosan ügyelnek, nehogy Ausztria-Magyarország keleti törekvései az elűtő fejlettségű és összetételű német birodalom különmemű törekvései mögött a második sorba szoruljanak. Andrassy a berlini congressuson s a kettős szövetség megkötésekor minden gondolatát hozzáméri nemzeti erőviszonyainkhoz. 1879-ben Bismarck a három birodalom alkotmányába kívánja felvételni a szövetséget. De a gyengébb monarchia nem meri külpolitikáját a Mitteleuropaterv merev szerkezetébe beletámasztani. 1908 elején Aehrenthal pontosan leszögezi a szövetség vezérgondolatát, mikor kijelenti, hogy lehetnek olyan sajátos német érdekek, a melyekre a szövetség érvénye nem terjed ki. «Ha például Németországnak a Balti- vagy Északi-tengereken valamely különleges érdeke volna és ebből ott bonyodalmak támadnának, kötelezettségeinket ez nem érintené». E magyarázatnak túlfelől pontosan megfelel a mérvadó német értelmezés. Sohasem kötelezte volna magát a német birodalom arra, hogy nemzetiségi bajaink miatt maga is passiv vagy nemzeti célkitűzésünkkel szükségkép egybevágó közelkeleti politikára szorítkozzék. A szövetség jellege e részben inkább negatív volt, elve a nagyhatalmi állás kölcsönös fenntartása, nem a tűzön-vizen való összefogódzás. Hogy Breszt-Litovszkban a keleti politika kettős nevezőjét elég élesen distinguálták s elég őszintén hangsúlyozták-e, arról ma még korai volna vitatkozni.

Nemzetiségeink tarka térképe éppen conservatív körünket, a magyar Reventlowkat tiltja el minden terjeszkedéstől. Németország 65 millió lakójából vagy egy huszadrész lengyel anyanyelvű, a nyolcz százalékot nem éri el azon lakosainak száma, kik németül nem beszélnek. Mi más összetételt talál Tirpitz programja a monarchiában! Ausztria tízmillió német-

¹ Ezzel szemben a legfinomabb német elmék egyike, Max Weber heidelbergi tanár: «Die Alldeutschen gebärden sich, als ob wir in diesem Bündniskrieg Annexionspolitik ganz ohne Rücksicht auf unsere Verbündeten führen könnten. . . . Jedenfalls stünde ein Bündnis zwischen Österreich und einem alldeutschen Deutschland auf schwachen Füßen». «Die Rücksicht auf die Bundesgenossen war eine der wichtigsten Triebfedern der Reichstagsentschliessung vom 19. Juli». *Münch. N. Nachr.* 1917 novb. 6

jével szemben 6½ millió magas culturfokú cseh-morva, 5 millió lengyel, 3½ millió rutén, 2 millió egyéb szláv és 1 millió olasz és román áll. A Lajtán innen a tízmillió magyar 5 millió szlávval, 3 millió románnal és 2 millió némettel méri össze hegemoniája fajsúlyát. A mi országunk szekértáborá havasi hágókon, galicziai sártengerekben döcögött, miközben a német-ség a világtörténelem legkitűnőbb autópályáján robogott előre, hol nagyritkán kellett kikerülnie egy-egy nemzetiségi zökkenőt. Az osztrák-magyar külügyminister kénytelen hátra-hátratekinteni, őt nem vezethetik egyoldalúan gazdasági érdekek. Neki az otthonn élő fajrokonok érzésvilágára, a nemzetiségek belső egyensúlyára is kell gondolnia. Nem elég arra ügyelnie, mit mond Trotszkij, arra is ügyelnie kell, mit fog otthonn Bilinszki mondani. Nem szabad az irredenta törekvéseket azzal erősítenie, hogy megbántja a határokon túl élő fajrokonokat. De nem csupán az irredenta törekvések veszedelmesek, a melyek felől a külügyért némileg elkápráztathatta Chamberlain megállapítása a hasonnemű nagybritanniai aspiratiókról: «as the possibilities of separation became greater the desire of separation has become less». A nemzetiségek korhadtt, de ősi culturájú, mely hagyományú keretben vannak összefoglalva Ausztria-Magyarország területén. Csakhogy e nagybecsű foglalat menten felbomlik, mihelyt túlterhelik. A monarchiának nemcsak az imperialismus hódító, legázoló fajtájától kell tartózkodnia, hanem az embarrass de richesse-től is, attól a békés, megnyerő imperialismustól is, mely a határokon túl élő sok milliós szláv-román népelemek önkéntes csatlakozásában állana. Esetleg e megnyerő imperialismus is felforgatná a monarchián belül a kiegyenlítő, közbülső helyzetet, a monarchia e legszármazottabb értékét, mely környezete számára annyira kívánatosá tette a multban fennmaradását; — az államszervezetet meglazítaná, nehézkessé tenné, a széthúzás és fásultság mérgét oltaná be az ügyis kinnal döcögő közigazgatásba. Ausztria-Magyarország legszélső határán mozog a törekvések és hagyományok azon divergentiájának, a melynek további szaporítása nem nagyobb, csak puhább államot teremtene. Ebben a szellemben még Tisza is, kit pedig számosan az aggressiv magyar külpolitika lelkének tartanak, a delegatióban azt az

álláspontot foglalja el, hogy a ki a felesleges vérontást meghosszabbítja, kell, hogy érezze eljárása következményeit, de a minster jelentse ki azt is, hogy a békefeltételek ily szigorításának sem kell szükségképen területi irányban nyilvánulnia.¹ Czernin a delegációkban Oroszország összeomlása után is változatlanul mérséklettel állapítja meg a monarchia hadicéljait: «Célunk, hogy oly békét kössünk, a mely által Ausztria-Magyarország szabadsága, önállósága és területi birtokállománya érintetlenül maradjon. Mi nem törekszünk kikényszerített területszerzeményekre, sem arra, hogy gazdaságilag erőszakoskodjunk, de hathatós biztosítékokat követelünk szabad és akadálytalan fejlődésünk számára a jövőben».

A monarchia erős maradt a fegyverszerencse kísértéseivel szemben. Ha tagadta hódító vágyait a balvégzet napjaiban, magtalan szószaporításnak vélhette a rosszakarat. Savanyú a szőlő, gondolták. Csakhogy Ausztria-Magyarország mérsékelt maradt a győzelem idején is és az oroszok végtelen föld-óceánjából — «a hideg finn sziklaktól az izzó Kolchisig», a hogy' Puskin dalolja — egyetlen barna földmorzsát sem igényelt magának. A monarchia megállta a próbát. Az egész világ előtt bizonyosságot tett felépítésének jelleméről; békés történelmi küldetését oly magatartással igazolta, a melyet ellenséges szándék sem magyarázhat félre.

Az összeomlott, tehetetlen Oroszország határán is defensíven megálló Ausztria-Magyarország vitathatlan bástyája Kelet-Európa békés és demokratikus fejlődésének. A monarchia

¹ 1917 decz. 6-án tartott beszédében. A kik a német vaserély látára szégyenkeztek a mi óvatos passivitásunkon, azokat talán megnyugtathatja, hogy kevésbé súlyos viszonyok között Bismarck hasonló passivitást tanusított, a mikor Crispi 1866-ban rá akarja bírni, hogy Ausztria rovására a birodalom határait kitolja. Bismarck azt feleli az olasz biztatásra, hogy még ha önkényt kínálnák is Ausztria valamely katholikuss tartományát, akkor is vissza kellene azt utasítani, mert «a mű, a melynek szentelnünk kell magunkat, minden erőnket és időnket igénybe veszi» (Id. Fraknoi: *Kritische Studien zur Geschichte des Dreibundes*. Budapest, 1917) Ugyancsak a vaskanczellár mondja 1895-ben, mindössze húsz évvel Bissing és Tirpitz zenithje előtt: «Für Eroberungs- und Renommierpolitik sind unsere Landwehren, unsere Familienväter nicht da.»

oromzatáról brit ellenségeink leolvashatják régi jelmondatukat : «Én sem bántok senkit, engem se bántson senki».

Különösen a magyar szempont szerencsés fegyvertények nyomán is mindent elutasít, a mi nemzetiségi viszonyaink békés kiforrását veszélyeztetné s egyúttal a türelmes, emberséges, Deák szellemében tártott magyar politikát kiforgatná ősi formájából, a természetével nem egyező, gazdasági fejlettségével nem arányos, történelmi küldetésétől idegen ál-imperialismus szolgálatában. A francziáskodó magyar bojárnál, Budapest angolmán boltossegédjénél nem kevésbé fonák a magyar Tirpitz, ki Dreadnought-tal akarja megúszni a Tisza zsombékjait. A magyar őserő a békeességben a legtisztább, a legteljesebb. A magyarság a monarchia keleti politikájára Andrásstól kezdve azon irányban gyakorolt nyomást, hogy a kis Balkán-államokat igyekezzék elvonni a moszkovitismustól, de a nélkül, hogy cserébe saját uralmunkat erőszakolná rájuk. Ám hadd legyen a Duna népe Hamlet a nagyhatalmak között! Mi latolgatni vagyunk kénytelenek, még ha ez a tett halála volna is. Kelet és Nyugat közé ékelve, történelmi küldetésünk, hogy híd legyünk ellentétes érdek-sphaerák és érzelmi világok között. A magyarság nagy hivatása, hogy úgy viselkedjék a világtörténelemmel szemben, mint tiz millió gentleman.

2. A pánszlávismus sorsa a világháborúban.

Nemzetiségi gondjaink között mennyiségileg a román irredenta a legnevezetesebb. De nem kell a háború és békekötés eseményeinél időznünk : egy pillantás a térképre nyilvánvalóvá teszi, hogy a dákoromán mozgalom a pánszlávismusnak csak függvénye s utóbbi nélkül amaz a maga lábán megállni képtelen. Ma meghaladottnak látszik Beaconsfield kijelentése, ki 1859-ben az angol parlamentben a Moldva és Havasalföld királysággá egyesülését emlegető lord Cecil azzal inti le, hogy «phantastikus királyságot akar alakítani a függetlenség délibábjával». Csakhogy e meghaladott kijelentésben van igaz mag is. A szláv gyűrű összeroppanással fenyegette Romániát, hacsak nagy nyugati szomszédjára nem támaszkodik.

A román irredentának magában Romániában sem volt

más, mint sociális gyökere. A parasztnak Moldvában és Havasalföldön nyomorultabb élete van, mint Erdély és Magyarország románlakta megyéiben.¹ A német occupatio idején, igaz, megindul a komoly agrár-reform, a melyet tíz évvel elébb 140,000 katona segítségével még el tudtak odázni, s a művelhető föld 85%-a paraszt kézre jut. Csakhogy éppen a parasztság erőhöz jutása erőtleníti az irredentát. A román irredenta a háborúban román demokratiává kezd átformálódni.² E ponton kell megfognunk a dolgot: a magyar történelem Arden Encchja, a ki még mostan is csak Carppal tárgyal. Oly sociális és gazdasági viszonyokat kell Erdélyben teremtenünk, hogy a jövőben se állhasson elő disparitas a keletibb Románia javára. Ha Erdélynek komoly, művelt és független közigazgatása van: a mi románjainknak nem fog eszökbe jutni, hogy a határon átvágódjanak.

Nemcsak szélesebb, de mélyebb probléma is a pánszlávismus. Ez már nem a történelem helyzet-bonyodalma, mint a román irredenta, a pánszlávismusból tragikum van, jelleme sajátos, méretei grandiosusak, sorsában csak a diadal vagy a katastropha alternativája fér meg, nem érhet véget szétpukkárással, felsüléssel, mint Take Jonescuék kalandja. Hogy világosabban lássuk, mely pontokon bonthatja meg a pánszlávismust a háború: szükséges az elemeket ismernünk, a melyekből kialakult.

¹ Az *Economist* (1917 május 26.) egyenest azt állítja, hogy a bojárok eddigelé azért elleneztek Erdély bekebelezését, mert tartottak az erdélyi kisbirtokosoktól. «More over the reforms tend to remove the opposition of the landlord class to the acquisition of Transylvania, a country of peasant proprietors on the ground that it would tend to break down their own position.»

² Hogy Czernin utóbb a román Hohenzollernnel akart csökevény szövetséget kötni a forradalom ellen, ez kisiklást jelent eredeti művészi conceptiójához képest, a melyben a demokratiával sebezte meg az irredentát. Feltéve, hogy kísérlete csak macchiavellistikus kénytelenség, erre meg azt lehet mondani: a román Hohenzollern miatt nem érdemes Macchiavellinek lenni. Ugyane megítélés alá esik bukása után kisiklott azon mondása, hogy Breszt-Litovszkban viszályt kellett szítania nagy-oroszok és ukránok között. Deák Ferencz ezt nem tette volna. Bismarck talán igen, de beszélni csak 30 év múlva beszélt volna róla.

A pánszlávizmus, a gyűlölet e tengere, szeretetből fakadt. A szláv lélek békességes részvéte árad szét belőle emberek és dolgok iránt. E részvét csak az orosz határokon belül tud szétterjedni: az uralmi féltékenység és az egyház elzárja az orosz képzeletet Nyugattól, melyet nem ismerhetett meg, míg Kelet felől alig érte más vad hordák dulásánál. Az orosz jellem a történelemnek nem ugyanazon elemeiből alakult ki, mint a közép- és nyugateurópai néplélek. Az antik világnak csak bebalzsamozott cadaverét, arany koporsóit vette át Byzánctól; Spárta edzettsége, Hellas élénksége, a kemény római céltudat nem ad örökséget az orosz jellem számára. Középkorának harmadfél évszázadát tatár iga fogja le. A renaissance elhőmpölyög a nélkül, hogy Oroszországig elérne; a reformatio csonitos német ökle nem sújt le kupoláira s a francia forradalom inkább voltaire-i kaczerkodást és udvari snobismust juttat Oroszországnak. Az autokratia hűbéri ellensúlya is hiányzik. A moszkovita egyeduralom II. Katalin cázárnővel már elérte delelőjét, mikor főnemesi rend nyugati értelemben kialakul s még ekkor is túlnyomólag nem a földbirtokhoz fűződő hatalommal, hanem az udvari tisztségek hierarchiájában. A nemest az orosz «dvorjanin»-nak (udvaronc), később «carédvorcy»-nak (a csár emberei) nevezi.

Oroszország így más lelki hangulatban élte át az utolsó ötszáz évet, mint Nyugat. A tavak nyugalma, némasága jellemzi sokáig az orosz életfilosóphiát; eszmeharc, bírálat, párt-tusa nem szaggatta meg, az alternatívák kihálnak belőle, mert nincs kapcsolata az emberi gondolkodás világtengereivel. Ez a zsufolt, fülledt érzéstömeg könnyíti meg az emberszeretetből kiinduló szlavophilia átalakulását pánszlávizmussá. Nem mintha Nyugat iránt nem élt volna hajlandóság már a XVII. és XVIII. század műveltjeiben, de az orosz nép zöme fázik Nyugattól s keresztet vet félelmében, ha Európával találkozik. Az ismeretlentől való félelem volt ez, nem az ismertnek szóló antipathia. Ez a parasztos behúzóadás az iszbába, a sárkemencke mellé, Turgenyev, az elegáns, művelt világfi s Bjelinszki vagy Csernisevskij szapadnik (nyugatbarát) szellemétől ép oly távol áll, mint a hogy' Dosztojevskij göggyének sincs köze hozzá, mikor félvállról beszél a «rothadó»-

Nyugatról. A pánszlávismusnak csak vezérkara értett a gyűlölethez, tömege nem.

De a kritikátlanságot kézen fogja az autokratia. *Raskolnikov* költője már dicsekedve emlegeti, hogy Oroszországnak nincs szüksége «nyomtatványokra», melyek a cárt és a népet egymástól elválaszszák. A szlavophilia és a cár hatalmi törekvései egy katlanba kerülnek és összeforrnak. Az egyesülést sietve megáldja az orthodox egyház, melynek a XVII. század óta feje a cár s létfeltétele a Nyugattól való távolmaradás. Az orosz költők fejében mystikus nacionalismus születik, mely az orosz nép demokratikus hagyományait, intézményeit (faluközösség), erkölcsi tisztaságát elvegyíti azzal a hittel, hogy az orthodox egyház a Megváltó igazi küldötte s a Krisztus keresztfáját a «rothadó» Nyugat elpuhult karjaiból izmos parasztvállaira átveszi, az evangeliumot az orosz nép ősi intézményeiben váltva valóra. Ugyanakkor, nyugati elméletekkel daczolva, minden törvénynél tökéletesebb berendezésnek kezdik állítani az orosz népnek küldetészerű összhangját theokratikus fejlődelmével. A cár világhatalmi törekvései ezzel a szlavophilia élére kerülnek. Az elébb csak az orosz népre rászabott érzelmi fátylat az elmélet elkezdi kitergetni az összes szláv népekre; az egységes motívumokat kutatják bennök: az idealisták szlavophiliából, a cár meg, mert reméli, hogy a fajtudatukban, hagyományaikban fellelkesített szláv törzsek ellenmondás nélkül hajolnak a byzanci sas védőszárnyai alá. Puskin programja, hogy «a szláv patakok ömöljenek be a nagy orosz folyamba», izgatja szertelenül az udvar nagyravágását, de megéri az értelmiség képzeletét is.

A legtermészetesebb ellenhatás a cárismus és a szlavophilia szövetkezésével szemben az orosz értelmiségtől indulhatott volna ki. Hogyan, hogy nem állt a kettő közé? A mit a műveltek akarnak, mindenütt az történik, mondja Soh. Akarták az orosz műveltek a pánszlávismust? E kérdésre nem lehet egységes feleletet adni. Az orosz értelmiség zömét hosszú időn át a hivatalnoki pálya látta el kenyérrel. Ez az értelmiség csak tovább adja, nem ellenőrzi az absolutismus szándékait. A szempontoknak az az önállósága, a mely az

intelligentia fajsúlyát megadja, hiányzik az orosz hivatalnokságból. Ál-értelmiség. De a szellem könyörtelen feszerejénél fogva magában hordja végzetét. Az egyetemi hallgatóknak csaknem fele hivatalnok-családokból kerül ki. Az óriási hivatalnoki kar gyermekei azonban már nem találhatnak mindenütt újabb hivatalt s lesülyedni paraszti vagy munkás-sorba nem akarnak. Életpályájukat jellemzi a küzdelem azon osztály elvesztése ellen, a melynek keretében születtek és neveltettek. Ezek a rasznocsineczek, osztályukból kisodortak, fogják utóbb megalapítani egyfelől a pánszlávismus, másfelől a forradalom jacobinus-clubjait. Ők töltik meg érzelmes czikkekkal a pánszláv ujságokat, ők rendezik a moszkvai congressusokat és utcza-i tüntetéseket, de az ő soraikból kerülnek ki a mindenre elszánt terroristák is, kiket Turgenyev szavával nihilistáknak nevezünk. Az orosz intelligentia, Ukrainát leszámítva, aránytalanul terjedelmes a népi műveltséghez képest. A XVIII. század első egyetemére még nemcsak a tanárokat, hanem a hallgatókat is Németországból hozatják. Utóbb az egyetemek zsúfoltak. Csakhogy e zsúfoltság nem kevésbbé egészségtelen. Oroszországnak 1914-ben 10 egyeteme és számos egyéb főiskolája van. De elemi iskolai tankötelezettség ma sincs és az európai orosz lakosság 77%-a analphabéta. Az a természetes lélektani helyzet, mely másutt a nép és az értelmiség viszonyát jellemzi, hiányzik: az orosz intelligentia alig játszathatott kiegyenlítő vagy constructiv szerepet az állam életében.

Ha Oroszország nem tudott Nyugat-Európáról, elmondhatjuk, hogy Nyugat-Európa sem sokkal többet tudott Oroszországról. Hiába magyarázta Gogol, Goncsarov, Gljeb Uspenskij, hogy az orosz életnek is van hétköznapija, az orosz léleknek is aprópénze, az európai köztudat úgy szólva csak egy rossz olajnyomatot őrzött Oroszországról, rajta a Kreml, a muzsik és a behavazott pusztaság. Még Bismarckot is, ki pedig Oroszországot közvetlen szemléletből ismerte, megteveszti a nagyvonalú perspectiva. Azt szokta mondani, hogy a czár tekintélyéhez képest Oroszországban minden egyéb tényező «pehelykönnyű». A népszerű orosz olajnyomat megkopott a háborúban és Bismarck szempontját meghaladta

az idő. A pánszlávismus bukása bekövetkezett, mihelyt keletkezésének elemei széthullottak, s a czár magára maradt a pánszláv szólamokkal.

A czár és a szlavophilia szövetségét legelőször az oroszországi nem-orosz szlávok kezdik meglazítani. A czár hatalmi törekvései nem kimélik a szláv hagyományt s a szláv egyéniséget sem. Kevés hitelre talál a lengyelek és ukránok elnyomatásának napjaiban a Balkán-felszabadítás phraseológiája. Ugyanakkor az a természetellenes szövetség, mely szlavophilia és moszkovitismus, szeretet és hatalomvágy, kevéssel beérés és hódító kedv között fennállott, az orthodox egyház válságában morzsolódik széjjel. Az orosz birodalom meglazulását rothadásnak nézik, kik az egészséget csak a fegyelemben és az engedelmisségben látják: valósággal a megbénult orosz néplélek kigyógyul, midőn sectákra bomlik és húsz millió lélek maga alkot magának őskeresztyén hitet a merev orthodoxia helyett.

A Nyugat, mely előbb csak mutatóba küldte el szellemének egy-egy kénéjét, intézményeinek egy-egy forgácsát: a német lovagok és telepesek révén szervezett befolyásra jut. De ez a befolyás még germán fegyelmezettséggel, a mely Amerikában yankeet teremt, Szentpétervárott udvaroncztot, belesimul a czári környezetben divatos áramlatba. Bármily fonákul hangozzék is: a pánszlávismus ellen barátai, a francziák és angolok nyitották meg Nyugat zsilipjeit. A világtörténelem egyik legnagyobb hazugsága, a francia szabadgondolkodók és az angol parlament szövetsége Moszkvával, boszulja meg magát. A francia és angol tőke pazarul ontja Oroszország közlekedése és ipara számára a milliókat, nem gondolva arra, hogy oly szellemeket szabadít fel, a melyek meg fogják bénítani a moszkovita támadókedvet. Kokovcsov miniszterelnök a háború küszöbén már harmadfél millió ipari munkásról beszél, kik túlnyomóan az entente pénzén épült mammuth-gyárakban dolgoznak. Holnap ők fogják megalakítani a szovjeteket. A városok érintkezésbe lépnek egymással, mióta francziák és angolok vasutakkal hálózta be az országot; a zemsztvók és a дума Mirabeaui a felelősségre vonás és a népi beleszólás rendszerét erőszakolják ki, a melyben a világhatalmi

törekvéseket már nemcsak izgága zsidók és exaltált diák-kisasszonyok, hanem a parasztság mérvadó milliós tömegei is gyanakvó szemmel kezdik nézni. Az orosz közigazgatás túlterhelt idegzete az exportforgalom és ipari élet gondjait nem bírja el. A régi módi burocracia megroppan s hanyatlása nyomán alig marad más intellectuel a porondon, mint a zubbonyos néptribun. Heterogén elemeket, egymással ellentétes törekvéseket erőszakolt a pánszlávismus egységes foglalatba. A kik ott együtt voltak, hazudtak, vagy tévedésből jutottak oda. A pánszlávismust erőltették, ezen bukott meg.

Még a czári uralom virágkorában megindul a szlavophilia új változata, mely, ha taktikai okokból egyelőre rá támaszkodik is a moszkovitaságra, emezt már inkább eszköznek, mint czélnek tekinti. A szlavophilia e demokratikus változatát neoszlávismusnak szokták nevezni. Azok a nem-oroszországi szláv törzsek, melyeket Moszkva boldogítani akar, már elébb is csak huzódozva álltak kötélnak. Konstantinápoly eleste óta a kis délszláv népek a török uralommal szemben valamely nagyhatalom védelmére szorulnak. A katolikus horvátok a magyarokkal és Béccsel szövetekeznek. Még Kara Gyorgye is csak akkor fordul az oroszhoz, midőn Bécs, a napoleoni háboruktól kimerülve, vonakodik, hogy Szerbiába osztrák főherczeget küldjön helytartóul. Kénytelenségből csatlakozik Ukrajna is s a Balkán szlávjai tudni sem akarnak arról, hogy a felszabadulás után Oroszország karjaiba vessék magukat. A később annyira szélsőséges Kramarz még tíz évvel ezelőtt, a prágai congressus idején azt írja, hogy a neoszlávismus egyetlen czélja «a szláv népek culturális közeledése és egymásközi viszonyukban a szabadság, egyenlőség és testvériség demokratikus elve». «A neoszlávismus nem törekszik új államalakulásokra, nem akar tengertől-tengerig érni, nagy szláv birodalmat alakítani s nem törekszik arra, hogy egységes vámterületet alkosson vagy állami alaptörvényekbe foglalt szövetség útján a szláv népek és államok tartós egybeolvadását előkészítse. A neoszlávismus nyíltan és loyálisan a meglévő államalakulatok talaján áll, csak éppen arra törekszik feltétlenül és, a míg kizárólag békés tendenciákat szolgál, arra kell is törekednie, hogy a szlávok lakta államok,

nevezetesen Ausztria és Oroszország között a legjobb és leg-
 őszintébb viszonylatok álljanak fenn, félreértések és meg-
 lepetések nélkül.»¹

Kakov, Pobjedonoszcev nem erre a szlavophiliára gon-
 dolt; számukra czár, orthodoxia és szláv nacionalismus el-
 választhatatlan. A korlátlan orthodox egyeduralomtól kü-
 lönváltan a szlavophilia most csak a fajtudat összetartását
 sürgeti. Gyengébb a pánszlávismusnál, mert nem ígér politi-
 kai változásokat, a melyek eléréséhez sok milliós katonai szer-
 vezetre volna szüksége. Viszont határa látszólag szélesebb,
 mert immár bevonhatja azokat a nem orosz szláv népeket is,
 a melyek a moszkovitákkal szemben ösztönszerűleg a Nyugatra
 és, a mennyiben római katolikusok voltak, a római egyházra
 támaszkodtak. Ez már nem a Dosztojevszkij óriási pánszláv
 conturja; már nem hirdeti, mint ő, hogy «az orosz nép önmagát,
 eszményét, hitét, reményeit látja megtestesítve a czárban»,
 hogy Oroszországban «nincs más teremtő, fenntartó és vezető
 erő, mint a nép és a czár szerves és eleven kapcsa s hogy ebből
 a sajátlag orosz forrásból fakadt ki minden, minélfogva az
 orosz történelem nem is hasonlíthat más történelemhez». Masaryk Oroszországról szóló hatalmas munkájában² az orosz
 szellem legtöbb hibáját az orthodox egyháznak tudja be,
 tagadja a pánszlávismus döntő politikai jelentőségét, büsz-
 kén hivatkozik rá, hogy Pobjedonoszcev nem szerette a sza-
 badelvű csehekét,³ egyformán gyűlöli az orthodoxyt és az
 autokrátiát s kijelenti, hogy az egyház hagyományainál s
 elveinél f gva nem is lehet más, mint haladás-ellenes és reac-
 tionárius.⁴ Íme, az a Masaryk, ki hazáját elhagyva az orosz-

¹ *Österreichische Rundschau*, 1908. aug. 15. A neoszlovok szentpéter-
 vári és prágai találkozóin orosz [résről felköszöntik az osztrák-magyar
 uralkodót. Prágában Bobrinszky gróf a távollévő ukránokra emeli poharát.

² *I. m.* 268: «Die Rücksicht auf die Slaven spielte eine sehr geringe
 Rolle. Nur zu den orthodoxen Serben und Bulgaren gab es gewisse kirch-
 liche Beziehungen.» A *căsaropapista* autokrátiát Masaryk Oroszország
 belső és legfelsőbb ellenségének («innerer und innerster Feind») mondja.
 (*i. m.*: I. 144.)

³ *I. m.*: II. 208.

⁴ *I. m.*: II. 407.

országi cseh ellenállást szervezi s az angol-szász faj szövetségét kéri a szláv felszabadítás számára, nyíltan szembehelyezkedik az orthodox egyházzal és a moszkovita pánszlávizmussal. Már nem a csár hatalmáról van szó, már nem az orthodoxia terjesztéséről, már nem Konstantinápoly vagy Perzsia birtokáról. A neoszlávismus a szlávok érzelmi közösségére hivatkozik, testvéreit, nem urát szólólgatja. De uralmi foglalat hiján, már 1848-ban érezte Palacky és érzi vele hetven év múlva Masaryk, hogy a vérségi kötelékhűvös, a nyelvi hiányos; a szláv törzsek féltékenyek egymásra, horvát és szerb, szerb és bolgár, ukrán és lengyel megférti nem tud. A horvátok, szlovének mégis csak inkább a monarchiához húznak. Az ukránok nem akarják vele elrontani a dolgukat és Hervé a *Victoire*-ban a bolgárok végkimerüléséig hiába sürgeti, hogy a bolgár tüskét — l'épine bulgare — kihúzzák az entente testéből. A magát «orthodox-szláv»-nak nevező Kirejevskij öröksége elébb neoszlávizmussá reducálódott; ennek forrásai, törekvései kevésbé mesterkéltek, de szegényesebbek; átgondoltabb, de meddőbb mozgalom. Hogyan sikerült Prágának most mégis az entente-szlávismust életre kelteni és minő elvi egysége, a fegyverszerencsétől független történelmi élettereje van ez új szlavophiliának? A *Contemporary Review* Csehországot «Ulster of Austria»-nak nevezi. Inkább keveset mond vele, mint sokat. Az utolsó évtizedekben a cseh közéletet az ifjú-cseh párt irányítja, melyet épen az a körülmény állít szembe az ó-csehekkal, hogy szívósan ragaszkodik ugyan a cseh közjoghoz, de nem akar egy gyékényen árulni a cseh nemzetiségű feudális nagybirtokkal és a clerikálisokkal. Husz János szelleme vezeti az ifjú-cseh mozgalmakat. A rohamosan industriált kis ország magas fejlettségű mezőgazdaságával, a monarchiában páratlan százaléku műveltségével népszámához képest aránytalan jelentőséghez jutott. Csakhogy egyetlen nemzet sem élhet meg érzelmek és szenvedélyek nélkül s a vallástalan cseh néprétegek lelkében légüres tér támadt: ezt tölti ki a kíméletlen, vakbuzgó chauvinismus, melyet vallásos elmélyedés, önbírálat nem tesz türelmessé, összhangzatossá. Prága népe úgy kezd népgyűlésekre járni, mint más városok a templomba. Így reducálódik a világháborúban a moszk-

vai egyeduralkodó pánszláv politikája *entente-szlávismussá*, melynek tömegeit már nem kozákok és kirgizek között toborozzák, hanem a prágai egyetemen és cseh szökevények között. Nagy-Britannia és Amerika a *capitalistikus* nagyipar minden körmönfontosságával kezdi hasznosítani a pánszlávismus e hulladék-anyagát. Ujsáagriport lesz Nagy Péter végrendeletéből s Párizs, London és Washington talán végül a térképet is előveszi, meg nézni, hogy melyek is azok a népek, a melyeket ők fel akarnak szabadítani. A neoszlávismusban *hűvös culturtörekvéssé* finomult Pobjedonoszcev *durva* reactiója, a míg a neoszlávismus Kramarz idézett programjához tartotta magát, a míg apolytikus maradt. Mihelyt az első orosz győzelmek hatása alatt a Kramarzoknak és Masarykoknak fejükbe szaladt a vér s a neoszlávismus politikailag pánszláv tevékenységet próbált kifejteni: nem lehetett egyéb önmagának ellentmondó korcs moszkovitaságnál. Hogy eszközül még nevezetes szerephez juthat a világháborúban, nem látszik kizártnak. De tragikuma, hogy éppen csak eszközül juthat szerephez. Elfeledte volna Masaryk, hogy Balfour elismerésének, Wilson kiáltványának *praeedensei* vannak? Elfeledte volna ama «Kiáltványt a Cseh Királyság dicső népéhez», melyben a benyomuló ellenség biztosítja a cseheket, hogy «nem mint ellenség és hódító lép földjükre, hanem történelmi és nemzeti jogaik iránt érzett mély tisztelettel?» «Ha igaz ügyünk győz, igéri e kiáltvány, talán a csehek és morvák részére is elérkezik az a pillanat, melyben nemzeti törekvéseiket megvalósíthatják. Vajha szerencsés csillagzat minden időkre megalapítaná boldogulásukat!» E Kiáltványt nem Nikolaj Nikolajevics és nem Northcliffe fogalmazta. 1866-ban intézte azt a csehekhez az osztrák területre benyomuló porosz hadsereg s ugyanez év szeptember 5-én hálafeliratban köszönik meg a Berlinben lakó csehek.¹ Azidött Berlinben volt, ma Párizsban van pánszláv conjunctura!

Az Oroszországban összeroppant pánszlávismus történelmi helyét a skeptikus prágai szlavophilia képtelen kitölteni.

¹ Friedjung: *Der Kampf um die Vorherrschaft in Deutschland 1859–1866*. Stuttgart—Berlin 1917. II. 383.

A háború még folyik, de a pánszláv kérdés már nem tisztázatlan. Kitünt, hogy a magára hagyott orosz nép nem pánszláv, hogy ezár nélkül nincs Pobjedonoszcev. A mi a pánszlávismusból még megmaradt: már nem világtörténelmi feszültség, csak háborús conjunctura. Ha Németország holnap leszerelné exportversenyét, ki törődnék holnapután Angliában a monarchia szlávjaival? Annyi bizonyos, hogy az orosz nép nem kívánja vesztünket. Emberséggel néz a szemünkbe. A «kis pánszlávismussal», a többi szláv néppel pedig már összeütközésünk nem végzetszerű. Vannak békés lehetőségek, módok, amelyek nem járnak a magyarság összeroppanásával. Csak a demokratia követelményeit kell az irredenta-követelésekből kielemeznünk. A magyarság bátran feltárhatja ezeréves érzékét a lényeg iránt. Erőnk, hatalmunk, önbizalmunk olyan contingense szabadulna fel ezzel, mint a mikor a tatárdúlás vagy a török hódoltság végét ért.

3. Pobjedonoszcevtől Masarykig.

A panszlavismus egymásbaejtett három alapeszméje: az autokrácia, az orthodoxia és a szláv nationalismus. Mindaddig, míg az autokratia nyugodtabban élt panszlavismus nélkül, nemcsak hogy nem támogatta, hanem első Miklós ezár idejében egyenest üldözte a szlavophiliát. Csak a mikor a krimi háború óta nyilvánvaló lett, hogy Oroszország nem számíthat a bécsi reactio hálájára, akkor fordul a ezárok figyelme a szlavophilia felé. Pedig Masaryk szerint éppen csak az autokratia adott nemzetközi jelentőséget a panszlavismusnak: «Európa, illetve Németország és Ausztria-Magyarország számára — úgymond — nem a panszlavismus a veszedelem, hanem európai és ázsiai Oroszország 170 milliónyi lakója, a kik bizonyos körülmények között nagy gazdasági és katonai erőtt képviselnek.»¹ Kirejevskij, Akszakov, Szamarin panszlavismusa a szláv hagyo-

¹ Masaryk: i. m. I. 274. «Der russische Panslawismus wird in Europa, besonders von der deutsch-oesterreichischen, polnischen und madjarischen Presse vielfach überschätzt.» Ime a panszlavnak nézett Masaryk mennyire lekicsinyli a panszlavismust!

mányok érdekében minden alkotmányt elutasít. Pobjedonoszcev és Katkov pedig, nyílt kártyákkal játszva, a panszlávismust csak az autokratia eszközéül tekintik. Halálra sebezte az autokratia bukása a panszlávismust is? Nem szükségképen. A szlavophiliának hátsó állásai vannak, a melyekbe visszavonulhat, hogy csapatait rendbeszedje. Az autokrátiától megfosztott panszlávismushoz még maradt két érzelemforrás, a melyekből bőségesen táplálkozhatnak és felfrissülhet: az egyik az orthodoxia, a másik a szláv fajtudat.

Ezek közül a vallási elem a régibb, mélységesebb. «Eredeti alakjában — mondja Masaryk — a szlavophiliának nem nemzeti, hanem vallásos alakja van». «Oroszország legbensőbb lényegében különbözik Európától. És pedig a vallási és egyházi ellentét teszi ki a két cultura különbségét és ellenmondását».¹ «Az Oroszországban elterjedő panszlávismus... a néphez is eljutott, de ennél csupán mint vallásos rokonszenv lépett fel a török uralom alól éppen felszabaduló orthodox délszlávok iránt».² Khomjakov, Bakunin is, a kik pedig a sui generis nemzeti szlavophilia megalapítói, közelebb érzik magukhoz az orthodox szlávokat. Most Masaryk dicsekedve emlegeti, mennyire egyházellenes, mennyire indifferens a cseh nép. Szerinte a nagyszerű cseh egyházforradalom nyitotta meg az újkort. «Mint nemzet — mondja — a csehek vitték keresztül legelőször a reformatiót. Azonban Róma és Ausztria erőszakkal visszakatholizálta őket; mindazonáltal lelkük legmélyén idegenek maradtak a győzelmes egyházzal szemben. Az oroszok, lengyelek és délszlávok az egyházra támaszkodtak. A csehek a műveltségre».³ A mit Masarykék vallanak, a miért a távol Keleten most ők sorakoznak fel ellenünk, annak már a régi értelemben vett panszlávismushoz édes-keves érzelmi köze van: Koselev valamikor értelmetlen zagyvaléknak mondotta az orthodoxia nélkül vallott panszlávismust. A classikus szlavophilia régóta tud a csehek megbízhatatlanságáról; Leontiev még Ausztriának is meg akar bocsájtani, mivelhogy az orthodox Oroszország védfala a hitetlen csehekkel szemben.

¹ i. m. I. 209-213.

² U. o. I. 101.

³ U. o. I. 267.

Íme, a panszlávismus épülete lassan letöredezik. Az autokrátiát kikergették belőle, majd aláásták fundamentumát, az orthodox gondolkodást, a megkülönböztető rokonszenvet minden iránt, a mi a szlávságban byzanci. De Masaryk irányítása mellett a panszlávismus harmadik és utolsó eleme, ha lehet, még mostohább sorsra jut a cseheknél, mint a másik kettő, a melyet már leráztak lelkük felszínéről. A szláv újjászületés első theoretikusai, igaz, csehek. Dobrovsky, a tudományos szlavistika megalapítója, cseh származású. Hanem Masaryk siet meggyőzni bennünket, hogy csak langyos elmélet-alj marad vissza, mihelyt a másik két elem elpárolgott a panszlávismus lombikjából. Herzent megleczkézteti, mert ez nem veszi eléggé számba, hogy a lengyeleknek, a cseheknek nincs mir-jük és hogy tulajdonképpen a délszlávoknak sincs. «Nem is olyan magától értetődő, hogy a szlávok jellemüknél fogva annyira egységesek volnának, mint a hogy' azt Khomjakov felteszi. Mindenesetre e feltevést még kritikailag meg kellene vizsgálni». «A panszlávismus kezdetiben, de későbbi kifejlésében is, meglehetősen akadémikus maradt, vagyis első sorban tudós szlavisták és történészek terméke». «Az antagonizmust, mely az uralkodó idegen nyelv és cultura ellenében egybeforrasztóan hatott, bőségesen felülmúlta az a reális tény, hogy az egyes szláv népek tényleg önálló népek, nem pedig törzsek... A panszlávismus ellenére a szláv népek és nyelvek száma a XVIII. század általánosan nemzeti törekvései mellett még gyarapodott is, nevezetesen a magyarországi tótok irodalmi nyelvének a csehektől való elválása és a ruthének nemzeti törekvései folytán.»¹ Aszlavophilia megtagadása után Masaryk és a csehek kezében a panszlávismusnak fogható magva nem maradt.

E körülmény megszabja a cseh mozgalom szerepét, kilátásait, céljait. Bennünket legközelebből a cseh-tót irredenta érdekel. Egészen logikus Masaryk elutasító álláspontja: «Néhány tót történelembölcsész 1848 körül Kollár eszméit megváltoztatja és a hajdani nagy-morva birodalomnak és állítólagos, a szláv apostoloiktól alakított orthodox egyházának túlbecsülése kapcsán a tótokat Oroszország és az orthodoxia

¹ U. o. I. 261.

segítségével (így különösen Stúr) a panszlav foederatio egy nemébe foglalja be.¹ Hideg resignatióval állapítja meg Masaryk a tótok és csehek nyelvi elválását. «A tótoknak bizonyára nincs külön nyelvük, de a politikai viszonyok következtében a tót dialectus mint irodalmi nyelv mégis csak különvált.» «A történelem pedig azt tanítja, hogy nyelvek és népek több tényező összeműködése révén differentiálódnak, a miben a politikai tényezőknek nagy szerepök van. Ha egy nép magát egész külön népnek érzi és mint nép irodalmilag szerveződik, akkor nyilván ez az akarat dönti el a dolgot, nem pedig a grammatika és a nyelvbúvárlat.»² Masaryk a szlávok vezére, a különböző szláv népek, jelesen a csehek és tótok fajrokonságát annyira sekélynek és akadémikusnak tartja, hogy ezzel már igazán nem lehet elégségesen indokolni ezeréves társadalmi egység felbontását. Ha pedig csak több demokratiáról van szó: demokratia magyarok és tótok közt épúgy képzelhető, mint tótok és csehek közt. Masaryk az első időben, az ellenséges külföldön való tartózkodása alatt sem követeli a tótság beolvasztását Csehországba. Ha később mégis tagadja, hogy a tótok a régi politikai keretben is boldogulhatnának, ebben a Pál-fordulásban nem láthatunk egyebet, mint hogy Masarykot, a tudóst félretolta Masaryk, az agitator, ki most már nem tárgyi érvekkel, hanem tömegekre figyelve, az érzelmek logikájával bírálja felül Közép-Európa térképét. Ennek a fia-panszláv követelésnek mozgatói inkább a cseh nagytőke emberei, kik az olesőbb tót napszámosokra és Észak-Magyarország természeti kincseire áhítoznak és álmaikban is csak középszerű gondolkodók. De nekik már igazán semmi közük Nagy Péter örökségéhez. Ezekre Masaryk szava illik: «Igen sok ember tulajdonképen nagyon kevésbé szereti a magáét, de az idegent, azt gyűlöli». A Washingtonból felvonuló keleti frontnak a régi panszlav hagyományokból egy eszmemorzsza sem jutott. Masaryk általánosabb érvényű humanitárius és kosmopolita elveket vall s ezek szolgálatában kilincsel professoros rövidlátással az angol imperiálistáknál és a tengerentúli pénzfejedelmeknél, Fou-

¹ U. o. I. 265.

² U. o. I. 265.

rier-ra emlékeztetve, ki egykor Rothschildtól várt pénzt phalanstère-éhez. «Mi valamennyien, — mondja — manapság már államfeletti, egyházfeletti stb. szervezetek tagjai és szervei vagyunk.» «Két és több nyelv egyre kiterjedtebb bírása, mesterséges nyelvvel folytatott kísérletek, a műfordítás irodalmi szervezése, az érdeklődés az egész világ történéseivel szemben, a melyet a napisajtó elégít ki, ezek mind azt bizonyítják, hogy a differentiált és differenciálódó népek fokról-fokra egységesebbek lesznek».¹ Ezek már a világpolgár, a rationalista jelszavai: a XVIII. század bölcsészei állanak Masaryk mögött, midőn Amerika és Japán munitióját a szibériai vasúton elindítja. Ezzel már nemcsak Brüsszlov gőzhengere tűnt el a keleti frontról, hogy helyet adjon a tanknak: eltűnt a konok vakhit a szlávok elhivatottságában s a vén hazafiság, melynek aggodalmát a haldokló Toldi szavával mondhatjuk el: «Nehezebb eltörni a faragatlan fát!» Az orosz panslavismus, az ó-szláv borongás helyett most Masaryk a pangermanismus, panromanismus, panskandinavismus hideg analógiáit emlegeti s a szabad munka társadalmait és a messzehordó ágyúkkal egybeterelt világcivilisatiót.

A moszkvai pánszlávismust a csehek cserben hagyták. Ebben nyilván csak az önkényuralom tartotta az imperialista lelket: az orthodoxia magában véve nem bizonyult egybeforrasztó erőnek, csak szétválasztónak, egy ideig távol tudta tartani a szerbet a horváttól, de nem tudta a szerbel összebékíteni a bolgárt. Az orosz orthodoxia rokonszenve a délszláv orthodoxia iránt platonikus maradt: a Romanovok üzentek hadat Közép-Európának, nem Kirijevszkij s nem Dosztojevszkij. Tetejébe most a csehek nemcsak az autokrátiával szakítanak, hanem ellökik maguktól az orthodoxyiát s a szláv fajtudatot is. «Csupán a műveltségre kívánnak támaszkodni», hirdeti Masaryk, ki a catholicismust mindenütt egy kalap alá veszi az orthodoxyiával.

Ha le akarjuk mérni azt a feszítő-erőt, a melyet ezek után a csehek Közép-Európa szlávjaival szemben képviselnek, elébb le kell számítanunk mindent, a mi a monarchia szláv mozgalmaiban (a «kis-panszlávismusban», a hogy' mű-

¹ U. o. I. 244-245.

nyelven nevezik) az autokrátiának, az orthodoxiának, a szláv fajtudatnak szólt. Lehet-e ennyire egyházellenes ideológiának tartós fajroksága a tótokkal? A csehek egykor arra is gondoltak, hogy a tótokat, mint reakciós tömeget, átengedik az oroszoknak... Mit jelent Masaryk Belgrádnak autokratia nélkül, mit orthodoxia híján Bosznia, Dalmácia s Horvátország szerbjeinek? S vallásellenes «culturdemokrátiájával» nem társítja-e el magától előbb-utóbb a katholicismus keleti és déli határőrségét, a lengyeleket, horvátokat, szlovéneket? Starcevic, igaz, egyházellenes volt,¹ akár Masaryk és tudunk fiatal jugoszlávokról, kik Prágában Masaryknál szívták tele magukat egyházellenes tanokkal, de még ezekhez a szabadgondolkodó szlávokhoz is ugyan mi köze annak a Masaryknak, a ki a szlavophiliát tudósok és tudákosok «még felülbírálandó», de mindenesetre «akademikus» termékének tartja? A katonai helyzet térképsikerhez elvezetheti e mozgalmat, de a világnézletek, a motivumok mélyén oly ellenmondások vannak, melyek legfeljebb conjuncturalis politikai sikereket engednek meg, elvi, érzelmi, világtörténelmi eredményeket alig. Új bomlások, új meghasonlások csiráit hordja magában a pillanatnyi fegyverszerencsére alapított térképrajzolás.

Masaryk nem tudja elhíttetni, hogy Észak-Magyarország, hogy Erdély, hatalmas nyelvszigeteikkel, vallási és culturalis erjedések közben, éppen az ő hideg, rationalista szempontjából is: szükségkép államjogi, nem pedig közigazgatási problémát alkotnak; saját elvei nem odamutatnak, mintha a hiba morphologiai volna. A magyarság élite-je szeretné leginkább, ha mindenütt érett, komoly, művelt emberek vezetnék a nemzetiségi közigazgatást, ha abban a nemzetiségek nem csupán gravamenekkel vennének részt, ha nemzetünk erkölcsi és szellemi fejlődésének maximuma, ha Deák áldott tapintata jellemezné a szláv és román megyék kormányzatát.

A panszlávizmussal, melytől apáink féltek, melylyel e háború kezdete terhes volt, a régi, a moszkovita, a nyugatot rombadöntő panszlávizmussal végzett Breszt-Litovszk, mihelyt

¹ L. von Südland: *Die südslavische Frage u. der Weltkrieg.* Wien, 1918. 449.

harcvonalából az oroszok kiváltak. Az ellenünk ma felsorakozó új szláv támadókedvnek két forrása van. Az egyik forrás a régi panszláv hangulat, az immár anachronistikus szenvedélyesség, a mely az érzelmek tragikus törvényeinél fogva túléli elhalt inditékát. Az a lárma, az a gyűlölség hangzik még mindig keletről, délről, mintha még ma is Moszkva czéljai volnának irányadók. Csakhogy ez a posthumus panszláv fegyverzőrej le fog csöndesedni, ha a támadó kedv másik forrása bedugul, ha mindannak, a mi csak névleg nemzetiségi, valójában szociális törekvés, demokratikus erőfeszítéssel élet vesszük. Moszkva bukása után szabadabban, bőkezűbben teheti ezt a nemzetét tépelődve féltő magyar államférfi is. Másképp lehet beszélni, messzebb lehet menni. Értsük meg, hogy helyzetünk a szlávokkal szemben gyökerében megváltozott, hogy új szempontokat kell választanunk nagy perünk számára s hogy csak Don Quixote-ok küzdenek Zágráb és Prága ellen ugyanazzal a fegyverzettel, mintha Moszkva ellen küzdenének.

A ki ezt az országot darabokra akarja tépni, európai értéket akar elpusztítani. A ki azonban az ősi határok közt keresi igazát, könnyen megtalálja Deák Ferencz népét.

4. Új szomszédságunk.

Gróf Andrássy Gyula *Az orosz összeomlás következményei* című vezércikkében¹ azt a kérdést bonczolja, hogy a szomszédunkban támadó lengyel és ukrán államalakulások mily mértékben válhatnak új szláv mozgalmak gyújtópontjává s minő magatartást tanúsítsunk velök szemben, hogy az orosz összeomlás eredményeiből mennyel kevesebbet veszítsünk el? «A keleti veszély — úgymond — egyelőre új formát vett fel. Első sorban a forradalmi propagandától kell tartani, de ez a propaganda szövetkezhetik a pánszlávizmussal és ezért ép úgy veszélyeztetheti a társadalmi rendet, mint állami egységünket. A forradalom elméletének úttörői (itt valószínűleg Bakuninra czéloz) nagyrészt az összes felszabadított és forradalmi alapon szervezett szláv népek szövetségé-

¹ *Magyar Hírlap*. 1918 márczius 10.

nek szükségét tanították».¹ «Minket első sorban Lengyelország és Ukrajna sorsa érdekel, azé a két hídé, melyen át a Kelet aggressivitása hozzánk érhet. Mind a két kérdés fontos reánk nézve, de a lengyel a fontosabb. E két kérdéssel nem lehet egyenlően elbánni. A lengyel kérdést gyökeresen lehet és kell megoldani a velünk való egyesítés által, minden megcsonkítás és újabb felosztás nélkül. Ukrajnával egészen más eljárás indokolt. Lengyelországot el lehet és el kell szakítani az orosz birodalomtól. El lehet szakítani, mert az orosz nép fiatal illúzióit a művelt, régi civilizációjú, nagy történelmi lengyel nép nem osztja, mert más a vallása, sociális állapota, más egész civilizációjának eredete és jellege. S ez az elszakítás szükséges is, mert ha a lengyel nép magára hagyva az orosz forradalom útjaira térne át, úgy nagy érzelmi egysége folytán, a nálunk élő lengyel nép száma, befolyása, értelmisége és vagyoni erejét következtében a forradalmi és köztársasági szellem rajta az nálunk is gyökeret verhetne». «Az ukrán államra vonatkozólag mindez másképen áll. Kérdéses, vajjon az ukrán fejlődést lehet-e állandóan az orosz néplelek fejlődésétől elválasztani? Civilizációja, multja, vallása azonos az oroszéval.» «Attól sem kell annyira tartanunk, hogy az ukrán állam az orosz forradalmi szellemet nálunk lakó ruthén testvérei által hozzánk hozza át, mint ha Lengyelország jutna hasonló helyzetbe. A ruthén néplelek nem oly egységes, nincs minden ízében annyira nemzeti öntudattól áthatva s nincs is annyi ruthén lakosságunk, mint lengyel.» «Természetes ezek alapján az is, hogy a lengyel-ukrán határkérdésben a lengyel érdek lesz a mi érdekünkkel azonos, hisz azt kell kívánnunk, hogy a lengyel határ legyen a mi határunk is».

Andrássy gondolatmenete mély, de pontatlan. Abban igaza van, hogy az ukrán nemzeti eszme kevésbé plasztikus, mint a lengyel, mesterkéltbbnek, merevbbnek látszik emennél, a nagyorosz szellemmel bensőbben összeforrott s Ukrajna elszakadó szándékáról még nem bizonyos: történelem-e az vagy csak politicum? Gorkij egy évvel előbb

¹ Bakunin Palackyval és Riegerrel szemben a magyarokkal akart menni. Csernisevskire nézve l. Plechanow: *N. G. Tschernischewsky. Stuttgart, 1894, különösen 81—101.* Masaryk álláspontját, mely ma amazoknál aktuálisabb, már ismerjük.

ugyanezzel a skepsissel nézi az ukrán pártütést; szerinte az elszakadás tárgyi feltételei is kiolthatatlanok. A nagyoroszokkal békülni akaró német socialisták meg épenséggel azzal fenyegetőznek, hogy a 'Közép-tengertől elszorított Oroszország Anglia karjaiba fogja magát vetni.

Hogy az ukrán nemzeti eszme nem tör ki elemibb erővel, hogy üvegházi növényhez hasonlít, azt részben megmagyarázza az ukrán értelmiség hiánya. A birtokosrend, az ukrán nemesség a Dnyeper innenső partján lengyel lett, a túlsó parton eloroszosodott. Pedig a nemzeti mozgalom az értelmiség révén kapja fogalmait, célkitűzését, az értelmiség viszi át a néplélekbe a történelmi egység tudatát, az értelmiséget hallani, az értelmiség ír, agitál, kapcsolatokat teremt. Ily nemzeti színezetű intelligencia híjján az ukrán élet ízét az a többé-kevésbbé közömbös városi és ipari lakosság adja meg, amely régóta él együtt és elvegyűlten nagyoroszokkal és millió vérségi és gazdasági szállal fűződik Északhoz. Andrásynak sem lehet szándéka, hogy Marx szerencsétlen osztályozását ismételje, ki forradalmi és ellenforradalmi fajokat különböztet meg Európa keletén, csak éppen hogy megfordítva minősíti a lengyeleket és ukránokat, mint Andrassy. A lengyel kérdésben mindig nagy szerepet játszott a lengyel aristokratia érdekeltsége, sokágú befolyása a bécsi udvar politikai magatartására. Ezzel szemben a galicziai és bukovinai ukrán parasztnépnek nincsenek minsterbuktató nexusai; megbizottai, hölgyei nem intrikálnak a bécsi congressuson s ma is az osztrák képviselőházban 600,000 rutén választónak 32, 650,000 lengyelnek 80 képviselője ül. Ezenkívül az ukrán néplélek erős rokonszenve a katolikus egyházzal feledésbe ment, vagy csak kevés figyelmet ébresztett s ha Róma a schismatikus Kelet egyesítésére gondolt, az adott hatalmi viszonyok mellett első sorban Moszkvához kellett fordulnia, nem a volhyniai parasztokhoz.

Az ukrán törekvések mögött nem állott a katolikus közvéleménynek az a bátorító rokonszenve, mely a Vatikán és Bécs felől az egyház mellett vértanúi hűséggel kitartó orosz-lengyelséget körülvette.¹ Andrassy azon tétele, hogy az ukrán

¹ Az ukránok már közel ezeréve görög-keletiek, de egyházuk autokephal volt, mely csak laza kapcsolatban állt a konstantinápolyi patri-

néplelek vallási tartozéka a nagyorosz egységnek, történelmi tévedés. Sőt valószínű, hogy a zavaros helyzet kiforrásával Ukrainában az egyesült egyház tömeges restitúciójára fog sor kerülni. Különben is az ukránok teljes katholizálódását századokkal elébb éppen a lengyel uralmi törekvések akadályozták meg. Az ukrán történelemben a «lengyel» katholicismustól való távolmaradásnak nemzeti dacz jellege is volt, akár nálunk a protestantismusnak. Andrassy túlságosan a felszínről ítéli meg az ukrán gondolkodást. Elvégre is korai volna még elfeledni, mily elhatározó szerepe volt az ukránságnak a czárismus bukásában. Az orosz hadsereg válsága akkor áll be, mikor a másfélmillió ukrán katona meginog. Éppen a császári gárdeezredek, a Wolhynsky, Ismaelowsky, Preobragensky ezredek, melyek túlnyomóan ukránokból álltak, elsőkül bontják ki a forradalom és a csentralna rada zászlaját. Hogy Ukraina megmarad-e önálló államnak, hogy nemzeti függetlensége életképes-e, a mi szempontunkból csak másodrendű kérdés.¹ Gazdasági és szellemi kapcsolata Északkal állami szétválás esetén is elképzelhető. Elképzelhető közöttük szétválás esetén is pánszláv összeműködés, megállapodás. Éppen abban látjuk a többé el nem vehető többletet, melyről az ukrán forradalom révén szereztünk tudomást, hogy Déloroszország magas faj-

archatussal. 1594-ben a bresti unio az ukrán egyházat egyesíti Rómával és a nyugati tartományok lakossága túlnyomóan katolikus lesz. A 17-ik század második felében czári ukáz eltörli az ukrán-katolikus püspökségeket; orthodox pópákat helyeznek a plébániákra, az ukrán katholicismus 8 millió hívőt és 9316 plébániát veszít el. A XIX. század eljén ujabb czári ukáz eltiltja a ruthén katolikus imakönyvek használatát és Volhynia, Podolia és Cholm katolikus parasztságát kozákok kergetik ki templomaikból. 1839-ben a görög egyesült egyházat egyáltalán eltörlik és midőn a huszadik század elején vallás-szabadságot hirdetnek, éppen csak a ruthéneknek nem engedik meg, hogy régi görög-katolikus egyházukat újból helyreállítsák.

¹ Téves Andrassy azon szembeállításá, mintha az ukrán nyelv lényegében egyező volna a nagyoroszszal. A petrogradi Tudományos Akadémia elismerte, hogy az ukrán nyelv nem dialectus, hanem külön szláv nyelv, akár a bolgár, szerb vagy lengyel. Az ukrán nép 72⁰/₀-a még ma sem érti a nagyorosz nyelvet. (I. Ostwald: *Die Ukraine*. Essen 1916.) Külsőben, testi méreteiben, vérmérsékletben, szokásaiban az ukrán épűgy elűt az oroszról, mint a többi délszlávok.

súlyú, nagy jövőjű népei a pánszlávizmussal szemben közönyösen állnak, hogy az ujjukat se mozgatják meg érte, s hogy ott a hozzánkvaló barátságnak legalább annyi támasztéka van, mint a lengyelekkel, szerbekkel vagy csehekkel való szlavophil összeműködésnek. Az ukrán állam episodnak bizonyulhat, az ukrán nemzet határai újból beleveszhetnek a Polécia mocsaraiba: a harminczmilliós népnek ez a vallomása, rokonszenve a monarchia iránt akkor, a mikor leginkább kellett volna pánszlávnak lennie, el nem vitatható történelmi nyereségünk. A forradalomnak ott voltak marxista, földosztó és voltak nagyorosz elemei az ukrán nemzeti mellett. Pánszláv eleme nem volt. Ezért, de szomszédos helyzetök, harminczmilliós lélekszámuk, rendkívül erős szaporaságuk, gazdasági és erkölcsi fajsúlyuk miatt az ukránokat, «a jövő hellénjeit», mint Herder nevezi őket, ne nézzük félvállról s velök szemben ne adjunk előnyt felmerülő kérdésekben már a limine más törekvéseknek, mint a hogy' ezt Andrássy teszi. Az ukránok homályosabb nemzeti öntudata, igaz, kevésbbé reagál területi, vagy nyelvi kérdésekben, mint a lengyel (Cholm); de van az ukrán problémának két felette érzékeny felülete: az egyik Kelet-Galiczia, hol az ukrán szellem újjászületett s a lengyelséggel keserű harcban áll. Felesleges, hogy a magyar politika, melynek a galicziai osztozkodás kérdésével közvetlen dolga nincs, egyoldalú, éles állásfoglalással sebet üssön s a magyarság ellenségeit szaporítsa. Ügyeljünk, hogy miközben lekicsinyeljük az ukrán nemzeti öntudatot, életre ne hívjuk az ukrán irredentát. Ma még ukrán irredenta nincs. Ha, mint Andrássy véli, az ukrán nemzeti öntudat sekély és az osztály-particularismust felitatni nem tudja, ez sem a mi bajunk. Ellenkezőleg, örülnünk kell, hogy szomszédunkban 30 millió embertömeget állapíthatunk meg, a melyből, úgy látszik, hiányzik a támadó nacionalista kedv, a mely nem hajlik arra, hogy szláv Piemont legyen, vagy hogy a szomszéd Romániát visszacsalja a pánszláv szövetséghez. Az ukrán kérdés másik fájó pontja: complicálódása a lengyel nagybirtok ellen folytatott létharczczal. A jagellói Lengyelország, miként erre már Bismarck is rámutatott, nemcsak hogy nem fedi, hanem lényegesen meghaladja a néprajzi Lengyelország területét, a

történelmi határokon túl is érdes nyomai vannak a lengyel imperializmusnak. 1897-ben a lengyel népesség aránya Volhyniában 6,20%, Podóliában 2,80%, Kievben 1,90%, de ugyanakkor a lengyel magánkézben levő nagybirtok aránya Volhyniában 45,70%, Podóliában 530/0 és Kievben 410/0. «Az agrárkérdés, mondja Hoetzsch,¹ alkalmat adott az ukránoknak, hogy a lengyelek ellen érzett ősi halálos gyűlöletöknek kiélezetten adhassanak kifejezést... A paraszt társadalmi ellentéte a nagybirtokkal szemben itt még ridegebbé vált a nemzeti ellentét által». A magyarságot egyoldalú állásfoglalása a lengyel-ukrán viszályban szándéka ellenére is paraszttellenesnek, úr-pártinak mutatná az ukrán parasztnép előtt, melynek nemesi rendje rég eltűnt. Szükségünk van erre?

Míg Andrassy túlságosan alacsonyan értékeli az ukránok fajsúlyát a monarchia és Magyarország jövőjében, a másik végletbe esik, a mint a lengyelekről kezd beszélni.² Nem világítja meg eléggé, mennyire helyzeti, nem pedig immanens a lengyeleknek monarchiánkhoz való ragaszkodása. Az osztrák-lengyelek négy nemzedék óta tartoznak a Habsburgok jogara alá. Az érzelmek és érdekek benső szálai fűzik őket a monarchiához, a mit a katholicizmusért elszenvedett forró határharcok még erősítettek. Magyarország hálásan gondol a forradalmak közös emlékeire. A monarchiában kivételes állást, teljes kulturális szabadságot kaptak és élveznek a lengyelek s bárha ausztriai többségek aránya a ruthénekhez képest csak 5:3½, politikailag és gazdaságilag kihasználhatták emezeket. A ruthéneknek nincs slachtá-juk. Az udvari életben nem hangadók, a Ballplatzon soha sem voltak otthonosak. Ezzel szemben az osztrák Hofrat óvakodott a lengyelek megbántásától, tudván, hogy ily bántalom nemcsak nemzeti felszisszenést vált

¹ I. m. 401.

² Optikai csalódás is közrejátszik. Lengyelország orosz része évek óta a központi hatalmak katonai közigazgatása alatt áll, Ukraina csak néhány hónap előtt adta fel frontját s ma sem occupált terület még. Katonai közigazgatás eredményeiből nem lehet kiszűrni a spontán rckonszenz tüneteit. Ha csapataink Ukrainát szállták volna meg 1915-ben Lengyelország helyett: vajjon ugyanazok volnának-e akkor is Andrassy benyomásai a két nép gondolkodásáról?

ki, hanem egyben scandalum magnatum is, melyet soronkívül és hatványozva megtorolnak.

Neurath a következőképen írja le a lengyelek szereplését a háború előtti Galicziában:¹ «A galicziai ukránok két fronton harcolnak. Egyfelől a russzophilek ellen, a kik között számosan az orthodoxia és az Oroszországhoz való kulturális, vagy éppen politikai csatlakozásért szállnak síkra és másfelől a lengyelek ellen. Ez a küzdelem igen bonyolódott, mert a lengyelek magatartása a russzophilokkal szemben ingadozó. A lengyel nemesség alkalmadtán russzophil érzelmű papokat is pártfogol, holott ezek politikai meggyőződése aggályos a kormány szemében. A lengyel nemesek mint kegyurak egy-egy plébánia betöltésénél előnyben részesítik a többnyire conservatívabb érzésű russzophil papot a radicalis demokrata ukránnal szemben. A russzophil pap nekik társadalmilag kevésbé veszélyes és az adott pillanatban politikailag is alig jelent bajt a nemesség számára. Az ukrán paptól viszont, mint agitátortól, félnek, mert minden pillanatban megérhetik, hogy a lakosságra gyakorolt befolyása révén a nemességgel szemben felülkerekedik. Ehhez járul még, hogy a russzophilek sorában inkább el van terjedve a jobb modor és simább egyéniség, mint az ukránok között.» A mivel a russzophilek Galicziában a ruthének egy részénél tényleg értek el politikai sikereket: éppen az elnyomottság és elhagyatottság érzése, mely a háború küszöbén általános a ruthén parasztság között.

A lengyel műveltség annyira át van hatva nyugati elemekkel, hogy a bekövetkezett politikai változások folytán a lengyelség nyugati csatlakozása kétségtelen. Akár politikai kapcsolatban, akár kulturális közösségben, de Ausztrián keresztül fog a lengyelség az európai nemzetek közé belépni; Ausztrián keresztül, mert Ausztria exponánsan katolikus állam s területén kivételes törvények nélkül 5 millió lengyel él. De éppen, mert a lengyel befolyás megduzzadó fajsúlyára van kilátás határainkon ideje, hogy illúziók nélkül ismerjük meg e szerencsétlen, de nagytehetségű nemzet politikai hangulatait. Látni fogjuk, hogy a hozzánk húzó hajlamokat

¹ Archiv für Socialwissenschaft und Socialpolitik, 1917 máj.

tapintatos politikával kell megszolgálnunk, mert szó sincs róla, mintha Varsó a monarchiát szükségképen praeférálná. 1915-ben *Księga Tęczywa Polakow: Livre irisé des Polonais (Recueil des documents non-diplomatiques)* címmel és «Verba volant, scripta manent» jeligével az orosz-lengyel érzésvilág emlékei összegyűjtve jelentek meg Varsóban. E documentum-sorozat azon időponttól kezdődik, a mikor Nikolaj Nikolajevics híres kiáltványai megjelentek a varsói falakon s emlékeztették a lengyeleket a közös szláv leszámolásra. «A Csendes-Óceán és a sarki tengerek partjairól elindultak az orosz légiók. Új élet hajnala hasad fel számotokra.» Az orosz-lengyel közvélemény minden rétegéből érkeznek szenvedélyes russzophil nyilatkozatok. 1914 augusztus 18-án a nemzeti demokrata párt, a lengyel haladó-párt, a positiv politika pártja és az egyesült lengyel haladók Varsóban gyűlést tartanak, a melyben kiadják a lengyelek és oroszok közös élet-halál harczának jelszavát az ősi német ellenséggel szemben. Az orosz-lengyel pártok és társadalmi körök egyeteme táviratban jelenti be hódoló csatlakozását Nikolaj Nikolajevicsnek. E táviratot a lengyel közélet oly kitünőségei írták alá, mint Lubomirszki, Radzivill, Voroniecki hercegek, Branicki, Krasin'szki, Lubic'szki, Plater, Potocki, Przedziecki, Tyszkiewicz, Wielopolszki, Zamoyszki grófok, a főpapságból Khelminczky, Lyszkovszky, Rząd, Baranovszky tanár stb. A grodnói tartomány lengyel nagybirtokosai táviratukban (1914 augusztus 20.) a Gondviseléshez imádkoznak, vezesse győzelemre az orosz fegyvereket a «szláv világ halálos ellensége fölött». 1914 augusztus 12-én jelenik meg Varsó falain az orosz-lengyel légiók alakítására felhívó kiáltvány, mely felszólítja a főváros lakóit, ragadjanak fegyvert a «kegyetlen és gyalázatos teuton» ellen, a ki századok óta arra tört, hogy kiirtson minden szlávot. A galicziai lengyel főtanács azon felhívására, hogy a lengyelek csatlakozzanak Ausztria-Magyarországhoz, a positiv politika pártja és a nemzeti demokrata-párt 1914 augusztus 28-án élelhangú kiáltványban tiltakozik és a bécsi lengyel club és a nemzeti tanács magatartását végzetesnek mondja a lengyel ügyre nézve. A lengyel nemzetnek — úgymond — Galiezia ügyis csak $\frac{1}{5}$ részét foglalja magában s ha ez az $\frac{1}{5}$ rész szót emel döntő pillana-

tokban az egész nemzet nevében, de a többi országrészek előzetes egyetértése nélkül, akkor ez bitorlás, a mit fentnevezett pártok a lengyel nemzet «óriási többsége nevében» jelentenek ki. Az egyesült haladópart 1914 szeptember 6-án szintén foglalkozik a lengyel tanács felhívásával és megállapítja, hogy ha Ausztria Szadova után fel hagyott is a lengyelek üldözésével és fontos nemzeti és politikai engedményekre szánta el magát, ezt csak ötletszerűleg tette, saját politikai és gazdasági érdekeitől szorongatva, ámde soha külpolitikai programjában nem állított fel tiszta álláspontot Lengyelország egész területére nézve; ellenkezőleg: Németországgal való kiterjedt szövetségi viszonya folytán és a berlini politikától való teljes függetlensége következtében a jelen pillanatban sem vetheti fel egész területében a lengyel kérdést még az esetben sem, ha államférfiaiban megvolna ehhez a jóakarata. Midőn az oroszok Lembergben berendezkednek, Bobrinszki gróf főkörmányzó a nála tisztelgő községtanács előtt fejt ki ugyanolyan elméletet, mint most magyar érdekből Andrássy. «Kelet-Galiczia időtlen idők óta Nagy-Oroszország lényeges részét alkotta. Ezen területen az őslakosság mindig orosz volt, miért is e tartomány szervezésének orosz elveken kell felépülnie. A gróf úr ennél fogva e területen az orosz nyelvet, törvényeket és közigazgatást fogja bevezetni... Egészen más Nyugat-Galiczia történelmi múltja. A lakosság itt lengyel eredetű. Midőn hadaink főlzabadították Galiczia e részét, a gróf úr örömmel helyezkedett amaz elvek alapjára, a melyeket Nikolaj Nikolajevics a lengyelekhez intézett kiáltványában megállapított.» 1914 október 23-án, midőn az akkor fenyegetett Varsó megszabadul az ellenséges nyomástól, Kakovszki Sándor, Varsó érseke a hálaadó mise után üdvözlő és hódoló sürgönyt küld a csárhoz a következő megszólítással: «Ő Felségének, a csárnak, Varsóból, a melyet az ellenségtől megmentett az isteni kegyelem és Felséged akarata». 1914 november 10-én jelenik meg Evert gyalogsági tábornok had-

² Kakovszki utóbb a 3 tagú lengyel államtanács egyik tagja, a melyet a központi hatalmak 1916 október 14-én elismernek s a mely a központi hatalmak uralkodóihoz ugyanazon hó 27-én feliratot intéz, többek közt a következőket mondva: «Reméljük, hogy a lengyel nép... a központi hatalmakkal közös politikai és gazdasági célok szolgálatába szegődik.»

seregparancsnok kiáltványa a radomi lengyelekhez, a melyben többek között megköszöni nekik, hogy az ellenséges fogságból megszökött katonákat védelmükbe vették, pénzzel támogatták és «csapatainkhoz visszavezették». A *Gazeta Warszawska* 1914 november 26-iki számában az orosz-lengyel nemzeti bizottmány kiáltványa a következő kitételeket tartalmazza: «A németek bukása e küzdelemben a mi győzelmünket fogja jelenteni». «Népünk, mely a veszélylyel szemben megőrizte nyugalma, az ígéretekre megvetéssel válaszol. Ezt a magaviseletet nem csupán az ellenségtől szabad tartományokban őriztük meg, hanem ott is, a hol hosszabb ideig megvetette lábát és a hol uralmának tartósságát hirdetgeti». «A lengyel légiók csak rosszslásra és ellenállásra akadtak minden társadalmi rétegben, melyek világos tudatában vannak e történelmi pillanat feladatainak». «Az osztrák kormány találékony cselszövénye nem ment sokra. Ime, az orosz hadsereg az Ausztriához tartozó lengyel birtokállomány határait már felszabadította és most azon a ponton áll, hogy behatoljon a német uralom alatt álló ősi lengyel területekre is». E kiáltványt az előbb felsoroltak közül számosan aláírták, így Lubomirszki, Plater, Radzivil, Zamojszki. Mindezen és számos más, itt nem közölhető megnyilvánulás sem mentségre, sem magyarázatra nem szorul. Az orosz-lengyeltség s főleg annak előkelősége az orosz uralom alatt, ha csak nemzeti és vallási kérdésekben tűrhető helyzetben hagyták, kifogástalanul feltalálta magát. A háborút megelőző években úgy látszott, hogy az orosz-lengyel uralkodó-osztályokban az államjogi status quo-ba való lassu belenyugvás kerekedik felül. Dmowszky Román, a nemzeti demokrata párt vezére, valószínűleg francia politikai suggestio alatt is, több munkájában fejezi ki e hangulatot, melynek alapmotivuma, hogy az igazi ellenség a német, nem az orosz. Ehhez járult, hogy a lengyel ipari capitalismusnak mulhatlanul szüksége van az oroszországi nyersanyagra s Oroszország piaczára. Ezért a mozgó-tőke emberei, még a vagyonszidók is, a romantikus orosz-gyűlölet feladása mellett foglalnak állást. A socialismus is rohamosan terjedt s a lengyel uralkodó-osztályok gyengének érezték magukat, hogy egyszerre két fronton harcoljanak. 1914-ben és a háború néhány későbbi étappe-

jában úgy látszott, hogy az orosz gőzhenger eltapossa a határokat, melyek a régi lengyel királyságot három részre osztották. Nikolaj Nikolajevics ígérete az orosz csári hatalom alatt újra éledő, egységes lengyel birodalomról tárgyi előfeltételéhez már eljutott. A hadi helyzetnek a háborús milieu kénytelensége alatt a mindenfelől ostromolt meggyőződés engedményeket tesz. A documentumok közül egy sem szól azon feltevés mellett, mintha az orosz-lengyelség vagy annak vezérei az új hadi helyzet következtében ne lehetnének most már megbízható barátai a középeurópai állami combinatióknak. Lelki durvaság és politikai bűn volna a lengyel nép tragikus conflictusából szemrehányást kovácsolni, hiszen csak magától értetődik, hogy az oroszországi lengyelek többsége szívesebben fogadta el királysága újjászületését azon államfő kezéből, kinek jogara alatt addig élt s politikai környezete és társadalmi szokásai megtartása mellett. A russzophil documentumoknál sokkal gazdagabb a galicziai lengyelek osztrák hűségének okmánytára. Az egyiket ép úgy meg lehet érteni, mint a másikat. Csak mélységes részvétet érdemel e nagy és nemes nép, melynek fiai három hadseregben megoszolva gyilkolták egymást és népszámban, idegzetben, jószágban képzetet meghaladó mértékkel szenvedtek. A mire reá akartunk mutatni, annyi és nem több, hogy a lengyel népnek a hozzánk való tartozás nem vérré vált hite, melyet a lengyel csecsemő az anyatejjel szívna magába, hogy nem is történelmének valamely szembeszökő elve, hanem politikai constellatio és mérlegelés eredménye. A hozzánk közeledő lengyel lélek művészete fényét, szenvedései ötvösmívét hozza magával. A gazdasági életben is többet jelent, mint nálunk általában hiszik. Amerikában, hol a lengyel kivándorló slachta és házi zsidó nélkül él, keresett munkás és virágzó telepeket alkot. De a lengyel nemességnek néhány jellemző hibája emlékeztet azokra a fonákságokra, a melyekről a magyar középosztály még nem is olyan régen szokott le. Ügyeljünk, nehogy e fonákságok a lengyelekkel való bensőbb kapocs révén középosztályunkban másodvirágzashoz jussanak. Nehogy a lengyel kényelmet kiélő népelemek most szabadon ellephessék komolyabb gazdasági rendünket, melynek rájuk szüksége nincs.

Nehezebb a lengyelekhez való politikai viszonyunk kimérése. Bármily formában csatlakoznak az orosz-lengyelek a monarchiához, annak keretében jóval hatalmasabb homogén tömböt fognak alkotni, mint külön-külön a németek és magyarok. E lengyel tömbön kívül még 17 millió szlávja maradna a monarchiának. Elegendő-e e tömböt a monarchia határai közé foglalni, hogy veszélytelené váljék? Elégge ellensúlyozza-e e számok gondját a lengyelek rokonszenve? Elegendők-e azon történelmi és érzelmi érvek, a melyeket Andrássy felsorakoztat? Annyira bizonyos, hogy az orosz nyomástól megszabadult lengyel tömb nem sodródik egy történelmi kanyarulatnál a monarchiabeli szlávok élére? Nem, hogy belső pánszlávismust kezdjen vagy hogy a szláv népeknek ügyis leküzdhetetlen particularismusát elaltatni próbálja, hanem hogy területi és gazdasági céljai számára zálogot nyerjen. Tárgyi biztosítékok szükségesek arra nézve, hogy nemzeti céljaink támogatásával szemben nem kell reátérnünk az osztrák-németek galicziai recompensatiós politikájára. Hol keressük e tárgyi biztosítékokat? Nálunk még mindig a bécsi congressus levegőjében látják a lengyel kérdés délibábját. Ez a levegő tele van illatszerrel, márványtermekben fehervállú herczegasszonyok, Czartoryszka és Lubomirszka intrikálnak, arany asztalkák közt Metternich tipeg. De közben Amerikát járt új parasztnemzedék nőtt fel a Visztula és a Bug között, aratógépen és gőzekén ül Galiczia földművese, Varsó, Lodz, Tomaszov szövőgyáraiban, Dombrova szénmedencéjében, a boryszlavi fűrótoronyok körül százezrekre menő lengyel bér munkás dolgozik. S ez új parasztnépet, e proletáriátust a régi lengyel érzelmességnek, a faj őslendületének bája veszi körül, mint Varsó százados ligetei a frissen épült gyárakat. Sehol a katholicismusnak nincsenek oly tüzes színei, annyi teremő ereje, mint e parasztnépuél, mint e proletáriátusban. Ezekkel kell szóba állni. A békés szomszédság garantiája immár ezeknél van. A lengyel probléma új patinája kéreg és korom. Nem oldja meg, a ki a Jockey-clubban oldja meg.

III.

Vinogradoff Pál, a czár volt szabadelvű ministere, az orosz középkor történésze, kit Oxford tanszékkal, a porosz akadémia tagsággal jutalmazott, 1914 szeptember 14-én vezércikket ír a *Times*-ba. A német faj hálátlanságát panaszolja az oroszszal szemben s a hogy' okfejtésébe belemelegszik, egyszerre csak, mint eltévedt könnyecsepp, odaszalad tolla hegyére a kis aradmegyei falu neve, Világos . . . «Talán a jelen világégést el lehetett volna kerülni, ha I. Miklós császár 1848-ban a habsburgi birodalmat magára hagyja és nem követi el azt a balgaságot, hogy Magyarország függetlenségét megsemmisítse». Hasonló kijelentések elébb legfeljebb ha forradalmi képzelgők, Herzen, Bakunin, Csernisevskij ajkáról hangzottak el. Most a kadettek egyik vezére, a történelem edzett buvára, consuláris férfiú s éppen a *Times* hasábjain Világostól számítja az európai háborút, mint Greenwichől a földrajzi hosszúságot. Mily pontosan megjelöli az orosz tudós a világháború archimedesi pontját! Akaratlanul is hogyan megvallja ezzel, hogy czár nélkül nincs pánszláv feszerő, s hogy az orosz nép a magyarral megfért, kibékült volna. Minthogy minket Kelet felé nem gazdasági imperialismus hajt, minthogy létérdekünk tiltja, hogy idegen államokat leigázzunk, idegen népeket magunkhoz erőszakoljunk: létezésünk nem lehet veszélyes Oroszország s a Balkán népeire s nem is válthat ki onnan népi ellenhatást. S Oroszországot és balkáni elleneinket udvari és utcai csöcselék vitte bele a háborúba, nem kenyérkereső, tűzhelyét féltő szegény munkásnép. A mikor Vinogradoff magyar tollra illő fájdalommal beszél Világosról, azt felelhetnők neki: vajjon a mi 1849-ben balgaság volt, a magyar függetlenség letörése, diplomatai remeklés-számba menne 1918-ban? Nem a békés szándékok, a békés kénytelenségek kijelölt népét gázolnák le a magyarban? Nem a demokratikus, szabadelvű szláv fejlődés legmegbízhatóbb, legérdektelenebb barátját? Mikor Deák Ferencz pánszlávismus és bécsi cselszövés nélkül került szembe a szláv-sággal: fehér lapot nyújtott át. Az ő lelkének érett bölcsesége irányítsa ma is belső és külső szláv politikánkat. Ha nem tudunk minden erdélyi, minden tót járásba egy-egy Deák Ferenczet

küldeni szolgabírónak, nem jószándékunkon mulik; valóban milliók vérével kellene egy sereg közigazgatási ügyetlenség, egy-egy nehézkes vagy tapintatlan intézkedés sérelmét lemosni? Tarka térképünk felbontása nem érdeke a demokratikus szláv politikának, mert éppen e tarka térkép felszívott, elmaradt **conflictusokat** jelez Kelet és Nyugat, germánok és szlávok között. Michelet megköszöni Magyarországnak, hogy török-tatár ellen megvédte Nyugatot. De mennyivel súlyosabb a **megakadályozott** összeütközések érdeme; hány véres háború futott le némán, mielőtt megkezdtek volna, Magyarország testén, nemzeti egységünk lazulása árán! Országunk e közbülső, levezető szerepe lezárt bizonyossággá emelkedett, mikor a legyőzött ellenség határainál hirtelen megállott, mint a cadaver láttára megtorpanó paripa. E perctől kezdve Magyarországot *Európa semleges államaitól* már csak a nemzetközi jog szőrszálhasogatása különbözteti meg, nem a lényeg szerint csoportosító történelem.

*

Mert a neutralitas nem jogi kategoria csupán, hanem erkölcsi és pszichologiai is. Az erkölcsi semlegesség objectiv ítéletet, a lélektani neutralitas készséget jelent idegen szempontok értékelésére, türelmet jelent, érdeklődést, humort. Mi nyílt-szívű, világosszavú nép vagyunk. Szeretjük a hajlékony franczia tornát, a hirtelen kiállást, a stílus szerelmét. Egy bajor könyvet írt nemrég Magyarországról: a Dunántúl délangol grófságokra emlékezteti. De azért régi jó mestereink a németek is, maig a magyar föld legjobb művelői; német eredetűek a legrégibb kézműves nemzetségek, kereskedésünk patriciusai. Jól kiérezzük a német érdesség, a német fanyarság mögül a keménységet, az erkölcsöt, a férfias bánatot. Kinek volna itt kedve, szíve a német temetők; a német bizonytalanság mögött külpolitikai flirtöt folytatni azokkal, a kik a németeket élni nem hagyják? Csakhogy nem német érdek, hogy külön helyzetünkben, sajátos jellemünkkel hajszálig másoljuk a német viselkedést. Szövetségesünknek is oly pontokon tehetjük a legnagyobb szolgálatot, a melyeken ő gyengébb, ügyetlenebb; torz junkerség helyett, ha önmagunk-

hoz hívek maradunk. Sorsunk ép úgy szembe állított ellenségeinkkel, mint a németeket. De lényünk, gestusunk nem áll oly távol tőlük. A hogy' az életet nézzük, a mint kifejezzük gondolatainkat: mégis csak jobban emlékeztet francziára, britre, mint a német szemlélet és a német gondolkodás.

*

1852-öt írnak. A budai várnak vendége van. Bismarck néz ki az ablakán. Pestről felhallatszik a harangszó, fehér hajó szalad a vizen, tarka nép őgyeleg a piacon. Bús folyamunkat, zöld hegyeinket nézi a széles csontú óriás, egy dal motoszka fejében, nem Hans Sachs írta, nem Uhland, nem Körner:

«Over the blue mountain,
Over the white sea-foam
Come thou beloved one,
Come to thy lonely home.»

«Ich weiss nicht — írja haza — wer mir das vorgesungen haben muss *in auld lang syne!* ...» Ma, a mikor minden számvetés csődöt mondott, a mikor pironkodva vonulnak félre a kétszerkettő snobjai, tartsuk tiszteletben, értékesítsük a kedvező imponderabiliákat. Németország érdekében is. A rikkancs még perlekedik, a szájhős még felesel, de mindent megért már, mindent megbocsát már a nyugodalmas Alföld s a higgadt Dunántúl. A ki legkevesebbet pusztított el belőle: a magyar nép fogjon hozzá, mint előmunkás, az elpusztult Európa felépítéséhez. A magyar szellem vitézei, Európa barátai próbálják meg. Vámháború helyett cooperatio Kelet mezőgazdaságával! A szláv-román demokratia támogatása s a vele való honi lépéstartás, hogy a szláv-román irrendentát az egyetemes emberi törekvésektől elszigeteljük! Keleti erejével, keleti biztonságban folytathatja így a magyar lélek ezeréves utját Nyugat felé.

IFJ. LEOPOLD LAJOS.

ALBERT.

— Második közlemény.¹ —

V.

— Ön már aludni akar? — szólt Albert mosolyogva. — Én meg Ivanovna Annánál voltam. Nagyon kellemesen telt el az est: muzsikáltunk, nevettünk. Nagyon kellemes társaság volt együtt. Engedje meg, kérem, hogy igyam valamit, — s megfogva az asztalon álló vizes üveget, hozzátette: — akármit, csak ne vizet.

Albert éppen olyan volt, mint tegnap: szemeinek, ajkainak ugyanaz a szép mosolya, ugyanaz a fényes, magasztos homlok és ugyanazok a gyöngé végtagok. Zachar köpönyege olyan jól állt neki, mintha csak rászabták volna s a hálóingnek tiszta, hosszú, puha gallérjában, a mely festőien hajlott le vékony, fehér nyaka körül, különös, gyermetegül ártatlan volt az arcza. Leült Deleszov ágyára és hallgatagon, vidáman, hálásan nézett rá. Deleszov Albert szemébe nézett és újra mosolya hatalmában érezte magát. Az álom kiment a szeméből, elfelejtette, hogy szigorúnak kell lennie hozzá, ellenkezőleg mulatni akart, zenét hallgatni s akár reggelig is barátságosan elbeszélgetni Alberttel. Odahozatott Zacharral egy üveg bort, cigarettát és a hegedűt.

— Ez már derék! — szólt Albert. — Még korán van, muzsikálhatunk; addig játszom, a míg csak akarja.

Zachar észrevehető örömmel hozott egy üveg bort, két poharat és gyöngé cigarettákat, a melyeket Albert szívott, és a hegedűt. De a helyett, hogy lefeküdt volna, a hogy' ura parancsolta, ő maga is rágyújtott egy szivarra és leült a szomszéd szobában.

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1918. évi 502. számában.

— Beszélgessünk inkább, — szólt Deleszov a zenészhez, ki a hegedű után nyúlt.

Albert alázatosan leült az ágy szélére és újból boldogan mosolygott.

— Ah, igen! — szólt, kezével hirtelen homlokára bökve nyugtalan, kíváncsi arczkifejezést öltve. (Arczkifejezése mindig előre elárulta, mit akar mondani.) — Engedjen meg egy kérdést... — kis szünetet tartott: — az az úr, a ki tegnap este ott volt önnel... ön N.-nek szólította, fia ez annak a híres N.-nek?

— Édes fia, — felelte Deleszov, egyáltalán nem értve, miért érdekelheti ez Albertet.

— Azért! — szólt öntelten mosolyogva; — azonnal észrevettem modorán valami aristokratikus ízt. Szeretem az aristokratákat: valami gyönyörű vonás, valami előkelőség mindig észrevehető az aristokratán. És az a tiszt, a ki olyan elragadóan tánczolt, — kérdezte — az is nagyon megtetszett: olyan vidám és olyan nemes, — ez, nemde, N. N. adjutáns?

— Melyik? — kérdezte Deleszov.

— Az, a ki összeütközött velem, a mikor tánczoltunk. Fel-séges egy ember lehet.

— Nem, kissé üres ember, — felelt Deleszov.

— Ah, nem! — védte hevesen Albert — valami nagyon, nagyon kellemes vonás van benne. És kitűnő zenész, — tette hozzá — játszott valami operarészletet. Már régen volt, hogy valaki ennyire tetszett nekem.

— Igen, jól játszik, de én nem szeretem az ő játékát, — szólt Deleszov, mert szerette volna a zenére terelni a beszélgetést: — nem ért a classikus zenéhez; Donizetti és Bellini — ez nem zene. Ön bizonyára szintén ezen a véleményen van.

— Oh, nem, nem, bocsásson meg! — szólt Albert lágy, oltalmazó tekintettel — a régi zene — zene és az új zene is — zene. És az újban is valami nem közönséges báj jut kifejezésre. Itt van a Somnambule, a Lucia fináléja, hát Chopin? hát Robert? Gyakran elgondolom... — megállt, mintha gondolatait szedné össze, — hogy ha Beethoven élne, ő is sírna gyönyörűségében, ha a Somnambulet hallaná. Mindenütt gyönyörű. Először akkor hallottam a Somnambulet, a mikor itt volt Viardot és Rubini:

ez volt aztán valami, — szólt csillogó szemmel s mindkét kezével olyan mozdulatot téve, mintha valamit kiszakítana a melléből. — Nem sok hiányzott már hozzá, hogy az ember képtelen legyen elviselni.

— No és most milyennek találja az operát? — kérdezte Deleszov.

Bozio jó, nagyon jó, — felelte Albert — rendkívül elegánsan énekel, de itt nem hat, — szólt s rámutatott beesett mellére. — Énekesnőnél elengedhetetlen a szenvedély és benne nincs. Tetszik, de megadni nem tud.

— Nos, és Lablache?

— Őt még Párizsban hallottam a *sevillai borbély*ban; akkor még egyedül énekelt, de most már öreg, — s nem lehet már igazi művész, éppen mert öreg.

— Mi az, hogy öreg? A *morceaux d'ensemble*-okban mindazonáltal nagyon jó, — szólt Deleszov, a ki Lablache-ról mindig így szokott nyilatkozni.

— Hogy mit jelent az, hogy öreg? — felelte Albert szigorúan. — Nem volna szabad öregnek lennie. A művésznak nem szabad megvénülnie. Sok minden szükséges a művészethez, de főként — tűz! — folytatta. Szemei csillogtak és mindkét kezét fölemelte feje fölé.

Valóban, különös belső tűz égett egész alakján.

— Ah, Istenem, — szólt hirtelen — nem ismeri Petrovot, a művészt?

— Nem, nem ismerem, — felelt mosolyogva Deleszov.

— Mennyire örülnék, ha megismerkednének! Gyönyörűsége telnék benne, ha vele beszélgetne. Hogy'ért ez a művészethez! Azelőtt gyakran találkoztam vele Ivanovna Annánál, de ő most megharagudott rá valamiért. Mennyire szeretném, ha megismerkednének. Nagy, nagy tehetség!

— Festő? — kérdezte Deleszov.

— Nem tudom... Ugy rémlik, nem az; de akadémiát végzett művész. Micsoda gondolatai vannak! Néha valósággal csodálatba ejti az embert. Oh, Petrov, — nagy tehetség, csak nagyon vidám módra él... Pedig kár érte! — tette hozzá mosolyogva Albert. Ezután fölkel az ágyról, kezébe vette a hegedűt és hangolni kezdett.

— Régen volt már az operában? — kérdezte Deleszov.

Albert megfordult és sóhajtott.

— Ah, oda már régen nem mehetek! — szólt s a fejéhez kapott. És újra odaült Deleszovhoz. — Megvallom, — folytatta csaknem suttogva — nem mehetek oda, én nem játszhatom ott, nekem nincs semmim, de semmim. Nincs ruhám, nincs szállásom, nincs hegedűm. Utálatos, utálatos élet! — ismételte néhányszor. — De hát minek is menjek oda, minek? Nem kell! — szólt mosolyogva. — Ah, *Don Juan!*

És homlokon csapta magát.

— Majd elmegyünk egyszer együtt, — szólt Deleszov.

Albert nem válaszolt, felugrott, fölkapta a hegedűt s játszani kezdte *Don Juan* első felvonásának a fináléját s közbe saját szavaival elmondta az opera tartalmát.

Deleszovnak megmozdult a haja a fején, a mikor Albert a haldokló commandeur jelenetét játszotta.

— Nem, most képtelen vagyok játszani, — szólt letéve hegedűjét — sokat ittam.

De rögtön ezután megint odalépett az asztalhoz, töltött magának egy pohár bort, egy hajtásra kiitta és ismét odaült Deleszov ágya szélére.

Deleszov nem vette le szemét Albertről, egyre figyelte; Albert olykor elmosolyodott s Deleszov együtt mosolygott vele. Mind a ketten hallgattak, de nézésükkel, mosolyukkal egyre közelebb és közelebb jutottak egymáshoz, egyre jobban megszerették egymást. Deleszov érezte, hogy egyre jobban szereti ezt az embert és érthetetlen öröm érzete támadt lelkében.

— Volt már ön szerelmes valakibe? — kérdezte hirtelen.

Albert néhány pillanatig gondolkozott, aztán arczán szomorú mosoly terült el. Odahajolt Deleszovhoz és figyelmesen nézett a szemébe.

— Miért kérdi ezt én tőlem? — kérdezte suttogva. — De mindent el fogok mondani, ön tetszik nekem, — folytatta körültekintve. — Nem fogom becsapni, mindent el fogok mondani, úgy a hogy' volt, elejétől végéig. — Megállt, szemei különösen, vadul meredtek előre. — Ön tudja talán, hogy gyöngelméjű vagyok? — szólt hirtelen. — Igen, igen, — folytatta — Ivanovna Anna bizonyára elbeszélte. Ő mindenkinek azt mondja,

hogy én örült vagyok. Ez nem igaz, csak tréfából mondja, ő — jó asszony és én, valóban, egy idő óta nem vagyok teljesen egészséges. — Albert ismét elhallgatott s szünetet tartva, tágra nyitott szemekkel bámult a sötét ajtóra. — Azt kérdezte ön, hogy voltam-e szerelmes?... Igen, voltam — suttogta és felhúzta szemöldökét. — Rég volt, még akkoriban, a mikor a színháznál volt állásom. A második hegedűt játszottam az operában, ő pedig mindig a bal oldal egyik földszinti páholyában ült.

Albert fölkelt s aztán odahajolt Deleszov füléhez.

— Nem, minek nevezzem meg, — mondta. — Ön bizonyára ismeri, — mindenki ismeri... Én néma voltam s csak a szememmel néztem őt; tudtam, hogy én — szegény művész vagyok, ő pedig — aristokrata hölgy. Nagyon jól tudtam ezt. Én egyre csak néztem őt és semmire se gondoltam.

Elgondolkozott, emlékeibe mélyedt.

— Hogy hogyan történt ez, már nem emlékszem, de egy alkalommal elhívtak hozzá, hogy kísérjem hegedűn... Mit tehettem? — én, szegény művész — szólt, megrázva fejét és elmosolyodva. — De nem, én nem tudok elbeszélni, — folytatta fejét kezébe hajtva. — Milyen boldog voltam!

— Gyakran volt nála? — kérdezte Deleszov.

— Egyszer, csak egyetlen egyszer... De én magam voltam a hibás, — elment az eszem. Én — szegény művész vagyok, ő meg — aristokrata hölgy. Nem kellett volna szólnom neki. De elment az eszem, ostobaságot követtem el. Attól kezdve rám nézve mindennek vége már, Igaza volt Petrovnak: jobb lett volna, ha csak a színházban láttam volna...

— Hát mit csinált? — kérdezte Deleszov.

— Ah, hagyja, hagyja, képtelen vagyok elbeszélni.

És arcát tenyerébe temetve, egy darabig hallgatott.

— Későn értem a zenekarba. Petrovval ittunk aznap este és szórakozott voltam. Ő már akkor ott ült a páholyában és a tábornokkal beszélgetett. Nem tudom, ki volt ez a tábornok. Ő a páholy elején ült és kezét a páholy párkányára fektette; fehér ruha volt rajta s a nyakában gyöngysor függött. A tábornokkal beszélgetett s közben rám nézett. Kétszer nézett rám. Ine, így volt fésülve; én nem játszottam, hanem ott

álltam a nagybőgő mögött és néztem őt. Egyszerre valami különös történt velem. Ő rámosolygott a tábornokra, aztán rám nézett. Éreztem, hogy rólam beszél s egyszerre azon vettem észre magamat, hogy nem a zenekarban állok, hanem ő mellette, a páholyban és a kezét fogom. Mi lehetett ez? — kérdezte Albert elhallgatva.

— Élénk képzelődés, — szólt Deleszov.

— Nem, nem... Csakhogy én nem tudok elbeszélni, — felelte Albert homlokát ránczolva — én már akkor is szegény voltam, szállásom nem volt s a mikor még a színháznál voltam, néha ott is töltöttem az éjszakát.

— Hol, a színházban?... A sötét, üres teremben?

— Ah, én nem félek ilyen ostobaságoktól! Ah, hagyja... A mikor már mindenki eltávozott, bementem abba a páholyba, a melyikben ő ült és ott aludtam. Ez volt egyetlen örömöm. Micsoda éjszakákat töltöttem ott! Csakhogy egyszer éjszaka újra kezdődött... éjszaka sok minden kezdett megjelenni előttem, csakhogy sok mindent képtelen vagyok elbeszélni. — Albert összehúzott szemmel nézett Deleszovra. — Mi lehetett ez? — kérdezte.

— Különös! — szólt Deleszov.

— Nem, várjon csak! — S füléhez hajolva, suttogó hangon folytatta tovább: — csókolgattam a kezét, ott sírtam mellette és sok mindenről beszélgettem vele. Éreztem lehelle-tének illatát, hallottam a hangját. Sok mindent mondott nekem egy-egy éjszaka. Aztán én elővettem a hegedűmet és csöndesen játszani kezdtem. És kitűnően játszottam. De valamitől megborzadtam. Én nem ijedek meg akármilyen ostobaságtól és nem hiszek bennük; de félni kezdtem a saját fejem miatt, — mondta kedvesen mosolyogva és kezével végigsimítva homlokát, — az én szegény elmém miatt kezdtem félni: úgy rémlett, mintha a fejemben történt volna valami. Talán semmiség? úgy-e? Mit gondol?

Mind a ketten hallgattak egy darabig.

Und wenn die Wolken sie verhüllen,
Die Sonne bleibt doch ewig klar..

énekelte Albert csöndesen mosolyogva.

— Nem igaz? — folytatta aztán.

Ich auch habe gelebt und genossen.

— Ah, hogy' meg tudná ezt magyarázni önnek az öreg Petrov!

Deleszov némán, rémülten nézett Albert felindult, sápadt arczára.

— Ismeri a Jogász-keringőt? — kiáltotta Albert minden átmenet nélkül és a nélkül, hogy bevárta volna a választ, felugrott, megragadta a hegedűt s elkezdte játszani a vidám keringőt.

Teljesen önfeledten s mintha azt hinné, hogy egy egész zenekar játszik mögötte, mosolygott, lóbálta magát, lábait gyakran cserélte és remekül játszott.

— Eh, elég volt a mulatságból! — szólt abbahagyva a játékot s hegedűjével legyintve. — Megyek, — szólt rövid üldögélés után; — hát ön nem jön?

— Hová? — kérdezte Deleszov csodálkozva.

— Gyerünk újra Ivanovna Annához, ott olyan vidám az élet: láрма, közönség, zene!

Deleszov első pillanatban majdnem beleegyezett. Mégis, meggondolva a dolgot, Albertet is le akarta beszélni, hogy ma még ne menjen oda.

— Csak egy pillanatra.

— Igazán, ne menjen.

Albert sóhajtott és letette a hegedűt.

— Hát itt maradjak?

Még odapillantott az asztalra (bor már nem volt) és jó éjt kívánva, kiment.

Deleszov csöngetett.

— Vigyázz, el ne bocsásd sehová Albert urat, az én megkérdezésem nélkül, — mondta Zacharnak.

VI.

Másnap ünnep volt. Deleszov reggel vendégszobájában üldögélt, kávézott és olvasott valamit. Albert a szomszéd szobában még meg se mozdult.

Zachar óvatosan kinyitotta az ajtót és benézett az ebédlőbe

— Hígye el, Ivanovics Dimitrij, csak úgy, a csupasz diványon alszik! Semmit sem engedett odatenni, Isten uccse! Mint egy kis gyerek. Persze, művész!

Tizenkét órakor nyögés és köhögés hallatszott az ajtó mögül.

Zachar újra bement az ebédlőbe és kihallatszott a másik szobába Zachar gyöngéd hangja és Albert halk könyörgése.

— Nos, mi újság? — kérdezte az úr Zachart, a mikor ez kijött.

— Unatkozik, Ivanovics Dimitrij, mosdani sem akar, nagyon komor. Egyre csak inni kér.

— Nem, ha egyszer már belekezdtem, következetes is maradok, — szólt Deleszov.

S megparancsolva Zacharnak, hogy italt semmi szín alatt ne adjon neki, újból olvasásba mélyedt, de önkénytelenül oda figyelt, hogy mi történik a másik szobában. Ott csönd volt, csak néha-néha hallatszott nehéz, mellből jövő köhögés és köpés. Két óra elmúlt. Deleszov felöltözött s mielőtt elment volna hazulról, elhatározta, hogy benéz lakótársához. Albert fejét tenyerére hajtva, mozdulatlanul ült az ablaknál. Fel-nézett. Arcza sárga volt és ránczos, de nem csak szomorúságot, mély boldogtalanságot is fejezett ki. A mikor Deleszov belépett, megpróbált mosolyogni házigazdájára, de arcza még szomorúbb kifejezést öltött. Úgy látszott, mintha kész volna... elsírni magát. Nagy kinnal fölkelt és meghajtotta magát.

— Ha csak legalább egy pohárka egyszerű vodkát kaphatnék... — szólt könyörgő arczkifejezéssel — oly gyöngé vagyok, kérem!

— A kávé jobban megerősíti. Inkább ezt ajánlanám.

Albert arczáról egyszerre eltűnt a gyermeteg arczkifejezés; hidegen, bágyadtan nézett el az ablak felé és roskatagon ereszkedett le a székre.

— Hát reggelizni nem akar?

— Nem, köszönöm, — nincs étvágyam.

— Hátha talán hegedülne egy kicsit; engem egyáltalán nem zavarna vele, — szólt Deleszov, az asztalra téve a hegedűt.

Albert megvető mosolylyal nézett a hegedűre.

— Nem, nagyon gyöngé vagyok, nem tudok játszani, — szólt és eltolta magától a hegedűt.

Ez után akármit mondott is Deleszov, hiába ajánlotta, hogy menjenek el sétálni, este a színházba, csak alázatosan meghajtotta magát és miakacsul hallgatott. Deleszov elment hazulról, elintézett néhány látogatást, vendéglőben ebédelt s csak színház előtt ment haza, hogy átöltözzék és megtudja, mit csinál a zenész. Albert a sötét előszobában ült és lekönyökölve a lobogó kályha lángjába bámult. Tisztán fel volt öltözve, megmosdott és megfésülködött, de szeme bágyadt, élettelen volt s a gyöngeség és kimerültség még jobban látszott alakján, mint reggel.

— Ebédelt-e már, Albert úr? — kérdezte Deleszov.

Albert igenlőleg bólintott és rátekintve Deleszov arczára, rémülten sütötte le szemét. Deleszov kényelmetlenül kezdte érezni magát.

— Beszéltem ma az igazgatóval önről, — mondta Deleszov és szintén lesütötte szemét; — nagyon szívesen szerződne, ha ön szíveskednék valamit játszani előtte.

— Köszönöm, nem tudok játszani, — felelte Albert alig hallhatóan s bement szobájába. Nagyon csöndesen huzta be maga után az ajtót.

Néhány pillanat múlva újra ép olyan csöndesen megmozdult az ajtókilincs s Albert, hóna alatt a hegedűvel, kijött a szobából. Vad, gyors pillantással végigmérté Deleszovot, letette a hegedűt az asztalra és újra visszavonult.

Deleszov vállat vont és elmosolyodott.

«Hát mit csináljak? Mivel bántottam meg?» — gondolta magában.

— No, hogy' van a muzsikus? — ez volt első szava, a mikor hazatért.

— Rosszul! — felelte Zachar szelíd, hangos szóval. — Egyre sóhajtozik, köhög és már nem beszélget, de legalább ötször kért pálinkát. Egy pohárkával adtam neki. Csak valahogy el ne pusztítsuk így, Ivanovics Dimitrij. A kasznár is...

— És hegedül?

— Hozzá se nyúl a hegedűhöz. Kétszer is bevittem neki. Ő meg mind a kétszer szép csöndesen fölemelte és

kihozta, — felelte Zachar mosolyogva. — Parancsolja-e, — hogy adjak neki inni?

— Nem, várjunk még egy napot, aztán meglátjuk, mi lesz. S most mit csinál?

— Bezárkózott a vendégszobába.

Deleszov bement szobájába, kiválasztott néhány francia könyvet és egy német evangéliumot.

— Tedd be holnap ezeket a könyveket a szobájába, de vigyázz, el ne bocsásd, — utasította Zachart.

Másnap reggel Zachar azt jelentette urának, hogy a zenész egész éjszaka nem aludt: egyre föl s alá járkált a szobában, bement a kamarába s ki akarta nyitni a szekrényt, de az ő, a Zachar gondoskodása folytán minden gondosan be volt zárva. Elmondta még, hogy úgy tett, mintha aludnék és hallotta, hogy Albert a sötétben magában morgott, beszélgetett s a kezeivel hadonászott.

Albert egyre komorabb és hallgatagabb lett. Úgy látszott, mintha félne Deleszovtól és arczára beteges rémület kifejezése ült ki, valahányszor szemeik találkoztak. A könyveket, hegedűt kezébe se vette és nem felelt a hozzá intézett kérdésekre.

TOLSZTOJ LEÓ után, oroszból

TRÓCSÁNYI ZOLTÁN.

KÉSŐN TELJESÜLT VÁGY.

Kis falu csendje,
Oh, hogy feledne,
Ki benned élt és messze hágy?!
Ember-vadonban
Ott sírt dalomban,
Ott sírt utánad mindig a vágy.

Mezőn s a kertben,
A merre keltem,
Békét lehelt az enyhe zöld ;
Minden virágban,
Nyájas-vidáman,
Egy ismerős arcz üdvözölt

De emberárban
Ha szerte jártam,
Szemem káprázott, szédült fejem ;
S pirulni készte,
Azt vettem észre,
Az ismerőst sem ismerem.

Az áradatban
Hányszor haladtam
Köszöntés nélkül így tovább ;
Töprengtem aztán,
Ki elhaladt, tán
Jó ismerős volt ... S szúrt a vád.

Város zajába
A falu álma
Elkísért híven, s el se tűnt ;
Két éltet éltem :
Köznapi éltém'
S egy áloméltet, messze künt...

Az év megy és jön,
Most végre későn
Elérte vágyam, a mért epedt :
A puszta csendje
Susog fülembé
Szomorú, bágyadt, halk éneket.

Nem a tavasznak
Napsütte, gazdag,
Virágos völgyét járóm én,
Kisült kopáron,
Bús őszi tájon
Köd s szürke árnyék int felém.

S lassan mögöttem
Elvész a ködben
Az ismerős völgy és halom.
A nap hanyatlik,
Óh, vár-e addig,
Míg elzengem késő dalom?!

VARGHA GYULA.

SZEMLE.

Az elnöki hatalom fejlődése az északamerikai Egyesült Államokban.¹

Az a körülmény, hogy az angolok tizenhárom északamerikai gyarmata különböző időben, egymástól távolfekvő elhatárolt területeken különböző szabadságlevelek (charters) alapján alakult ki, arra vezetett, hogy ezen gyarmatokban kezdettől fogva különálló, territoriális érdekeket szolgáló politikai élet keletkezék.

Az angol imperialismusnak ez nagy előnyére volt, mert azon időtől fogva, hogy Anglia nem tekinti többé Amerikát nyughatatlan alattvalói asyllumának, Adam Smith szerint kiváló gazdasági piacot nyert itt iparczikkei számára s a gyarmatok tényleg a hajózási törvény szigorú alkalmazása miatt rövidesen függő viszonyba jutnak gazdasági szempontból az anyaállammal szemben. E függő viszony erősítése sokszor csak mesterkélt eszközökkel és a gyarmatosok gazdasági érdekeinek kijátszásával vált lehetővé, de a canadai területeken uralkodó francia hatalomtól való félelem és az összetartás teljes hiánya lehetetlenné tette rájuk nézve, hogy ezen nyomasztó helyzeten segítsenek.

Mihelyt azonban Anglia európai és intercoloniális háborúi révén, mely utóbbiakban a gyarmatosok is nagy érdemeket szereztek, Franciaországot lassankint megfosztja amerikai

¹ Irodalom. G. Bancroft: *Hist. of the Formation of the Constitution of the U. S.* I—III. k. — Dr. R. Coester: *Verwaltung u. Demokratie in den Staaten von Nordam.* München, 1913. — T. Edwards: *Our Country.* Az alkotmány és a nevezetesebb államokmányok ugyanitt 433—468. old. — Curtis: *Hist. of the Constitution.* — Farrar: *Manual of the Constitution.* — Greene: *Hist. View of the Am. Revolution.* — Dr. H. von Holst: *Verfassung u. Demokratie der Vereinigten Staaten von Am.* I. k. Düsseldorf, 1873. — O. Hopp: *Bundestaats u. Bundeskrieg in Nordam.* Berlin, 1886. — Moore: *Diary of the Am. Revolution.* — W. Wilson: *The President of the U. S.* New-York, 2016.

gyarmataitól, a gyarmatosok mind bátrabban hangoztatják alkotmányleveleikben biztosított jogait, a gazdasági lenyűgözés ellen egyre tiltakoznak, az egyesülés gondolata is feltámad és a gyarmatbirtok csakhamar mint érett gyümölcs hullott le az angol imperializmus fájáról (Turgot).

Az egyesülés gondolatát az Unió egyik legkiválóbb államférfia, Franklin vetette fel először a francziákkal való utolsó mérkőzés előestéjén, a gyarmatok által 1854-ben Albanyba egybehívott congressuson. Az egyesülés gondolata ekkor még nagyon népszerűtlen, az egyes gyarmatoknak különleges érdekeik vannak és e mellett kereskedelmi vetélytársak; a vezető elmék maguk sem tartották czélszerűnek.¹ Franklin előrelátó politikus és ezen Albany Plant mégis nyilvánosságra hozza *Pennsylvania Gazette* című lapjában s már ekkor jelszava: Egyesülni vagy meghalni! («Unite or Die»). Alkotmánytervezetében arányosan érvényesül a két híres ellentétes elv: az egyes állam souverainitása (State Right) és a központi kormány hatásköre. Terve szerint minden gyarmat törvényhozó testületének három évenként kellene képviselőket küldenie a nagy szövetségtanácsba (Grand Federal Council), a melynek jogaihoz tartozik a békekötés, az indián kereskedelem szabályozása, hozhat törvényeket az összes gyarmatokat érdeklő ügyekben, adót vethet ki, szedhet katonát, építhet erődöket és kinevezheti a tisztviselőket; minden határozatával szemben azonban az angol király vétóval élhet három éven belül. Minden gyarmat a szövetségtanácsba legfeljebb hét, de legalább két képviselőt küldjön és belügyét mindegyik függetlenül intézheti el. A legfőbb végrehajtó hatalmat egy elnökre vagy kormányzó-tábornokra (governor-general) kell bízni, a kit a korona nevez ki és fizet; az elnök nevezze ki a katonatiszteket, a tanácscsal együtt vesse ki az adót és legyen neki is vétó-joga a tanács határozataival szemben.

E terv azonban nem ment keresztül a congressuson, nem volt meg a szükséges egyöntetű érzés és gondolkodás, mert a gyarmatok igen távol feküdtek egymástól, a közlekedési eszközök kezdetlegesek, a közös baj: az angolok elviselhetetlen gazdasági nyomása még nem volt akkora, hogy a gyarmatokat összeforrasztotta volna.

¹ I. Dummer: (*Defense of the New Charters*) said it was impossible for the different colonies ever to unite . . . there would be chronic civil avar all the away from Maine to Georgia, Edwards, 434. old.

Az 1854-iki congressus tehát nem vezetett eredményre, de két évtized múlva a helyzet lényegesen megváltozott és az egyesülés gondolatának kedvezett. Ez alatt a hét éves háborúval kapcsolatban kitört utolsó intercoloniális háborúban Anglia kiveti a francziákat Északamerikából és a háborús költségek jó részét a gyarmatosokon akarja behajtani, a kiket a nagyszámú katonaság eltartásának gondja is nyomott. A gyarmatosok tiltakoznak, felírnak a királyhoz és parlamenthez, alkotmányleveleikre hivatkoznak, a melyekben őket teljes jogú angol polgároknak tekintik. A parlament azonban nem enged, önkényes adókkal terheli meg őket, behozza a bélyegadót, felemeli a beviteli vámot s mintegy monopolizálja a legszükségesebb fogyasztási cikkeket. Ennek láttára a gyarmatosok egy ideig passiv resistenciával válaszolnak (constitutional opposition); de midőn azt látják, hogy Anglia a különböző kiváltságokkal felruházott gyarmatait egyesíteni akarja, hogy még jobban odaláncolja magához, a gyarmatosok a teljes függetlenítést eredményező egyesülésre törekedtek.

A bostoniak először únták meg az angol zaklatást s a megvámolt teát a tengerbe dobták («Tea Party» 1773 decz. 16.), mire az angol parlament szigorú rendszabályokkal («The Boston Port Bill» és «The Charter Act») válaszolt. A gyarmatosok először társadalmi összefogveteleken tárgyalták bajaikat s végül 1774 szept. 5-re összehívják az első continentalis congressust Philadelphiába, de a közben kitört ellenségeskedés a kibékülést lehetetlenné tette; a gyarmatok 1776 július 4-én kikiáltják függetlenségüket (Declaration of Independence) s ezt főképen francia segítséggel meg is védik az 1781-ig tartó háborúban. A párisi béke az Unió számára biztosította a Mississipp-i termékeny völgyét is, a mi gazdasági szempontból nagy jelentőségűvé lett az új államra nézve, bár ennek jelentőségét ekkor még Washington sem ismerte.¹

Ezen eseményekkel áll kapcsolatban, az alkotmányjogi fejlődés is; a háborús szükség hatása alatt az első congressus nagy hatalmat gyakorolhatott, de csak az egyes állam támogatása mellett, azért mondja Jay, «volt hatalma hadat üzeni, de a szükséges pénzt és katonaságot nem tudja előteremteni; békét köthet, de nincs hatalma pontjainak megtartására valakit kényszeríteni; pénzkölcsönt vehet fel, de nem biztosíthatja vissza-

¹ Draper: *Hist. of the Am. Civil war*, I. k. 201.

fizetését ... csak az engedelmeskedik neki, a ki akar».¹ Ilyen körülmények közt minden komoly államférfiú az új confoederatio függetlenségét féltette s így végül 1787 májusban Philadelphiában összegyűltek Washington elnöklete alatt és négy havi tanácskozás után szeptember 17-én elfogadták az alkotmányt.

Már az első congressus ideje alatt a gyarmatok lassankint tetszőleges alkotmány elfogadásával államokká lettek, a melyek souverainitásukat az első confoederatio alatt is megtartották,² a mi a particularis törekvéseknek kedvezett.³ Az alkotmány megállapításakor kimondták, ha legalább kilencz állam elfogadja, akkor ezen alapon a confoederatiót felváltja az Unió, tekintet nélkül arra, hogy a másik négy állam csatlakozik-e vagy sem. Mintán 1788 folyamán tizenegy állam elfogadta, 1789 márcz. 4-én hatályba lépett az alkotmány és ezzel megszületett az Unió.

Az egyesülés szükségességét a philadelphiai congressus átlátta, de a formában nehezen tudtak megegyezni. A népszerűtlen angol kormány túlkapásai és erőszakosságai teremtették a függetlenségi háborút és így a közös kormány létesítésekor erősen korlátozták ennek hatalmát. A háború tartama alatt a déliek is szükségesnek tartották az Uniót, mert csak így volt kivívható a szabadság, ennek elnyerése után mégis csak egy államszövetség megalkotásáról akartak hallani. Az amerikaiak szerencséjére azonban itt Rousseau elvei eleven történeti fejlődésben előbb érlelődtek meg, mielőtt Jefferson Párisban ezek rabjává lett. Csak így vált lehetővé az alkotmány elfogadása a parlamentben, de az igazi küzdelem csak most kezdődött az egyes államok conventjein, a melyeket általános választás alapján külön az alkotmány elfogadása céljából hívtak össze.

Különösen nagy volt a küzdelem Massachusetts államban, a hol a «kritikus idő» (1783—87.) alatt valóságos forradalmi szellem kapott lábra és New-Yorkban, a hol különféle gazdasági előnyöket akartak szerezni az alkotmány elfogadásáért. De Hamilton és Morris szóval és írásban mindenkit meggyőztek, hogy az országot okvetlenül egyesíteni kell, ha rábeszélés nem éri el a célját, keresztül kell vinni erőszakkal is.⁴

¹ Edwards, 161. old.

² I. Qu. Adams szerint e jogokkal sohasem rendelkeztek.

³ Cclhoun szerint *Strictly a Union of the State Government*, Holst. I. 19. old.

⁴ *The Union is the anchor of our political salvation*. Elliot, Debates, III. 25. em. Holst 47. old.

Az Unió alkotmánya¹ igen kis terjedelmű államokmány, melyben gondosan kerültek minden ellentétes politikai elvet s már kialakulása és létrejövetele is az északiak megalkuvását jelenti a déliek gazdasági érdekeivel és a néger rabszolgaság intézményével.

Az alkotmány második paragraphusa szól az elnökről, megválasztásáról és hatásköréről. Az alkotmány szavai szerint a végrehajtó hatalmat az Unió elnökére bizzák, ki az alelnökkel együtt négy éven át viselje hivatalát.² Megválasztásuk közvetve electorok útján történik s a választás egy napon menjen végbe az összes államokban.³ Elnök csak született amerikai lehet, ha tizennégy éve lakik az Unióban és 35. életévét betöltötte; elhalálozása vagy elmozdítása esetében az alelnök lép örökébe, ki egyébként a senátusi gyűlések vezetője. «Az elnök a szárazföldi és tengeri haderők legfőbb parancsnoka, épúgy az egyes államok militiainak is, ha ezeket az Unió szolgálatába állították. A végrehajtó hatáskör főtisztviselőinek véleményét írásban kikérheti s hatalma van ahhoz, hogy kegyelmet adjon vagy az ítélet végrehajtását felfüggeszsze».⁴ A senatus tanácsa és beleegyezése alapján békét köthet, ha ennek $\frac{2}{3}$ -a eljárását helyesli. Időről-időre tájékoztathatja a congressust az Unió helyzetéről és tanácskozása tárgyául ajánlhat mindent, a mit szükségesnek és fontosnak tart az állam jólétére nézve. Tetteiért a senatus felelősségre vonhatja, állásától elmozdíthatja, ha nyilvánosan vádolják és elítélik árulás, megvesztegetés vagy nagyobb kihágás miatt.

Az elnöki hatáskörre vonatkozó megállapítás nem teljes, a mint az egész alkotmány is csak bizonyos liberális és köztársasági elvek körvonalain mozog; az Unió alkotmánya szó szerinti értelmében véve akkép van megalkotva, hogy keveset mondjon és annál többet sejtessen, idővel tehát azon gyakorlat alakult ki, hogy az elnök és a congressus cselekedeteit nem az alkotmány betűi szerint mérlegelték, hanem azt vették mindig tekintetbe, hogy cselekedeteik az alkotmány szellemével meg egyeztetetők-e, vagy sem. Így történt, hogy ezen holt betűket az idő maga tömte meg duzzadó életerővel, a mi azonban csak

¹ Edwards 442—452. old.

² II. §. I. fejt.

³ II—IV. fejt.

⁴ II. fejt. I. pont.

olyképen vált lehetővé, hogy magának az alkotmánynak a tekintélye rövidesen megszilárdult az összes államok alattvalóiban.

Az Unió függetlenségének kivívása után gazdaságilag is felszabadult s különösen élénk kapcsolatot létesített a francziákkal, a kik támogatói voltak az angolokkal szemben. Ezen élénk kereskedelmi kapcsolat társadalmi és politikai érintkezést teremtett s különösen a déliek előkelő gazdag polgárai gyakran keresték fel Franciaországot. A franczia társadalom pedig a XVIII. század végén a liberalismusnak deliriumában szenvedett és az Uniót a szabadság hazájának ők nevezik el, liberális szellemű törvényeit mintaszerűeknek tekintik. A South (déliek) fiait ez eleinte igen kellemetlenül érinthette, mert ők ezen alkotmánytól eddig épen nem voltak elragadtatva s hogy a művelt francziák éppen ezt dicsérik bennük, nem értették; midőn azonban hazatérve szorgos vizsgálat után ők is megállapíthatták, hogy az alkotmány tényleg előnyösen alakítja át az Unió életét, ők is a francziák meggyőződésbeli végletébe estek s azonnal az alkotmány legradicalisabb védői vé váltak s mindig arról panaszkodnak, hogy a North (északiak) erőszakoskodik, az alkotmányt nem tiszteli. Írásban és szóval hirdetik, hogy ők Isten kiválasztott népe, alkotmányuk valósággal inspirált mű,¹ a minthogy tényleg ez lett rövidesen politikai szentírásuk, a melynek igazságaira esküdtek, a melyet mintaszerűnek tekintettek.

A North fiai, kik javarészt foederalisták s még nagyon jól emlékeztek arra, mennyi küzdelembe került az alkotmány megállapítása és életbeléptetése, nem voltak nagyon elragadtatva eleinte, mert ők jól tudták, hogy ezen vérszegény alkotmány alapján kialakult Unió éppen csak valamivel jobb az első confederationál, de nem állhattak teljesen félre, a midőn saját művük magasztalásáról volt szó.² Így történt, hogy már az első nemzedék az alkotmány megállapításait megdönthetlen sarkigazságoknak tekintette s a legnagyobb politikai tekintélyössességének, páratlan, tökéletes mű, a melyben ugyan van olyan intézkedés, hogy esetleges korszerű reformokat is hozzácsatoljanak, de az amerikai azt sem szereti. Így történt, hogy

¹ *Our fathers, by an almost divine prescience, struck the golden mean.* Pomeroy—Holst 61. old.

² Csak John Quincy Adams vallja be nyíltan: «The constitution itself had been extorted from the grinding necessity of a reluctant people» (*Discours on the Const.*).

az Unió fennállása óta mintegy háromszáz javaslat történt az újításra (amendment), de csak tizenötöt fogadtak el. Inkább megbízták a legfőbb törvényszéket azzal, hogy vitás ügyekben mindig «ad hoc» döntsön, hogy a végzés az alkotmány szellemében történt-e, vagy sem s eszerint megsemmisítik vagy jóváhagyják. Az alkotmányjogi újítások közül csak a XII. vonatkozik az elnökre s ennek, valamint az alelnöknek választására pontos, új eljárást ír elő.

Nagyjában az alkotmány változatlanul maradt, mert nagyon elasticus mű, a mely minden körülmények közt használható, mindig alkalmazható és ezért maradt mindvégig népszerű. E mellett mindent bele tudtak magyarázni, még a híres «nullification» idején is erre hivatkoztak és meggyőződéssel dobálóztak a feloszlás fenyegetésével, a melynek lehetőségében mindkét fél hitt, de az ügy elhúzása az Unió fennmaradását eredményezte.

Az alkotmány tehát jobbra változatlan maradt, de a kormányzati és politikai eljárás a gyakorlati életben a legfőbb törvényszék ellenőrzése mellett a híres amerikai közvélemény útmutatásai vagy támogatása szerint nagy változáson ment keresztül; így változott meg és növekedett Wilson szerint az elnök hatalmi hatásköre is. Szerinte az alkotmány megalkotói Montesquieu révén az angol whig felfogást léptették közvetve életbe s alkotásukat az ellenőrzés és ellensúlyozás elméletére helyezték, a miben — túlzó fölfogása szerint — Newton gravitatio-elmélete vezette őket és ezen angol alkotmányjogi befolyás követhető 1825-ig.¹

Már ezen első korszakról is meg lehet állapítani, hogy mivel az alkotmány szűkszávú, az elnöki hatáskörnek az igazi életet mindig az elnök személye adta, a kit a körülmények és események befolyásoltak. Jackson erőszakoskodása a «nullification» idején is nagy előnyére volt az Uniónak, határozott fellépése tetszett a népnek, a közvélemény mellette volt; ennek fontossága éppen ekkor tűnik ki és tehetséges elnökök mindig arra törekednek ez időtől kezdve, hogy fontos eljárásukat a közvéleményre alapítsák. 1836—61. közt a belügyi vitás kérdések foglalták le teljesen az elnököt, ki egyébként a pártok befolyása alatt állott s így történt, hogy ez időben a congressus nagyobb hatalmat gyakorolt, mint maga az elnök.²

¹ Wilson em. mű 1—5. old. I. fej.

² Wilson em. mű II. fejezete.

Lincoln a háborús körülmények következtében kiváló tehetségénél fogva a congressus fölé helyezkedik, de utódai 1898-ig ismét a pártok és a törvényhozó testület befolyása alá kerülnek. Cleveland is csak annyiban mondható kivételnek, a mennyiben az ő idején folyt spanyol-amerikai háború következtében szükségessé vált rendszabályok azt megkövetelték. Általában az Unió történelme azt mutatja, hogy a háborúk idején szükséges egységes közvélemény ereje ad az elnöki méltóságnak mindig nagyobb tartalmat és növeli hatáskörét. Ha az elnök csak az alkotmány szavaihoz ragaszkodnék, csak a törvények végrehajtásáról gondoskodhatnék és vetőjával is legfeljebb megakadályozhatja a rossz törvények létrejövetelét, de nem áll hatalmában jókat létrehozni. Bár az elnöktől az alkotmány semmiféle különös előképzettséget nem követelt, eleinte mégis az volt a szokás, hogy volt ministerek léptek az elnöki székbe. Az alkotmány szavai szerint tisztán a törvények végrehajtója volna, de a gyakorlati élet több követeléssel áll elő vele szemben. Nem szokás, hogy föltétlenül egy uralkodó párt politikai vezérét tegyék meg elnökké, de a megválasztott elnök a pártok közt állva szükségképen politikai vezére népének, bár minden körülmények közt hivatalát személyes tehetsége emeli fontos tényezővé. Őt illeti meg a nemzet politikai vezetésének joga, ő a nemzet politikai vezérszónoka, a mint fontos ügyekben a legtöbb elnök ilyennek bizonyult s eljárását a közvélemény mindannyiszor helyeselve, a jogot az utódok számára állandósította, de már «az alkotmány készítői is elnökünkben egy hatalmasabb, de elszigeteltebb királyt alkottak,¹ mint az volt, a kit utánoztak».

Az elnök a congressushoz intézett átírat alapján irányíthatja tanácskozásait s tisztán személyes tehetségén mulik, hogy fellépésének mindenkor kellő súlya legyen. Kormányja tagjai csak neki felelősek s inkább végrehajtó, mint politikai testületet alkotnak s miután magas üzleti állásokat töltenek be, a gyakorlati amerikai élet követeli, hogy első sorban jó és tehetséges polgárokat, szakembereket vegyen maga mellé és nem föltétlenül jó politikusokat. Az elnöki hatáskör emelkedése különösen az ellenőrzés jogának bővülése folytán állt elő, «a mely valósággal

¹ Wilson nagy erőlködéssel mindvégig megmarad azon meggyőződése mellett, hogy Jefferson és társai angol mintára rendezték be az Unió politikai életét, holott csak az alap: a népsouverainitás közös, egyéb tekintetben óriási különbség van a két alkotmány közt.

absolutistikus a nemzet külügyi vonatkozásában». ¹ Bár nem köthet békét a senatus beleegyezése nélkül, de a diplomátiát tisztán ő irányíthatja és csak kész ügyet tár a senatus elé, a hol végzését mindenkor keresztül tudja vinni, ha előzetesen egy ügyben a közvéleményt megnyerte, bár személyének szellemi súlya is elegendő az ellenvélemény elnémítására. Az elnök legnagyobb hatalmát azonban csak válságos, háborús időben gyakorolhatja. Ezt mutatja az Unió története is, mert háború idején az elnök személye mindig előtérbe lépett, épúgy bonyolult külügyi kérdéseknél; gondoljunk csak Washington, Lincoln és Cleveland elnökre; ezek intézkedéseikkel mélyebb nyomot is hagytak az Unió történelmi fejlődésében és hogy az ekképen lehetséges, ez az amerikai nép egy sajátos tulajdonságára mutat. Ez említett elnökök fellépése és közszereplése mindig bizonyos erőteljességet jelentett és az erő, a mely keménységét különösen kifelé érezteti, mindig imponál az amerikai népnek és ez az alap a legtehetségesebb elnökök számára is a közvélemény megnyerése szempontjából.

Wilson ezt említett művében nem mondja, de kiérzik belőle, hogy az amerikai történelemnek ezen tanulságával ő is tisztában van, a világháború alatti cselekedetei pedig legfényesebben igazolják ezen véleményünket. Szerinte az az elnök, a ki az alkotmányban biztosított jogokat kívánja csak gyakorolni, az sisyphusi munkára vállalkozik és szörnyű gyengeségének tudatát hordja önmagában. ² «De nyugodtan állíthatjuk azt is, hogy a legtöbb elnök kötelessége a szerint nőtt meg, a mint a nemzet életműködése is erősödött; e magas méltóság betöltőinek mindjobban érezniök kell, hogy ezt eredeti céljának legmegfelelőbben akkor viselik, ha csekélyebb törekvésük irányul oda, hogy végrehajtó hivatalnokok legyenek és nagyobb erélyvel vannak azon, hogy a közügyek irányítói, a nemzet vezérei legyenek.»

Ezt hangoztatja Wilson egyetemi tanár korában és a mióta váratlanul az elnökség birtokába jutott, ezt meg is akarja valósítani. Pedig bizonyos, hogy az alkotmány megalkotói, a kiket bölcsességükért és politikai képzettségükért a hevülő, büszke yankee modern hősoknak kiáltott ki, nem ezt akarták; a központi hatalmat a legminimálisabbra szabták és

¹ Wilson em. m. 28. old.

² Em. m. 31. old.

azt valóban a congressus kezébe tették le és nem egy egyénnek, az elnöknek ölébe, a ki e hatalommal könnyen visszaélhet és a népet, az egész Uniót esetleg romlásba viszi. Wilson az elnöki méltóság hatáskörének növekedését az elnökök személyes tehetségének tulajdonítja, igen helyesen; de egy állam sem nézheti nyugodtan azt, hogy valamely polgára, — még ha elnöke is az illető, — csak személyes tehetségének megörökítése czéljából kalandos vállalkozásokba vigye, még ha az oly hatalmas is, mint az Unió, mert ezzel modern Alkibiadeseket nevelne. Ez tényleg odavezet, a hol Wilson ma is tart, hogy az elnök absolutistikusabb, mint bármely monarchikus államfő s bár azzal biztathatja magát, hogy a közvélemény mellette van, az általa ügyesen vezetett tömeg helyesli lépteit, de viszont azt is kell tudnia és éreznie, hogy a tömeg véleményére nem lehet mindig építeni és különösen az amerikai közvéleményt nem szabad vakon követni.

Az Unió mérsékelt köztársasági alkotmánya nem oly ki való, mint ezt Wilson is hiszi; az tizenhárom a pró állam számára készült és nem a mai hatalmas világhatalom számára. Addig elvezethette az Uniót, a míg az csak saját területén terjeszkedett és növelte nagyra hatalmát, a mikor azonban hódításra adta magát, — a mire Franklin, Jefferson és társaik sohasem gondoltak, — akkor nem felel meg az állam életszükségletének, akkor a túlságosan megnövekedett elnöki hatalmat meg kell nyirbálni, az amerikaiak előtt annyira népszerűtlen alkotmányos újításra tekintetben égető szükség van, mert be kell látniok, ha az elnök cselekedeteinek, különösen háborús időben, csak tehetségének foka szabhat határt, az végtelen veszélyt rejt magában nemcsak az Unióra, hanem nagy hatalmánál fogva az egész emberiségre is.

A yankcek a közel jövőben át fogják látni, hogy az elnöki hatalom hatáskörét békére és háborúra egyaránt az alkotmány betűinek kell megszabnia, szilárd, változatlan alpra kell azt fektetni, a mely a nemzet érdekeit jobban védi és biztosítja, mint valamely tehetséges elnöknek a közvéleményre alapított hatalmaskodása.

Schiff Péter.

ÉRTESÍTŐ.

A magyarországi evangélikus nevelés multja.

A magyar ev. nevelés a reformatiotól napjainkig, különös tekintettel a középiskolákra. A reformatio négyszázados jubileumára írta Dr. Szelényi Ödön, pozsonyi ev. teol. akad. tanár 1917. Grafikai műintézet. Wigand K. F. Pozsony 278 l. Ára 7 korona.

A protestantismus érdemeit a nemzeti cultura körül mindig hálásan emlegeti a magyar művelődéstörténet. Jól tudjuk, hogy — ezek az érdemek különösen az iskolaügy terén igen nagyok voltak, de azért többnyire csak körvonalaikban ismerjük ezeket az érdemeket és a részletekre nézve még sokszor híján vagyunk a kellő tájékozottságnak. Köszönettel kell azért vennünk minden munkát, mely ismereteinket ezen a téren gyarapítja és örömmel fogadjuk Szelényi könyvét is, mely az evangélikus nevelésügynek egész négy évszázados történetét tárgyalja.

Szelényi legérdemesebb neveléstörténeti kutatóink egyike és azok az erények, melyek eddig közzétett dolgozatait jellemzik, a meleg szeretet tárgya iránt, az öröm minden értékes vonása, melyet az ismertetett intézményekben, munkálatokban és egyéneken talál és a szorgalom az adatok gyűjtésében, még pedig a levéltári anyag feltárásában épúgy, mint az irodalom kiaknázásában: mindezek megvannak ebben a könyvében is, mely az első összefoglaló munka evangélikus nevelésügyünk történetéről.

Sajnálattal jelzi a szerző az előszóban, hogy könyvének szűkre szabott keretei arra kényszerítették, hogy a kezében levő gazdag anyagból sokat elhagyjon (így például eredeti terve ellenére kénytelen volt az erdélyi szászok iskolaügyét teljesen mellőzni). Ezt sajnálattal veszi tudomásul a könyv ismertetője is, de nem nyomhatja el azt a megjegyzést, hogy helyesebb oekonomia és czészerűbb dispositio mellett a szűk kereteken belül is teljesebb és mindenestre szemléletesebb képet lehetett volna adni evangélikus iskoláink fejlődéséről.

Szelényi könyve — az előszót, a mellékleteket s a név- és tárgymutatót nem tekintve — a következő tizenkét fejezetre

oszlik: 1. A reformatio hatása az iskolaügyre. 2. Az ev. iskolák megszületése. A zsinatok iskolaügyi határozata. 3. Az ev. iskolák külső története. 4. Az ev. iskolák belső történetéből. 5. Az iskola-fokok elkülönülése. Az ev. népiskolák. 6. Ev. középiskolák. 7. Ev. főiskolák. 8. Tanító- és tanárképzés. 9. Az ev. nőnevelés. 10. Az iskolán kívüli nevelés. Internátusok. Keresztyén felebaráti intézetek. 11. Az evangélikusok nevelésirodalmi munkássága. 12. Befejezés. További kutatások feladata. Az ev. iskolák történeti hivatása és jövője.

A fejezetczímek e felsorolása is sejteti már, hogy az anyag berendezése nem a legszerencsésebb és ezt az egyes fejezetek tartalmának egybevetése csak megerősíti. *Az ev. iskolák külső története* című fejezet még megállhatja helyét az egyes iskolanemek történetével foglalkozó fejezetek mellett, jóllehet az utóbbiak adják a külső történet számos részletét és e fejezetnek *Az evangélikus iskolák külső történetének általános áttekintése* volna a megfelelőbb címe. *Az ev. iskolák belső történetéből* című fejezet azonban mostani alakjában nem fér meg eléggé jól a későbbi fejezetekkel. Már a «ből» rag a címben mintha jelezné e fejezet tartalmának határozatlanságát és laza szerkezetét. S igazán nem látszik indokoltnak, hogy miért zárja ki a szerző az iskolák belső történetéből a tanítás tervére vonatkozó változásokat, miként az illető fejezet első mondatában maga is előre jelzi, és miért szorítkozik ebben bizonyos általános fejtegetéseken kívül az oktatás módszerének és az iskolai rendtartásnak tárgyalására. Hogy erre nézve nem egészen következetes és itt-ott mégis kénytelen ebben a fejezetben tantervi részletekkel is foglalkozni, az alig menti eljárását és csak fokozza a zavart. E fejezetnek tartalmát vagy legalább is nagy részét jobb lett volna nem külön fejezetbe önteni, hanem a későbbi fejezetekbe, különösen a középiskolák fejezetébe beledolgozni, legfeljebb azt a részt, a melyet a szerző előrebocsátandó általános fejtegetésnek jelöl meg és a melyben a külföldi pædagogiai áramlatok hatását ismerteti, adhatta volna külön fejezetben, csak hogy akkor ennek az ismeretetésnek kevésbé vázlatosnak és elnagyoltnak kellett volna lennie, mint a milyen most.

A tárgyalt történetnek iskolanemek szerint való felosztása, akármilyen tetszetősnek látszik is az áttekinthetőség szempontjából, az anyag természeténél fogva mégsem eléggé előnyös. E felosztás mindennek előtt arra kényszeríti a szerzőt, hogy egységes alkotásokat, milyenek a Schedius-féle systema vagy a zayugróczii

rendszer, melyek pedig a maguk egészében igényelnek elemzést és méltánylást, darabokra szakítson. Nem kerülheti el a szerző e mellett a beosztás mellett azt sem, hogy nem egészen összetartozó dolgok együvé kerüljenek. Így jut például a reális kolák rövid tárgyalása a népiskolák fejezetébe, a hol senki sem fogja keresni. Viszont bizonyos felesleges ismétlések, előre- és hátrautalások is e beosztásnak kellemetlen következményei. Azt hiszem, hogy a történeti fejlődést, az iskolaszervezeti eszmék és alkotások egymásutánját jobban sikerült volna feltüntetni s az egyes korokról és egyénekről tisztább, szemléletesebb képeket kaptunk volna, ha a szerző nem szakította volna szét az anyagot iskolanemek szerint, hanem vagy egyszerűen századok szerint tárgyalta volna az evangélikus nevelésügy történetét, vagy pedig esetleg a maga felosztását (1530—1671, a reformatio elterjedésének felvirágzásának kora; 1671—1777, az elnyomatás kora; 1777-től napjainkig, az újjáéledés és másodvirágzás kora) véve alapul, e három korszak rajzából szerkesztett volna három főfejezetet és e fejezeteken belül az egységes közoktatásügyi alkotásokat egységesen bemutatva, tagolta volna az anyagot, a hol és a mennyire szükséges, iskolanemek szerint. Lehetett volna esetleg e főfejezetek után külön fejezetben az egyes iskolanemek fejlődésének rövid összefoglaló áttekintését adni.

Kár, hogy a szerző a bemutatott tan-terveket többnyire rövidített, itt-ott valósággal megcsonkított alakban reprodukálta. Ezt a térszűk volta sem menti egészen. Neveléstörténeti irodalmunk szegénysége mellett ily összefoglaló munkák sokszor jóformán forrásokul szolgálnak bizonyos pædagogiatörténeti vizsgálatok és tanulmányok részére és a nagyobbjelentőségű alkotásoknak hiányos vagy helytelen reproductiója könnyen válik hibás megállapításoknak és következtetéseknek szülőkévé. Pl. ha a zayugróczy tanterv bemutatása alkalmával (a 134. lapon) a humanitas első évében a görög nyelv mellett zárjelben csak ez található: Xenophon Cyropædiája, ez nem fontos adat, mivel az említett tanterv felveszi erre az évre a Memorabiliákat is és e helytelen adat megtévesztő lehet arra nézve, a ki a classikus irodalom tanításának vagy éppen Xenophonnak szerepéről evangélikus gymnasiumaink történetében Szelényi könyvéből kíván tájékozódást szerezni.

Az iskolák belső életének rajzából hiányzik egy fontos alkatrész. Ezt a hiányt fájdalmasan érzi és emlegeti maga a szerző is és ha e sorok írója külön is felhossa, nem azért teszi, mert a

nagyérdemű szerző részére ebből külön szemrehányást akarna követelni, hanem mert nagyon szeretne útat-módot keresni ennek a hiánynak más alkalommal való pótlására. Az egész könyvből ugyanis sok részlet, sok iskolaügyi szervezet, tanterv, rendtartás stb. ismertetése mellett nem igen kap az olvasó valami mélyebb benyomást arról, hogy mi is teszi tulajdonképen az evangélikus iskoláknak sajátos természetét, miben is áll az, a mit joggal az evangélikus iskolák szellemének nevezhetünk és a mi őket más iskoláktól megkülönbözteti. Hogy van ilyen szellem, azt a szerzővel együtt magam is hiszem és korántsem tartom phrasisnak és a ki csak egyik vagy másik derék evangélikus iskolánk pályafutását, a belőle kikerült férfiak erkölcsi habitusát figyelemmel kísérte, az ösztözní fog ebben a hitben. Hogy ezt a szellemet, az evangélikus iskolák «sajátos jellemét», mint a szerző mondja, ismertetni kellene, ezt a szerző maga is érzi. Panaszosan említi, hogy ehhez hiányzanak az előmunkálatok és hogy iskolaügyi monographiáink eddig nagyobbára csak az iskolák külső történetét adták. Ez igaz és ezt enyhítő körülménynek el is fogadhatjuk, de egészen mentő ok nem lehet. Nemcsak «poros aktákban» van letéve ezeknek az iskoláknak hagyománya, hanem egyrészt mai életünkben is bizonyára fennmaradtak még e hagyományoknak értékes residuumai, survivaljai és másrészt az ezekből kikerült kiváló emberek emlékirataiban és levelezésében, valamint, miként a szerző is helyesen említi, egyes kiválóbb tanárok életrajzaiban, a róluk szóló nekrológokban stb. ezeknek a hagyományoknak, ennek a szellemnek nyomai okvetlenül fellelhetők. S a kármennyire individuumok lettek légyen az evangélikus iskolák, mint a szerző kiemeli és előtte is már megjegyezték, bizonyára vannak bennük közös vonások is és épen ezek teszik a szóban forgó szellemet. E szellem fuvallatából alig-alig érzünk valamit Szelényi könyvében. Azok az általános elvek és célmeghatározások, melyekről ebben a könyvben olvasunk, még a jelentősebbek is közülök, csak keveset mondanak erre nézve. Többnyire igen közel állanak valamely külföldi classikus pædagogiai forráshoz és oly kortörténeti bélyeget viselnek magukon, mely nagyrészt az illető évek katolikus és reformatus iskoláinak és pædagogiai alkotásoknak közös ismertetőjele, úgy, hogy csak keveset árulnak el abból a sajátos szellemből, mely épen a mi evangélikus iskoláinkat jellemzi. Siessenek az evangélikus pædagógusok e szellemnek kellő felismerésével, siessenek vele addig, a míg e szellem még él, mert

az újabb fejlődésnek, az állami intézményekhez való simulásnak uniformizáló ereje bizonyára mindinkább gyengíti és idővel talán egészen eltünteti ezt a sajátos szellemet, melynek kellő felismeréséből és értékeléséből egész nevelésügyünk részére termékenyíthető erők fakadhatnak. Hadd ismertessék az iskolák értesítőikben belső életüknek régi hagyományait, az iskolai élet apró vonásait, szokásait, még adomáit is ; a testületek öregebb tagjai hadd közöljék gyermek- és ifjúkori emlékeiket, hadd szóljanak behatóan és aprólékosan régi tanáraikról és próbáljanak kellő elmélyedéssel számot adni maguknak arról, hogy mit jelentettek részükre azok az egyszerű falak, melyeken belül megvetették működésük alapját. Élményekből, élő emlékekből, erkölcsi eleven erőkből és nemcsak poros aktákból szeretnők megismerni az evangélikus iskolák nemes szellemét!

A szerző 16 «mellékletet» csatolt könyvéhez, vagyis leveleket, iskolai rendtartásokat, pályázó- és lemondó-kérvényeket, bizonyítványokat stb., melyek egytől-egyig érdekes tartalmuak. Melancthon levele Nádasdy Tamáshoz 1537-ből, melyben az újszigeti iskola építéséért megdicséri és Dévait, valamint Sylvestert kegyeibe ajánlja, nyitja meg ezek sorát, s egy tanári oklevél zárja 1867-ből. E mellékletek — kevés kivétellel — most jelennek meg először nyomtatásban.

Szívesen veszi az olvasó néhány ki való férfiúnak (Bél Mátyás, Schedius Lajos, Wimmer Gottlieb Ágost, Vajda Péter, Hunfalvy Pál, Pálffy József, Vandrák András, Zsilinszky Mihály és Schneller István) arcképét is, melyek a könyvben a szöveg között elosztva találhatók.

Szelényi könyvét egészben véve neveléstörténeti irodalmunk figyelemreméltó gazdagodásának tekintem. Nemcsak számos olvasót kívánok neki, hanem idővel újabb kiadást is. Addig talán a szerző saját kutatásai és mások dolgozatai útján még kiegészül az anyag is, és a nyomdai viszonyok megjavulásával tér dolgában kevésbbé kötött szerző új alakba öntve értékes anyagát, képes lesz az evangélikus nevelésügynek még tanulságosabb rajzát adni, mint most tehette.

Waldapfel János.

Regények a magyar kisvárosi életből.

Török Gyula : *A porban*. Regény. I—II. k. Budapest, 1917. Táltos kiadása, kis 8° 302—260 l. Ára 12 korona. — *A zöldköves gyűrű*. Regény. Budapest, é. n. (1918.), Táltos kiadása, nagy 8°, 332 l. Ára :

A magyar kisvárosi élet egyszerű s mindent magukhoz egyszerűsítő viszonyai szolgálnak Török Gyula regényeinek keretéül. Nem pellengérez ki e viszonyokat s nem azzal a fölényeskedő cultur-göggel szól róluk, melylyel íróink egy része szólani szokott, de mégis lehangolónak és csüggesztőnek tetszik a kép, melyet rajzol. Problemája mindkét regényében volta képen a gentry keserves elhelyezkedése volna a 67 után elkövetkezett magyar életnek rá nézve szinte katastrophalisan megváltozott gazdasági viszonyai között.

A zöldköves gyűrű cselekvénye a hetvenes évek elején játszik, háttérében a magyar gentry tragédiájával, a mint anyagi romlása után vagy hivatalnokká vedlik s lemondó, büszke szegénységben éldegél, vagy pedig, mivel dolgozni szégyel s nem is tud, eladósodik s végül is áldozatává lesz az anyagi összeomlásnak. Hőse eözházi és bazini Eöz József báró, ki családja anyagi romlása után eltép minden szálát, mely a multhoz fűzi, s mint Őz József számtanácsos, egyszerű polgárként mintaszerű pontossággal és nyugalommal hivatalnokoskodik egy kis városban. Itt megismerkedik az elszegényedett Józsa-család büszke, szép leányával, ki vonzalmával a lehanyatlott gentrynek egy különös existenciáját tünteti ki, Putnoky Camillót, a pepitanadrágos, lakksizmás gavallért. A lány Őz Józsefhez megy feleségül s szeplőtelen tisztaságában viszi korai sírjába hitvesi hűségét. Lényének aristokratikus előkelősége és zárkózottsága, melyet olyan mély imádattal szeret és gyászol benne férje, az, a mi személyében még egyszer, egy édes szállal mintegy hozzákapecsolja a férjet, ahhoz az osztályhoz, melylyel egyébként minden közöséget megszakított s a melyre csak az a zöldköves, címeres pecsétgyűrű emlékezteti, melytől nem képes megválni. A fiatal asszony halála után nem is gondol új házasságra, annyira eltölti Antónia bájos lénye még emlékében is lelkét ; de három árvájának nevelése egyre elkerülhetetlenebbé teszi, hogy anyát válasszon számukra. Választásával az egész várost megdöbbsenti : egy kereskedő lányát veszi el. A gyermekeknek élő, a világ előtt nem hivalgó asszonyt remél benne s talán első feleségének bájos

és discret fiatalságát is, de a vénkisasszony ehhez már nehézkes és pedáns. A házban feszült csend és kínos rend honosodik meg s a gyermekek sehogys tudnak hozzámelegedni mostohájukhoz. E minden polgári erénnyel ékes, de nyomott kedvű családi életből néhány év multán elszólitja a halál Őz Józsefet. Őzvegye a férj írásainak rendezésekor a család régi perirataira bukkan s egyre jobban belerögződik az a gondolat, hogy a fényes multú családot hitorlók semmizték ki vagyonából s konokul bizakodik abban, hogy ő majd kikeresi az igazságot. Az egyszerű polgárleánynak egész életcéljává az lesz, hogy a családot ismét fel-emelje s gyermekeit magas polczra juttassa. A periratokat tanulmányozza, az ügyvédekét járja s végül is Pozsonyba költözik s itt zaklatja különös keresetével a bíróságokat. Közben fia, kit a család regenerátorául szánt, boltos-inasnak megy s élelmes és elégedett kereskedő válik belőle. A két Őz-kisasszony is egyszerű sorban élő emberekhez megy feleségül s boldogak mindannyian. A hajdani «bótoslány» nem tudja megérteni s megbocsátani nekik, hogy ennyire megfeledeztek családjuk multjáról s mint pörének eszelőse hunyja le szemét az idegen városban. Vele temetik a periratokat s az egyetlen megmaradt kincset is: a zöldköves gyűrűt, mely így mintegy symbolunává lesz a család nagy multján függő, polgári munkától húzódozó, a régi fény visszaállítására phantasta eszközökkel törő magyar gentry-érzésnek, melynek, a sors különös iróniájaként, utolsó viselője a polgári származású asszony, kit mintegy elkábít ez osztálynak a multból fellobbanó fénye. A család életben maradt tagjai elfeledik a dologtalan, dőre ábrándokat s tisztességes polgári munkával csak a jelennek élnek.

E változásnak tudata a család szűk körén túl mintha a kisváros egész lakosságát is áthatná. Maga a polgármester mondja ki a régi világ romjain az újnak köszöntését: «Így van ez jól, polgáriasszodunk. Szép lassan lemondunk minden hiú cifraságról és megtanuljuk, hogy egy szép dolog van: a munka... Igaz, hogy ezzel azután eltűnik minden, a mi régen szép volt... Eltűnik a régi világ. Egészen új jön helyébe, egészen új».

Így szövődnek a regényben össze törekvések és életsorok, tétlen ábrándok és nehéz küzdelmek. Az egész regény egy szűkebb körre, két családra vetített képe a magyar gentry válságának, mely azonban a hetvenes évek legelején talán mégsem volt ennyire előrehaladott állapotban. Mintha talán valamivel későbbi évek tipikus alakjai volnának a hivatalnoki életre «decsúszott» s a

Pest felé gravitáló gentryk, kik ott az ígértföldjét remélik vagy legalább is annyit, hogy ott elhúzódhassanak a maguk szegénységével. Az egész történet különben alá van festve egy kis sentimentalismussal s talán ez láttatja az íróval a gentry akkori állapotát kétségbeejtőbbnek, mint a mennyire akkor még maga a gentry látta. A régi és új világ sikerülten és meggyőzően van szembeállítva. Őz József és a Józsa nagymama alakjában, ki nem tudja megérteni az új világot, mely megsáppasztotta a gentry piros arczát s letörte mulatós jókedvét. Őz József és második felesége sorsának összeszövéséből egy másik társadalmi kérdés villan ki: miként próbál elhelyezkedni a polgárleány a gőgös gentry-környezetben.

Társadalmi problémájának művészi megvilágítása mellett alakjainak jellemrajza is hivatottságról, nem közönséges megfigyelő és lélekrajzoló művészetéről tanuskodik; de annál nagyobb fogatkozásokat mutat a regény szerkesztése. Maga a történet nagyon nehézkesen indul s vontatottan és széttöredezve halad. Az igénytelen s valósággal családi képekre tépődő mesét csak a korjellemező vonások gazdagsága tehetné volna érdekessé, azonban e tekintetben a regény igen szegényes, korrajza teljesen felszínes, mert hisz a kor lelkét és színét még nem adja meg a krinolin-suhogás és Kemény Zsigmond emlegetése.

Ugyanebben a körben játszódik, de egy nemzedékkel később a másik regény (*A porban*) cselekvénye. Hőse, Kender Pál, hosszú pesti naplopás után öreg özvegy anyja kérésére végre hazatér, hogy segítsen neki gazdálkodni a nagy válságból megmaradt ősi birtokon. De nem tudja feledni utolsó pesti szerelmét, egy kis színi növendéket s nagyon bántják környezetének kicsinyességei. Sehogy sem tud összeemelegedni erélyes és anyagiassá gondolkodású anyjával s a «öltöttkáposztazabáló és borívó porvárosiakkal», kik őt Schönggeistnek csúfolják. Lelke még inkább meghasonlik, mikor látja, hogy anyja vagyonos lánynyal akarja összeházasítani, hogy így gyarapodjék a nagyon megcsontított ősi birtok. Mindinkább megérlelődik benne az öngyilkosság szándéka, de mielőtt még erre szánná magát, anyja kedvéért feleségül vesz egy bájos nemeskisasszonyt. De ez sem tudja feledtetni vele pesti szerelmét, ki vel még egyszer egészen véletlenül találkozik. Meghasonlásában végrehajtja a rég tervezett öngyilkosságot, de sebe nem halálos. Betegsége alatt feleségének fia születik s a nagyanya minden reménységét abba veti, hogy majd ez állítja vissza a család régi fényét, mit az élnemtelten Páltól hiába várt.

A regény problémája nyilván annak rajza volna, hogy az élet prózája mint lánczolja egyre eltéphetetlenebb kötelékekkel a kisvárosi sívár viszonyok közé azt is, ki nemesebb és finomabb cultura után sovárog, kinek lelke eszményekkel és magasba vívó törekvésekkel van tele. Hiába akar menekülni e viszonyok közül Pál is legszebb emlékéhez: a gyönyörű leányhoz, s leghőbb vágyához: az öngyilkosságba; egyre jobban hozzá kell tapadnia a porvároshoz. Maga a thema kétségtelenül érdekes, de megoldása nem sikerült. Pál úr, a hős, igen különös ember, kinek nagyon kevés joga van arra a nagy ellenszenvre, melylyel a «porváros» iránt van, s igen kevés alapja van annak a fölénynek, melylyel környezetére tekint. Nem tartalmaz és finom lelki culturája miatt zárkózott ember, hanem üres és szeszélyes, hóbortos és önhitt különcz. Cultur-snob, ki a közönséges embereken felülállónak tartja magát. De mi alapon? Hogy doctoratusa letétele után még öt esztendeig csavargott Pesten s szerelmeskedett egy suszternek «egyszerű színművésznői pályára készülő» leányával? Tagadhatatlanul jellegzetes képviselője azoknak a fölényeskedőknek, kiknek halvány sejtelmük sincs az egyetlen nagy értékről, melylyel embertársai knak fölibe helyezkedhetnének: a munkáról. Küzdelemnek igazán nem nevezhető éretlenkedése mindössze a műveltségében elbizakodott, környezetéhez simulni nem akaró «pesti úr» okvetlenkedése, ki a porváros lakosainak «füttyül a véleményükre, a szokásaikra és az erkölceikre». Csupa gyerekeség és ízetlenség, a mit tesz. Egy különczködő fiatal ember, ki a pesti hónapos szobákban szőtt álmok s a pesti kávéházakban megszokott ideológia köréből az életbe kerül, mely bosszantó kicsinyességek tuskéivel szurkálja s ezeket ő hősieskedő poseolással fogadja. Adja a blazírtat, első bosszúsága otthon az, hogy falun az emberek 90%-a kövér és széles arcú, 50%-a pedig «undorítón egészséges». Teljességgel érthetetlen szerelmi kintlódása is. A mai közlekedési viszonyok közt lehetetlenség az, a mi Pál úrral történik: hogy valaki a lepedőbbsen vágyódjék pesti kedvese után s hónapokig ne mehessen fel hozzá, főként mikor otthon is csak a napot lopja. Katastrophenalisan nagy szerelne s majdnem ennyire nagy culturája nem akadályozza Pál urat abban, hogy ilyen féléket ne gondoljon az imádott lányról: «ott Pesten használatlanul hever, bárki megkívánhatja s talán ki is kezddheti». (I. 59.) A ki ennyire tiszta érzéssel gondol nagy szerelmére, attól nem igen lehet rossz néven venni, a mit Pál úr a bálban elkövet: egész æstheta gyönyör-analysissel simul

oda táncz közben lábaszára tánczosnője kíváncsi idomaihoz, s hasonló gyönyörűséggel csókolgat egy másik leányt. Ezt a frivol játékot ő kedélyesen azzal indokolja, hogy úgyis az öngyilkosságba menekül, de előbb nem baj, ha egy kicsit besározódik a czipője.

Ilyen érthetetlen és érdektelen, üres és következetlenségekkel teljes hős mellett természetesen maga a regény sem válhatik érdekessé. A vontatottan haladó cselekvény egészen elfúl a la possa és érdektelenné válik ott, hol a kis színművendék kiadja Pál útját. Pálnak nemcsak szerelmét nem vehetjük komolyan, hanemi torzskodását sem a porvárossal. Ennek sincs semmi komoly indoka, csak belekeveredik a veszekedésbe, belegázol a pocsolyába s nem tud kieviczkélni. Ő maga ugyan a modern eszmék áldozatául tekint magát, ki mintegy fajtájának, osztályának degeneráltságáért lakol, ez azonban csak afféle üres beszéd.

Többi alakjában s a kisvárosi élet rajzában sok jó megfigyelés, sok eredeti vonás és friss szín van, legtöbb talán az Ágotai-nemzetség különös, elszigetelt életének rajzában. Ezek a vonások és színek azonban még ritkán olvadnak harmonikus egészsze. Előadása is, kétségtelen elbeszélő készsége mellett, kissé száraz, kimért és hideg. Még talán legtöbb melegség érzik a mai időkbe halkán átsengő Biedermayer-emlékek rajzában. Stílusában itt-ott van valamelyes, ma eléggé általános précieusekódás, a mi néha banálisán hat, néha fölöslegesen idegen szavakat használtat vele. Olyan tiszta és eléggé gondos magyarságú írónál, mint Török, nagyon kellemetlenül rí ki az ilyen pestiesség: «Olvastam a Petőfit, meg az Aranyt is». (II. 120.)

Mindent összevéve, a két vaskos regény inkább ígéreteket nyújt, mint értékeket. Az író ismeri és rokonszenven nézi azt a kört, melyből tárgyait és alakjait veszi, fogékonysága és elbeszélő készsége is van, jószemű megfigyelője az életnek s az embereknek, vannak meleg színei a magyar gentry multba sóvárgó ábrándjainak festésére; de a regényíró legnagyobb művészi feladatai tekintetében még kevés bizonyosságát szolgáltatotta hivatosságának: szerkezete teljesen szétmálló, lélek- és társadalomrajza egészében felületes. Bizony még sokat kell lett volna tanulnia olyan írótól, mint báró Kemény Zsigmond úr, kiről egyébként kissé figurázva beszél, ha e komoly tanulmányok küszöbén, a biztató ígéretek ifju tavaszán el nem ragadja a halál.

k. l.

A német szellemről.

Hanns Floerke : *Deutsches Wesen im Spiegel der Zeiten*. Berlin, 1916. Reichl Verlag, 8-r. 412. l. — Lucia Dora Frost : *Preussische Prägung*. Sammlung von Schriften zur Zeitgeschichte. S. Fischer Verlag, Berlin 1916. 8-r. 77. l.— Ernst Troeltsch : *Deutsche Zukunft*. U. o. 112. l.

Az első munka a német jellegzetes vonásokat s az ezekkel kapcsolatos tulajdonságokat akarja megvilágítani. Az a vágy hatja át, hogy a német legyen és lehet nevelője a többi nemzetnek, mert sohasem volt rabja saját nemzeti büszkeségének. Itéleteket gyűjt össze Floerke kb. 200 kiváló írótól, költőtől, philosophustól a német nyelvről, szabadságról, hűségről, bátorságról, a németek hibáiról, a német szellemről, a német nőről, a németek csodálóiáról és becsmérloiéről.

A német nyelvről szóló fejezetben többek közt Scherert idézi, a ki szerint a német nyelv az állami élet alakító ereje is egyszerismind. Schopenhauer a német nyelvet az egyetlen igazi előnynek mondja, melylyel más népek fölött rendelkezik, Arndt értelemre és szellemre nézve mélynek, alakításaiban szabadnak és mozgékonnak, Goltz olyannak minősíti, mely mind a forma, mind a természet hívét egyaránt átalakítja. A német lényeg alapjánál először Tacitusra hivatkozik («legsajátosabb s csak önmagához hasonló»). Menzel a németet a gyakorlati életben gyámoltalanabbnak látja, mint más nemzeteket, de annál otthonosabbnak a bensőség világában s minden hibája és erénye erre vezethető vissza. Számos fejtegetést találunk a zenei érzésről, a kedélyeletről, a germán humorról, a természettudományok szeretetéről. Németország az utánozhatatlan népdal hazája, a zeneszeké s a zeneszerzőké. A németnek melancholikus az érzése és az értelme ; szereti az illusiót, de nem marad meg idealismusban, hanem a látszatnak gyökerére és okára is visszamegy. A német emberiség nyilatkozataiban kidomborodik a szilaj, zabolátlan természet és a germán lágyság s mértékletesség ellentéte. A német szabadságérzés az ősi érzés, melylyel kapcsolatos az önérzet, az egyenjogúság s a becsület érzése. A hűség és bátorság mellett azután helyet kapnak a németek hibái : az ősi iszákosság, viszály, pedanteria, politikai elmaradottság érzésben és akaratban, dicsekvés, önhittség, fényűzés, doctrinairismus, philisterség. A német szellemet jellemzi továbbá az egyéni akarat érvényesítése, hogy minden kérdésben bíró akar lenni, a valóság iránti érzéke

s romantikus érzése, a nők tisztelete, a természet szeretete. A német a legeggyetemesebb minden nemzet közt. A végén a szervezés erejének dicsőítését találjuk s annak hangoztatását, hogy a német sohasem gondol pusztán önmagára s a legkisebb munkást is az emberiségről alkotott ideálja vezeti cselekedeteiben.

Lucia Dora Frost hat rövid tanulmányt közöl művében a porosz jelleg kidomborítására. A porosz jellegnek tulajdonítják, hogy Németországot annyira gyűlölik; Poroszországot a reactio mintaképének tekintik, a polgáriasodás és a művelődés ellenségeinek, mely meghiusította a nagy liberális, demokratikus mozgalmakat. Mint rendszer, Poroszország mintakép arra, hogyan lehet dinamikus géppé összefogni népek és országok erőit; fejlődésével és mozgó erőinek összefoglalásával az újkor symboluma. Frigyes és Bismarck felismerték Poroszország hivatottságát arra, hogy militarismusa és állami szervezete révén véghez vigye mindazokat a változásokat, melyeknek meg kell történniök és melyeket csak az erő végezhet el. A porosz fegyelmezés az idegek fegyelmezése, az akarat és értelem természetes nyilvánulásainak uralma és elnyomása. A porosz eszme józanságával, az ideálisnak és reálisnak egyesítésével keltette fel a népek gyűlöletét.

A társadalmi szervezetet fejtegetve, Frost felveti a kérdést, hogy válhatnák-e a porosz polgárság a porosz eszme hordozójává: hiányzik ehhez minden traditio, az egész ellentmondani látszik e feltevésnek. Frigyes az állam és a polgárság viszonyát mint érdekviszonyt állapította meg, a kedély részvétele nélkül. A nép a háborút nem a régi porosz eszme értelmében fogja fel és érzi át; mint védelmet, mint országszabadítást, nem mint történetcsinálást; nem az államért harczol tulajdonképen, hanem azért a reményért, hogy az államot a maga értelmében átalakíthatja.

Poroszország és Németország viszonyát ismertetve, hangsúlyozza a németiség erősítő és kijózanító hivatását. Poroszországot alkalmazott németiségnek minősíti. Protestáns önmegtartóztatás. a biztos élet megvetése, szervezett dinamika, tevékenységre való készség, messzelátó kiépítés, mindez benne van a porosz szellemében. Egybeveti a porosz és az angol militarismust. Anglia számára oly háború volt szükséges, mely lehetővé teszi neki a militarismushoz való átmenetet. Utal arra, mily elavult az államokat eddig kapcsolatos, folytonos tevékenységre ösztönző két politikai alapgondolat: a hegemonia és a hatalmi egyensúly. A német jellemből folyó politikai eszme: az együttdolgozás minden feltörekvő nemzettel, sivatagokból kerteket

varázsolni, mocsarakat kiszárítani, őserdőket kiirtani. A fejlődésre képes nemzetek terjeszkedjenek, a culturára képtelenek tünjenek el. A német militarismusnak alapja az a meggyőződés, hogy az, a mi szükséges, nem történik magától; a jót ki kell kényszeríteni. Az angol a már elavultat és a rosszat részesíti védelmében, nem iniciatívás, hanem reactiv militarismus. Célja nem az, hogy történetet csináljon, hanem hogy az európai történetet megakadályozza. Régen rokon volt az angol a poroszsal, hisz az újkor szellemét is előbb érezte meg. A befejezésben az ellen tiltakozik a szerző, mintha a porosz militarismus a brit világuralom örökébe akarna lépni: a mint uralkodója az állam első szolgája, úgy ő is az emberiségnek akar első szolgája lenni.

Troeltsch két tanulmánya a német szabadságeszmét s a magán- és államegyesítmény viszonyát vizsgálja. A mostani háborúnak hatalmi jellegét az orosz Balkán-politikával és az angol bekerítő politikával látja igazolva. A német culturával szemben két nagy ellentétet mutat be: 1. a főleg német-francia aesthetikai-művészi ellentétet, melynek másik oldala a politikai és gazdasági erők művésziellen és akaraterős megfeszítése a protestáns Észak-Németországban; 2. a nyugati demokratikus eszmék nagy agitációját Németország, sőt szövetségesi ellen is. Troeltsch nagy visszamaradottságot constatól politikai fejlődés tekintetében a nyugat mellett, kiegyenlítetlenséget a fiatal s csak egy évszázad óta a politikai szociális mozgalomba belevont német államban. A szabadság érzése itt más, mint nyugaton. Németország nem «Volksstaat», hanem «Obrigkeitsstaat». Előrehaladó, fejlődés-képes s más államokkal egyesülő Németországot szeretne a szerző látni. A német szabadságeszme sajátos vonásaira Locke és Rousseau hatottak elméletileg, az angol alkotmány és a francia forradalom gyakorlatilag. Egyértelmű ez az eszme a szabad, tudatos, kötelességszerű odaadással a történet, az állam és a nemzet által fennálló élő egészhez. A szabadság nem egyenlőség, hanem az egyesnek szolgálattétele az őt illető helyen. Az eszme felvette magába az emberiség jogait, melyeket a francia hirdet és az angol ideált a függetlenségről, de sajátos kapcsolatban: a szellem felszabadítása nem a közügyre, hanem a lélek bensejére, a személyes szabadságra, a gondolat elevenségére és mélységére, a phantasiára és a költészetre vetette magát. Az állam iránti köteleességtudáshoz járul azután Németországban a hit odaadása az egyházhoz. Fejtegeti azután a szerző, miért szükséges a francia és angol szabadságeszme mellett a német érvényesülése: a szellemi

egyéniesség jogát hozza fel, a jogot arra, hogy az ember fejlődjék, hogy sorsának önmaga legyen irányítója s hogy mindenki kölcsönös tisztelettel és megbecsüléssel legyen egymás iránt.

A magánerkölcs és államerkölcs közötti viszony vizsgálátánál Kant hatását kutatja, ki az egyén magánerkölcséből indul ki. További kiépítést tart szükségesnek. Fichteiben találja meg, a ki az államban nemcsak az átmenetet érzi a magánerkölcs és egy egységes emberiség humanitása között, hanem önmagában etikailag értékes alakulatot is lát. A magánemberből, nemzeti államból és emberiségből álló sor minden tagjának megvan a maga külön kötelessége: az egyes embernek a saját szabadságának megteremtése s az idegenének elismerése; a nemzeti államnak, a háború és béke munkájában a saját culturtartalmának önfeláldozó megvalósítása; az emberiségnek, a nemzetek kölcsönös megbecsülése. Ezt is tovább építette Hegel.

Az imperialismus kritikája után Troeltsch azt vizsgálja, mily változás megy végbe ethikai érzéseink és fogalmaink világában. A humanus, internationalis, tudományyal és művészettel telített s egyszersmind capitalistikus és szabadkereskedelmet folytató kor tünedezőben van. Nem tűnik el semmi, de a hangsúly elosztása más lesz. A magán-, állam- és népközösségi erkölcs közt legnagyobb lesz az államerkölcs.

Mély fejtegetéseit azzal fejezi be Troeltsch, hogy a német államnak állami etikájában fenn kell tartania azt a synthesist, melyből keletkezett: a porosz hatalmi, a Kant-féle kötelesség-érzetet és a német, idealistikus és kosmopolita culturtartalmat. Ebben látja különben minden igazi állam-erkölcsstannak lényegét és a jövő erejét.

Rózsa Dezső.

Válasz egy bírálatra.

A *Budapesti Szemle* legutóbbi számában Mikszáth Kálmán élete és művei című munkámról bírálat jelent meg. Nem óhajtok a bírálatnak oly ki-jelentéseiről szólni, melyek egyszerű «nem hihető» kifejezéssel vélnek hiteles adatokkal bizonyított megállapításokat — a milyen pl. Mikszáth pályakez-désének új rajza — elintézni. Ha a szerző bírálata végén azt mondja, hogy könyvem «nem igen hozott újat» — ezzel bajos vitatkozni, mert az l. jegyű bíráló kritikája után az olvasó nem is hihet egyebet. Rá kell azon-ban mutatnom arra, hogy a rövid bírálat szerzője hamisan idéz, sőt olyan mondatot idéz a könyvből, a mely abban elő sem fordul. Én nem mon-dom az említett helyen (54. l.), hogy «régén humorról nem lehetett szó»

(így idézi a bíráló, l. Szemle 154. l.), hanem azt mondom: «Humorról, humoros irodalomról *teljes joggal csak* nem sok ideje lehet szó.» Nem mondom, hogy «nemosak a testben, a lélekben sem volt humor a régieknél» (Szemle, 159. l.) hanem azt mondom: «Nemesak a testben, a lélekben sem volt *szoros értelemben* vett humor a régieknél.» Annál súlyosabbnak tűnik fel ez idézet-ferdítés, mert azon a helyen a humornak éppen új magyarázatára teszek kísérletet. A bíráló állítása szerint én a szójátékot megteszem «humoros fordulatnak» (159. l.), holott munkám 61. lapján az van, hogy a szójátékok «a szókomikumnak legprimitívebb alakjai.» «Ugyane fejezet folyamán — írja az L-jegyű bíráló — azt olvassuk, hogy az eredeti, kissé bizarr emberekre az orrukról lehet ráismerni.» A könyv 61. lapján arról van szó, hogy vannak emberek, kik bizonyos felindulásukkor egy-egy kedvelt indulatszót, kifejezést ismételtetnek. Ez egyéni beszéd mód, melyről az emberekre rájuk lehet ismerni, mint a hogy megismerünk valakit az orráról.

Rubinyi Mózes.

Közljük e fölszólalást, de megjegyezzük, hogy a mit a bíráló Mikszáth «poëta doctus»-nak készülésétől, Carlyle, Maculay, Lowes hatásáról mond, (ezek a «hiteles adatokkal bizonyított megállapítások»), arra nézve a bíráló teljes mértékben fenntartja véleményét. A hamis idézetek vádjá elesik, mert az idézeteknek mondott részeket a bíráló idézőjel nélkül, saját szavaival, rövidítve közölte, az illető gondolatok felületességének és zavarosságának bemutatására; különben az a pár kihagyott szó, melyeket a szerző az eredeti szövegben fentebb cursivval jelöl, mit sem változtat az egésznek velején. Az utolsó idézet pedig, melyről előbb azt állítja a szerző, hogy *elő sem fordul* könyvében, válasza végén pedig mégis magyarázatni próbálja, benne van a könyvben («az eredeti, kissé bizarr embereknek vannak kedvelt fölkiáltásai, melyekről rájuk lehet ismerni, mint akár az orrukról») oly értelemmel, noha nem oly röviden, mint a bíráló idézi, — de nem is úgy kimagyarázva, mint a szerző itt közölt soraiban.

Szerk.

A KELETI ORSZÁGOKKAL LÉTREJÖTT BÉKEKÖTÉSEK GAZDASÁGI INTÉZKEDÉSEI.

A világháború 1917 végén az Oroszországban kitört forradalom következtében nagy fordulatot vett, mely a breszt-litovszki, berlini és bukaresti békekötésekhez vezetett.

Megmaradnak-e ezen békekötések határozatai a háború befejeztével létrejövendő végleges békekötés után is? A mai helyzet szerint nem valószínű, egyelőre bizonytalan. Mindenesetre érdekes és tanulságos e békekötések azon részleteit tüzetesebben megvizsgálni, melyek a gazdasági viszonyokat szabályozzák, mert tartalmuk világot vet arra a szellenre, mely a jövőbeli politikát irányítani akarta és a nemzetköz, kereskedelem fejlődésére nézve a szerződő felek felfogásában mutatkozott.

Ausztria-Magyarország, Németország, Bulgária és Törökország békét kötöttek: az ukrainai nép-köztársasággal Breszt-Litovszkban 1918 február 9-én, Oroszországgal Breszt-Litovszkban 1918 márczius 3-án, Finnországgal Berlinben 1918 márczius 7-én és Romániával Bukarestben 1918 május 7-én.

A békekötés békés viszonyokat akart teremteni gazdasági téren is, és a háború előtt érvényes kereskedelmi szerződések által szabályozott viszonyokra is kiterjed.

A midőn az így megteremtett új gazdasági viszonyok ismertetéséhez fogunk, meg kell állapítani, hogy a békeszerződés szerint új önálló államok lépnének a nemzetközi forgalomba és bizonyos területi változások állnának be az eddigi államokban.

Oroszországból kiválnék az ukrainai nép-köztársaság, Lengyelország, Finnland, Kurland, Esztland és Livland s külön független államtesteket alkotnak. Oroszország visszaadja Törökországnak, Erdham, Kars és Batum kerületeket, Románia visszaadja Bulgáriának Dobrudsát.

Ezen politikailag is fontos államképződésekre és alakulásokra nézve a békeszerződés intézkedései a következők:

Lengyelország 127,319 négyzetkilométer területtel, 9.4 millió lakossal, 10 kormányzósággal a bécsi congressus óta Oroszország hatalma alá tartozott.

Lengyelországot illetőleg, a név megnevezése nélkül, az Oroszországgal kötött szerződés (III. cikkében) azt mondja: Azok a területek, melyek a szerződő felek által megegyezés-szerűleg megállapított vonaltól nyugatra fekszenek és Oroszországhoz tartoznak, nem fognak többé az orosz állami fennhatóság alatt állani. A szóban forgó területekre Oroszországhoz való korábbi kapcsulatukból kifolyólag Oroszországgal szemben semmiféle kötelezettség nem fog hárulni. Oroszország lemond ezen területek belső viszonyaiba való mindennemű beavatkozásról. Németország és Ausztria-Magyarország ezen területek jövődő sorsát ezek lakosságával való érintkezésbe lépés útján szándékoznak meghatározni.

Ugyanez az általános határozat áll Kurlandra, a Balti-tenger mellett elterülő orosz kormányzóságra, melynek területe 27.286 négyzetkilométer, lakosainak száma 672.000.

Ukraina Lengyelország, Galiczia, Bukovina és Románia mellett elterülő, egyelőre Oroszország felé még bizonytalan határu ország, az ú. n. Kis-Oroszország, Busemann adatai szerint 511,000 négyzetkilométer területtel, 33.7 millió lakossal.

Ukraina önálló állami létét az 1917 november 20-ikán kelt universalra alapítja, melylyel a kiewi központi rada az ukrainai nép-köztársaságot kihirdette. Ez a köztársaság eleinte a nagy orosz köztársasági szövetségnek része gyanánt volt gondolva, de az 1918 január 24-én kelt universallala foederativ eszmétől megvált és souverain állammá alakult.

Németország, Ausztria-Magyarország, Bulgária és Törökország képviselői 1918 február 1-én Ukrainát független, szabad és souverain államul ismerték el, a mely önállóan nemzetközi egyezményeket és megállapodásokat köthet.

Oroszország kötelezte magát, hogy az ukrán nép-köztársasággal azonnal békét köt s az ezen állam és a négyes szövetség hatalmai közt létrejött békeszerződést elismeri. Az ukrán

területről az orosz csapatok és az orosz vörös-gárda haladéktalanul eltávolíttatnak. Oroszország az ukrán nép-köztársaság kormánya vagy közintézményei ellen irányuló mindennemű izgatást vagy propagandát beszüntet (az Oroszországgal kötött békeszerződés VI. cikke).

Finnland nagy hercegség 370,000 négyzetkilométer területtel, 28 millió lakossal, melynek 86%-a finn. 1809 óta jutott orosz fönnhatóság alá.

1918-ban Finnország függetlenítette magát Oroszországtól. Független és önálló államiságát Németország és Ausztria-Magyarország elismerték és külön békeszerződést kötöttek. A német-finn szerződés I. cikkében Németország ígéretet tesz, hogy Finnország önállóságának és függetlenségének minden hatalom által leendő elismertetésére törekedni fog. Ezzel szemben Finnország megígéri, hogy területéből idegen államnak nem enged át semmit vagy szolgalmat fennhatósági területeiből nem ad Németország beleegyezése nélkül.

Már az Oroszországgal kötött békeszerződésekben Oroszországgal szemben ez az elv érvényre jutott. Ugyanis a szerződés szerint Finnországból és az Aaland-szigetéről az orosz csapatok és az orosz vörös-gárda, a finn kikötőkből az orosz flotta és az orosz tengeri haderő mielőbb eltávoznak.

A míg a jég a hadihajóknak az orosz kikötőkbe való átvézetését kizárja, a hadihajókon csak számszerűleg gyöngé parancsnokságok fognak visszamaradni.

Oroszország Finnország kormánya vagy közintézményei ellen irányuló mindennemű izgatást vagy propagandát megszüntet (az orosz szerződés VI. cikke).

Észtland 20,000 négyzetkilométer területtel és 9.4 millió lakossal, melynek 96%-a észt; Livland 47,000 négyzetkilométer területtel és 1.3 millió lakossal, melyből csak 70,000 orosz. Ez a két ország Oroszország keleti-tengeri provinciájának két kormányzósága volt.

Az Oroszországgal kötött szerződés szerint:

Észtlandból és Livlandból az orosz csapatok és az orosz vörös-gárda haladék nélkül eltávolíttatnak.

Az Észt-földet és Liv-földet német rendőri hatalom szállja

meg, a míg ott a közbiztonság saját országos intézményekkel biztosítva és az állami rend helyreállítva nincs.

Dobruksa 15,500 négyzetkilométer területtel a bukaresti 1913-iki béke óta Románia hatalma alatt állt. Most ismét visszament volna Bulgáriához.

A Romániával kötött szerződés X. cikkének A) pontja szerint Románia az 1913. évi bukaresti szerződés értelmében neki jutott bulgáriai területet ismét átengedi Bulgáriának, még pedig az utóbbi javára szóló határkiigazítással, akként, a hogy Dobruksában az új bulgáriai határ a békeszerződés mellékletét tevő térképen fel van tüntetve és a békeszerződésben részletesen le van írva. Az átengedett Dobruksa és Románia közt a határ a Dunán a folyam középvonalát (Talweg) követi.

E szerint a Dobruksának a Traján-sánczig nyuló déli része ezentul Bulgáriához tartozik.

Románia ezenkívül átengedi a szövetséges hatalmak részére Dobruksának a Bulgária számára jutó területtől északra eső részét a Dunáig, még pedig a folyam torkolati elágazása és a Fekete-tenger között a Szent György-ágig. A határ itt is a Duna-folyam középvonala. A német kormánynak a békeszerződéshez betérjesztett emlékirata szerint «a Dobruksa északi fele a Dunáig egyelőre a szövetséges hatalmak közös birtokában marad mindaddig, a míg a közöttük még függőben lévő egyes kérdések tisztázása után e területnek végleges hovátartozását el nem dönthetik».

Románia elvesztvén így Constanzt és a vele kapcsolatos csernavoda-constanzai vasút feletti uralmát, kikötött, hogy «a szövetséges hatalmak gondoskodni fognak arról, hogy Románia a Fekete-tengerhez Csernavoda—Constanzán át biztos kereskedelmi útát kapjon (a békeszerződés X. cikkének B) pontja szerint).

A Romániával kötött békeszerződés (XI. cikke) határkiigazítás címén román területeknek Magyarország és Ausztria részére való átengedését kötötte ki. «Ezen rendelkezések szerint (mondja a magyar kormány emlékirata, melylyel a szerződést az országgyűlés elé terjesztette) a határ Magyarország és Románia között Magyarország javára, továbbá Ausztria és Románia között Ausztria javára akként igazított ki, hogy

az új határ harcászati szempontból az eddiginél fokozottabb védelmet nyújtson az osztrák-magyar monarchia mindkét államának». A határkiigazítás oly határt biztosít, «a mely a határhegységek uralkodó magaslatait Magyarországnak juttatja és a legfontosabb határ-átkelő pontokat fegyveres betörés ellen biztosíthatja».

Az orosz békeszerződés IV. cikkében Erdaham, Kars és Batum kerületeit, melyek 1878-ig török hatalom alatt álltak és akkor az orosz-török háború befejezése után hadikárpótlás beszámítása céljából Oroszországnak engedték át, ez visszaadja. Oroszország ezen kerületek közjogi és nemzetközi viszonyainak újrászabályozásába nem fog beleavatkozni, hanem ezen kerületek lakosságára bizza, hogy az újrászabályozást a szomszéd államokkal, nevezetesen Törökországgal egyetértőleg hajtsa végre.

Tekintettel arra, hogy Oroszország valamint Angolország Perzsia függetlenségének teljes mellőzésével Perzsiának megosztására nézve formális szerződést kötöttek, sőt a háború alatt Perzsiából hadicélokra szükségleteiket fedezték: a béke VII. cikkében a szerződő felek kötelezik magukat, hogy Perzsia és Afghanistan politikai és gazdasági függetlenségét és területi sértetlenségét tiszteletben tartják.

Az Aaland-szigeteken létesített erődítmények, mihelyt lehetséges, eltávolítandók. Ezen szigetek megerősítésének tartós tilalma, valamint a szigeteknek katonai és hajótechnikai tekintetben való egyébkénti kezelése tárgyában Németország, Finnország, Oroszország és Svédország között külön egyezmény létesítendő. Egyetértés áll fenn az iránt, hogy ebbe, Németország kívánságára, Keleti-tenger menti más államok is bevonhatók.

A Keleti-tengeren és, a meddig az orosz hatalom terjed, a Fekete-tengeren az aknák eltávolítása azonnal foganatba vétetik. A kereskedelmi hajózás ezeken a területeken szabad és nyomban újra felveszik. A közelebbi határozatok megállapítása, nevezetesen a kereskedelmi hajók részére szolgáló veszélytelen útvonalak közlése céljából vegyes bizottságok alakíttatnak. A hajózási útvonalak úszó aknáktól tartósan szabadon tartandók.

A Fekete-tengeren az általános békekötésig a zárt terület fenntartatik.

A békeszerződések a gazdaság terén a teljes békét kívánják biztosítani ; ez okból a legnagyobb kedvezés elvét juttatják érvényre, a háború alatt felburjánzott ellenséges gazdasági intézkedések megszüntetését kötik ki és jövőre nézve ellenséges indulatú törekvések ellen biztosítékot nyújtanak, szóval az entente-hatalmak által tervbe vett gazdasági háborút a maguk részéről nem támogatják.

Ezen czélból magában a békeszerződésben kimondják : «A szerződő felek egyetértének arra nézve, hogy a béke megkötésével a háború gazdasági és pénzügyi téren is véget ér. Kötelezik magukat, hogy sem közvetlenül, sem közvetve nem fognak oly intézkedésekben résztvenni, melyek gazdasági és pénzügyi téren az ellenségeskedések folytatását célozzák és területeiken belül ily intézkedéseket minden rendelkezésükre álló eszközzel meg fognak akadályozni».

A háború alatt különösen a párizsi konferentián 1916-ban megállapított azon elvet, hogy az entente-hatalmak a háború befejeztével a központi hatalmakkal szemben gazdasági térre viszik át az ellenségeskedést és első sorban a legnagyobb kedvezést megtagadják tőlük, esetleg boycottálás útján árúik kelendőségét megnehezítik : a békeszerződések kiküszöbölték. Az említett pontozat azonkívül a kereskedelmi egyezmények tartalmát egy új eszmével tágította, a mennyiben a gazdasági ellenségeskedést (boycott, államkötvények jegyzésének eltiltása stb.) meggátlandónak mondja.

Szintén a háború alatt történt intézkedések hatálytalanságáról szól az a rendelkezés, a mely a semleges államokban raktározott árúkat a forgalomban korlátoolta. E szerint : «A mennyiben Ausztria-Magyarországból vagy Oroszországból származó árúk semleges államokban oly kötelezettséggel vannak raktáron, hogy azokat a másik szerződő fél területeire sem közvetlenül, sem közvetve kivinni nem szabad, az ilyen rendelkezési korlátozásokat a szerződő felekkel szemben való viszonylatban meg kell szüntetni. Ennélfogva a szerződő felek kötelezik magukat arra, hogy ezeknek a rendelkezési korlátozásoknak előbb említett megszüntetését a semleges államok kormányainak haladéktalanul tudomására juttatják.

A háború tartama alatt minden állam behozatali és kiviteli

tilalmak egész sorozatával bénította meg a szabad forgalmat. Ezeket azonnal megszüntetni és a rendes állapotot helyreállítani nem lehet, átmeneti intézkedésekről kellett gondoskodni. Ez okból a szerződő felek kötelezik magukat, hogy a háború következményeinek orvoslására és a viszonyok újraszabályozására szükséges átmeneti idő alatt a szükséges árucikkek beszerzésében nem fognak magas beviteli vámok megállapításával nehézségeket okozni és egyszersmind készek nyilatkozni minél előbb tárgyalásokba bocsátkozni az iránt, hogy a háború alatt megállapított vámmentességek a lehetőség szerint átmenetileg tovább is fenntartassanak és kiterjesztessenek.

A nemzetközi forgalom biztosítását a békekötő államok kereskedelmi szerződések által tartják megvalósíthatónak. És ezért «a szerződő felek kötelezik magukat, hogy — az általános béke megkötése után egyfelől Ausztria-Magyarország és másfelől a vele ez idő szerint hadi állapotban levő európai államok, az Amerikai Egyesült-Államok és Japán között, — lehetőleg mielőbb tárgyalásokba bocsátkoznak új kereskedelmi és hajózási szerződés megkötése végett».

Addig is, míg ez a végleges szerződés létrejön, a gazdasági viszonyok békés rendezése minden egyes országgal a békekötésben külön intézkedésekkel történt.

I. Oroszország.

A végleges kereskedelmi és hajózási szerződés létrejöttéig, de mindenestre

1. 1919. évi december 31-ig, a háború kitöréséig érvényben állt (1906 február 15/2-án kötött) orosz — osztrák-magyar kereskedelmi szerződés helyébe egy ideiglenes — lényegében ez eddigivel azonos — szerződés lép.

Ez a szerződés — tekintettel arra, hogy Ausztria és Magyarország vám- és kereskedelmi viszonyai, illetőleg egész vámpolitikai helyzete 1918 december 31-ig vannak szabályozva és ezentul újabb rendezkedést igényelnek — 1919 június 30-tól kezdve hat havi felmondással megszüntethető.

2. A mennyiben a szerződés kellő időben felmondatnék,

akkor a szerződő felek gazdasági viszonyaiban a legnagyobb kedvezés állapota tartatik fenn, még pedig, ha a felmondás

a) 1922 december 31-ike előtt történék, ez az állapot 1925 december végéig tartana,

b) ha 1922 december 31-ike után történik, az ideiglenes egyezmény hatályon kívül lépésétől számított három éven át tartana.

A szerződések sarkalatos elve a legnagyobb kedvezés. A magyar kormány előterjesztésében utal arra, hogy «a német kormány súlyt helyezett az Oroszországgal folytatott tárgyalásoknál a legnagyobb kedvezményi viszonyoknak hosszabb, de legalább arra az időre való biztosítására, a míg a reá nézve oly fontos orosz vonatkozásban a végleges kereskedelem-politikai rendezés bekövetkezhetik». Egyébiránt a legnagyobb kedvezés a nemzetközi forgalom békés fejlődésének oly sarkalatos elve, mely a jövő kereskedelemben is irányadó lesz és mely nélkül gazdasági béke alig képzelhető.

Az orosz szerződésben éppen tekintettel arra, hogy Ausztriával való kereskedelmi viszonyunk a jövőre nézve még nincsen rendezve és így lehetséges, hogy ez a rendezés más alapon létesülhet, mint az egységes vámterület alapján: a legnagyobb kedvezésnek élvezete «az egyik vagy mindkét szerződő fél vámviszonyaiban beálló változás esetében a szerződő felek egyes államaira is vonatkozik». Ez az elv különben ha ki sem mondatnék is, érvényesülne.

A legnagyobb kedvezés elve alapján kimondatik az is, hogy «azokat a kedvezményeket, a melyeket a szerződő felek egyike a háború alatt más országoknak engedélyek biztosításával vagy más állami intézkedésekkel nyújtott, meg kell szüntetni, vagy a másik szerződő félre — hasonló jogok biztosításával — ki kell terjeszteni». Oroszország az entente-hatalmak közül különösen Nagy-Britanniának és Franciaországnak kölcsönök fejében kedvezményeket biztosított, az ekkép netán felmerülhető előnyök megszüntetését célozza ez a kikötés.

A legnagyobb kedvezés, mely az esetre biztosítatik, ha a megkötött ideiglenes szerződés hatályát veszti, az osztrák-magyar szerződésben csak elvben van kikötve, a mennyiben a szerződés 2. pontjának szavai szerint «a két szerződő fél

mindegyikének honosai, kereskedelmi, kereseti és pénzügyi társaságai, ideértve a biztosító társaságokat is, földművelési és ipari termékei és hajói a másik fél területein a legnagyobb kedvezményt nyújtó elbánást fogják élvezni».

A német-orosz szerződés a legnagyobb kedvezésű bánásmód tekintetében sokkal részletesebb meghatározásokat tartalmaz. Szerinte a legnagyobb kedvezés vonatkozik: *a)* az ingó és ingatlan vagyon szerzésére és birtoklására, a felette való rendelkezésre, kereskedelmi vállalatok, ipar és hivatás gyakorlására, valamint az e közben fizetendő adókra; — *b)* a behozatal-, kivitel- és átvitelre, vámokra, vámkezelésre, belső fogyasztási és hasonló adókra és forgalmi tilalmakra; — *c)* arra a bánásmódra, melyben az egyik fél állami vagy ellenőrzése alatt álló egyedárús igazgatásai a másik fél vevőit vagy szállítóit az ár-megállapításnál vagy másféle üzletkezelésnél részesítik; — *d)* a vasutakon vagy más forgalmi úton való szállításra és szállítási díjakra; — *e)* a hajók, személyzetük és fuvarjaik partra bocsátására és kezelésére; — *f)* személyeknek szállítási vállalatok által való szállítására, beleértve a kívándorlóknak szárazon vagy tengeren való szállítását és a kívándorlási közvetítők működését.

A német szerződésnek ezen bővebb magyarázata természetesen az általánosan kifejezett «legnagyobb kedvezés» alapján a mi szerződéses jogunk számára is szolgál.

Az ideiglenes egyezmény lényegében és legtöbb részletében az 1903-ban kötött orosz, osztrák és magyar kereskedelmi szerződésnek felel meg. A módosítások az időközben történt újításokban és a háború által megváltozott politikai és földrajzi helyzetben találják forrásukat.

Így a régi szerződésben az akkor közvetlen szomszédos Svéd- és Norvégország, valamint a szomszédos ázsiai tartományok számára biztosított külön előnyök a legnagyobb kedvezés alapján nem voltak igénybe vehetők. Ez az intézkedés a mostani ideiglenes egyezményben hiányzik, a mi legalább az ázsiai tartományokkal szemben előnyünkre válik; ezelőtt ugyanis az út Perzsiába az átviteli kereskedelem elől el volt zárva, csakis 5 kilogrammos postacsomagok voltak Perzsiába szállíthatók, úgy hogy a küldemények az osztrák-magyar monarchiá-

ból Perzsiába az orosz terület mellőzésével más karaván utakat voltak kénytelenek használni. Ezt a nehézséget, mely ellen az osztrák kereskedelem régóta küzd, a mostani egyezmény megszüntette és az átvitel Oroszországon át ezentúl teljesen szabad.

Az orosz cukor behozatalára már 1914 július 31. előtt külön egyezmény állott fenn Oroszországgal, mely az 1906. szerződés 3. cikkének IV. pontja helyébe lépett. Az új szerződésben ez okból a cukorra vonatkozó pont szintén hiányzik, de a békeszerződés 8. pontja a háború előtti állapotot nemcsak az ideiglenes szerződés tartamára, hanem a legnagyobb kedvezés állapotára is érvényben tartja.

Eddig a szerződés (4. cikke) az átvitel szabadságát annyiban biztosította, a mennyiben az nem olyan utakon halad, melyek az átvitel számára el vannak vagy el lesznek zárva. Ezt a korlátozást a mostani szerződés nem ismeri. Ezzel szemben azonban a beviteli, kiviteli és átviteli tilalma alkalmazását kivételesen megengedik az átmeneti idő alatt; a szerződés ugyanis kimondja: «A háborút követő átmeneti időben a háború okozta nehézségek legyőzése végett forgalmi korlátozások, úgymint beviteli tilalmak, kiviteli tilalmak és átviteli tilalmak bocsáthatók ki; mindezek akként kezelendők, hogy hatásuk lehetőleg kevésbé legyen terhes és azokat, mihelyt a körülmények engedik, hatályon kívül kell helyezni.»

Elmaradt a régi szerződésnek az az intézkedése, mely szerint a szerződő felek a csempészet ellen kölcsönösen védekezést nyújtanak, miután most már a két birodalom közvetlenül nem határos.

Azt az elvet, mely szerint belső adók a másik fél területéről jövő áruktól szedhetők, a következő megállapodással toldották meg: «A mennyiben nyersanyagokra vagy félgyártmányokra belső adót vetnének ki, az ilyen nyersanyagokból vagy félgyártmányokból nyert termékek bevitelét után megfelelő kiegyenlítő adótétel állapítható meg még akkor is, ha a hasonló belföldi termékek közvetlenül nem esnek adó alá».

A mostani pénzügyi viszonyoknak megfelelően új elvül vétetett fel az állami egyedáruság kérdése a következő alakban: «Mindkét szerződő félnek szabadságában áll, hogy arra alkalmas árukat állami egyedáruság vagy állami bevételek nyeresét

ezélzó egyedárúságszerű szabályozás tárgyává tegyen. Ebben az esetben a fogyasztási adók szempontjából kikötött elvek megfelelő alkalmazást nyernek». Az egyedárúsághoz hasonló állami bevételek alatt azon különböző alakulatú intézkedések értendők, melyeket, mint pl. szesztermelésünknel, az ármeghatározással kapcsolatosan az államkincstárnak a magasabb ár egy részében való részesedésében s hasonló újabb pénzügyi módokatban látunk. Az efféle pénzügyi rendszabályok esetében a külföldről érkező hasonló árú a kincstár érdekei szempontjából megfelelő adó alá vonandó.

A vagyonszerzésre vonatkozólag eddig a harmadik állam alattvalói számára biztosított jogok, tehát a legnagyobb kedvezés volt irányadó, ezentúl a belföldiekre nézve fennálló szabályok fognak alkalmaztatni (10. cikk).

Az ipari jogvédelem tekintetében az eddigi szerződés csak azt a kötelezettséget tartalmazta, hogy a kérdésben a szerződő felek egyezményt fognak kötni (14. cikk), a mostani szerződés a nyugati államok által elfogadott jogi viszonyt honosítja meg, mondván: «A végből, hogy az ipari jogvédelem terén a jogviszonyok a szerződő felek között a nemzetközi forgalomban elismert jogelvekkel összhangba hozassanak, a szerződő felek kötelezik magukat, hogy a szabadalom-, minta- és védjegy-oltalom, valamint a tisztességtelen verseny ellen kölcsönösen nyújtandó védelem tárgyában 1911. évi június 2-án kelt, átvizsgált párizsi egyezmény rendelkezései akként legyenek irányadók, mintha a szerződésben foglaltatnának». (13. cikk.)

Ezenkívül az orosz kormány kötelezi magát arra, hogy az irodalmi, művészeti, fényképészeti és mozgófényképészeti szerzői jogok kölcsönös védelmére vonatkozó szerződések kötése végett, mihelyt lehetséges lesz, tárgyalásokba fog bocsátkozni (13. cikk).

Oroszországgal eddig a legnagyobb kedvezésen felül tariffa-szerződésünk volt. Ez az állapot jövőre is fennmarad, a melyben ugyanis az ideiglenes szerződéses állapot alatt eddigi szerződésünk (és a német szerződés) által megkötött és mérsékelt vám-tételek továbbra is fenntartatnak és azontúl, a meddig a legnagyobb kedvezés állapota fennáll «az 1903 január 13/26-iki

oroszl általános vámtarifa irányadó), a mi tehát annyit jelent, hogy Oroszlország az említett vámtarifa tételeit velünk szemben nem emelheti fel.

Szintén vámpolitikai megkötés az, mely első sorban Németország érdekében került a szerződésbe s mely szerint a legnagyobb kedvezés állapotának tartama alatt «Oroszlország nem fogja a nyers megmunkálatlan fának kivitelét, valamint bárminemű ércnek, csontoknak, bárminemű rongynak, rongyszeleteknek és kaucsukhulladékoknak kivitelét sem tilalmazni, sem kiviteli vámokkal terhelni».

Ezzel szemben Oroszlország az ideiglenes szerződés tartamára ugyan szintén megkötö az osztrák és magyar vámtarifa azon tételeit, melyek az 1903. évi szerződésben Oroszlország javára meg voltak kötve, de az ideiglenes szerződés megszűntével a legnagyobb kedvezés állapotának tartama alatt vámtarifánk tekintetében semmi más megszorítás nem áll fenn, mint az, hogy az orosz árut a legelőnyösebb vámmal kell vámolni. Vámügyi autonómiánk tehát csak a legnagyobb kedvezés által van korlátozva.

Miután Németországgal Ausztria-Magyarország a jövőre nézve kereskedelem-politikai viszonyát nem rendezte, de az erre vonatkozó tárgyalások folyamata alatt szorosabb gazdasági kapcsolat létesítése céljából a vámelőnyök alkalmazása is szóba került, szükséges volt a béke fel tételei közé egy oly pontot felvenni, a mely az esetleg alkalmazandó vámelőnyöket a legnagyobb kedvezés joga alapján ne ellenezhesse. Ezért megállapították, hogy: «A gazdasági forgalomban egyfelől az osztrák-magyar monarchia két államának szerződéses vámterülete és másfelől Oroszlország között Oroszlország nem fog semmiféle igényt támasztani oly kedvezményekre, a minőket Ausztria-Magyarország Németországnak vagy vele vámszövetségben álló oly más országnak biztosít, a mely Ausztria-Magyarországgal közvetlenül avagy a vele vagy Németországgal vámszövetségben álló más ország útján közvetve határos. Gyarmatok, külbirtokok és védelmi területek ebből a szempontból az anyaországgal egy tekintet alá esnek. Ausztria-Magyarország nem fog igényt támasztani oly kedvezményekre, a minőket Oroszl-

ország a vele szövetségben álló oly más országnak biztosít, a mely Oroszországgal közvetlenül vagy a vele vámszövetségben álló más ország útján közvetve határos, vagy a minőket Oroszország a vele vámszövetségben álló valamely ország gyarmatainak, külbirtokainak és védelmi területeinek nyújt.»

Ugyanezt az intézkedést tartalmazzák a Romániával, Ukrajnával és Finnországgal kötött szerződések.

II. Ukraina.

Az Ukrajnával 1918 február 9-én Breszt-Litovszkban kötött béke gazdasági tekintetben a békés állapotokat biztosítja. Ez a béke is kimondja, hogy a világbéke után hat hónapon belül kereskedelmi szerződés kötendő. Addig is ideiglenes egyezmény érvényes, mely 1919 június 30-tól kezdve hat havi tartammal felmondható. Ezen ideiglenes egyezmény Ukrajnára vonatkozólag érvényben tartja az 1906-iki orosz szerződést az *A)* és *B)* tarifa-módosításokkal együtt. A kiviteli vámoikat illetőleg Ukraina kötelezi magát arra, hogy vasérczre kiviteli vámot nem alkalmaz.

1918 július 31-ig a kereskedelmi forgalom Ukraina és a központi államok közt külön szabályozást nyert. Államilag szervezett központok fogják a legfontosabb czikkeket közvetíteni (a kivitelben épúgy, mint a bevitelben), úgy hogy a kereskedés az érdekelt államok gazdasági szükséglete és a közlekedési eszközök rendelkezésének megfelelően folyjék le. Mely árúkra és milyen mennyiségekre terjedjen ki a központosítás, és milyenek legyenek az árak, azt közös egyetértéssel bizottságok állapítják meg.

Az elszámolás alapjául a német márka és az osztrák-magyar koronának az orosz rubelhez való arany értékviszonya szolgál. Az aranyrubel helyébe az arany karbonjavec lép, ez az ukrán megnevezése a rubel helyébe elfogadott pénznek. Ez az intézkedés mindazonáltal nem jelenti azt, hogy a kiegyenlítés kész aranyban történjék. E tekintetben külön bizottságok fognak dönteni.

Ukraina gazdasági jelentősége, főkép a tengerentúli orszá-

goktól történt elzárkózás idejében, kitűnik azon egyezményből, mely a békekötés után az új tartomány kormányával létrejött.

A lapok híradása szerint 1918 szeptember havában a központi hatalmak egyezményt kötöttek Ukrainával, mely szerint az állami gabonahivatal december 1-ig szállítana 40 millió pud, azaz 6.5 millió métermázsa gabonát, a miből körülbelül fele Ausztriának jutna ; 1919 június 15-ig 12 millió q gabonát ; 1919 június 30-ig 1.5 millió q szarvasmarhát, 300.000 darab juhot, 2 millió darab baromfit, 2500 kocsi tojást és más élelmiszert ; azonkívül más nyers terményekben 1100 kocsi épületfát, 400.000 q mangan-érczet, 300.000 darab nagybőrt, 700.000 darab kisbőrt, 35.000 q dohányt.

III. Finnország.

A Finnországgal 1918 márczius 7-én Berlinben kötött békeszerződés addig is, míg a végleges kereskedelmi szerződés megkötetnék, ideiglenesen ugyanazon elvek szerint rendezi a kereskedelmi viszonyokat, mint az orosz békekötés. Vámügyekben a legnagyobb kedvezést biztosítja s azonfelül leköti a finn tarifát az 1914 januári állapot szerint. Az ideiglenes szerződés tartama alatt a vámok velünk szemben nem emelhetők és az addig vámmentes áruk vámmal nem terhelhetők.

Jegyzékváltásban a finn kormány azt a kívánságát fejezi ki, hogy pénzügyi szempontból fényűzési cikkekre a vámot emelhesse, a mi ellen elvi nehézség részünkről nem volt, a módosításra nézve mindazáltal kölcsönös egyetértés kötött ki.

A finn markra szóló vám aranyban vagy a fél választása szerint az arany megfelelő értékében papirban fizetendő.

Ha 1920 december végéig a végleges kereskedelmi szerződés meg nem kötötnék, az ideiglenes egyezmény egy évi időtartammal felmondható.

IV. Románia.

A Romániával 1918 május 7-én kötött béke több nagyterjedelmű okmányban nyert kifejezést. Maga a békeszerződés, mely az összes szövetségesekkel kötött, XXXI czikkból áll,

melyekhez Ausztria-Magyarország részéről egy a Vaskapunál szedett díjak kérdésére vonatkozó jegyzőkönyvi nyilatkozat fűződik. Ezenkívül főképp gazdasági és jogi kérdésekre nézve az egyes szövetséges államok külön szerződéseket és egyezményeket kötöttek. Jelesül Ausztria-Magyarország megkötötte *a)* a jogi és politikai kiegészítő szerződést 19 czikkkel, melyhez egy «feljegyzés» fűződik a szerződés némely pontjainak magyarázata gyanánt ; *b)* a gazdasági kiegészítő szerződést, mely XII cikkében és 11 §-ban magában foglalja a tulajdonképpeni kereskedelmi szerződést, ehhez hasonlóképp egy «jegyzőkönyv» csatolkozik, magyarázva a szerződés némely pontját ; *c)* a vasuti egyezményt 7 czikkkel ; *d)* egyes gazdasági kérdésekről külön egyezményeket és pedig *α)* az ásványolaj-megállapodást, egy külön nyilatkozattal ; *β)* a gazdasági megállapodást XII czikkkel ; *γ)* a hajózási megállapodást 2 czikkkel ; *δ)* zárrendelkezéseket. Mindezen szerződések és egyezmények számos kérdésre nézve további egyezményeket és egyetértőleg teendő intézkedéseket helyeznek kilátásba. A rendezendő kérdések közül a turnseverini hajógyár és giurgiui kikötő ügyére vonatkozó egyezmények a magyar kormány azon előterjesztésében, melylyel a békekötési okmányokat az országgyűlés elé hozta, mint mellékletek szerepelnek.

A gazdasági kérdések Romániával szemben a következő módon nyertek szabályozást :

Romániával a kereskedelmi viszonyokat jövőre is az eddig fennállt kereskedelmi szerződés szabályozza, mert a gazdasági kiegészítő szerződés XI. cikke szerint :

A háború kitöréséig (1916 szeptember) fennállott kereskedelmi szerződés, azaz az 1893. évi december 21. napján Ausztria-Magyarország és Románia közt kötött kereskedelmi egyezmény az 1909. évi április 28-án kelt pótszerződéssel együtt 1930 december végéig következő módosításokkal érvényben marad :

Szabályozták a kivándorlásra vonatkozó üzletet ; a szerződés ugyanis kimondja, hogy «oly vállalatok, melyek a kivándorlási forgalmat osztrák vagy magyar kikötőkből bonyolítják le, a kivándorlási üzlet körében, különösen szállítási szerződések kötése és képviselőik, valamint ügynökeik tekintetében ugyan

azokat a jogokat fogják élvezni Romániában, mint a romániai vagy bármely más országbeli szállítási és kivándorlási vállalatok, föltéve, hogy ily vállalatok tevékenységére Romániában tér nyílnék.

Ehhez képest az osztrák vagy magyar kikötőkön át a kivándorlást Romániában ugyanúgy meg fogják engedni, mint a romániai vagy más kikötőkön át. Az osztrák vagy magyar kikötőkbe utazó kivándorlókra nem fognak súlyosabb föltételeket szabni, mint azokra, kik más irányban hagyják el az országot és az osztrák vagy magyar kikötőkön át való továbbításoknál a kivándorlás védelmére Ausztriában, illetve Magyarországon érvényes rendelkezéseket Románia is kielégítőeknek fogja elismerni (g. k. sz. X. cikk).

Intézkedés történt a vagyonszerzés ügyében, mert magyar és osztrák honosok, részvénytársaságok és egyéb kereskedelmi társaságok Romániában jogosítva lesznek ezentúl arra, hogy bárminemű ingó vagyont, valamint városokban ingatlan vagyont szerezhessenek és birtokukban tarthassanak, továbbá ipari, kereskedelmi és közlekedési vállalatok jogosítva lesznek üzemi céljaikra ingatlan vagyont nem várcsi (mezei) községekben harmincz év tartamára bérbe venni. A bérleti idő lejártával a bérlet két ízben ismét ugyanazon időtartamra meghosszabbítható (g. k. sz. VIII. cz.).

A fennálló nemzetközi elvek szerint megállapíttatik a kereskedelmi társaságok helyzete: «Részvénytársaságok és egyéb kereskedelmi társaságok, ipari és pénzügyi társaságok, ideértve a biztosító társaságokat is, a melyeknek az egyik szerződő fél területén van székhelyük és a melyek annak törvényei értelmében alakultak meg, a másik fél területein is törvényesen fennállóknak ismertetnek el és különösen joguk van arra, hogy a bíróságok előtt mint felperesek és alperesek szerepelhessenek. Ezek a társaságok, ép úgy, mint az egyik fél honosai a másik fél területein, ugyanazokat a jogokat élvezik, mint bármely más ország hasonló társaságai és honosai (g. k. sz. XI. cikk 1a) §.).

A belső adók (octroy és más fogyasztási adók) a nyugati államokban szokásos módon rendeztettek:

«Oly belső adók, a melyeket a szerződő felek egyikének területein az állam, községek, kerületek vagy testületek javára

valamely czikk termelése, gyártása, szállítása, forgalomba-hozatala vagy fogyasztása után szednek vagy a jövőben szedni fognak, a másik fél területeiről származó ily nemű czikkek után is szedhetők, de semmi szm alatt sem nagyobb mértékben vagy súlyosabb módon, mint a honi gyártmányok után.»

Románia a természetes és mesterséges ásványvíz után szedett belső adót nem emeli fel kgonkint 0.07 leinál magasabbra. A többi árúra nézve, melyek után már 1914. évi augusztus 1-én belső adókat szedtek, ez adók mértéke nem köttetik k; azon árúk után, melyek az említett időben belső adókkal nem voltak terhelve, Románia nem fog a romániai autonóm, illetve szerződéses vámok 10%-át meghaladó belső adókat szedni. Az 1906. általános romániai vámtarifa 33—41. és 44. fejezete alá tartozó árúk (friss és conservált halak) belső adók alól mentesek maradnak. (Zárjegyzőkönyv.)

Adókiegyenlítés csak akkor alkalmazható mind a nyersanyagokra és félgyártmányokra, mind a készgyártmányokra, ha azokat Romániában gyártják és ott ugyanoly belső adókkal terhelik.

Vámpolitikai tekintetben a gazdasági kiegészítő szerződés épségben hagyta az 1909-ik évi pótszerződés határozatait, s ennél fogva az osztrák-magyar vámtarifa tételeiből a *B)* melléklet szerint Románia számára vámtételeket lekötött és mérsékeltebb vámokat állapított meg. Ezzel szemben a romániai vámtarifa tételeiből az *A)* melléklet szerint Ausztria-Magyarország számára kötött le és mérsékeltebb vámokat.

Az új szerződés ezenfelül azt határozza, hogy a mennyiben az *A)* melléklet másképp nem rendelkezik, a Romániába bevitelre kerülő osztrák és magyar árúk után szedendő vámdíjak összegére, az ó-naptár szerint 1906. évi január 28-án kelt romániai általános vámtarifa irányadó.

A kiviteli vámokra a szerződés következő kikötéseket tartalmazza: Románia nyers, bárdolt és fűrészelt fa, valamint nyersbőr kivitele után nem fog magasabb kiviteli vámokat szedni, mind azokat, melyek 1914 augusztus 1-én érvényben voltak. Tojás és dió után nem fog Románia az átlagérték 5%-át meghaladó kiviteli vámot szedni.

Miután így a vámpolitika 1930-ig meg van kötve, tekin-

tetteltarra, hogy sem Ausztriával, sem Németországgal gazdasági viszonyunk nincs rendezve, illetőleg ez a viszony csak 1919 decz. végéig van megállapítva s azontúl újabb rendezésre vár: Magyarország és Ausztria fenntartotta azt a jogát, hogy a szerződés B) mellékletét felmondja, azaz hogy vámtarifájának Románia javára lekötött tételei felszabaduljanak s azok felől ismét szabadon rendelkezessenek.

Ezzel szemben Románia az osztrák és magyar árúkra mégis az A) melléklet és 1906. évi általános vámtarifájának tételeit alkalmazza, csak hogy a vámtarifa következő tételei felszabadulnak, melyekre nézve Románia szabadon intézkedhet : a vámtarifa 16—58. tételei állati termékek ; a 106, 107, 109, török és perzsa szőnyegek, indiai shawlok, 159—165 selyem, selyemczérna, selyemszövet, 177 és 8 rizs, 207 thea, 221—256 növényi olajok, italok, gyümölcs, déli gyümölcs, kávé, cacao, 251 rahatlocum, szilva ; 464—479 gyanták és mézgák, 576 árúk borostyánkőből, 583 nemtelen és nemes fémek nyers állapotban ; 697—701 arany-ezüstárúk, 722—724 ékszerek, 733 kén. 760—762 zsebóra, 825 illóolajok, 827—828 illatszerek. Tehát oly árúk, melyek inkább más országokból szállíttatnak s melyek nagyobb-részt pénzügyi vámok alkalmas tárgyai.

Lényegesen módosult a szerződésnek az állatforgalomra vonatkozó része. Az 1906. évi szerződés szerint marha, sertés és juh élő állapotban nem volt behozható, hanem csak leölt állapotban. A leölés romániai területen, állategészségügyi szempontból helyesen berendezett és kellően ellenőrzött vágóhelyeken volt eszközözlendő és akkor is az állatok száma korlátozva volt. és pedig

	szarvasmarha	sertés	juh
1. évben	10,000 db	50,000 db	100,000 db
2. «	12,000 «	60,000 «	100,000 «
3. «	15,000 «	70,000 «	100,000 «
4. «	20,000 «	90,000 «	100,000 «
5. «	22,000 «	90,000 «	100,000 «
6. «	25,000 «	90,000 «	100,000 «
7., 8., 9. évben ..	35,000 «	120,000 «	100,000 «

Most (a g. k. sz. XI. czikk, 10. §.) élő állatokat lehet behozni, ha egészségügyi igazolvánnyal a belépő állomásoknál gyanút-

lanoknak találatnak. Ez esetben zárt vasúti kocsikban, kizárólag erre a célra kijelölt vágóhidakra, mielőbbi levágás végett (juhok esetleg továbbtartás végett is) behozhatók, de csak a rendeltetési ország illetékes hatóságának külön engedélyével és az ebben megszabott feltételek mellett.

Románia épügy, mint Oroszország, békeszerződésében gazdasági és pénzügyi téren a békés viszonyokat biztosítja (gazdasági kiegészítő szerződés 1.), a háború alatt semleges államokban korlátozás alá vetett árukat felszabadítja (gazdasági kiegészítő szerződés 2.), a más államoknak nyújtott gazdasági előnyöket reánk is alkalmazza (gazdasági kiegészítő szerződés 3.), a Németországgal kötendő szövetség által megállapítandó vámelőnyökre igényt nem tart (gazdasági kiegészítő szerződés 4.).

A gazdasági kiegészítő szerződés (5.) intézkedik, hogy a posta-, távirda- és távbeszélő forgalom haladéktalanul helyreállíttassék. A szikratávíró forgalomra nézve külön megállapodások lesznek hozandók.

Az osztrák dohányjövedék vezérigazgatósága és a romániai Regie des monopoles d'état közt az 1911. évben romániai dohány szállítására nézve kötött megállapodás olyképp hosszabbítatik meg 1930-ig, hogy az ajánlati árak az előállítási költségeket 15 %-nál nagyobb összeggel nem haladhatják meg. Egyúttal kimondatik, hogy a romániai Regie a dohány szállítására nézve az osztrák dohányjövedéket és a magyar dohányjövedéket nem részesítheti kedvezőtlenebb elbánásban, mint bármely más ország részére szóló szállításokat (gazdasági kiegészítő szerződés 14.).

*

Az a szoros forgalom, mely Romániával eddig is fennállt, megkövetelte, hogy mind a vasútak, mind a Duna hajózása tekintetében tüzetes intézkedések vétessenek fel a békekötésbe.

A vasútakra nézve a gazdasági kiegészítő szerződés VII. cikke és egy külön vasúti egyezmény intézkedik.

Ezek szerint «mihelyt a romániai és a bulgáriai vasúti hálózat új összeköttetésének létesítésébe belekezdének, Románia az 1883 május 3-án kelt osztrák-magyar-török-serb-bolgár vasúti egyezmény részese s ennek megfelelően az érdekelt nemzetekkel egyezményeket köt» (gazdasági kiegészítő szerződés VII. 1. §.).

Az osztrák és a magyar árúk behozatalára és átvitelére, valamint az Ausztriába és Magyarországra rendelt árúk kivitelére és átvitelére a romániai vasúton 1930 december 31-ig magasabb díjtételek, díjrészletek vagy egyéb illetékek nem alkalmazhatók, mint azok, amelyek a romániai vasúton az 1916. évi július 1-én érvényben volt helyi árú-díjszabás alapján számítanak; azok a díjtételek semmiféle közterhekkel nem terheltetők meg (gazdasági kiegészítő szerződés VII. 2. §.). Ezen díjszabály megkötése alól a zárjegyzőkönyv következő két kivételt állapít meg: *a)* azok a díjmérséklések, melyek az 1912 február 13-án kelt iparfejlesztési törvény alapján a romániai iparvállalatok javára készítményeik számára adtak, nem vehetők igénybe Ausztria és Magyarország részéről, *b)* a katonadíjszabások kizárólag a román katonai igazgatás számára szolgálnak.

Az átmeneti forgalomban a romániai vasúton nem alkalmazhatók magasabb díjtételek vagy díjrészletek, mint amelyek következő egységtételekből származnak:

	legmagasabb egységtétel tonna kilométerenként	kezelési díj tonnánként,
közönséges gyorsárú	20 bani	4 00 lei
mérsékelt gyorsárú	12 „	2 00 „
teherárú:		
<i>a)</i> tetszés szerinti mennyiség	11 „	1 50 „
<i>b)</i> koci és fuvarlevelenként legalább		
<i>α)</i> 5000 kg súlyért	9 „	1 50 „
<i>β)</i> 10.000 kg súlyért	6 „	1 00 „

A kezelési díj csak a Románián át tengeri kikötőkön vagy hajózási átrakodókon keresztül irányuló átmeneti forgalomban számítható fel.

A vasútakra nézve (a kereskedelmi szerződés XI. 5 *a)* §) a felek lakosai között a személy- és podgyász-forgalomban különbség nem tehető, épúgy az árúküldemények a vasúton a kezelés módzatai és a fuvardíjak tekintetében egyenlő bánásmódban részesülnek és pedig mind a behozatal, mind a kivétel, mind az átvitel alkalmával.

Az egyenlő bánásmód alól kivétel eshetik, ha oly idegen

államból származó árúról van szó, a mely állam a szerződő felek egyikével szemben kedvezőtlenebb elbánást alkalmazna.

A szerződéses kedvezmények nem köthetők a belföldi származás, vagy a helyben való feladás feltételéhez vagy ahhoz a kikötéshez, hogy a kedvezményezett árú feldolgozásához használandó nyersanyag vagy félgyártmány egészben vagy részben belföldi vonalakon szállíttassék.

A szerződő felek közvetlen díjszabások felállításáról gondoskodni fognak, legalább is abban a terjedelemben, a mint azok 1916 augusztus 1-én fennálltak.

A vasúti forgalomban a legnagyobb kedvezés elve fog uralkodni mind a kiviteli és átviteli forgalomban, mind a folyami és tengeri kikötőkkel való átrakodási forgalomban a díjak és közterhek tekintetében.

Kölesönösen kikötöttet az, hogy tengeri kikötőkbe vagy folyamhajózási átrakodóhelyekre vasúton érkező és onnan a másik fél tengeri hajóival, vagy állami támogatásban részesülő folyamhajózási vállalatok hajóival továbbítandó árúk, vagy megfordítva ilyen hajókon a kikötőkbe és árúhelyekre érkező s onnan vasúton továbbítandó árúk a vasútakon sem a kezelés módozatai, sem a fuvardíjak és egyéb illetékek, sem a továbbítással kapcsolatos közterhek tekintetében ugyanabban a forgalmi irányban és ugyanazon vonalszakaszon nem részesíthetők kedvezőtlenebb elbánásban, mint a saját hajókkal továbbítandó, illetőleg érkező árúk.

Annak kikötése, hogy bizonyos vasúti díjszabások, fuvardíjnérséklések vagy egyéb kedvezmények csak oly árúkra érvényesek, melyek valamely meghatározott vállalat hajóival szállíttatnak, hatálytalan azokra az árúkra, melyek tengeri kikötőkbe vagy folyamhajózási átrakodó helyekre a másik fél tengeri hajóival vagy állami, vagy pedig állami támogatásban részesülő folyamhajózási vállalatok hajóival érkeznek vagy onnan ilyen hajókkal tovább szállíttatnak.

A háború alatt mutatkozott azon jelenség, hogy a központi hatalmak országai ellen a háború gazdasági téren tovább folyék a vasúti díjszabásoknál egy eddig nem ismert intézkedést teremtett, a midőn a román szerződésben az a megegyezés mondatik ki, hogy ha idegen állam a szerződő felek valamelyiké-

nek termékeit közlekedési útjain kedvezőtlenebb elbánásban részesítené, mint saját hasonló termékeit, az illető idegen államnak a másik szerződő fél vasútjain át érkező termékeit a behozatalnál épűgy, mint az átvitelnél, a saját vasúton kedvezőtlenebb elbánásban részesítheti, mint saját termékeit.

A díjszabásokra nézve a legnagyobb kedvezés jogát mondják ki, tehát mindazok a kedvezmények, melyek harmadik államnak nyújtatnak, a szerződő feleket is megilletik.

A vasúti forgalomban az 1890. évi október 13-án kelt nemzetközi árúfuvarozási egyezmény szolgál irányadóul az 1914 augusztus 1-én fennállott szövegezésében.

A romániai vasútak újból kérni fogják a német vasúti igazgatóságok egyletének tagjai közé leendő felvételüket.

A szerződésben a vasúti forgalomra nézve elvűl van felállítva, hogy a forgalom mindkét részen zavarok és akadályok ellen biztosítva legyen, hogy a belföldi árúk továbbítás tekintetében a másik fél árúival szemben előnyben ne részesűljenek, hogy a kocsik a belföldi forgalom részére ugyanoly mértékben bocsátassanak rendelkezésre, mint a másik szerződő fél területeire irányuló kivitel részére, hogy a közvetlen forgalom igényeinek megfelelő vonalcsatlakozások legyenek.

A Magyarország és Románia közt kötött külön vasúti egyezmény a vasúti csatlakozás és a közvetlen forgalom ügyeit szabályozza. Elvűl ki van mondva hogy új csatlakozások kiépítése iránt tárgyalásokat fognak folytatni. Ha a romániai vasútak a bulgáriai vasúttakkal a Corabia és Giurgiu közti dunai folyam szakaszon vasuti kapcsolatba jutnak, az lesz a törekvés, hogy a magyar vasúti hálózat a verestoronyi szoroson át az említett híddal elsőrangű vasúttal összeköttetésbe jusson. A most Verciorova-Orsovánál, Tömös-Predeál közt fennálló, továbbá a Gyimespalánkánál és Verestorony-Raul Vadulinnál létesítendő vasúti csatlakozások tárgyában kötött egyezmények helyett új csatlakozási egyezményeket fogunk kötni. Ebben az egyezményben az üzemváltási és átmeneti szolgálatot a vasúti csatlakozási állomásokon a magyar vasútak látják el. A vasútüzemben és a vasúti vámkezelésben a felek kölcsönösen elő fogják mozdítani egymás érdekeit. A magyar forgalmi eszközöknek Romániában való felhasználása, illetőleg visszaterelése és általában a köz-

vetlen szolgálat érdekében Romániában vasútforgalmi szakember lesz kirendelve.

*

A szövetséges államok jövődő gazdasági viszonyaira a Duna hajózásának jelentősége nagyfontosságú. Románia a Vaskaputól kezdve a tengerig a Duna felett intézkedik és intézkedett sokszor a forgalom hátrányára. Ez okból a békekötés tüzetesen foglalkozik a Duna ügyeivel. (Békekötés hatodik fejezete.)

Mindenekelőtt kimondja, hogy Románia Németországgal, Ausztria-Magyarországgal, Bulgáriával és Törökországgal új Duna-hajózási actát fog kötni, a mely attól a ponttól, a hol a folyam hajózhatóvá válik, a Dunára vonatkozó jogviszonyokat a békeszerződésben megjelölt rendelkezések szerint fogja szabályozni.

Új Duna-actáról szól a békekötés és az által a párizsi béke által kívánt Duna-actát, mely az alsódunai hatalmak ellenzése miatt az alsó Dunán nem tudott érvényre jutni, új intézménnyel fogja helyettesíteni.

Az elv, mely irányadó lesz az új Duna-actában, a hajózási szabadsága, a miként ezt már a bécsi és a párizsi békekötések kimondották. A romániai békekötés (XXIV. cikk B) pontja) szerint: Románia a többi szerződő fél hajójának szabad közlekedést biztosít a Duna romániai részén, ideértve az ottani kikötőket is. Románia a szerződő felek hajói, tutajai és ezek rakománya után nem fog oly illetéket szedni, a mely csupán a folyam használatának tényére lenne alapítva és egyáltalában nem fog más illetékeket és közterheket szedni, mint a minőket az új dunahajózási acta megenged. Egy további intézkedés (XXIV. cz. C) p.) szerint: «Románia kikötőibe bevagy kivitt árúk értéke után szedett félszázalékos romániai illeték megszűnik az új Duna-hajózási acta életbelépése után és mihelyt Románia a hajóközlekedés és áruforgalom lebonyolítására szolgáló nyilvános intézmények használatáért az illetékeket az új Duna-hajózási actának megfelelően rendszeresítette, legkésőbb azonban a békeszerződés megerősítésétől számított öt év

mulva. A Dunán szállított áruk és tutajok a szállítás okából Romániában nem fognak közlekedési adó alá esni.»

Eddig a Duna torkolatának szabályozási és hajózási ügyeit az 1856-évi párizsi béke által létesített európai Duna-bizottság kezelte, mely a háború kitörésekor Ausztria-Magyarország, Németország, Románia, Bulgária, Oroszország, Törökország, Nagybritannia, Franciaország és Olaszország képviselőiből állott. A békeszerződés (XXIV. cikk A) pontja) szerint «az európai Duna-bizottság eddigi jogaival, kiváltságaival és kötelezettségeivel Dunatorkolati Bizottság néven állandó intézményként a következő rendelkezéseknek megfelelően fog fenntartatni: 1. a bizottság ezentúl csak oly államok képviselőiből fog állani, a melyek a Duna mentén vagy a Fekete-tenger európai partján fekszenek; 2. a bizottság hatásköre Brailától lefelé kiterjed a Duna valamennyi ágára és torkolatára s a Fekete-tengernek előttiük elnyúló részeire; a bizottság részéről a Szulina ágra nézve kiadott szabályokat megfelelően alkalmazni kell azokra az ágakra és ágszakaszokra is, a melyekre eddig a bizottságnak vagy egyáltalában nem vagy nem kizárólagosan volt hatásköre». A béke (XXV. cz.) intézkedik az európai Duna-bizottság vagyonáról, mondván: «Az európai Duna-bizottságnak Románia birtokában levő egész vagyonát a Dunatorkolati Bizottság megalakulásáig Románia köteles szabályszerűen kezelni és a károsodástól megóvni. Csakhamar a békeszerződés aláírása után a szerződő feleknek legalább két-két képviselőjéből álló bizottság fog meggyőződni annak az anyagnak állapotáról, a melyet Románia megőrzés végett átvett. Romániának arról a kötelezettségéről, hogy az anyagot ideiglenesen nyomban ki szolgáltatassa, külön megállapodás fog intézkedni.»

A jogi és politikai kiegészítő szerződésben, melyet Romániával Ausztria-Magyarország kötött, kötelezte magát Románia, hogy megtéríti az európai Duna-bizottság osztrák és magyar alkalmazottainak mindazt a kárt, a melyet ez alkalmazottak romániai katonai vagy polgári közegeknek erőszakosságai vagy nemzetközi jogba ütköző cselekményei következtében szenvedtek. (3. cikk.)

Végül a békeszerződés (XXIV. cikk D) p.) a Vaskapuról is szól. A mint a magyar kormány indokolása kiemeli, sem a

londoni, sem a berlini szerződés, melyek a Vaskapu szabályozását Ausztria-Magyarországra bízták, nem írták pontosan körül a Zuhatagok és a Vaskapu szakaszának terjedelmét, a miből kételyek és nehézségek származtak, nevezetesen éppen a romániai hatóságok nem egy esetben akadályozták meg Magyarországot abban, hogy az állításuk szerint romániai fennhatóságok alatt álló területen szükséges munkálatokat teljesítse. Ez okból most a béke világosan kimondja, hogy «Zuhatagok és a Vaskapu szakasza magában foglalja az Ó-Moldovától Turn-Severinig terjedő folyamszakaszt a folyam teljes szélességében, az egyik parttól a másikig, a közöttük fekvő valamennyi folyamágnak és szigetnek hozzászámításával». És miután Románia nem szívesen nézte azt, hogy a Vaskapu szabályozását nem Ausztria-Magyarország, hanem csak Magyarország végezte, valamint azt, hogy a szabályozás után a hajózásnak megnyitásával a hajózás igazgatása Magyarország kezében van és ez okból mindig a berlini szerződés szavaira hivatkozott: — most a békeszerződés e kérdést is egészen tisztázza, mondván: «A Zuhatagok és a Vaskapu szakasza hajózhatóságának fenntartására vonatkozó kötelezettségek, melyek Ausztria-Magyarország részéről elvállaltattak és a melyeknek végrehajtása Magyarországra ruháztatott át, úgyszintén Magyarországnak ebből folyó külön jogai ezentúl az említett és közelebbről megjelöl, Duna-szakaszra fognak fennállani». Együttal kimondatik, hogy «az említett folyamszakasz parti államai Magyarországnak meg fogják adni mindazokat a könnyítéseket, a melyeket ez az állam az általa ott végzendő munkálatok érdekében kérne».

A Vaskapura vonatkozólag a békeszerződés tárgyalásakor a romániai kiküldöttek, hivatkozással Romániának ily irányú régebbi kérelmeire, Magyarországgal szemben annak a kívánságnak adtak kifejezést, hogy a magyar állam a Vaskapunál az illetékeket ezentúl ne az árúk mineműségének, hanem a hajóürnek vagyis a hajók térfogatának alapul vétele mellett szabja ki és szedje be. Erre a kérésre külügyministerünk kijelentette: «Minthogy az idevágó nemzetközi szerződések a kérdéses illetékek kiszabásának módjára nézve semmiféle korlátozásokat nem tartalmaznak... a kérdéses illetékekre

vonatközzel a határozathozatal kizárólag Magyarországot illeti; ennél fogva a magyar kormány a Vaskapu-szakasz díjszabásának módosításánál, melyet a rendes forgalom helyreállása után különben is tervbe vett, a módosítás terjedelmének és a netaláni illetérendszer esetleges megváltoztatásának megállapítását saját magának tartja fenn.»

A Vaskapu hajózásának állami igazgatása szempontjából nagyjelentőségű az a határigazítás, melynél fogva Turn-Severinig a romániai terület Magyarországhoz csatoltatik. azonkívül nagyfontosságú az, hogy egy külön egyezmény-nel Románia a békeszerződés jóváhagyásának napjától számítva egyelőre harmincz évre átengedi Ausztria-Magyarországnak a turn-severini hajógyárat összes berendezéseivel, a Dunapartot az előtte elnyúló vízzel, a mennyiben azok kikötési és állomási helyek céljaira tekintetbe jönnek, a magyar-román határtól egészen bezárólag a hajógyár területéig, végül az e Duna-szakasz mögött levő területet az orsova—turn-severini vasútvonalig. A mint az egyezmény mondja, ez azon jogos kívánság teljesítése végett történt, hogy Ausztria-Magyarország a Duna mentén a Vaskapu alatt hajók kijavítására és felszerelésére, a hajókhoz szolgáló anyagok és készletek raktározására, valamint mindezekhez tartozó egyéb berendezések számára megfelelő helylyel rendelkezék. Ezenkívül Ausztria-Magyarország fenntartotta magának azt a jogot, hogy Simianu, Corbu és Ostrovu More szigeteket egészben vagy részben ugyanoly feltételek mellett, melyek a hajógyár bérletére érvényesek, bérbe vegye. E szigetek földfelületének kihasználása a román államnak csak annyiban tartatik fenn, a mennyiben e jog gyakorlása Ausztria-Magyarországot kikötői berendezéseknek és állomási helyeknek létesítésében nem korlátozza.

A bérleti szerződés részletkérdéseit ugyan külön megállapodásra tartották fenn, de már a mostani egyezmény elhatározza, hogy: 1. a bérlet területén román katonai és polgári hatósági közegek hivatalos cselekményeket csak a hajógyár igazgatóságával egyetértve végezhetnek; 2. a hajógyár és a monarchia két állama között az áru- és személyforgalmat Románia minden lehető módon meg fogja könnyíteni

3. Románia a hajógyár üzeméhez szükséges minden anyag és tartozék számára vám- és illetékmentes bevitelt biztosít és ugyanezt a mentességet nyújtja a monarchia két államába szállított hajógyári gyártmányok javára; 4. a hajógyár és alkalmazottai Romániában nem terhelhetők semmiféle oly adóval, a mely a szerződés megkötése idejében romániai honosok részére nem állott fenn.

Ausztria-Magyarország a bérlet-átengedés elismeréseként évi ezer lei bérösszeget fizet és kötelezettséget vállal, hogy a bérbevett hajótelepet sohasem fogja más hatalomnak bérbe tovább adni.

Ez utóbbi kikötés alul a román kormány beleegyezésével azonnal a szerződés megkötésekor Németország javára kivétel történt. A német hadvezetőség ugyanis már 1917-ben a turn-severini hajógyárban egy új javítóműhelyt állított fel és tartott működésben; a németek ez idő alatt azt a meggyőződést szerezték, hogy a dunai forgalom megköveteli, hogy Turn-Severinben a szükséges hajójavítások gyors eszközlése végett egy német gyár álljon rendelkezésre. Ez okból Ausztria-Magyarországgal egyezményt kötöttek, mely szerint a háború alatt létesített hajógyárat még további 3 évig működésben tartassák; egyuttal 30 évre a turn-severini hajógyárhoz tartozó területből megfelelő részt kap, melyen új hajógyárat épít és tart üzemben.

Németország különben Romániával a békekötés alkalmából külön egyezményt kötött, melyben Giurgiu téli kikötőjében egy hajógyár felépítésére kapott jogot. E városban volt Románia hajóépítő hivatalának (Serviciul hydraulic) hajójavító telepe, mely a háború alatt tönkre ment. Ezt a telepet a németek a háború alatt helyreállították és bővítették. A német kormány most szerződésileg kikötötte, hogy a román kormány ezt a gyárat egy német vállalatnak 40 évre bérbe adja s azonkívül 5 éven belül terület-nagyobbításra előjogot ad, keskeny vágányú vasutat enged építeni. Ezzel szemben Románia fel van jogosítva a részvénytársaság tőkéjében 30% erejéig résztvenni és az általa tervbe vett új hajójavító műhely építéséhez a német kormány részéről megfelelő és az egyezményben megnevezett mennyiségű építőanyagot kap.

A giurgiui bérletért négyszögméterenkint 20 bani és azonfelül 8000 lei évibér jár. —

*

A háborúval kapcsolatos elzárkozási politika szükségessé tette azt, hogy a kereskedelmi szerződések által szabályozott viszonyokon kívül még külön oly ügyek is legyenek a megállapodás tárgyai, melyeket különben rendes körülmények közt a kereskedés szabad forgalma szokott tisztába hozni. Gazdasági megállapodás czímén mind a Németországgal, mind az Ausztria-Magyarországgal kötött és egyes gazdasági kérdésekről szóló külön egyezménybe foglalt szerződés a következőket tartalmazza.

Románia eladja Németországnak, Ausztriának és Magyarországnak az 1918. és 1919. évi terméséből származó fölösleget mindennemű gabonában, ideértve az olajos magvakat is, továbbá takarmányneműekben, hüvelyesekben, szárnyasokban, állatokban, húsban, fonatos növényekben és gyapjában, még pedig 100 kg.-onként búzát és rozsot 38, árpat 29, zabot 29, tengerit 29, kölest 31, babot 47, borsót 42, repeczét 65, lenmagot 75 és napraforgómagot 55 leieért; a többi árú árát, valamint a szállítás részleteit a három szerződő fél képviselőiből álló bizottság fogja meghatározni.

Az 1919. évet követő hét éven át szintén Németország, Ausztria és Magyarországnak szállítja Románia fölöslegét az említett terményekből, ha ezt Németország, Ausztria és Magyarország kívánja.

Más terményekre külön megállapodások szükségesek, de gyümölcs- és borfölöslegére nézve már az 1918-iki termést illetőleg késznek nyilatkozik Románia annak Németország, Ausztria és Magyarország számára leendő szállítására.

Az egyezményben meg nem határozott árakat az érdekelt államok egy-egy képviselőiből és az általuk választott elnökből álló bizottság határozza meg, még pedig tekintetbe véve az azonos helyzetben lévő termelő országok és pedig Németország, Ausztria, Magyarország, Bulgária, Ukrajna és a volt orosz császárság többi európai részeinek szabad piaci árait, vagy mihelyt az lehetséges, a hasonló nemű és minőségű

tengerentúli árúknak németalföldi, brit és német tengeri kikötőkben irányadó piaczi árait.

Hogy Németország, Ausztria és Magyarország élelmezési igényei az egyezmény határozatainak megfelelően biztosítva legyenek, Románia az említett cikkeknek más országokba való kivitelét mindaddig megtiltja, míg a lekötött mennyiséget az említett szerződéses országok számára ki nem szállította, illetőleg szállításukat nem biztosította.

A termés fölöslegét Németország és Ausztria-Magyarország képviselőivel a román állam állapítja meg, még pedig az 1908-1913. évek átlagos kivitelének az összes termeléshez viszonyított aránya szerint megfelelően.

A termés összegyűjtését, átvételét és a fizetés módozatait egy Románia által felállítandó szerv, egy Németország, Ausztria és Magyarország által Romániában felállítandó szervvel egyetemben fogja szabályozni.

Ezen termény-szolgáltatással szemben Németország és Ausztria-Magyarország igyekezni fog a Romániában szükségelt valamennyi árú, kész- és féltermék, nyersanyag stb., főképp a mezőgazdasági termelés fokozásához szükséges árúk kivitelét a lehetőség szerint előmozdítani.

Az így keletkező kölcsönös forgalom lebonyolításához a szerződő felek a fizetési eszközöket a másik állam pénzürtékében kifejezett követelések biztosítása útján fogják egymásnak rendelkezésére bocsátani.

Végül Románia kötelezi magát arra, hogy szállítási eszközeivel és tarifáival mindenképp előmozdítja a szóban levő termények kivitelét és viszont Németország, Ausztria és Magyarország hasonlóképp előmozdítják a Romániával való forgalmat.

Románia gabonafeleslege kitérnik az 1913. év statisztikai adataiból:

	termett	fogyasztás	felesleg
buza	22.92 m q	10.00 m q	12.91 m q
rozs	0.95 «	0.40 «	0.55 «
árpa	6.02 «	1.50 «	4.42 «
zab	5.32 «	3.00 «	2.32 «
tengeri	30.00 «	18.00 «	12.00 «

Románia gazdag petroleum-kincsét a békeszerződés jövőre nézve a központi hatalmak számára biztosította. A háború alatt a német kormány a többnyire külföldi vállalatok kezén levő ásványforrások művelésére és kihasználására egy társaságot (Ölländereien-Pacht-Gesellschaft m. b. H.) teremtett meg. A Romániával megkötött ásványolaj-megállapodás szerint «a román kormány ennek a társaságnak 30 évre megadja a kizárólagos jogot arra, hogy az állami tulajdonban álló valamennyi romániai területet, ideértve az örökbérletűeket is (embatic) ásványolaj, földgáz, földi viasz, asphalt és más bituminák felkutatására, nyelésére és feldolgozására kihasználhassa». Ez a kihasználási jog kiterjed azokra az állami területekre, melyekre 1914. év augusztus 1. napjáig ásványolaj jogosítványt nem adtak. A román kormány ezért a jogosítványért térítést — redeven — kap, még pedig az elmúlt évben termelt nyersolaj romániai pénzértékének 8%-át; ezenfelül a társaság nyereségében is részes, még pedig, ha a társaság osztaléka

8—15% a	8%-on felül az államnak jut	25%
15—20% a	15% « « további	5%
20—30% a	20% « « «	5%
30—40% a	30% « « «	5%
több mint 40% a	40% « « «	10%

A társaság köteles az első 15 évben öt évenként 100 furást megkezdeni és megszakítás nélkül üzemben tartani.

A társaság szerződését az általános békekötéstől számított tizenkét hónapon belül egy, a német kormány és az osztrák-magyar közös kormány által megnevezendő más társaságra ruházhatja át. Ennek a társaságnak alaptőkéje kétféle részvényekből alakul: egyszerű szavazati joggal járó törzsrészvényekből és az egész tőkének legfeljebb 10%-át tevő ötvenszeres szavazattal járó elsőbbségi részvényekből. Az elsőbbségi részesedések felett kizárólag Németország és Ausztria-Magyarország rendelkeznek, még pedig egymással egyetértésben. Az elsőbbségi részvények mindenekelőtt 6%-os osztalékot kapnak, a többi nyereség a törzsrészvényeké. A törzsrészesedéseknek negyedrésze a romániai kormánynak fog felajánlatni,

azzal a jogosultsággal, hogy azokat tetszése szerint magán-
érdekelteknek átengedi.

A szerződés meghosszabbítása további 30 évre bekövet-
kezik, ha ezt a társaság a 25-ik év leteltével egy éven belül
javasolja, ez esetben a romániai kormánynak jutó 8%-os
térítvény 9%-ra emelkedik. A második harmincz év után
ismét 30 évre hosszabbítatik meg a szerződés, ha ezt a tár-
saság az 55-ik év elteltével egy éven belül javasolja és ekkor
a térítvény 10% lesz.

Az ásványolaj termelésének ezen módon való rendezése
mellett az egyezmény intézkedik a petroleum-kereskedésről
is, még pedig akkép, hogy a romániai állam az ásványolajokra
nézve állami kereskedelmi egyedárúságot létesít. Az egyed-
árúság gyakorlását egy kereskedelmi egyedárúsági társaságra
ruházza. Ezt a társaságot a német kormány és az osztrák-
magyar közös kormány részéről a romániai kormánynál meg-
jelölendő pénzeszoport fogja alapítani.

Az egyedárúsági társaság részvénytársaság lesz Bukarest-
ben való székhellyel. Alaptőkéjének nagyobb része egyszerű
szavazati joggal járó törzsrésztvényekből és legfeljebb az alap-
tőke egy tizede erejéig 50-szeres szavazati joggal járó elsőb-
bségi résztvényekből áll. Az elsőbbségi résztvények a nyere-
ségből mindenekelőtt 6% osztalékot kapnak, a többi nyere-
ség a törzsrésztvényeseknek jut.

Az egyedárúság tárgya a nyersolaj beszerzésének kizáró-
lagos joga. Romániában termelt minden nyersolaj a keres-
kedelmi egyedárúsági társaságnak átengedendő és ez utóbbi
által átveendő.

Az egyedárúsági társaság a román kormánnyal érint-
kezésbe bocsájtkozva megállapítja évenként a romániai bel-
ső szükségletet és azt a Societatea anonima pentru distributia
produselor petrolului nevű társaságnak olyan áron szállítja,
mely az egyedárúsági társaság egyéb átlagos árait meg nem
haladja.

Az ásványolajnak és ásványolajtermékeknek Romániából
való kivitele az egyedárús társaságnak kizárólagos joga. A ki-
vitel nem szorítható meg és meg nem tiltható. A kivitel sem
bármilyen czímen járó terhek, vámok vagy adók megrovásával, sem

bárminemű közigazgatási intézkedéssel nem nehezíthető meg, különösen nem szorítható a kivitel bizonyos határállomásokhoz.

Az egyedárús társaság a külföldre szállított minden 1000 kilogram nyersolaj és ásványolajtermék (az asphalt kivételével) után 4 leut és nyers olaj után 3.50 leut fizet a román államnak.

Nyersolajat az egyedárúság beleegyezése nélkül Romániába behozni nem szabad.

Az egyedárúságra vonatkozó határozatokat a román kormány az utolsó pillanatban függővé tette egy újabb megfontolástól és a német, valamint az osztrák-magyar kormányval egy *Nyilatkozat*-ban megegyezett arra nézve, hogy a romániai kormány csakhamar a békeszerződés megerősítése után tárgyalásokba fog bocsátkozni a német és az osztrák-magyar kormányokkal az iránt, hogy Románia ásványolaj és ásványolajtermék fölöslege minő módon lesz Németország, Ausztria és Magyarország rendelkezésére bocsátható a nélkül, hogy az Románia létérdekeit akár az országos fogyasztás, akár ipari szükséglete tekintetében veszélyeztetné. Ezért az egyedárúságra vonatkozó határozatok csak akkor lépnek életbe, ha az 1918. évi december 1. napjáig Németország, Ausztria-Magyarország és Románia kormányai között más megállapodás létre nem jöhetne.

MATLEKOVITS SÁNDOR.

A PÉNZ BEFOLYÁSA AZ ÁRAKRA.

I.

A pénzelmélet mindig kedvelt területe volt a közgazdaságtannak. A pénz volt úgyszólván az első jelenség, mely nagyobb mértékben vonta magára a közgazdaság felett elmélkedő gondolkozók figyelmét és nem szűnt meg azóta sem a közgazdasági érdeklődés központjában állani. Mégis az e téren elért elméleti eredményeket egyik jeles közgazdasági író, Schumpeter, még legujabban is ki nem elégtőőknek bélyegezte.¹ Valóban el kell ismernünk azt, hogy a pénzre vonatkozó fejtegetések mindig sokkal szívesebben foglalkoztak a pénz keletkezésével és a közgazdaságban betöltött egyes szerepeivel, mint magával a pénznek lényegével, melynek megfejtése a közgazdaságtan legnehezebb kérdései közé tartozik.

A huszadik század elején a pénzelméletéről nagy érdeklődést keltő munka jelent meg Knapp² strassburgi tanár tollából, *A pénz állami elmélete* címen, mely azóta második kiadást is ért. E munka egyoldalúsága és eredetieskedése miatt sok támadásban részesült és különösen bonyolult s újítást hajszoló fogalom-alkotása miatt hívta ki erősen a bírálatot. Mégis azt kell állítanunk, hogy Knapp művének megjelenése óta és nagyrészen annak hatása alatt új utakra tért a pénzelmélet.

Knapp nem állít kevesebbet, mint azt, hogy a pénzt az állam teremtette és lényege abban áll, hogy állami rendelkezésből kifolyólag törvényes fizetési eszköz. Ezzel kapcsolatban azt is állítja, hogy téves a pénz anyagát, azt a fémet, a melyből a pénz készül, a pénz lényegéhez tartozónak tekinteni és ezért nem

¹ V. ö. *Wesen und Hauptinhalt der theoretischen Nationalökonomie*. 282—284. old.

² *Staatliche Theorie des Geldes*, Leipzig, Drucker und Humblot, 1905. — Most jelent meg e mű második, bővített kiadása.

áll az sem, hogy a pénznek értékét annak nemesfém-tartalma állapítja meg. Felfogása szerint a pénz elvont értékegység, melynél pusztán babonás hitből vagy legjobb esetben is csupán az adott viszonyokból folyó kényszerűségi szempontból ragaszkodunk ahhoz, hogy annak úgynevezett belső értéke és megfelelő nemesfém-tartalma legyen.

Így született meg az úgynevezett nominalizmus. Merőben ellentéte ez a pénzről eddig uralkodó felfogásnak, a melyet metallizmusnak neveznek az újabb felfogással szemben, mert a pénz értékének forrását annak belső tartalmában, a nemes fém értékében jelöli meg.

A metallizmusnak az a kiindulási pontja, hogy a pénznek, mivel értékmérésre van hívatva, azzal a tulajdonsággal kell rendelkeznie, melyet vele mérni akarunk. A mint hosszúságot csak testtel tudunk mérni, melynek hosszkitérjedése van, és súly mérésére szintén csak testek alkalmasak, a melyeknek súlyuk van, éppen úgy a metallizmus felfogása szerint az értéket is csak oly valamivel lehet mérni, a minek a megmérni kívánt tulajdonsága, vagyis értéke van. E szerint tehát értékmérésre csakis oly árut lehet használni, melynek magának is van értéke, mert a mérés tulajdonképen semmi más, mint a kérdéses tulajdonságnak mennyiségbeli összehasonlítása. A nemes fémeket e felfogás szerint éppen azért használjuk az értékmérés céljaira, mert azok nagymértékben értékesek. A pénz tehát értékmérő hivatását a metallisták szerint oly módon teljesíti, hogy az árúk értékét összehasonlítjuk a pénz anyagának, az aranynak, az ezüstnek az értékével. Ezért tehát felfogásuk szerint csakis értékes anyagból lehet pénzt készíteni.

Ezzel szemben a nominalizmus azt állítja, hogy az az értékegység, a melylyel az értéket mérjük és a melyben az árakat kifejezzük, nem azonos az arany vagy az ezüst értékével, hanem attól teljesen független.

Az embereknek, mikor pénzben fejezik ki a tárgyak értékét és a piaci árakat, nincsen határozott képzetük az érméül használt arany vagy ezüst értékéről, hanem csak arról, hogy a pénzegységért a legkülönbözőbb árukból milyen mennyiséget lehet a piacon kapni. Ennélfogva árképzeteik nem fűződnek az

arany vagy az ezüst értékéhez, hanem csupán az érmék piaczi érvényéhez. Tehát nem az arany vagy az ezüst a valóságban az értékmérő, hanem csupán az az elvont számítási egység, a mely a pénzegység, tehát a korona, a márka, a franc és egyéb érmék piaczi érvényéhez fűződik. A forgalomban a pénz elfogadásánál és tovább adásánál így tehát nem az érmék nemesfém-tartalma irányadó, hanem azok a csereviszonylatok, illetőleg fennálló árak döntők, a melyek a piacon uralkodnak. A fémből készült érmék csak kifejezői és megtestesítői az értékegységnek, mely magában tisztán számbeli fogalom, vagyis elvont számítási egység. Az értékmérés feladatát tehát a nominalismus állítása szerint nem a fémek teljesítik, hanem a pénzegység mint elvont számítási egység, és a pénzdarabokra, az érmékre csak azért van szükség, mert a pénz csereközvetítő és értékfelhalmozási eszköz is és ezeket a szerepeit csak megtestesítve és anyagi alakba öltöztetve tudja teljesíteni. Ezért arra a kérdésre, hogy lehetséges volna-e olyan anyagból pénzt készíteni, melynek nincsen számbavehető értéke, a nominalismus igenlő választ ad, mert az elvont értékegység megtestesítése értéktelen anyag, pl. papir segítségével is történhetik.

Mind a metallisták, mind a nominalisták súlyos érvekre hivatkoznak. A metallisták rámutatnak arra, hogy a művelt államokban mindenféle valamely nemes fém teljesíti végeredményben az értékmérés feladatát. Ha vannak is az ércpénz mellett papírgjegyek, vagy csekély értékű pénzdarabok forgalomban, azok lényegileg mégis csak a nemes fémeknek a helyettesítői és az érték-alakulásban azokhoz támaszkodnak. Ezzel szemben a nominalisták azt hozzák fel, hogy a mai forgalomban a nemes fémeknek a fizetésnél nincs az a döntő szerepük, a melyet azoknak a metallisták tulajdonítanak, mert hiszen a forgalomnak ma már csak igen csekély része az, mely érmék segélyével bonyolodik le, és akkor, midőn bankjegyekkel, chequekkel, vagy pedig éppen átírás útján történnek a fizetések, a nemes fémekre senki sem gondol, hanem csupán az elvont számítási pénzegységre. Ezek a fizetési módok a nominalismus szerint teljesen függetlenek az érmék nemesfém-tartalmától. Arra is hivatkozhatik a nominalismus, hogy olyan időben, a melyent pl.

ma is élünk, midőn nemes fémből készült érmék nincsenek forgalomban, a bankjegyek, illetőleg a papírpénz szintén el tudják látni az értékmérés feladatait.

Tapasztalati érvek alapján e vitát eldönteni alig lehet. Azt ugyanis tényleg mutatja a tapasztalat, hogy a műveltség magas fokán álló nemzetek értékforgalmának túlnyomó része ércpénz igénybevétele nélkül bonyolódik le, valamint azt is, hogy átmenetileg az ércpénz a forgalomból teljesen ki is kapcsolódhatik. De a tapasztalati tények egyikéből sem folyik feltétlen szükségességgel, hogy végső sorban nem a nemes fémek támasztották e pénzrendszereket és hogy a forgalom állandóan zavartalanul bonyolódhatnék le azok nélkül. Viszont azonban arra a következtetésre sem jogosítanak fel ezek a tapasztalati tények, hogy egyáltalában nem is volna lehetséges az olyan pénzrendszer, mely nem használ nemes fémből készült érméket, mert hiszen, bár eddig mindig csak időlegesen és inkább csak átmenetileg következett be az ilyen állapot, a melyből a belekerült államok mindig szabadulni igyekeztek, az mégis gyakran hosszú ideig tényleg fennállott. Szükséges volt-e az abból való szabadulásra irányuló törekvésük?

Ha tapasztalati alapon nem lehet ezt a kérdést elintézni, akkor elméleti deductiók segítségével kell megkísérelnünk.

Ha e kérdés eldöntésénél helyes eredményre akarunk jutni, akkor nem szabad beérnünk a pénz értékmérő szerepének a közgazdasági élet fejlett fokán való vizsgálatával, hanem vissza kell nyulnunk a pénz értékmérő szerepének gyökereig.

Egyszerűbb viszonyok között mindig könnyebb a tájékozódás; de a pénz értékmérői szerepe nem is eredeti működése annak, hanem csak később csatlakozik a pénz feladatköréhez. Ha tehát megbízható alapot akarunk nyerni a metallismus és nominalismus alapvető kérdésének elbírálására, szemlélődésünket a pénz értékmérői szerepének első jelenségeivel kell kezdenünk, midőn a kérdés áttekintésének nem állja még útját mindaz, a mi csak a későbbi fejlődés folyamán járult a pénz értékmérői szerepléséhez.

Az a magyarázat, a melyet Menger nyomán a tudomány ma általánosan elfogad, azt mutatja, hogy a pénz első szerepe a csere megkönnyítésében, a csereközvetítésben áll. A pénz tehát

mint csereeszköz kezdi pályafutását. Értékmérői szerepe hosszú időn keresztül csak járuléka a csereeszköz szerepének és abból teljesen automatikusan, tehát minden tervszerű előkészítés vagy felsőbb rendelkezés nélkül fejlődik ki. Midőn mindenki ugyanazt az árut használja a csere lebonyolítására, a csereviszonylatokat, tehát az áruk kicserélési arányait önkéntelenül annak az egységeiben fejezi ki, mert a pénzjóság használata folytán a csere úgy alakult, hogy az áruk bizonyos mennyiségéért a pénzjóság egységeinek bizonyos mennyiségét adják, illetőleg a pénzjóság bizonyos mennyiségéért az áruk meghatározott mennyiségeit kapják a cserélő felek. Midőn tehát valamely pénzjóság használata általánossá válik a forgalomban, az ezen tény által önmagától segédeszközt nyer az áruk kicserélendő arányának kifejezésére. Mielőtt egy egységes pénzjóságnak a csere megkönnyítésére való felhasználása elterjedt volna, minden csereviszonylatnál a kicserélendő két árua vonatkozólag külön kellett a kicserélési arányt megállapítani. Ez változik meg akkor, mikor a forgalom rátér egy meghatározott pénzjóságnak a csere-esetek lebonyolításánál való felhasználására, mert ekkor minden csereviszonylatot önmagától ebben a jóságban fejeznek ki.

Az előadottakból két következtetést kell levonnunk. Az egyik az, hogy az értékmérés, vagy mint Annon helyesebben mondja, az érték kifejezés nem eredeti szerepe a pénznek, hanem járuléka a csereeszköz szerepének. A második következmény, mely a fent előadottakból folyik, az, hogy az értékek kifejezése nem az áru és a pénzjóság értékének összehasonlításából áll, hanem az az áruk értékének a pénzjóság egységeiben való kifejezése. Ebből kitűnik, hogy, a mint a pénz csereeszköz szerepe csak eredete által van azzal a jósággal összefűzve, a melyből a pénz készül, épen úgy van ez a pénz értékmérői szerepénél is. A csere megkönnyítésére a forgalom olyan árúkat emel ki a többi áruk sorából, melyek általánosan keresett voltuknál fogva a legszélesebb körben számíthatnak elfogadásra. Eleinte fontos az, hogy mindenki számára ezek közvetlen hasznot nyújtsanak, de minél inkább elterjednek mint csereeszközök, annál inkább háttérbe szorul ez a követelmény és később csak az a követelmény áll előtérben, hogy a pénzjóság a csere megkönnyí-

tésére megfelelő legyen. Épen így van ez a pénz érték kifejezői szerepénél is. A csereviszonylatokról való képzeinket egy árra vonatkoztatjuk azért, mert minden cserénél azt használjuk csereeszközzül; eleinte törődünk is annak közvetlen jelentőségével és árútermészete alapján állapítjuk meg közte és a többi árú között a kicserélési arányt. Az az árú, a melyből a pénz készül, jelentőségét nem vesztí el számunkra, mégis az, a ki azt csupán a csere könnyebb lebonyolítása végett tartja, nem törődik többé annak árúértékével, hanem, minthogy éppen csak a csereügyletek sorozatának megvalósíthatása érdekében tartja, csak arra van tekintettel, hogy abban kifejezve az egységes árúk kicserélési arányait, azok hogyan viszonylanak egymáshoz. A pénz árútermészete tehát az értékmérésnél épen úgy háttérbe szorul és idővel feledésbe megy, mint a csereközvetítésnél; a forgalom nem törődik többé vele azért, mert az nem tartozik az értékmérés lényegéhez.

Ha tehát az értékmérés eredetileg egy árú, a pénzjóság értékének a többi árúk értékével való összehasonlításában állott is, ez abban az arányban megváltozott, a mily arányban terjedt a pénz használata, mert minél általánosabban használták az illető jóságot pénz gyanánt, annál nagyobb lett azoknak a köre, a kik nem törődtek többé annak árúértékével és a kikre nézve az csupán a cserearányok elvont kifejezőjévé vált.

Ezek szerint tehát maga a pénzfunctio az, a mi idővel függetlenítette a pénzt értékmérői minőségében annak árútermészetétől és saját anyagi értékének figyelembe vételétől. Állami rendelkezéssel nem lehetett volna a forgalmat arra kényszeríteni, hogy az értékeket oly tárgyban fejezze ki, melynek nincsen saját értéke. Nem lehetett volna ezt tenni már csak azért sem, mert az értékmérés, a mint láttuk, nem eredeti szerepe a pénznek, hanem annak csereeszköz-szerepéből folyik és így önmagában egyáltalán meg nem valósítható. A mit azonban hatósági rendelkezéssel elérni nem lehetett volna, azt létrehozta maga a forgalom, mikor a pénz árútermészetét, mely eredetéből folyik, elhanyagolta és idővel egészen háttérbe szorította, csereeszköz szerepében csakúgy, mint az érték kifejezés terén.

Elméleti levezetésünk eredményét tehát abban kell össze-

foglalnunk. hogy oly pénzt, melynek árúértéke nincsen, mely tehát nem készült értékes anyagból, lehetségesnek tartunk, mert a pénz anyagának értékes volta sem a csere elősegítésének, sem az értékek kifejezésének nem nélkülözhetlen kelléke. A pénzjóság értékes volta csupán a fejlődési folyamat megindításához szükséges, mert hiszen a fejlődés ahhoz a megfigyeléshez fűződik, hogy egyes árúk épen értékes voltuknál fogva általános kedveltségnek örvendenek és így azok birtoklása a csere lebonyolítását könnyíti. Láttuk azonban, hogy az egyszer megindult fejlődés épen oda visz, hogy a pénzjóság árújellege mind a csereközvetítésnél, mind az értékmérésnél háttérbe szorul, sőt idővel feledésbe is megy.

De mit szól az élet az így nyert elméleti eredményhez? Nem czáfolja-e meg ezeket az eredményeket az a körülmény, hogy valahányszor a középkori fejedelmek a kamara hasznának növelése végett a pénz belértékét csökkentették, súlyos forgalmi zavarok következtek be, épen úgy, mint akkor, ha az újkori államok értéktelen anyagból készült pénzzel árasztották el a forgalmat?

Lássuk először azt a kérdést, hogy a középkori pénzrontás miért befolyásolta kedvezőtlenül a forgalmat és miért lépett minden esetben életbe a Gresham nevről nevezett törvény, valahányszor különböző beltartalmú, de azonos névértékű pénz volt forgalomban. Az, hogy ilyenkor a csekélyebb beltartalmú pénz a forgalomból kiszorította a nagyobb nemesfém-tartalmú pénzeket, nem azt bizonyítja-e, hogy a forgalom mégis törődik a pénz anyagának értékével? Erre csak úgy tudunk felelni, ha a pénznek tulajdonképeni pénz- és a fémpénznél mellette mutatkozó árú-functióját egymástól szétválasztjuk és megfontoljuk, hogy az értékes anyagból készült pénz értékmérői szerepe mellett mindig megtartja azt a természetét, hogy az egyúttal árú is. Mint ilyennek értéke természetesen nem lehet független az érme belső tartalmától, vagyis az abban foglalt nemes fém mennyiségtől. Ezzel szemben értékmérői szerepében a pénzzel szemben támasztott legfontosabb követelmény az, hogy annak egységei, az egyes érmék, egymás közt helyettesíthetők és egymással felcserélhetők legyenek, máskülönben a pénz számbeli viszonylatok kifejezésére nem alkalmas, pedig az értékmérés

lényege ebben áll. Az értékes anyagból készült pénz ennek megfelelően két követelmény teljesítése mellett felelhet csak meg hivatásának. Az egyik árútermészetéhez fűződik és azt kívánja, hogy a használatban levő érmék nemesfém-tartalma egyenlő legyen, mert különben árútermészetükből kifolyólag a forgalom azokat nem értékelheti egyenlően, mi által azután lehetetlenné válik a pénz tulajdonképeni szerepéből folyó azon követelmény megvalósulása, hogy egymás közt helyettesíthető és kicserélhető egységekben legyenek a cserearányok kifejezhetők.

A pénzrontásból tehát azért kellett nehézségeknek származni, mert a különböző beltartalmú érmék forgalomba kerülése a pénznek származásánál fogva még fennálló árújellegét ellentétbe hozta a pénzjellegből származó helyettesíthetőség követelményével. Mihelyt a tudomány felismerte a Gresham-féle törvényt és az államhatalomnak elegendő önmérséklete is volt arra, hogy a pénzrontás kísértésének ellentálljon, a pénz árútermészetéből származó nehézségek megszűntek. Az aranyból és egyideig az ezüstből is a szabadveretés jogának biztosítása által az államhatalom teljes biztosítékot nyújt a felől, hogy az érmék árúértéke nem kerülhet ellentétbe a pénz érték-mérői szerepéből támasztott azon követeléssel, hogy az érmék helyettesíthetősége teljes mértékben fennforogjon. A szabadveretési jog megállapításával tehát az államhatalom megteremti azokat a feltételeket, melyek a forgalomnak lehetővé teszik, hogy az értékes anyagból készült pénznél is figyelmen kívül hagyja annak árútermészetét. Ezt ugyanis épen az teszi lehetővé, hogy az állam gondoskodik arról, hogy az érmék árútermészetéből kifolyólag senkit károsodás ne érhessen. A mint ez biztosítva van, nem törődik többé a forgalom a pénz árútermészetével, nem nézi az érmék belértékét és tényleg elvont számítási egységnek használja a pénzt. Metallistikus praemissákon nyugvó nominalismusnak nevezhetjük a pénz fejlődésének ezt a fokát, mert épen a pénz árútermészetéből folyó követelmény megvalósításának feltétlen biztosítása az, a mi a pénz árújellegétől való elvonatkoztatást lehetővé teszi.

Ezek megfontolása után aligha lehet többé arra az álláspontra helyezkednünk, hogy árúérték nélkül való anyagból készült pénz nem volna képes a csereeszköz és az érték kifejező

szerepet ellátni. A pénzrontáshól nem azért származtak nehézségek, mert feltétlenül szükséges, hogy a pénz értékes anyagból készüljön, hanem azért, mert a pénz árútermészete a pénzrontás folytán ellentétbe került annak igazi pénztermészetével.

Ha azonban azt állítjuk, hogy árúérték nélkül való anyagból is lehetne pénzt készíteni, akkor miért követte annyi nehézség a bankjegyek és a papírpénz kibocsátását? Ennek egyik oka nyilvánvalóan abban van, hogy a papírpénz és az érmék egymással való helyettesíthetősége nem önmagából előálló folyamat és ezért könnyen vezethet bonyodalmakra. Ha az érme és a papírpénz egymás mellett teljesítik az értékmérés szerepét, akkor talajt nyer a Gresham-féle törvény; a rossz pénz kiszorítja a jó pénzt, az érmét csak felpénzzel lehet kapni és a papírpénz elértéktelenedik. A baj forrása tehát itt is abban van, hogy nem egynemű egységek teljesítik a pénz szerepét és így az egymással való helyettesíthetés van veszélyben. A papírpénz elértéktelenedésének van azonban egy másik oka is, a mely alább behatóan fog foglalkoztatni. Amnyit e helyen előlegeznünk kell, hogy ez az ok sem a pénz árútermészetéből folyik és így a papírpénzzel kapcsolatos jelenségek sem téríthetnek el attól a meggyőződéstől, hogy az értéktelen anyagból készült pénz is képes mind a csereeszköz, mind az érték kifejező szerepét betölteni akkor, ha bizonyos feltételek megvalósítása felett az államhatalom őrökdi. Hogy melyek e feltételek, az az alábbi kapcsolatba tartozik.

II.

Az értékmérés és a pénz lényegének tisztázásával csak az alapjait raktuk le a pénzértékváltozás magyarázatának. Ezt a kérdést ugyanis megbízható eredményre való kilátással csakis akkor lehet megközelíteni, ha a pénz lényegéről tiszta fogalmunk van. Nem lesz nehéz megérteni, hogy minden oly magyarázat, mely nem hatol előre egészen a pénz lényegének gyökeréig, a fele úton megáll és legalább is abban az irányban mindig hiányos marad, hogy a pénzérték változása és a pénz közgazdasági szerepe között az alap-kapcsolatot nem tudja megmagyarázni. Ha nem is mindig kifejezetten és öntudatosan, de tényleg mégis

minden esetben végeredményben a pénz értékváltozásának magyarázata mindig attól fog függeni, hogy a metallistikus vagy a nominalistikus pénzelmélet gondolatkörében élve kíséreljük-e meg a pénz értékváltozása kérdésének megoldását. Nem lesz nehéz megértenünk, hogy a metallista mindig más felfogás felé fog a pénz értékváltozásának magyarázásában hajolni, mint a nominalista.

Tudjuk, hogy az első és még ma is nagy részben uralkodó pénzelmélet metallistikus alapokon nyugodott. Bodin János és Mun Tamás épen úgy, mint Davanzati, a pénz lényegét annak árújellegében, vagyis nemesfém-tartalmában keresték és ebből a felfogásból már náluk a pénzérték változásának egy jellegzetes magyarázata fejlődött ki. Ez semmi egyébben nem állott, mint a pénz szerepéről alkotott felfogásuk további következtetéseinek levonásában. Ha a pénz nemesfém-tartalmánál fogva, tehát árújellegéből kifolyólag teljesíti értékmérői szerepét, akkor a pénz értékének a rendelkezésre álló pénzmennyiségnek megfelelően kell alakulnia. A pénzmennyiség épen úgy, mint bármely árú mennyisége, szemben áll a többi árúk mennyiségével és hogyha az utóbbi mennyiség nem változik, ellenben a pénz mennyisége növekszik vagy csökken, akkor az illető árúk értékének pénzben való kifejezése szükségszerűen a pénz mennyiségének változásával arányban módosul. A pénz mennyisége és az árak között tehát e felfogás szerint közvetlen kapcsolat áll fenn, mert ha több pénz áll szemben az árúkkal, akkor az árak emelkednek. Így vetette meg a metallistikus felfogás az úgynevezett quantitási vagy mennyiségi pénzelmélet alapját, a mely tehát a pénzmennyiség és a pénzérték között a kapcsolatot közvetlennek fogja fel. Hogy mennyire össze van nőve e felfogás a metallistikus pénzelmélettel, azt semmi sem mutatja jobban, mint az, hogy a mennyiségi elmélet a pénz értékváltozásának magyarázata terén mindaddig uralkodó marad, míg a pénz lényegét metallistikus alapokon magyarázták.

A classikus iskola előfutárja, Hume, kinek nevéhez szokták némelykor, bár tévesen, a pénz mennyiségi elméletének felállítását fűzni, épen úgy, mint a classikus nemzetgazdaságtan kimagasló képviselői, köztük különösen Ricardo, metallistikus gondolatkörüknél fogva szintén nem helyezkedhettek más

álláspontra a pénz értékváltozásának magyarázatánál, mint a mennyiségi elméletre. Sőt az ő kezükben nyert az olyan kiépítést, mely megnyerő formájánál és egységes szerkezeténél fogva oly tetszetőssé tette e magyarázatot, hogy annak tekintélye az idők folyamán még fokozódott. Az angol közgazdaságtan a külkereskedelemnek Angliában jutó nagy jelentőségénél fogva mindig különös szeretettel foglalkozott a külkereskedelem kérdéseivel. Ennek kapcsán már Humenál megtaláljuk a mennyiségi elmélet továbbépítésének azt a gondolatát, hogy nemcsak a pénzmennyiség hat az árakra, hanem az árak is visszahatnak a pénzre és pedig a nemzetközi forgalom eredményeképen. Ricardo gondolkozásának egész mélységével ragadta meg ezt a gondolatot és felépítette azon az úgynevezett currency-elméletet. Ricardo abból indult ki, hogy ha valamely országban a pénzmennyiség gyarapodása folytán az árak emelkednek, akkor ez nem maradhat hatás nélkül az illető ország külforgalmára, mert a magas áraknak a külföldet arra kell bírniok, hogy kedvező értékesítési feltételeket nyújtó piacot ártúval felkeresse. Így a pénz mennyisége gyarapodásának közvetett eredménye a behozatal növekedése lesz, mi azonban még nem jelzi a pénzmennyiség gyarapodásának végső eredményét, mert a megnövekedett behozatal fizetési eszközöknek, vagyis nemzetközi forgalomról lévén szó, nemesfémpénznek a kivitelét vonja maga után, úgy, hogy a bevitel növekedése folytán a felesleges pénzmennyiség lefolyik a külföldre, az árak nemzetközi kiegyenlítődését vonva maga után. Ha a jegylank a szükségesnél nagyobb mennyiségben bocsát ki jegyeket, akkor az árak ilyen önműködő szabályozását gátolja meg e felfogás szerint és ezért voltak Ricardo és követői hívei a bankjegykibocsátás szigorú szabályozásának, a mint az a híres Peel-actában kifejezésre jutott.

Ha azt az egységes és tetszetős magyarázatot szemünk elé állítjuk, melyet a mennyiségi elmélet nemcsak a pénz értékváltozását, hanem az árak nemzetközi kiegyenlítődését illetőleg is nyújtott, csak akkor vagyunk képesek megérteni azt, miért nyert ez az elmélet olyan szinte mágikus befolyást az elmékre és miért tartja magát oly szilárdan azok körében, kik metallisztikus értelemben fogják fel a pénz lényegét. A mennyiségi el-

mélet által nyújtott magyarázat megnyerő egysége annak nemcsak tudományos körökben, hanem a laikusok között is híveket szerzett és épen ezek ragaszkodnak legnagyobb konoksággal az ily átlátszó és megnyerő magyarázatokhoz.

A tudomány körében természetesen a mennyiségi elmélet széleskörű alkalmazhatósága nem volt elegendő ahhoz, hogy a mélyebb gondolkozókat minden kétkedéstől távol tartsa. Már Senior és Stuart Mill nem látták a kérdést olyan egyszerűnek, hogy minden fenntartás nélkül a mennyiségi elmélet alapjára tudtak volna helyezkedni. Ha a pénz is árú, akkor a pénznek is vannak termelési költségei, melyek a classikus felfogás szerint a rendelkezésre álló pénz mennyiségét szabályozzák és így az árakra is befolyással vannak. De a pénznek csereeszköz szerepéből kifolyólag is vannak olyan tényezők, melyek a pénzmennyiség közvetlen hatását az árakra befolyásolják. Ilyen tényezők gyanánt már korán fel kellett ismerni a pénz forgási sebességét, mert nyilvánvaló, hogy a pénzmennyiség, még ha lényegileg az árukkal azonos jellegűnek fogom is fel a pénzt, mégsem kerül oly közvetlenül szembe az áruk mennyiségével, mint a hogyan az egyes áruk a piacon egymással szembe kerülnek, egyszerűen azért nem, mert ugyanaz a pénzdarabban nemcsak egyszer, hanem számtalanszor kerül szembe mint vásárló erő az árukkal.

A pénz forgási sebességének a pénzértékváltozásról szóló magyarázatba való bevezetése azonban kevésbé volt alkalmas arra, hogy a mennyiségi elmélet alól a talajt kivonja, mert a forgási sebesség nemcsak nem mérhető, hanem törvényszerűségének még felfogásához is hiányzik az alkalom, úgy hogy ezzel a kiszámíthatatlan tényezővel való operálás alig nyújthatott positiv eredményre kilátást. Minél közelebből tekintették azután a mennyiségi elméletet, annál több olyan tényezőt kellett felismerni, a mely megakadályozza azt, hogy a pénzmennyiséget olyan adott tényezőnek tekintsük, mely egyszerűen számszerűleg kerül szembe az áruk mennyiségével. Így Wicksell arra hívta fel a figyelmet, hogy a hitelmozzanatok mily nagy mértékben képesek befolyásolni a pénzmennyiség és az árak egymáshoz való viszonyát és mily nagy mértékben akadályozzák azt, hogy a pénzmennyiség közvetlenül érvényesüljön az árukkal szemben. Nem kevésbé zavarja a pénzmennyiség és az árak

között levő kapcsolatot az a körülmény, hogy ha egy részről a hitel által a meglevő pénzmennyiség sokszorozott hatása áll elő, úgy másrésről a pénz nagy részének a bankoknál letétbe kerülése ismét csökkentheti az adott pénzmennyiség piaczi hatását. Mindezek törvényszerűségeikben nehezen felkutatható tényezők.

Ezt igyekszik megczáfolni a pénz mennyiségi elméletének legújabb képviselője, Irving Fisher.¹ Ő azt akarja bebizonyítani, hogy a forgásban levő pénzmennyiség és a bankbetétek között állandó arány áll fenn. Miután így kiküszöbölhetni véli azt a zavaró hatást, mely abból származik, hogy az egész pénzmennyiség nincsen egyszerre forgalomban, azt hiszi, hogy a pénz mennyiségi elméletének minden akadályát elhárította az utból. Így azután felállítja híres forgalmi egyenletét, melynek értelmében a pénzmennyiség szorozva a forgási sebességgel egyenlő az árak és a forgalomba hozott áruk mennyiségének szorzatával. Ez az egyenlet a mennyiségi elméletet legridegebb alakjában tartalmazza és csupán abban különbözik a Davanzati részéről már a XVI. században felállított hasonló egyenlettől, hogy az azóta felszínre hozott tényezők közül a pénz forgási sebességét is figyelembe veszi és az egyenlet áruoldalát közelebbről igyekszik meghatározni. Eredményében Irving Fisher forgalmi egyenlete ugyanazt mondja, a mit a XVI. századbeli egyenlet, mert a pénzmennyiség és az árak között levő közvetlen és szigorúan arányos kapcsolat álláspontjára helyezkedik. A pénz mennyiségi elmélete tehát Irving Fisher kezében lényegileg ugyanoda érkezik vissza, a honnan az a XVI. században kiindult.

Azt a körülményt, hogy az ércpénz mellett pénzhelyettesítők, valamint papírpénz is fizetési eszköz szerepét töltik be, nem lehetett sokáig a pénz mennyiségi elméletének figyelmen kívül hagynia. Hiszen ezeknek a fizetési eszközöknek a szerepe a gazdasági életben folytonosan növekszik. Ezért már Ricardo indítatva érezte magát arra, hogy a pénz mennyiségi elméletét a papírpénzre is kiterjessze. Később azután mind jobban tért foglalt a mennyiségi elméletnek a nem-ércpénz fizetési eszkö-

¹ *The purchasing power of money.* New-York, 1912.

zökre való kiterjesztése és inflacionismus neve alatt szintén általános elterjedést nyert. Ez az árak emelkedését a forgalomban levő papírpénz mennyiségével kívánja kapcsolatba hozni, egészen úgy, mint a mennyiségi elmélet az árak emelkedését a nemesfém-pénz gyarapodásával magyarázza. Ha tehát a mennyiségi elmélet, a mint látjuk, a metallismus talajából nőtt is ki, mégis később alkalmazást nyert a papírból készült fizetési eszközökre.

Ezek után az a kérdés merül fel, hogy a pénz nominalistikus elméletéből kiindulva, szintén a mennyiségi elmélet eredményére jutunk-e. Ez annál fontosabb kérdés, mert az események igazat látszanak adni a pénz mennyiségi elméletének, a mennyiben a XV. század nagy árforradalma nyilvánvalóan az Amerikából kiözönlött nagy nemesérez-behozatalnak volt a következménye és a későbbi nagy árszínvonal emelkedések korában hol új aranybányák felfedezése, hol pedig a papírpénz-mennyiség ijesztő emelkedése volt kimutatható. Múltán lehetne tehát a nominalistikus elmélet megfelelő voltának próbáját látni abban, meg tudja-e magyarázni az árak emelkedésének és a pénzmennyiség gyarapodásának egybeesését.

Ha abból indulunk ki, hogy a nominalistikus felfogás szerint a pénz nem mint árú, hanem mint elvont számítási egység teljesíti értékmérői hivatását, aligha lehet arra gondolni, hogy az árak és a pénzmennyiség között közvetlen kapcsolat lehetséges. Hiszen az érmék anyagának értéke a nominalistikus felfogás mellett a pénz értékmérői hivatásának teljesítésénél szóba nem jön, pedig éppen ez volna forrása a pénzmennyiség és az árak között levő közvetlen viszonynak. A nominalistikus elmélet szerint az elvont pénzegység egyszerű mértéke az áraknak és ezért ép oly kevéssé gyakorolhat a mértékegységek száma az árakra befolyást, a mily kevéssé érinti a méter hosszát vagy a liter ürtartalmát a méter- vagy a liter-mértékek száma. A pénzmennyiség és az árak mértéke közötti közvetlen kapcsolat a pénzdarabok száma és a szükségletkiegítés folyamata között közvetlen kapcsolatot tételez fel, ilyenről pedig nem lehet szó, ha a pénzegységet elvont értékegységnek tekintjük.

A nominalistikus felfogás szerint, bár ezt kevesen látják tisztán, a pénz mind csereeszköz, mind pedig értékmérő szere-

pében tisztán forgalom-technikai szerepet tölt be. Hivatása abban áll, hogy megtestesíti a pénzt, vagyis testet ad a csereeszköznek, a törvényes fizetési eszköznek és az értékmérőnek. A magyar irodalomban Balás Károly¹ mutat rá erre a tényre. Ha az érmék és a papírpénzdarabok csupán forgalom-technikai feladatot teljesítenek, akkor valóban teljesen ki van zárva, hogy a rendelkezésre álló pénzmennyiségnek csak a legcsekélyebb befolyást is tulajdonítsuk a pénzérték, illetőleg az árszínvonal alakulására.

Mielőtt ezt az eredményt kimondanók, feltétlenül tisztába kell jönnünk azzal, valóban nincsen-e más szerepe a pénznek a fentiekén kívül, mely esetleg túlterjed a forgalom-technikai szerepkörön. Ez a kérdés annál is inkább jogosult, mert a mai gazdasági rendben nemcsak az adásvételnél használjuk a pénzt és nemcsak az árakat fejezzük ki abban, hanem a közgazdaság termelésének eredményében való részesedés is a pénz közbenjöttével történik. A jövedelmek pénzben keletkeznek és e pénz-jövedelmek rakják le alapját annak, hogy ki mit tud a közgazdaság termeléséből magának biztosítani. Nyilvánvaló tehát, hogy csakis a pénznek a jövedelemeloszlás terén jutó szerep gondos elemzése után szabad végleges ítéletet alkotnunk arról, hogy e téren is tisztán forgalom-technikai szerepben nyere-e a pénz alkalmazást. Ha ezt tényleg sikerülne megállapítanunk, akkor nyugodtan kimondhatnók azt, hogy a pénz mennyisége és az árak színvonala között közvetlen kapcsolat nem állhat fenn.

Aligha szükséges sokáig magyaráznunk, hogy a pénz a jövedelemeloszlás terén is mindenekelőtt forgalom-technikai szerepkört tölt be. E téren is első sorban mint a fizetési erő megtestesítője és a jövedelmek értékének kifejezője jön számba.

A mai gazdasági élet működése arra van alapítva, hogy a termelés eredményében való részesedés az egyes gazdaságok rendelkezésére álló vevőerő arányában történik. Természetes folyománya ez annak, hogy egész gazdasági életünk a cseregazdaság alapján nyugszik és így csakis a cserébe nyújtható ellenérték teheti ki a vevőerő lényegét, mely a közgazdaság

¹ *A pénz csereértéke.* Budapest, 1917.

termeléséből az egyes gazdaságokra jutó részt is megállapítja. Minthogy a vevőerő a forgalomban jut érvényre, az a pénzzel közeli viszonyba kerül. A pénz annak ép úgy kifejezője és megtestesítője, mint az áraknak. Ennek megfelelően a pénz a vevőerővel és így a jövedelemeloszlás folyamatával kapcsolatban szintén mindenekelőtt forgalom-technikai szerepet tölt be, mint a jövedelmek számítási egysége és megtestesítője.

Minthogy a vevőerő lényegileg az illető gazdasági ellenszolgáltatások nyújtására való képességben áll, keletkezésének két gyökere lehet. Az egyik a termelési javakban rejlő potentialis hasznok realizálása, a másik ellenszolgáltatásra való képességnek a forgalomból való merítése. A fölött, hogy a vevőerő gyarapítása más úton ne történhessen, az államhatalom gondosan őrködik, mert a közgazdaság egyensúlya a vevőerők és a közgazdaságban termelt javak közt levő egyensúlyon nyugszik, a melyet a vevőerő indokolatlan, a javak szaporodásában nem indokolt gyarapítása veszélyeztet. A vevőerő gyarapítására pedig épen a pénzforgalomból kifolyólag nagy kísértés áll fenn. Ha ugyanis a pénz a vevőerő megtestesítője és mintegy annak igazoló okmánya, a mint azt Balás Károly. Lansburgh és mások helyesen nevezik, akkor az ilyen vevőerő igazolványok előállítására épen úgy új vevőerőket biztosít az illető gazdaságoknak, mint az, ha ilyen fizetési erőigazolványokat jogtalan eltulajdonítás címén szereznek maguknak. Ezért az államnak nagy szigorral kell e veszedelmet elhárítania s ezt az által teszi, hogy a vevőerőt igazoló okmányoknak magánosok részéről való előállítását pénzhamisítás címén üldözi. Ezzel lényegileg nem tesz mást az állam, mint azt, hogy a pénzt a jövedelem-eloszlás terén is forgalom-technikai szerepére korlátozza.

Az az eset azonban, hogy a pénz jövedelemeloszlási szerepéből kifolyólag túl ne lépje a forgalom-technikai szerepkört, teljesen el nem hárítható. Addig, míg az értékpénz előállítására az aranyat használjuk, mindenek előtt ebből a forrásból származhatik az új vevőerők oly mennyisége, melynek nincs gyökere a vevőerők természetes szaporodásában. De ez csak látszólag van így, mert ha aranytermelő országról van szó, abban az arany mennyiség gyarapodása ép oly természetű, mint bármely

más árú gyarapodása és így az abból származó fizetési erőgyarapodás a közgazdaság rendes menetéből folyik. Ha a külforgalom forrása nagyobb mennyiségű arany beözönlésének, akkor ez már némiképp más megítélés alá esik, mert az ily beözönlő arany-mennyiség mint ujonnan fellépő vevőerő tényleg megbonthatja a belföldön a vevőerők és az árak egyensúlyát, a mint azt tényleg Svédországban a háború alatt látjuk is, hol az arany beözönlését az államhatalom lassítani igyekszik. De ez nem olyan eredmény, a mely az arany beözönlésének minden irányban különlegessége volna. Ha ugyanis az illető ország valamely termelési ága erősen fellendült, akkor, ha e fellendülés a kivitel hirtelen és jelentékeny növekedését idézi elő, az ebből származó vevőerő-gyarapodás sokban hasonló természetű és hatású, mint az arany beözönlése.

Másképp áll a dolog akkor, ha a hitel alapján pénzhelyettesítők keletkeznek. Ezek is a fizetési erő igazolására szolgálnak és növelik a közgazdaságban keringő fizetési erőt. Lényegük azonban éppen az, hogy csak ideiglenesen szabad a közgazdaságban érvényesülő fizetési erőt növelniök, mert akkor, a midőn a hitel mozzanatán nyugszanak, annak a hallgatólágos feltételnek az alapján keletkeznek, hogy a közgazdaság menetéből és a termelés hosszabb tartarából származó javakban a közel jövőben megtestesülő vevőerők előlegei. Éppen ezért a bankjegykibocsátás és az egyéb pénzhelyettesítők keletkezése lényegileg nem jelenti a közgazdaság rendes menetével ellentétben álló vevőerők, tehát indokolatlan vevőerő-többlet keletkezését, hanem csupán a közel jövőben előálló vevőerőknek a roluk kiállított igazolvány alapján a jelenben való figyelembe vételét. Mindaddig, míg a kibocsátás alapjául szolgáló számítások valóra válnak, vagy míg valaki vissza nem él a pénzhelyettesítők kibocsátásával, addig az így keletkező vevőerők nem is zavarják a forgalom rendes menetét.

A vevőerők keletkezésének van azonban még egy további esete is, mely a pénz és a vevőerők keletkezését összekapcsolja. Ez az eset az állam háztartásából származik. Általában véve az állam nemcsak a fölött örökdi, hogy a magánosok új és indokolatlan, tehát nem a közgazdaság működéséből, hanem ön-hatalmú ténykedésből származó fizetésierő-igazolványokat ne

vessenek bele a gazdasági forgalom rendes menetébe, hanem ettől önmaga is tartózkodik. Pénzverési felségjogát úgy kezeli, hogy a pénzt tényleg csak mint forgalom-technikai eszközt bocsátja a közgazdaság rendelkezésére és azt saját fizetési kötelezettségei teljesítésénél is csak mint ilyent használja fel. Ezt az állam az által éri el, hogy saját gazdaságát, az államháztartást bekapcsolja a közgazdaság menetébe, a rendes forgalmi gazdaságba és csak azokat a fizetési erőket használja fel az államháztartás keretében, a melyeket a közgazdaságtól elvont. Ezzel tehát az államháztartással kapcsolatban is érvényt szerez annak az elvnek, hogy a fizetési erőnek csak a közgazdaság termelő tevékenységéből, illetőleg meglévő jószágkészletek forgalomba hozatalából szabad származnia. Ha az államháztartás mindig megmaradhatna a rendes keretek között és azzal szemben olyan igények nem támadhatnának, melyeket az állampolgárok jövedelméből merített fizetési erők felhasználásával már nem tud kielégíteni, akkor az államháztartás sem kerülne sohasem ellentétbe azzal az elvvel, hogy fizetési erőknak csak a közgazdaság termő talajából szabad kinőniök.

Sajnos, azonban az állami élet teremthet olyan körülményeket is, melyek között az állam rendes teljesítőképességét felülmúló követelmények támadnak azzal szemben, úgy, hogy nem képes többé ezeknek az előbb említett elv fenntartásával eleget tenni, hanem kénytelen ahhoz az eszközhöz nyúlni, hogy a fizetési erők keletkezésére vonatkozólag felállított elvei fenntartása mellett bár, de mégis arra a térre lépjen, hogy fizetésierő-igazolványok előállítás útján szerzi meg magának azt a fizetési erőt, a melyre a közgazdaság rendes menetében nem találja meg az alapot. Ilyen esetben természetesen az előállított papírpénz nem pusztán mint forgalom-technikai eszköz lép be a közgazdaságba, hanem egyenesen mint új vevőerő és pedig mint olyan fizetési erő, a melynek nincs többé gyökere a közgazdasági termelés fokozásában vagy felhalmozott készletek forgalomba hozásában, hanem a mely épen ezért mint a meglévő fizetési erők felhígítása jelentkezik.

A jövedelemeloszlás folyamatával kapcsolatban tehát tényleg a pénznek egy új szerepkör áll elő, melynek már nincsen forgalom-technikai természete, hanem az az áralakulással

magával a legszorosabb kapcsolatba kerül. Ha tehát a pénz-mennyiség, pénzérték és áralakulás kapcsolatait meg akarjuk érteni, a pénzmennyiség gyarapodásának eseteit behatóbban kell elemeznünk.

III.

Annai már az eddigi fejtegetésekből is kitűnik, hogy a pénznek a jövedelem-eloszlásban kettős szerepe van. Egyrészt tisztán kifejezője és megtestesítője a fizetési erőnek és mint ilyen e szerepében is csak forgalom-technikai eszköz, mely itt bennünket már tovább nem érdekel. Másrészről azonban közgazdasági életünk sajátos természeténél fogva bizonyos körülmények között a pénz keletkezése fizetési erő keletkezésével is lehet egybekötve és ebben az esetben a pénz gazdasági szerepe nem maradhat meg az említett forgalom-technikai szerepkörön belül. Hogy miképen alakul e szerep, azt csak a fizetési erők gyarapodása körülményeinek további vizsgálata mutathatja meg.

A fizetési erő gyarapodásának a fentiekből kivehetőleg két alapja van. Az egyik a forgalom rendes menetében és a közgazdaság fejlődésében található. Minden sikeres termelés és jószággyarapodás a közgazdaságban új fizetési erőt teremt, új jogcímet hoz létre a termelés eredményében való részesedésre, minthogy az azzal kapcsolatos szolgálatok vagy létrehozott javak a forgalmi gazdaságban ellenértékül más javak átengedésére számítanak. A fizetési erő ilyen növekedésénél a pénz tényleg csak forgalom-technikai eszköz, csak annak megérzékítésére és lebonyolítására szolgál, a mit a közgazdaság mint a termelés eredményéből folyó részesedési jogcímet létrehozott. A dolgok ilyen állásán az sem változtat, ha p. o. egy aranybánya felfedezéséről van szó. Ez esetben is új javak, új hasznosságok létrejöveteléből származik az a fizetőképesség, melynek keletkezése az ujonnan feltárt javak forgalomba hozása útján történik. Itt is a közgazdaság részére új értékes javak szolgáltatásáról van szó. A mezőgazdasági, vagy ipari javak termelésének emelkedésével szemben ez az eset csak egy irányban mutat különbséget, t. i. abban, hogy szabad veretési jog mellett az arany, mint hozzánövekvő jószágmennyiség köz-

vetlenül pénz alakját ölti. Ez az, a mi Svédországot arra indította, hogy a pénzverdét a háború alatt az arany mindenkori megvásárlására vonatkozó kötelezettsége alól felmentse.

De gyarapodhatik a fizetési erő más módon is, t. i. új javak keletkezése nélkül, új pénzmenyiségnek a forgalomba belépése útján. Mint hogy, a mint látjuk, az állam magánosoknak a pénzkibocsátást a legszigorúbban eltiltja és magánosok részéről új pénz létrehozatalát csupán az ércpénznél és itt is csak az érték-pénznek előállításához szükséges nemesfém rendelkezésre bocsátásával a szabad veretés keretében engedi meg, új javak keletkezése nélkül új fizetési erő létrehozása pénzkibocsátás útján csakis a bankoktól, melyeknek az állam ezt bizonyos korlátok között megengedi, vagy pedig az államtól indulhat ki. Az új fizetési erőnek ez úton való keletkezése lényegesen eltér az előbb említettől. A közgazdaság termelékenységének, termelési eredményének növekedése nélkül állhat elő és így a termelés eredményében való részesedés jogcímeit gyarapítja. Az új pénz kibocsátása ugyanis oly módon történik, hogy a bankok vagy az állam oly fizetési erőt ruháznak át másokra, a melyet nem a közgazdaság rendes menetéből, hanem saját erejükből merítettek, a mely tehát, bár a javak megfelelő mennyiségének keletkezésében nem jelenti az elcsztható javak mennyiségének megfelelő gyarapodását, mégis a már forgalomban levő pénzzel egyenlő joghatályt igényel, minthogy a pénz szolgál a követelések elkönyvelése mellett a fizetési erő igazolására.

A midőn az állam megengedi, hogy egyes bankok bankjegyeket bocsássanak ki, akkor már rést üt a mai közgazdaság alapelvein, melynélfogva a fizetési erő keletkezése csak javak vagy szolgáltatások létrejövetelével párhuzamosan történhetik. A bankjegy-kibocsátás, mint egyébként a hitelpapiros többi neme is, lehetővé teszi, hogy még nem teljesített jószág vagy szolgáltatás átengedése fejében fizetési erő keletkezzék. Ezzel a hitel az idő mozzanatát bizonyos irányban kiküszöböli a közgazdasági életből és elhárítja annak a közgazdaság menetét nehezítő hatását. Azzal, hogy az idő mozzanatát nem tekintve, már előre realizálja, bár a közgazdaság rendes menetében keletkező, de tényleg csak később rendelkezésre álló értékeket, mintegy előlegezi a fizetési erőt, abban bízva, hogy a közgazdaság alap-

elvének megfelelően az azzal párhuzamos jószágtermelés is meg fog történni. Feltételezi tehát azt, hogy az újonnan alkotott fizetési erő így a termelés realis folyamataiban gyökeredzik és hogy a bankok közreműködése folytán csak az történik, hogy a fizetési erő korábban áll rendelkezésre, mint a nélkül. A míg az így kibocsátott pénzhelyettesítők a kibocsátás alapjául szolgált számítások bevétele által igazoltatnak, vagyis a fizetési erők előlegezése tényleg a közgazdaság jószágforgalmában megtalálja az alapját, addig a javak és a fizetési erők egyensúlya meg nem bomlik és a fizetési erőknek ez a mennyisége a hosszú termelési időszakokkal dolgozó közgazdaság fizetési erő és árumérlegébe szervesen beillik. Mihelyt azonban az előlegezés alapjául szolgáló számítás be nem válik, a várt árumozgalmak be nem következése folytán a hitel által teremtetett fizetési erő az árúk és szolgáltatások kicserélésében nem gyökerező fölös fizetési erőnek mutatkozik és éppen ezért megzavarja az árúk és a fizetési erők egyensúlyát.

Míg a bankok által fizetési erőnek a teremtése csak tágítja, de realis üzletmenet mellett át nem törli a közgazdaságnak azt az alapelvét, hogy a fizetési erő keletkezése csak javak vagy szolgáltatások létrejövetelével párhuzamosan történhetik és így csupán a közgazdasági élet rugalmasságának követelményével számol, addig az államhatalom maga, mint a pénzverés *souverain* ura, már egyenesen részt vehet ezen az alapon. Az államgazdaság is forgalmi alapon áll és így a közgazdasággal a forgalmi elv alapján bizonyos egységbe kerül. Szükségletei fedezésére, bár rendszeren a magángazdaságoktól eltérő módon, mert kényszer-alapon, de mégis azoktól fizetési erőt von magához és ezt a magángazdaságok mintájára használja fel javak és szolgáltatások megszerzésére. Ezzel az államgazdaság is bekapcsolódik a fizetési erők és a közgazdaság egyensúlyába. Ha az állam szükségletei jelentékenyen növekszenek is, mindaddig az árúk és fizetési erők egyensúlya fennmarad, míg az állam a közgazdaság rendes menetéből származó fizetési erők elvonása útján biztosítja magának a szükségletek fedezésére kívánt eszközöket. Változik azonban a helyzet akkor, ha az állam nem tudja többé szükségleteit a közgazdaság rendes menetéből származó fizetési erők elvonásával fedezni, hanem kénytelen az igénybevett javak

és szolgáltatások ellenértéke gyanánt új fizetési erőket teremteni. Az állam a maga lényében nem foglalkozik javak és szolgáltatások létrehozásával és így az általa igényelt és új kibocsátású pénzzel fedezett javak és szolgáltatások ellenében a közgazdaságnak nem bocsát rendelkezésére megfelelő javakat, hiszen az állam szolgáltatásai (a közbiztonság megteremtése, a védelem stb.) más téren fekszenek — hanem e helyett a fizetési jogezímeteket gyarapítja. A midőn tehát az állam a közgazdaságból való fizetési erőelvontást mellőzi és ennek felhasználása helyett új fizetési erő teremtésével elégíti ki szükségleteit, lényegileg közgazdasági szempontból ugyanazt cselekszi, mint hogyha valamely magánegyén állítana ki magának oly fizetési erőről szóló igazolványt, mely közgazdasági viselkedésében, vagyis árúk vagy szolgáltatások létrehozásában nincsen igazolva.

Ezekből kitűnik, hogy a pénzkibocsátás két, lényegében eltérő, de külsőleg különbségét nem mutató alapon és célzattal történhetik. Mindenekelőtt forgalom-technikai okok tehetik szükségessé új pénzmennyiségnek kibocsátását, a mennyiben a fennálló fizetési erők és a forgalmazott árúk egymáshoz való viszonya megnövekedett termelés és forgalom mellett nagyobb pénzmennyiség rendelkezésre állását teheti szükségessé. A pénzkibocsátásnak ehhez a fajtájához tartozik a váltópénz újabb mennyiségeinek kibocsátása és lényegében, a míg igazán e körön belül marad, a pénzhelyettesítők kibocsátása is. Az így forgalomba kerülő pénz a fizetési erő és a rendelkezésre álló javak, tehát a részesedési jogezímek és a felosztandó javak között fennálló arányt meg nem változtatja és így pusztán a már fennálló kicserélési arányok kifejezésére és megérzékítésére szolgál. Történhetik azonban a pénzkibocsátás oly módon is, hogy az újonnan kibocsátandó pénzmennyiség nem a már fennálló fizetési erők egyszerű megérzékítésének szerepét nyeri, hanem egyenesen új fizetési erőket teremt. Bekövetkezhetik ez már a pénzhelyettesítők kibocsátásánál, a mennyiben ezek csak a jövőben esedékes fizetési erőket már előre realisálnak és azután az ezen műveletek alapjául szolgáló számítások be nem válnak, mert ekkor fölös fizetési erő kerül velük a közgazdaság szervezetébe. A kényszerfolyamú papírpénznél úgy áll a dolog, hogy az kezdettől fogva nem mint tisztán forgalom-technikai

eszköz, hanem mint újonnan keletkező fizetési erő lép be a forgalomba. Az tehát kezdettől fogva gyarapítja a jogcímeket a nemzeti termelés eredményében való részesedésre. Az ércpénz kibocsátásánál más természetű jelenséggel állunk szemben. Itt ugyanis arról van szó, hogy a pénz előállításához szükséges nemesfém-mennyiséget kell mindenekelőtt biztosítani, mi természetesen csakis megfelelő fizetési erőnek átengedésével történhetik. Ha valamely állam valutarendezési czélokra aranyat szerez be, akkor ezért megfelelő fizetési erőt kell feláldoznia, úgy, hogy ilyen körülmények között az aranypénzzel a forgalom nem nyer vevőerőket, hanem csak megfelelőbb forgalom-technikai eszközt.

Némileg másképp áll a dolog az országban új aranybányák felfedezése esetén, midőn tényleg a szabadveretési jog alapján pénzzé változtatott aranydarabok látszólag új vevőerőket visznek a forgalomba; de csak látszólag, mert e vevő erők nem az aranynak pénzzé változtatása által, hanem már sokkal korábban keletkeztek, t. i. magának az aranytermelésnek a ténye által, a mi lényegileg a kőszénbányászattal vagy bármely más termelési ággal szemben e tekintetben eltérést nem mutat, a mint erre még visszatérünk. Mindezek után a dolog lényegét elferdítő feltevésnek kell tekintenünk a pénz mennyiségi elméletének azon, Irving Fisher által is megújított feltevését, hogy a nemes ércpénznek egy éjjel át való megkészszerződése kiindulási pontul szolgálhatna a pénzmennyiség gyarapodásából folyó következtetések levonására. E feltevés azért sérti a dolog lényegét, mert a nemesfémből készült pénz gyarapodása csak gazdasági úton és új vevőerőknek teremtése nélkül, illetőleg a már a nemesfém előállításával teremtett vevőerőknek pénz alakjába öltöztetésével történhetik és így az ércpénz gyarapodásának alapfeltételével jut e feltevés ellenkezésbe, miért is egyenlő a dolog lényegétől való elvonatkoztatással. Ily feltevésekből csakis hamis következtetések vonhatók.

A midőn azt a kérdést vizsgáljuk, vajjon a pénz mennyisége gyarapodásának lehet-e hatása a pénz értékére, illetőleg az árakra, akkor természetesen a pénzkibocsátás második esete, t. i. az az eset érdekel bennünket közelebbről, midőn a pénzkibocsátással egyidejűleg a vevőerők gyarapodása is bekövet-

kezik. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a fizetési erő és a piacon kínált áruk aránya a két alap-tényezője az áralakulásnak és a fizetési erő piaci szerepét annak megérzékí öje, a pénz teljesíti. Ha tehát a pénz gyarapodása oly módon megy végbe, hogy a fizetési erő is gyarapodik, annak a piaci eseményekre is hatással kell lennie. A pénz épp. n jövedelemeloszlási szerepében mint fizetési erő közvetítője és kapcsa a magángazdaságnak a közgazdasággal. A magángazdaságban a Gossen-féle törvény érvényesülésének eszköze, a mennyiben a rendelkezésre álló fizetési erőnek az adott piaci helyzetre való tekintettel oly elosztását teszi lehetségessé, hogy a szükségleti kielégítés tényleg az összes szükségleti ágakban lehetőleg egy színvonalon mozogjon. A közgazdaságban a pénz a fizetési erő megtestesítőjeként a piacon tölti be szerepét, mint a kereslet hatályosságának mértéke. E hatása épp. n úgy, mint az egységes gazdasági színvonal biztosítására irányuló hatása az által érvényesül, hogy a magán- és közgazdaság között, mint fizetési erő, közvetít és így egyrészt a magángazdaságba beviszi a pénz vásárló erejének objektív tényezőjét, másrésztől pedig a közgazdaságba átplántálja az egyéni vásárlóképességet, tehát az egyéni részesedési jogcím megtestesítésével a subjektív tényezőt.

Hogy a pénz e közvetítő szerepét a magán- és közgazdaság között teljesíthesse, ahhoz a pénz jelentőségéről alkotott kettős fűletre van szükség. Az egyik a pénznek ún. objektív csereértéke, mely lényegében arról szóló ítélet, hogy egy adott pénzmenyiségért a piacon mily mennyiségű árukat lehet kapni. Ezért a pénz vásárló erejének hívjuk köznyelven a pénz objektív csereértékét. De ez az ítélet nem elegendő ahhoz, hogy magángazdaságunkat a közgazdasági helyzethez alkalmazhassuk, hanem ehhez még arra vonatkozó ítélet is szükséges, hogy a pénz objektív, tehát közgazdasági erejét alapul véve magángazdasági helyzetünk, tehát a rendelkezésünkre álló fizetési erő alapján hogyan rendezzük be szükséglet-kielégítésünket. Más szóval, a főfeladatulunk, hogy a közgazdaság objektív tényei, melyek számláinkra a pénz piaci érvényében tükröződnek vissza, hogyan kell egyéni gazdaságunkban alkalmazni. Hiszen a munkamegosztásos közgazdaságban a mennyi-

ségi tényezőt, minthogy nem közvetlenül a természettel, hanem a közgazdasággal, mint a bennünket környező gazdaságokkal állunk szemben, nem valamely, a természettől megállapított jószágmenntiség, hanem a rendelkezésünkre álló fizetési erő képviseli. Ennek objectiv piaci érvénye, valamint a rendelkezésünkre álló pénzmennyiség az adott tényezők, melyekhez mint harmadik adott tényező szükségleti scálánk csatlakozik; ezek alapján kell már most gazdaságunk berendezését, illetőleg szükségletkielégítésünk menetét meghatároznunk. Hogy ezt megtehessük, ez adott tényezők egybevetésével a fizetési erőnek egyéni viszonyaink szempontjából jutó jelentőségét kell tisztáznunk. Azt a jelentőséget, a melyet a pénznek egyrésről piaci erejére, másrésről a fizetési erőből rendelkezésünkre álló mennyiségére való tekintettel tulajdonítunk, a pénz subjectiv csereértékének hívjuk. Helyesen hangsúlyozzák benne a subjectiv mozzanatot, mert a pénz objectiv vásárló erejéről mondott subjectiv ítéletről van szó, a mely azt fejezi ki, hogy adott piaci helyzet és adott vagyoni helyzet mellett az egyén gazdasági cselekvésének egységességére való tekintettel hogyan irányíthatja szükségletkielégítését.

A pénz subjectiv csereértékének megítélésénél, a mint az elmondottakból kitűnik, tulajdonképen szoros értelemben véve nem a pénz, hanem a benne rejlő fizetési erő subjectiv jelentőségének megítéléséről van szó. Az egyén tulajdonképen azt állítja szeméi elé, hogy a fizetési erőnek, mint a közgazdaságban a gazdasági erő képviselőjének egyéni szükségletkielégítése menetére milyen befolyása van. A pénzegység nem mint forgalomtechnikai eszköz, hanem fizetési erőegység minőségében tárgya az ítéletnek. Ez az ítélet nem attól függ, hogy hány darab ilyen vagy olyan névértékű érmével rendelkezik az egyén, hanem attól, hogy hány ideális fizetési egységgel rendelkezik. Ha azonban lényegileg nem is a pénzdarabok száma irányadó erre az ítéletre nézve, mégis az egyén meglevő fizetési erejéhez hozzánövekvő pénzdarabok ez ítéletet befolyásolni fogják, mert azok egyúttal egy bizonyos fizetési erőmennyiség hozzánövekedését is képviselik. A forgalomba kerülő új pénzmennyiség, a mennyiben nem pusztán az amúgy is az áruforgalomból keletkező fizetési

erők megtestesítője, új fizetési erőket is teremtet és ezért a közgazdaságban érvényesülő egyéni gazdaságoknak a fizetési erőre vonatkozó subjectiv becsléseit érinteni fogja.

Az egyéni gazdaságok a követeléseknek, illetőleg a pénzegységeknek bizonyos időközökben meghatározott szabálysággal bekövetkező növekedésére, a jövedelemre vannak alapítva, minek megfelelően a pénzegység értékelése is bizonyos állandóságot nyer. Mibelyt azonban a jövedelem, vagyis a fizetési erők hozzánövekedése szélesebb körben módosul, megváltozik számos gazdaságban a pénzegység értékelése, vagyis a pénz subjectiv csereértéke. Minthogy pedig új pénzmennyiség kibocsátása és a közgazdaság csatornáiba kerülése tényleg a fentiek értelmében képes arra, hogy a rendelkezésre álló vevőerőket a közgazdaság rendes menetéből előálló mennyiségen túlszaporítsa, az így az egyének birtokában levőhöz, illetőleg rendes bevételeik keretén túl hozzánövekvő pénzmennyiségeken felül ez fizetési erőtöbblet hozzánövekedését idézi elő. A fizetési erők megtestesítője a pénz lévén, e befolyás a pénzegység subjectiv becslésének megváltozásában fog kifejezést nyerni.

A pénznek mint jövedelem-eloszlási egységnek becslésénél tehát a pénz már nem játssza kizárólag és minden esetben azt a teljesen passiv szerepet, a mely annak mint forgalom-technikai eszköznek az árak kifejezésénél jut, hanem az értékítélet materialis tartalmára is bizonyos körülmények között befolyást nyer. Ennek oka, a mint láttuk, az, hogy bár a pénzmennyiség magában nem közvetlén tényezője a rendelkezésre álló fizetési erőnek, mégis annak gyarapodása új fizetési erőket is hozhat létre és ezek azok, melyek a pénzben megtestesítve a pénzegység értékét befolyásolják. Más szóval a pénzmennyiség, mibelyt új, a közgazdaság rendes menetén kívül eső fizetési erőket hoz létre, a pénz értékelését subjectiv vonatkozásban, de közvetlenül csakis ebben a vonatkozásban befolyásolja.

E függés közvetlenül kizárólag subjectiv: a közgazdaság maga, mint olyan, közvetlenül meg nem érzi a pénzmennyiség gyarapodását, hanem csak a magángazdaságok. Éppen ezért a pénz értékmérői szerepének objectiv vonatkozása közvetlenül érintetlen marad a pénzmennyiség gyarapodásától. A pénz,

mint a piacz objectiv jelenségeit visszaverő tükör, közvetlenül nem érezheti e változást, csupán a subjectumból kiinduló, mert annak fizetési erejét visszaverő tükörfelületet érinti e folyamat és az árak változása csak mint közvetett folyamat, mint másodlagos jelenség következik azután be az egyén subjectiv viselkedésének a piacra való kihatása által. A pénz subjectiv cseréértékének változása ugyanis az, a mi az egyénnek a piacon való viselkedését megváltoztatja. Ha a kezében levő fizetési erő gyarapodása folytán a pénzegységet alacsonyabban értékeli, mint azelőtt, akkor olcsónak vagy legalább is kevésbbé drágának fogja találni azt, a mit azelőtt drágának tartott és hajlandó lesz többet ajánlani ugyanazért a tárgyért. Ez által természetesen, a kínálatot állandónak tételezve fel, megnyílik az útja az árak emelkedésének, feltéve, hogy szélesebb körben foglal teret a pénzegységnek alacsonyabb értékelése. Ha nagyobb mennyiségben kerülnek új pénz kibocsátása által vevőerők a közgazdaságba, akkor szélesebb körben fog a folyamat érvényesülni, és áremelkedési irányzatot kiváltani. Így azután végeredményben tényleg az árak emelkedése, vagyis a pénz objectiv cseréértékének megváltozása a következménye annak, hogy új vevőerők hatoltak nagyobb mennyiségű pénzkibocsátással a közgazdaságba.

Miután így behatóan elemeztük egyrészt a pénz és az eszményi értékegység között levő viszonyt, másrészt az új vevőerők és ezek között, az új pénzmennyiség által az árakra gyakorolt befolyás hatásának folyamatát, nem lesz nehéz a pénz mennyiségi elméletével szemben határozott álláspontot elfoglalni. Mindenekelőtt azt kell megállapítani, hogy téves azon állítás, hogy a pénzmennyiség gyarapítása automatikusan és közvetlenül hatást gyakorol az árakra. Téves ez az állítás először is azért, mert a pénzmennyiség gyarapodása nem minden esetben váltja ki e hatást; addig ugyanis, a míg a pénzkibocsátás csupán forgalom-technikai célokat szolgál és nem töri át azt az elvet, hogy fizetési erő csupán árúknak, illetőleg szolgáltatásoknak a közgazdaság rendelkezésére bocsátása által keletkezik, a pénzmennyiség szaporítása egyáltalában nincsen hatással az árakra és a mennyiben a vevőerők gyarapodása mégis

áremelkedéseket okoz, azok nem a pénzmennyiség gyarapodásának, hanem a közgazdaság teljesítő képességében beálló növekedésnek eredményei és e gyarapodás jövedelem-eloszlási következményeit képviselik. Hogy mennyiben folynak a közgazdaság ily irányú fejlődéséből áremelési irányzatok, az már a jövedelem-eloszlás elméletébe tartozik.

Megállapíthatjuk azonban azt is, hogy a megnövekedett pénzmennyiség hatása az árakra még akkor sem közvetlen, ha a pénzmennyiség gyarapodása egyúttal a pénz oldaláról és nem az áruoldalról származó fizetési erőgyarapodást jelent. Ez esetben ugyanis, a mint láttuk, a pénzmennyiség gyarapodása közvetlenül csak a pénz subjectiv csereértékére hat és csak annyiban és oly mértékben terjed át e hatás a pénz objectiv csereértékére, a mennyiben a subjectiv csereérték változása érvényesül a piacon. Ebből több következmény folyik, mely a pénzmennyiség gyarapodásának hatását az árakra lényegesen másképp tünteti fel, mint a mennyiségi elmélet. Ezek közül az első az, hogy a hozzánövekedett pénzmennyiség nem kerül egységesen, tehát a maga teljes összegében szembe a fennálló árakkal, hanem a fennálló jövedelem-eloszláson átszűrve. A különbség e két hatás között nyilvánvaló. Az első esetben az árak aránylagos és egységes növekedésének kellene bekövetkeznie, míg a második esetben az áremelkedés semmiképpen sem lehet olyan egységes és általános, mint azt a mennyiségi elmélet képzelte. Hogy mely árak fognak legelőször megérezni az új fizetési erő mennyiségét, az nyilván attól fog függni, hogy a közgazdaság mely rétegei jutottak közvetlenül az új fizetési erő birtokába. Más piacokon fog az áremelkedés kezdődni, ha az államnak szállító vállalkozók kapják a pénzmennyiséget, mint ahogyha azt első sorban a hadsereg szolgálatának fedezésére vagy pedig a hadbavonulók családtagjai eltartására fordítják. Igaz, hogy a hatás azután szélesebb körökre terjed ki és más árak is belefognak kerülni az emelkedés forgatagába; de még ekkor is távol vagyunk az áremelkedés oly általánosságától, a melyről a pénz mennyiségi elmélete szól, melyhez még az is járul, hogy minden ilyen folyamat bizonyos időt igényel, mely idő alatt azután különböző eltolódások állanak be, a melyk kellene haának annak, hogy az áremelkedések tényleg egységesen haladjanak keresztül. Igen helyesen utalt arra már

Spann,¹ hogy az új pénzmennyiségek által teremtetett fizetési erők csak egyes piacokon eredményeznek nagyobb keresletet.

Arról se szabad megfeledkeznünk, hogy az új pénzmennyiség által képviselt fizetési erőtöbblet hatása a szerint is különböző lesz, hogy e fizető erők ideiglenes vagy állandó természetűek-e. Az ideiglenes fizetőerő-gyarapodást első sorban a pénz-helyettesítők képviselik, melyeket a pénzintézetek a hosszú termelési időszakokra való tekintettel, mintegy a közellévő jövőnek a gazdálkodás keretébe való bevonása gyanánt bocsátanak ki és a melyek első sorban a termelési javak piacán idézik elő a kereslet növekedését. Ezeknek tényleg biztosító-szelepeül szolgál a kamatláb emelése, mert az az ily vevőerő keletkezését kellő korlátok közé szoríthatja. Másképp áll a dolog az állandóan a közgazdaság szervezetébe átmenő fizetési erő gyarapodásánál, a mely az új pénz kibocsátásából származik. Ez azért veszedelemesebb és átaláncsabb hatásában, mert először is nélkülözi az említett biztosító-szelepet. De hatása abban is különbözik az ideiglenes fizetési erőgyarapodástól, mely mintegy csak előlegezése egy, a közel jövőben a közgazdaság által elérendő fizetési erőgyarapodásnak, hogy a hatás állandóságánál fogva nem szorítkozik a termelési javak piacára vagy bizonyos más speciális piacokra, hanem tényleg, bár különböző mértékben, a piacok nagy részébe behatol és ez által a fennálló árszínvonalnak szélesebb körben való megbolygatását eredményezi.

Mindezek után azt kell mondanunk, hogy a quantitási elmélet nagyon szűken fogalmazza a kérdést, a midőn a pénz oldaláról az árakra gyakorolt hatást önmagában vizsgálja és e kérdést ily módon megoldhatónak véli, holott az csakis a fizetési erő gyarapodásának szélesebbkörű megvilágítása által fejthető meg. Különösen áll e szemrehányás a metallista felfogással szemben, a mely némi ellentmondásba is keveredik, a midőn egyrészről a pénz áruértékében gyökerezőnek fogja fel a pénznek mint fizetési eszköznek az értékét is, másrészről pedig a pénz áruértékéből kiinduló hatást szembehelyezi az áruoldalról az

¹ *Bemerkungen zu Irving Fisher's Geldlehre. Schmoller's Jahrbuch für Gesetzgebung und Volkswirtschaft.* 41. évfolyam, III. füzet, 443—454. oldal.

árakra gyakorolt hatással. Azok a hatások, a melyek a pénz anyagából és annak árutermészetéből indulnak ki, helyesen nem helyezhetők szembe az áruoldalról kiinduló árhatásokkal, mert ezek maguk is ugyanolyan természetűek. Itt is, ott is a közgazdaság teljesítőképességének gyarapodásáról és abból származó fizetési erőnövekedésről van szó. Az új aranybányák közvetlenül nem pénzt, hanem árut vetnek a közgazdaság kohójába és az újonnan termelt aranynak kisebb-nagyobb része nem is kerül a pénzverdébe: ennél fogva ez esetben is lényegében arról van szó, hogy egyes termelők fizetési ereje az által gyarapodik, hogy új termékeik fejében a közgazdaság forrásából már létező vagy a közgazdaság rendes menetéből származó bevételüket merítenek. Nemcsak az aranybányászat növekedése, hanem bármely más termelési ág nagymértékű fellendülése is vezethet a fizetési erőnek szélesebb körben való emelkedése folytán nagyobb fokú áremelkedéshez. A mint alább látni fogjuk, ez lényegileg nem jelent mást, mint azt, hogy az illető árunak csereértéke a többiekével szemben alászáll, minél fogva a többieké magától értetődőleg ez áruhoz viszonyítva emelkedik. Azt, hogy az aranyra vonatkozólag e hatás beállítását a mennyiségi elmélet szembe állítja a többi árúkra vonatkozó hatással, és ezt egyáltalában a pénz sajátosságának tartja, annak kell tulajdonítani, hogy a pénz árutermészetét a pénz valódi szerepével összetévesztette és e, nyilván a pénz árutermészetéből származó hatást a pénz valódi lényegének tulajdonította. A pénz mint csereeszköz érték kifejező és a fizetési erő kifejezője, azonban tényleg forrása lehet az árakra gyakorolt hatásnak. De e hatásokat nem szabad, mint a mennyiségi elmélet teszi, a pénz árutermészetéből származó hatásokkal összekeverni. Itt tényleg oly hatásokról van szó, a melyeknek az áruoldalról ki nem indulhatnak. Annak a fizetési erőgyarapodásnak ugyanis, a mely az áruoldalról indul ki, jellemvonása a rendelkezésre álló javak és szolgáltatások, valamint a jövedelem-elosztási jogcímek egyidejű és arányos megváltoztatása, míg a csupán a pénz oldaláról kiinduló fizetési erőgyarapodás az áruoldal megváltoztatása nélkül megy végbe. Ebben áll a pénzgyarapodás hatásának valódi lényege. E lényegét úgy fejezhetjük tehát ki, hogy a pénzgyarapodás tisztán a kereslet tényezőjét módosítja

a kínálatnak közvetlen érintése nélkül. Az arany mennyiség gyarapodása azonban nyilvánvalóan nem tartozik e csoportba, mert az egyúttal árukínálatot is teremt, úgy, hogy igazán csupán a keresletre szorító hatás csakis a papírpénz kibocsátásából származhatik, mert csak ez teremt vevőerőket a kínálati oldal közvetlen megváltoztatása nélkül.

Oka tehát a bankjegyek alakjába öltöztetett nagymértékű papírpénz-kibocsátás a mai magas áraknak? Az Osztrák-Magyar Bank jegyforgalma a háború előtt körülbelül 2·5 milliárd korona volt, a bank utolsó közgyűlése elé terjesztett jelentés szerint pedig 1917 december 31-én 18·4 milliárd koronát tett ki. A szaporodás tehát igen jelentékeny és teljes mértékben feljogosít bennünket erre a kérdésre.

Ha fenti fejtegetéseinket figyelembe vesszük, akkor nem fogunk abban kételkedhetni, hogy a megszáporodott bankjegyforgalomnak az árak emelkedésében valóban igen nagy a része. A bankjegyforgalomnak az a nagy megduzzadása, amely a háború alatt bekövetkezett, a vevőerők egyensúlyát a magyar gazdaságban is okvetlenül megbontotta és ezáltal piaczi feltételeiket is alaposan átalakította. Mégis nagy tévedésben volna az, aki egyszerűen a bankjegyforgalom megnövekedésében kercsné a mai magas árak okát. Az már többé-kevésbbé a köztudatba is átment, hogy a termelés megcsappanása és a készletek pusztulása, sőt nem kis részben mesterséges machinatiók is nagy teret foglalnak el az áremelkedés okai között. Az azonban már kevésbbé ismeretes, hogy a megnövekedett bankjegyforgalom, bár tényleg a vevőerők eltolódásában nagyon számbavehető alappát vetette meg a drágulásnak, mégis azért nem tehető egész terjedelmében felelőssé. Az új bankjegyeknek ugyanis éppenséggel nem csekély hányada az, amely pusztán forgalomtechnikai okoknak köszönheti létét és így, a mint tudjuk, az árakra nincsen befolyással. A háború kitörésekor tudvalevőleg eltűnt a forgalomból az aprópénz kivételével a fém pénz. Ennek helyét bankjegyeknek kellett elfoglalni. A háborús állapotok azután a hitel erős megszorításához vezettek. Ennek sem lehet más hatása, mint az, hogy a forgalom lebonyolítása ismét új pénzt tesz szükségessé. Sok szó esett különösen Németországban a ládákba és asztalfiókokba vándorló bankjegyekről. Ezek

nálunk sem hiányzanak és szintén jelentékeny mértékben növelik a pénzszükségletet, a nélkül, hogy új vevőerőket teremtenének. Ha Angliában és Franciaországban a bankjegyforgalom éppenséggel nem jelentéktlenebb növekedése folytán az árak mégsem emelkedtek olyan arányban, mint nálunk, akkor ez csak annak tulajdonítható, hogy ott az újonnan forgalomba kerülő bankjegyeknek még nagyobb hányada az, a melyet a pénz forgalom-technikai szerepe foglal le a maga számára és hogy ottan az államhatalom jobban tudott őrködni a felett, hogy a bankóprést az államhatalommal szemben fennálló követelések kielégítésére kisebb mértékben vegyék igénybe.

Ha kellően felismertük a pénz forgalom-technikai és jövedelemeloszlási szerepe között fennálló gyökeres különbséget, akkor tisztán áll előttünk az is, hogy a hadiadók megfelelő rendezése és általában a háború terheinek megfelelő úton való fedezése éppen úgy, mint az állam részére történő szállítások helyes árpolitikája azok az eszközök, a melyek csökkentik azt a veszélyt, a mely a piacz háborús átalakulásával kapcsolatos. Ezek az eszközök azok, a melyek segítségével a legkisebb mértékre lehet leszorítani az új vevőerők keletkezését és az abból származó veszélyeket. Minél inkább fog Magyarország is erre az útra lépni, annál inkább fog sikerülnie legalább is a további áremelkedés szertelenségeit megelőzni; de addig, a míg az állam a közgazdaságban levő vevőerők ki nem használása mellett inkább új vevőerők teremtésével fedezi háborús szükségletét, az áremelkedéseknek semmiféle törvényes intézkedésekkel elejét nem veheti.

HELLER FARKAS.

MAGYARORSZÁG FIZETÉSI MÉRLEGE A HÁBORÚ ELŐTT.

A fizetési mérleg problémája talán sohasem izgatta jobban a kedélyeket, mint napjainkban, a midőn egyéb háborús bajaink mellett valutánk disagiója olyan szédületes méretet öltött, hogy arról a kedvezőtlen áralakulások következtében még a laikus is kénytelen tudomást venni. Annál a kapcsolatnál fogva, a mely a külföldi váltó árfolyama és a fizetési mérleg közt fennáll és a melynek alapján a devizák árfolyamát a mérleg tükrének nevezik, a megriadt képzelet nemzetközi fizetési mérlegünk katastrophalis romlására következtet s megelégedzik némely nyomós körülménnyel.

Egyik az, hogy a külföldi váltók cursusa nemzetközi követeléseinknek és tartozásainknak csak pillanatnyi állapotát, nem pedig egész teljességét tünteti fel, úgy hogy, a mint kedőlnek azok a korlátok, melyeket a háború állított külkereskedelmi forgalmunk elé, a váltó árfolyama is rohamosan javulni fog. Nem is szabad csupán a háború rovására írni fizetési mérlegünk passivitását; annak egyenlege nagy tartozással zárul már béke idején is. Csakhogy normális viszonyok mellett fizetési mérlegünk kedvezőtlen állása kevésbé nyilvánult szembetűnően.

De nemcsak az a szoros kapcsolat ad jelentőséget a fizetési mérlegnek, mely közte és a váltóárfolyamok közt fennáll, nagy a hatása a nemzeti jövedelemre is. A mennyi követelést mutat a mérleg egyenlege a külfölddel szemben, az a nemzeti jövedelmet gyarapítja, míg ellenben ha tartozással zárul, ennek összege a nemzet jövedelméből levonásba jön. Az a kérdés, mekkora összeg folyik Magyarország nemzeti jövedelméből évenként külföldre és járul függő viszonyunk fenntartásához, sohasem volt actualisabb, mint épen most, súlyos megpróbáltatásunk idején.

Mindezen fontos okok kívánatossá teszik azt, hogy bevilágítsunk fizetési mérlegünk szövevényeibe. De nem a háborús mérlegről szólunk, a mi ma korai volna s céltalan is, míg hiányzik az a támpont, melyhez hozzámérhetők a háború okozta eltolódásokat.

A magyar közgazdasági irodalom rendelkezik ugyan e tárgyban egy jeles munkával,¹ de az abban feltüntetett adatokon a lefolyt tíz év nagy változásokat eszközölt. Tehát ezen alapvető munkát nyomán újból összeállítjuk Magyarországnak nemzetközi fizetési mérlegét a háborút közvetlenül megelőző években.

*

A háború előtti években nagy változás történt fizetési mérlegünknek mindjárt első, egyik legjelentősebb tételénél, a külkereskedelmi forgalomnál. Ennek egyenlege, — mely nem tévesztendő össze a külföldi összes értékforgalmat egybefoglaló fizetési mérleg egyenlegével — az 1901—1905. évek átlaga szerint évi 96·4 millió korona kiviteli többlettel, tehát követeléssel zárult; de már a háború előtti utolsó években így alakult (a nemes fém és ércpénz forgalma nélkül)²

Év	A behozatal értéke m i l l i ó k o r o n á k b a n	A kivitel értéke	Behozatali többlet	Kiviteli többlet
1909	1808·8	1700·2	108·6	—
1910	1852·4	1716·8	135·6	—
1911	2082·2	1830·5	251·7	—
1912	2212·1	1962·8	249·3	—
1913	2075·0	1904·8	170·5	—
Átlag 1912—1913	2006·1	1 23·0	183·1	—

Vagyis 1905. óta évenként átlag 280 millió koronával romlott külkereskedelmünk mérlege és az utolsó öt évben állandóan passiv, átlag 183 millióval. Hogy azonban teljesen hű képet nyerjünk a külkereskedelmi forgalmáról, tekintetbe kell venni az ú. n. előjegyzési forgalmat is, melynek legnevezetesebb ré-

¹ *A nemzetközi fizetési mérleg és annak alakulása Magyarországon.* A magy. tud. akadémia megbízásából írta Fellner Frigyes, Budapest, 1908.

² *Magyar Statisztikai Évkönyv*, 1913. évi kötet, 150. lapon.

szét a kikészítési eljárás szolgáltatja, hol a kikészítés végett behozott árukat nem teljes értékükben vesszük fel, hanem csak azon értéktöbbsletükkel, a melyet a nemesítési eljárás folyamán nyertek. A hivatalos kimutató nem tünteti fel külön Magyarország kikészítési forgalmát, hanem csupán a közös vámterületét, úgy hogy a hazánkra jutó részt csak hozzávetőleg állapíthatjuk meg, a monarchia két felének külső áruforgalma arányában. Ezen számításból kitűnik, hogy a kikészítési eljárás Magyarországnak igen tekintélyes nyereséget hoz, mivel a visszkivitel értéktöbbslete jóval meghaladja a visszbehozatal értéktöbbsletét:

Év	A vámberföldi kikészítésnél a visszkivitel értéktöbbslete	A vámkülföldi kikészítésnél a visszbehozatal értéktöbbslete	A kikészítési forgalom kiviteli többslete	
			Az osztrákmagyar vámterületen	A magyar birodalomban.
	m i l l i ó k o r o n á k b a n			
1909	81·278	0·023	81·255	40·383
1910	92·412	0·260	92·152	44·601
1911	94·871	0·112	94·759	47·189
1912	79·844	0·120	79·724	42·975
1913	116·410	0·672	115·738	55·207
Átlag 1909—1913	92·963	0·235	92·728	46·071

A kikészítési forgalomnál elért ezen kiviteli többsletet levonva, Magyarország fentebb kitüntetett különleges kereskedelmi mérlegéből kapjuk az ország külkereskedelmi mérlegét az utolsó öt évben:

Behozatali többslet	1909-ben	68·2 millió korona
„	1910	90·9 „
„	1911	204·5 „
„	1912	206·3 „
„	1913	115·2 „

Átlag 1909—1913 137·0 millió korona.

Vagyis míg 1901—1905. évben Magyarország külkereskedelmi mérlege a kikészítési forgalommal együtt évenként átlag 120 millió korona állandó kiviteli többslettel zárult, az 1909-től 1913-ig terjedő években már állandó, még pedig évente átlag 137 millió korona behozatalt mutat.

Az összes behozatal és kivitel értéke százalékokban kifejezve így oszlik meg az egyes árucsoportok között:¹

¹ Magyar Stat. Évkönyv, 1913. év, 157. lap.

Árú csoport	Kivitel s z á z a l é k o k b a n			Behozatal		
	1911	1912	1913	1911	1912	1913
Nyersanyag	52·13	50·34	51·80	21·84	23·05	25·02
félgyártmány	10·10	10·06	10·14	13·59	13·99	13·37
gyártmány	37·77	39·60	38·06	64·57	62·96	61·61

Az ország mezőgazdasági jellegénél fogva természetesen a kivitelnél a nyersanyagok, a behozatalnál pedig a gyártmányok vannak túlsúlyban; de a nyersanyag kivitelének esökkenő, illetőleg az ezen árúcsoport behozatalának emelkedő irányával egyidejűleg a készgyártmányok kivitele emelkedik és behozatala csökken, a mi iparunknak lassú, de következetes fejlődésére vall.

Az elmondottak végeredményeképen Magyarország fizetési mérlegébe a külkereskedelmi mérleg (árúkereskedelem a kikészítési eljárással, de nemesércz-forgalom nélkül) egyenlege gyanánt 137·0 millió koronát állítunk be, mint a külfölddel szemben mutatkozó tartozást.

A nemzetközi nemesércz-forgalom a külkereskedelmi statisztikában czélszerűségi okokból a többi árúcsoporttól elkülönítve van kimutatva. A nemesércz-forgalmat azonban csak annyiban vesszük tekintetbe, a mennyiben mint árú szerepel, nem pedig mint fizetési eszköz, mert utóbbi esetben a nemesércz-forgalom a fizetési mérlegnek nem önálló, hanem csak a mérleg egyenlegének rendezésére szolgáló egyik tétele. Árú gyanánt pedig a nemesércz-forgalomnak az a része mondható, mely mint nyersanyag ipari feldolgozás alá kerül; ettől különválasztandó tehát az a rész, a mely meghatározott célra (fémkészlet gyűjtésére, pénzverésre) szolgál. Magyarország nemesércz- (nyersfém, ércpénz) forgalma az arany és ezüst vakaréknak figyelmen kívül hagyásával, mi a hivatalos statisztikában együttesen van feltüntetve: ¹

Arany			Ezüst			A nemes fém (arany és ezüst)	
év	behozatal	kivitel	+ behozatali ill. kiviteli többlet	behozatal	kivitel	+ behozatal ill. kiviteli többlet	behozatali többlete
m i l l i ó k o r o n á k b a n							
1911	23·766	21·657	+ 2·109	2·825	6·300	— 3·475	— 1·366
1912	14·766	15·276	— 0·510	16·776	11·706	+ 5·070	+ 4·56
1913	8·00	8·468	+ 0·441	17·498	11·775	+ 5·723	+ 6·214
1911— 1913	15·813	15·133 ^a	+ 0·680	12·366	9·927	+ 2·439	+ 3·119

¹ Magyar Stat. Évkönyv, 1913. évről, 150. l.

Vizsgáljuk meg már most azt, vajjon a behozatali többletből mennyi kerül ipari feldolgozásra. E végből először is tudnunk kell, hogy a belföldi nemesércz-termelés kielégíti-e a belföldnek nemesfém-ipari szükségletét, mivel ha a belföldi termelés elégtelen az ipari szükségletre, akkor a hiányt a behozatali többletből fedezik, míg ha nemesércz-termelésünk az ipari szükséglet fedezése után még felesleget mutat, akkor a behozatali többlet a valuta céljaira szolgál. A behozatali többletnek ipari és technikai célra igénybe vett része, az, a mit a külkereskedelmi mérlegben árúnak kell tekintenünk, s ilyen alakban passiv tételeit alkotja. A magyarországi arany- és ezüsttermelés érték szerint a következő volt:¹

1911 évben	arany	10.469,000	ezüst	917,000 K	11.386,000 K
1912	«	«	9.354,000	« 1.028,000	« 10.382,000
1913	«	«	9.586,000	« 820,000	« 10.406,000
<hr/>					
Átlag					
1911 — 1913	arany	9.803,000 K	ezüst	922,000 K	összesen 10.725,000 K

Azt, hogy a belföldi arany- és ezüsttermelésből mennyit használtak fel ipari célra, az állam területén fémjelzett arany és ezüst árú tisztá fémsúlyának értékéből tudjuk meg, a mi számításunk szerint az aragnál 1911—1913. években évenként átlag 6,608.025 koronát, az ezüstárúknál pedig 1,463.561 koronát tett ki. Minthogy ezüsttermelésünk átlag 922 ezer koronára rugott, ipari célra pedig 1.463,561 korona értékű anyagot használtak fel, az 541,561 koronányi hiányt a behozatali többletből kellett fedezni, a behozatal többi része pedig pénzverésre szolgált, a mire ezen években átlag 6.006 millió korona volt szükséges, a belföldi fémkészlet igénybevételével. Árúként tehát csak 541.561 korona értékű ezüstbehozatal tekintendő, mint a fizetési mérleg passiv tétele. Az aragnál a 9.803 millió korona belföldi termelésből 6.608 millió korona használtatott fel ipari célra, a termelési felesleg tehát 3.195 millió korona lenne, mivel azonban aranyból ezen években átlag 12.975 millió korona értékű pénzt vertek, ez nemcsak a termelési felesleget, hanem még a 0.680 millió korona behozatali többletet is fel-

¹ Ugyanez, 117. l.

emésztette és mint a készletekkel együtt pénzverésre szolgáló mennyiség, árának nem tekinthető.

*

Magyarország tudvalevőleg az ú. n. adós országok közé tartozik, vagyis több a tartozása, mint a követelése a többi állammal szemben: fizetési mérlegének is legjelentékenyebb tétele éppen az az összeg, melyet évenként külföldi tartozása után kamat, osztalék, járadék és törlesztés címén fizet. Hogy az évi kamat, osztalék stb. összegét megállapíthassuk. — mert a fizetési mérleg szempontjából erre van szükségünk — ismerünk kell mindenekelőtt magának a tőketartozásnak nagyságát az adóssági címletek egyes kategóriái szerint.

Tőketartozásunk legnagyobb az államadóssági címleteknél, melyek az 1913. év végén területileg a következőképen oszlottak meg¹ országok szerint:

Az államadóssági tőkéből elhelyezve volt	tőke K-ban	százaléka
Magyarországon	2.813.785,613	45.17
Ausztriában	1.359.861,411	21.83
A német birodalomban ...	1.595.952,787	25.62
Franciaországban	354.448,531	5.69
Angolországban	83.472,941	1.34
Hollandiában	14.950,377	0.24
Belgiumban	1.245,864	0.02
Schweizben	5.606,391	0.09
Összes	6.229.323,915	100.00

Bár ezen adatok nem teljesen pontosak, mert az esedékes szelvények beváltási helye alapján állapítottak meg, mégis hivatalos kimutatás szerint készülvén, feladatunk megoldásához értékes támpontot nyújtanak. Kitűnik ezekből, hogy a 6,229-323 millió államadóssági kötvényből csak 45.17% volt belföldön elhelyezve, míg a nagyobb rész, 54.83%, azaz 3.415,538,302 korona, a külföld kezében van, még pedig túlnyomó részben az

¹ Fellner Frigyes: *Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme*, 916. Budapest. VII. táblázat.

aranyra szóló címletek. Ezen 3·4 milliárd tőketartozás után átlag 4% kamatot számítva, Magyarország államadósága utáni kamat fejében évenként 136,621.532 korona megy külföldre. Oly összeg ez, mely egymaga úgyszólván eléri a külkereskedelmi mérleg passivumát. Kedvező jel mindazonáltal, hogy egyre emelkedett a belföldön elhelyezett címletek aránya ; így 1900-ban az összes államadósági tőkének még csak 34·85 százaléka, 1905-ben 39·05%, 1910-ben pedig már 43·13% volt Magyarországon, mert Ausztria magyar címletállományát rokoztatosan csökkentette : ellenben emelkedett a Németországban levő címletek összege : 1900-ban 20·90%-ról a fentebb kimutatott 25·62% ra.

Itt számoljuk el azt az évi járulékot is, melyet Ausztriának az 1908. évi XVI. t.-cz-be foglalt egyezmény I. cikke értelmében az osztrák államadósság kamatainak fedezésére fizetünk, évenként 58,339.339 koronát.

A következőkben a rövidség okáért nem soroljuk fel külön az Ausztriába és külön a vámkülföldre tolyó összegeket, hanem külföld címle alatt a kettőt egybefoglalva mutatjuk ki. Így mindjárt annál a tekintélyes tőkénél, a melyvel a külföld a magyar vasúti hálózat kiépítéséhez járult. A társasági fővasutak 467·142 millió koronányi elsőbbségi részvényeiből és kötvényeiből csaknem az egész összeg, azaz 448·087 millió korona. a helyi érdekű vasutak 673·716 millió korona elsőbbségi részvényeiből pedig több mint a fele, 350·256 millió, vagyis az összesen 1,140·859 millióra rugó vasúti értékből 69·97% van a külföldön és csak 30·03% bent az országban elhelyezve, mely tőke után mindkét rendű vasutak 1911. évben kamat és osztalék fejében 39·946 millió koronát, törlesztés fejében pedig 1·954 milliót fizettek, úgy hogy vasúti címleteink után évenként összesen 41,900.829 korona folyik a külföldre fizetési mérlegünknek passiv tétele gyanánt.

A magyar hitelintézetek által kibocsátott záloglevelekből és községi kötvényekből 1913. év végén 3,891·857 millió korona címlet volt forgalomban s ebből 54·65%, azaz 2,135·909 millió volt a külföld kezében, mely után 4·5% kamat fejében évenként 96.115,898 korona megy ki az országból. De az idegen tőke nem-

csak magyar kibocsátású címletek úján van magyar ingatlanokba fektetve, hanem osztrák hitelintézetek által magyar országi ingatlanokra közvetlenül engedélyezett jelzálog és községi kölcsön alakjában is; ezen 498·723 millió korona kölcsöntartozás után évi 22,442.605 korona folyik külföldre.

Jelentékeny a külföldi tőke részesedése belöldi részvénytársaságokban is. Így hitelintézeteink részvényeinek tevékeny állaga van a külföld kezében. 1913. évben 1994 hitelintézetünknek befizetett alaptőkéje 1.647·590 millió korona volt,¹ a szövetkezeteket és vidéki intézeteket, mint helyi jellegű intézményeket figyelmen kívül hagyva csak a budapestieket véve számításaink alapjául. Adatok vannak arra nézve, hogy az összes osztalékból 10% ment a vámkülföldre és 44·65% Ausztriába; s minthogy a budapesti intézetek 1909-ben 442·534 millió korona befizetett részvénytőke mellett 10·07 százalék osztalék fejében 44·556 millió koronát fizettek, ebből a külföldre folyik (54·65%) 24,349.894 korona. Hivatalos adatok szólnak az ipari részvénytársasági részvények és kötvények területi megoszlásáról; 1913-ban Magyarországon 1.022 ipari részvénytársaság létezett, 1,090·130 millió korona befizetett részvénytőkével és kötvénnyel,² melyből 296·1 millió volt a külföldön, hova 5·51% átlagos osztalék fejében 16,315.111 koronát fizettünk. A közlekedési vállalatok közül a budapestieket itt is figyelmen kívül hagyva és a már említett vasutakat mellőzve, hátra vannak még a hajózási részvénytársaságok. Ezeknek 48·7 millió korona alaptőkéjéből mintegy 10·797 millió van a külföldön elhelyezve ennek 6%-os osztaléka a Délnémet D. G. T. magyarországi bevételével 0·857 millió koronát tenne ki. A külföld kezében levő különféle magyar részvények után tehát évenként 41,522.005 koronát fizetünk oda.

Sorsjegy-kölcsönök törlesztése és kamata címén mintegy 0.829 millió korona vándorol ki az országból.

Jelentékeny az áruhitelkezésből és egyéb kölcsöntartozások

¹ *Magyar Stat. Évkönyv*, 1913. évről, 212. l.

² *Magyar Stat. Évkönyv*, 1913. évről, 124. l.

után a külföldre fizetendő kamatok összege. Az Osztrák-Magyar Bank budapesti fő- és vidéki fiókintézeteinél leszámított váltók és küldvények után fizetett összeg 1911–1913. években átlag 26.444 millió korona volt ; a többi osztrák bankok által leszámított váltók után pedig 9.715 millió, azaz összesen 36,159.365 koronát fizettünk Ausztriának váltó-kamatok fejében. Összegezve az ezen fejezetben elmondottakat, kitűnik, hogy Magyarországból kamat, osztalék és tőketörlesztés fejében évenként 433,934,180 korona folyik külföldre és pedig túlnyomó részben Ausztriába.

Ebből azonban levonandó az az összeg, a mely kamatok, osztalék stb. fejében külföldről jön az országba ; részletes adatok hiányában azonban ezeket csak hozzávetőleg állapíthatjuk meg. A magyar hitelintézetek és az általuk kezelt alapok és alapítványok birtokában 1913. év végén 76.667 millió koronányi külföldi értékpapir volt ; a határozott kamatozásuk után 4 százalékot, az osztalékpapiroknál 5 százalékot számítva, befolyt az országba 3,563.910 korona. A magyar biztosító társaságok 19.819 millió korona külföldi értékpapirt mutattak ki, mely után kamat fejében 792.744 korona jött be. Ezen kívül magánosok, árvapénztárak stb. kezén szintén vannak külföldi, főleg osztrák értékpapírok ; ezekre ugyanannyit számíthatunk, mint az előbbi kettőre, vagyis 4,356. 654 koronát. Végül tekintetbe kell még vennünk a magyar hitelintézetek által külföldi ingatlanokra adott jelzálogkölcsonöket is, melyekből 7.969 millió korona Bosznia-Hercegovinára, csaknem 1 millió Ausztriára és 16.000 kor. Szerbiára esett, összesen 404.100 korona kamatozással. Vagyis Magyarország követelése a külföldtől kamatok és osztalék fejében mindössze 9,117.408 koronára rúg.

Szembeállítva már most ezen követelést a fentiekben ugyanily czímen kimutatott tartozással, kitűnik, hogy Magyarország fizetési mérlegébe a kamat, osztalék, járadék stb. zorgalomból 424.816,772 korona állítandó be passivum gyanánt. Nagymérvű eladósodottságunk közepett egyetlen megnyugtató körülménynek az volt mondható, hogy óriási tőketartozását hazánk productiv beruházásokra fordította, csakis

így felelhetett meg súlyos fizetési kötelezettségének s vált lehetővé értékpapirjaink lassú visszahonosítása.

*

Ujabbban egyre nagyobb jelentőségre tett szert az a pénzforgalom, a mely a vándormozgalom- és idegenforgalomból származik. Szólunk először a kivándorlásról, de munkánk szűkre szabott kereténél fogva itt sem öleljük fel e kérdés egész lényegét, nevezetesen nem tárgyaljuk azt, mily káros közgazdaságilag az országra a munkaerőnek tömeges elvonulása, hanem a kivándorlásnak csupán pénzügyi hatásával foglalkozunk.

A kivándorlás Magyarországból két irányba terelődik, ú. m. részint a tengeren túlra, főleg Amerikába, részint a velünk szomszédos államokba. 1911–1913. években átlag 101,109 egyén vándorolt ki¹ s. az ezektől létrehozott pénzforgalom ismét két irányban gyakorol hatást fizetési mérlegünkre. Aktivétel az az összeg, a melyet a kivándorlók külföldi kedvezőbb keresetük megtakarításaképen küldenek haza és a melyet visszavándorlásuk alkalmával magukkal hoznak. Így a magyar postahivatalokhoz a jelzett években évenként átlag 175.971,346 korona érkezett a kivándorlóktól pénzes levélben, postaútalvánnyal stb.²; ebbe természetesen nincs belefoglalva az az összeg, melyet a kivándoroltak közönséges vagy ajánlott levelekben küldenek haza. Továbbá ugyanezen években visszavándorolt 17,758 egyén, kik fejenként 2197 koronát hoztak magukkal, a mi összesen 39.014,326 koronára rúg.³ Ezen két összeggel szemben passiv tételek: a kivándorlók útiköltségei, a magukkal vitt és utánuk küldött összegek. Minthogy a kivándorlók utazási költsége személyenként 250 koronára tehető és fejenként átlag — az amerikai hatóságok vizsgálata szerint — 18.49 dollárt vittek magukkal, az országból utánuk küldött összeg

¹ *Magyar Stat. Évkönyv*, 1913. évről, 59. l.

² Még a háború első évében is, pár hónap alatt, amerikai bankok közel 100 millió koronát utaltak át a magyar pénzüzetekhez a kivándoroltak pénzéből.

³ Feller Frigyes: *Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme*. Budapest, 1916, 118. l.

pedig 1913-ban 8.586,409 koronát tett ki, a kivándorlás passzív tételei 43.089,855 koronával egyenlőnek tekinthetők. Ezt levonva a kivándorlók által hazaküldött és a visszavándorlók által magukkal hozott összegekből, az amerikai kivándorlás pénzmozgalma 171.895,817 korona activ egyenleggel zárul. (1905-ben még csak 145 millió volt az activum.)

A Romániába kivándorolt székelyek és a hozzánk telepedett olasz munkások körülbelül másfél millió koronára rügó pénzküldeményei ellensúlyozzák egymást.

A kivándorlókénál lényegesen kisebb pénzmozgalommal jár az idegenek forgalma, a kik letelepedési és kereseti szándék nélkül, gyógyulás, szórakozás, tanulás végett ideiglenesen jönnek külföldről, vagy mennek oda tőlünk. Az ide érkező idegenek költekezése fizetési mérlegünknek bevételét, a külföldön járó magyarok költségei pedig passzív tételét alkotják. A magyar gyógytúrdókön és üdülő telepeken 1911–1913. években átlag 33,197 külföldi vendég fordult meg hosszabb-rövidebb ideig s a tapasztalat alapján nyert átlagos napok számát a vendégek számával és napi 15 kor. költséggel szorozva 8.960,490 koronát nyerünk. Budapesten 1913-ban 79,133 külföldi járt átlag 3 napi tartózkodással, a mi 25 korona napi költség mellett 5.934,975 korona hozadékot ad. Ezen activumokkal szembe állítandók a magyarok által idegenben kiadott költségek. A kérdéses időben Ausztriában évenként átlag 225,811 egyén fordult meg tőlünk, kiknek költekezése az imént megjelölt számítással 18.580,095 koronára rüg; ehhez lenne még adandó a többi külföldön utazó polgáraink útiköltsége, de erről nincsenek megbízható adataink. Ellenben ismeretes a külföldön tanuló magyar ifjak száma (1909–1913-ig évenként átlag 1501 hallgató),¹ kik közül a vámkülföldön levők szorgalmi ideje és napi 10 korona költségük alapján évente 1.698,300 korona folyik a vámkülföldre. (Az osztrák főiskolákon tanuló magyar ifjúság kiadásai már az osztrák idegentorgalomban számba vétettek.) Az idegenforgalom végeredményeképen megállapíthatjuk, hogy az évi 5.382,930 korona tartozással zárul a külfölddel szemben.

Végül a kivándorlás okozta bevételi többletből levonva

¹ *Magyar Stat. Évkönyv* 1913. évről, 259–296. l.

az idegenforgalomnál keletkezett hiányt, kitűnik, hogy a kettőnek pénztorgalmából 166.512,887 korona követelésünk ered, mint fizetési mérlegünk legnagyobb activ tétele.

*

A nemzetközi vasuti és hajózási áru fuvarozásból és személyszállításból, valamint a posta, távirda és távbeszélő forgalmából is kölcsönös követelések és tartozások származnak Magyarországnak és a külföld között. Minthogy azonban az áru fuvarozásból eredő követelések és tartozások egy része a külkereskedelmi mérlegnél, hol az árúk «határértékükkel» szerepelnek, már számba vétetett, itt csak arról lehet szó, a mi a külkereskedelmi mérlegnél számításon kívül maradt. Tehát tekintetbe veendő lenne bevétel gyanánt belöldi vállalatoknak az országhatártól a külföldi rendeltetési helyig és passivum gyanánt külföldi vállalatoknak a magyar határtól a belöldi rendeltetési helyig felmerülő költsége; továbbá az átmeneti forgalomból származó bevétel.

Az előbbieket Fellner Frigyes nem vette be fizetési mérlegébe, az ott felsorolt okok alapján, hanem annak rejtett tartalékképpen kezeli és csupán az átmeneti forgalomból származó fuvarnyereséget tekinti Magyarország fizetési mérlege önálló tételének. Ezt is külön számítás segítségével állapítja meg, mivel országunk átviteli forgalmáról nincsen külön kimutatásunk, csak a közös vámterületéről, arról is csak mennyiségileg, érték nélkül. Megállapítja pedig a következőképen: alapul veszi a hivatalos vasúti statisztikában kimutatott mennyiségét a magyar határállomáson átment árúknak, melyeknek szorzata az átlagos kilométerhosszal adja a tonna-kilométerek számát és mivel az egy tonna-kilométerre eső bevétel is ki van ott tüntetve, ennek segítségével nyeri azután hozzávetőleg az átmeneti forgalomból származó összes bevételt. Ilyen számításal 1913. évben, a midőn 208,431 tonna árú ment át határállomásainkon, a vasutak fuvarbevétele 15.222,784 korona volt.¹ A magyar vasutaknak a külföldi utasok szállításából nyert

¹ *Adatok a magyar vasutak 1913. évi állapotáról és üzleti eredményeiről*, hivatalos kiadás, Budapest, 1914.

bevételei az idegenforgalomnál már számba vétettek. Áll ez a gőzhajózási társulatokra is.

Önálló activ tétel a külföldre bérbeadott vasuti kocsik után az országba folyó bevétel. A Magyar Vasuti és Forgalmi Részvénytársaságnak ezen czímen 1911—1913. évben évenként átlag 517,248 korona bevétele volt.¹

A Vaskapu-csatornán kirótt hajózási illetékek összege szintén önálló activ tétele Magyarország fizetési mérlegének; az 1913. évi 1.155 millió korona illetékből a külföldi hajókra 362,976 korona esett. (A fumei kikötőben megfordult gőzösök túlnyomó része magyar lobogót viselvén, az idegenek kikötői illetéke jelentéktelen.)

A posta, távíró és távbeszélő forgalmának hatása a fizetési mérlegre már bentfoglaltatik részben a kivándorlási- és idegenforgalomnál, részben a külkereskedelmi mérlegnél felsorolt adatokban. Itt még a nemzetközi posta- és távíróforgalom illeték-leszámolásának eredménye gyanánt mutatkozó egyenlegről kell megemlékeznünk. Ez így alakult az utóbbi években:²

Év	Bevétel külföldről:	Kifizetés külföldre	Követelés többlet:
1911	4.866,824	2.438,318	2.428,506
1912	5.097,018	2.363,363	2.733,655
1913	5.712,960	1.867,682	3.845,278
Átlag 1911—1913	5.225,600	2.223,121	3.002,479

Kitűnik e táblázatból, hogy Magyarországnak a nemzetközi posta-, távíró- és távbeszélő forgalmának illeték-leszámolásából évenként 3.002 millió korona követelési többlete van.

Ezen activ tételekkel szemben viszont tartozást jelent az az összeg, a melyet hajóépítésért és hajóvételért fizet az ország a külföldnek, eddig mérsékelt nagyságú hajóállományának gyarapítása céljából. A magyar kereskedelmi tengerészet hajóállománya ugyanis 1913. évben 134 gőzösből és 411 vitorlásból állott, összesen 144,433 tonna tartalommal. A tengerjáró gőzsök közül 1908—1913. években épült:³

¹ *Compass. Finanzielles Jahrbuch für Oesterreich-Ungarn*, az illető évfolyamokban.

² *A magyar posta, távírda és távbeszélő statisztikáj 1912. és 1913. évről*, I. rész. Szeged.

³ *Magyar Stat. Évkönyv 1913. évről* 189. l.

Ausztriában	1,235	tonna
Nagy-Britanniában..	35,315	«
Más országokban ...	404	«
összesen ...	36,954	tonna

Egy tonna-tartalomra eső vételár — az akkori költségek szerint — átlag 520 korona lévén, Magyarország a megnevezett években (1909. év kivételével, a mikor ném történt hajóvásárlás) hajókért összesen 19-216 millió koronát, vagyis évenként átlag 3.843,216 koronát fizetett a külföldnek.

Ezen összeget levonva a fentebbiekből, a nemzetközi vasuti és hajózási, továbbá posta- és távíróforgalomból Magyarország fizetési mérlegébe actív tétel gyanánt 15.262,271 koronát állíthatunk.

*

Az országon kívül folytatott keresési és üzleti tevékenységből ered a kölcsönös követelések és tartozások legtarkább sokasága; annyi a nyilvánulása ezen tevékenységnek s mivel mindegyiket pontos számokba foglalni szinte lehetetlen, azért csak a legfőbbeket tárgyalhatjuk. Legjelentékenyebb a külföldi részvénytársaságok üzleti tevékenysége. Szólunk először a biztosító társaságokról.

A tágabb értelemben vett Magyarországon 1913-ban összesen 63 biztosító társaság működött, a melyek közül 24 hazai és 39 külföldi cég; a külföldiek tehát számbeli túlsúlyban vannak. Viszont a hazai biztosító társaságok is kiterjesztik működésüket külföldre, nevezetesen Ausztriára; összesen 10 biztosító társulatunk dolgozik ott. Ezen számbeli viszony felel meg az üzleti eredménynek, melyet a biztosító társaságok elérnek, sőt a mérleg egyre romlik Magyarország hátrányára. A biztosító intézetek külföldi működéséből származó nemzetközi fizetések megállapítása végett először is azt kell kipróbálnunk, vajjon a külföldi biztosító társaságoknak Magyarországon mennyi a díj-bevétele az egyes üzletágakban és mekkora az általuk kifizetett kárösszeg; ezzel azután szembeállítandó a magyar biztosító társaságoknak külföldi díj-bevétele és az

általuk kifizetett károk összegének egyenlege. A Magyarországon működő külföldi biztosító-társaságok díj-bevétele 1913. évben :¹

	életbiztosításból	balesetbiztosításból
díj-bevétel	49,285 ezer kor.	1,569 ezer kor.
kifizetett kárösszeg	32,262 „ „	425 „ „
az elért eredmény..	17,023 ezer kor.	971 ezer kor.

	elemi kár elleni biztosítás	összes biztosításból
díj-bevétel	23,603 ezer kor.	74.484 ezer kor.
kifizetett kárösszeg	13,324 „ „	46.011 „ „
az elért eredmény..	10.279 ezer kor.	összesen : 28.473 ezer kor.

E táblázatból látjuk, hogy a külföldi biztosító társaságok üzlete Magyarországon 1913-ban 28.473 millió korona eredménnyel zárult (1901—1905. években átlag még csak 18.501 millióval!); de ebből még levonandók a díjtartalékra, tisztí fizetésekre, a szerzésre, szervezésre és igazgatásra fordított költségek, melyeket itt bent az országban költenek el s melyeknek összege 22.730,248 koronára rúg, úgy, hogy a Magyarországon működő külföldi biztosító társaságok üzleti tiszta nyeresége 5.742,716 koronára tehető. Ezzel azonban — mint mondtuk — szembeállítandók a magyar biztosító társaságoknak külföldi üzletéből származó bevételei; de erre nézve csak régebbi adatok állanak rendelkezésünkre,² a mi azonban a végeredményen alig változtat, mivel azóta az Ausztriában működő magyar biztosító társaságok számában sem történt változás. Ezek szerint a magyar biztosító társaságok külföldi díjbevételeinek és az általuk kifizetett kárösszegeknek különbözete 2.447,916 korona volt a bevétel javára. S mivel a díjbevételeknek csak 7.71 százaléka tekinthető tiszta nyereségnek, a mi ez esetben 670,861 korona, ezt levonva a Magyarországon működő külföldi biztosító társaságoknak fentebb kimutatott üzleti nyereségéből, a biztosítási üzletből a bel- és külföld közt végbemenő fizetések eredménye gyanánt 5.071,855 koronát könyvelünk el a fizetési mérleg tartozási oldalán.

¹ Magyar Stat. Évkönyv 1913. évről, 128—130 l.

² Fellner Frigyes: *A nemzetközi fizetési mérleg és annak alakulása Magyarországon*. Budapest, 1908. 141. l.

A Magyarországon üzemben levő külföldi ipari vállalatok kereseti tevékenységéről (a mi nem azonos a külföldi magyarországi vállalatok részvénytőkéjében való részesedésével, melyről az értékpapir-forgalomnál szólottunk) megbízható újabb adataink vannak.¹ E szerint :

A külföldi ipari r. t.-ok magyarországi száma :		Az ezekbe fektetett részvénytőke :		Nyereség	
1912 évben	57	95 779 millió korona	8 017 millió korona		
1913 „	75	110 959 „	8 197 „	„	„
Átlag					
1912—1913				8 107 millió korona	

Fizetési mérlegünknek szintén passivumát alkotó ezen 8 107 millió koronát minimálisnak kell tekinteni, mivel a külföldi ipari részvénytársulatok hozadéka kívül a magánvállalatokba fektetett külföldi tőke nyeresége is oda folyik, csak hogy miután a magánvállalatok nincsenek nyilvános számadásra kötelezve, nem válik köztudomásúvá. Továbbá mindezen vállalatok nagyszámú idegen alkalmazottai jövedelmének egy része is kimegy az országból, de annak nagyságáról nincsenek adataink. Ép úgy nincsenek adatok magyar vállalatok néhány külföldi telephelyének jövedelméről sem, azonban ez, tekintettel a telepek csekély számára, a fizetési mérleg szempontjából jelentéktelen.

Évenként tekintélyes tőkét vonnak el az ország közgazdaságától a külföldieknek magyarországi föld- és házbirtokból származó jövedelmei is. Erre nézve is csak egy régebbi adóstatistikából nyerhetnénk közvetett és idejét múlt tájékoztató, azért itt kénytelenek vagyunk a conjecturális statisztika terére lépni.² Az idegen kézben levő földbirtok az utóbbi években is emelkedett; már az 1909. évi X. t.-cz. min. indokolása is közel két millió katasztrális holdra becsüli a külföldiek kezén levő birtokterület nagyságát, a mi Magyarország 56 475 millió kat. holdnyi termőterületének több mint 3 5 százaléka. Tekin

¹ 1913. évi *Magyar Stat. Évkönyv*, 124—125. l.

² Hivatalos statisztikai kimutatásunkban a földbirtok megoszlásánál sajnosan nélkülözzük annak a tulajdoncsok honossága szerint való feltüntetését, holott ennek, valamint az évről-évre beálló változásoknak ismerete viszonyaink között felette kívánatos lenne.

tettel arra, hogy egy kat. hold kataszteri hozadéka országos átlagban 6·04 korona, a két millió holdé 12·08 millió korona lenne; a kataszteri hozadék azonban tudvalevőleg jóval alatta marad a tényleges tiszta hozadéknak, melynek legmegbízhatóbb kifejezője a föld-haszonbér. A haszonbér alapján megállapított tiszta hozadék pedig úgy aránylik a kat. hozadékhoz, mint 2·40 : 1-hez. Ezt az arányt alkalmazva az idegen kézen levő földbirtok hozadékára is, kitűnik, hogy a külföldiek itteni földbirtoka évente 28·992 millió korona tényleges hozadékot ad. Ebből levonandó az idegenek által magyarországi birtokuk után fizetendő földadó összege, évente hozzávetőleg 2·416 millió korona, úgy, hogy az idegenek itteni birtoka után évenként 26.576,000 korona szivárog ki az országból. Az idegen kézen levő földbirtokkal egyenlő elbírálás alá esnék az absentismus, de ez nincs nagy mértékben elterjedve nálunk. A pontosság okáért számba veendő lenne még a magyar honosok tulajdonát tevő külföldi ingatlan, de erről sincsenek adataink.

Bankműveletekből is származnak kölcsönös követelések és tartozások Magyarország és a külföld közt. Az egyenleg itt ismét a külföld, főleg az osztrák bankok javára zárul, miután, mint már a kamat és osztalék-forgalomnál láttuk, nagymérvű eladósodottságunknál fogva sokkal kevesebb külföldi értékpapír van nálunk, mint magyar értékpapír külföldön, melyeknek fő piacza is a külföld. Magyar bankok részvétele vámkülföldi üzletekben 1892–1902 közötti években 1.006,796 korona kamat-bevétellel és 87,004 korona kamatfizetési kötelezettséggel járt, úgy, hogy évente átlag 919,792 korona nyereséget érték el. De ezen összegnél jóval nagyobb az a nyereség, a melyre a külföldi bankok tesznek szert magyarországi üzleteiknél; miután azonban e tekintetben sincsenek adataink, ennek számszerű kimutatását sem adhatjuk.

Culturalis vonatkozásainál fogva is igen érdekes a nagy újságvállalatok üzeméből keletkező forgalom, melynek egy részére a hírlapfogyasztás statisztikája világít rá.¹

¹ 1913. évi *Statisztikai Évkönyv* 300. l.; a magyar hírlapok fogyasztása azonban a háború folyamán lényegesen emelkedett, mert, mint az egyes hadseregek területén felállított tábori könyvkereskedésekben is személyesen tapasztaltuk, a magyar hírlapok és könyvek iránt a kereslet igen élénk volt.

Év	Külföldről behozott lapok m i l l i ó p é l d á n y b a n		Külföldre kivitt lapok	
	Ausztriából	Más országból	Ausztriába	Más országba
1911	19·145	1·402	5·818	3·455
1912	20·184	1·522	6·171	3·818
1913	21·296	1·553	6·228	4·411
Átlag 1911—1913	20·208	1·492	6·072	3·894

Vagyis a háború előtti utolsó három esztendőben külföldről évente átlag összesen 21·70 millió lappéldányt hoztak be, s ugyanakkor a külföldre átlag 9·366 millió példányt vittek ki az országból és míg ezen idő alatt a külföldi lapbehozatal 11·2 százalékkal emelkedett, addig a magyarországi lapok kivitelének emelkedése 14·6 százalékos volt.

Egy példányt 12 fillérbe számítva, fizetett az ország hirlapokért évente átlag.....	2.604,000 K
a külföldről hirlapokért bejött az országba....	1.195,920 »
vagyis a fizetési mérleg passivuma a hirlap-fogyasztásnál	1.408,080 K

Ezen összegnél jelentékenyebb volt a nemzetközi hírszolgálat és a külföldi hirdetések költsége, erről azonban semmiféle adatunk sincs.

A nemzetközi értékgorgalomnak még számos egyéb nyilvánulása van (ilyenek az örökség és házasság útján történő nemzetközi vagyon-átruházások, a Péter-fillérek és más telekezeti és jótékonyági segélyösszegek stb.), melyek ugyan a maguk összességében elég tekintélyes tőkét képviselnek, de statisztikai anyag hiányában külön-külön ki nem mutathatók. Csupán egy tételről fogunk itt még megemlíkezni, mely általános érdekű mivoltánál fogva hivatalosan is nyilvántartatik: a szabadalmi jogok gyakorlásából eredő értékgorgalomról. Az engedélyezett szabadalmak és védjegyek eredetük szerint a következőképen oszlottak meg:¹

	Szabadalom	Védjegy	Minta-oltalom
1913-ban engedélyezettett:			
hazai	1179	1596	520
osztrák	407	8457	—
német	1699		389
egyéb	977	1029	
összesen	4262	11,082	909

¹ Magyar Stat. Évkönyv. 1913. 122—123. lap.

6

Ugyanakkor érvényben maradt 14.419 szabadalom.

A találmányi szabadalmak bejelentési és évi díjösszege fejében befolyt:

	Bejelentési díj	Évi díj	Összesen
1911 évben	108,000 K	1.073,000 K	1.181,000 K
1912 „	105,000 „	1.115,000 „	1.220,000 „
1913 „	108,000 „	1.206,000 „	1.314,000 „
Átlag 1911—1913	107,000 K	1.131,000 K	1.238,000 K

Egy szabadalom bejelentési díja változatlanul 20 korona, évi díja átlag 78.36 korona lévén, befolyt évenként átlag a külföldről bejelentési díj 61,640 és évi díj fejében 817,216, összesen tehát 883,856 korona, mint a fizetési mérleg activ tétele. A védjegy- és minta-oltalom évi díjbevétele jelentéktelen. A magyar alattvalóktól külföldre fizetett szabadalmi díjak összege ismeretlen, de kétségtelenül szintén nem jelentékeny.

Összefoglalva már most az imént felsorolt tételeket, az országon kívül folytatott üzleti és egyéb kereseti tevékenységből összesen 41.163 millió korona tartozása keletkezik Magyarországnak a külfölddel szemben s bevételek csupán a szabadalmi díjak hozadéka lévén tekinthető, fizetési mérlegünkbe 40.279,079 koronát iktatunk mint passivumot.

*

Még a királyi udvartartás költségeivel és a közös ügyekre fordított kiadásokkal kell foglalkoznunk, melyek szintén hatást gyakorolnak fizetési mérlegünkre.

A királyi udvartartás költségeihez Magyarország évenként 11,300,000 koronával jácalt s ebből legteljebb 300,000 K térült vissza az országnak, minthogy az udvar csaknem állandóan Ausztriában tartózkodván, 11 millió korona ott használtott fel.

Hátrányosan befolyásolták fizetési mérlegünket az Ausztriával közösen viselendő terhek, nevezetesen a külügyi és hadügyi költségek fedezése. A diplomatai és consuli szolgálat kiadásai csaknem kizárólag a vámkülföldre kerültek, a közös pénzügy-ministerium és a legfőbb számszék központi igazgatásának költségei Ausztriában használtatnak fel, a hadügyi közigazgatás

kiadásai is nagyobbbrészt. Az 1867. évi XII. t.-cz. a közös kiadásokat első sorban a vám-bevételekből kívánta tedezni, a vám-jövedelmek felhasználása után még fennmaradó szükségletet a két államra a quota arányában (36·4 : 63·6) róttta ki. E költségek nagyságáról szolgáljanak tájékoztatásul a következők. A monarchia két állama közös háztartásának rendes és rendkívüli kiadása volt 1913. évben :¹ 934·989 millió korona ; ebből 227·669,064 koronát a vámbevételek fedeztek, míg a fennmaradó 707·320 millió koronát Ausztria és Magyarország a quota arányában egyenlített ki. Vagyis Magyarország a közös kiadásokhoz a vám-bevételekből 82·872 millió koronával s ezenfelül a quota szerint még 257·464 millióval, összesen tehát 340·336 millió koronával járult. Azonban ezen összegből Magyarország fizetési mérlegébe passiv tétel gyanánt csak az a rész állítandó be, a mely Ausztriában, illetőleg a vámkülföldön használtatik fel. Ilyen tételek : a diplomatiiai költségek összege 6·213 millió korona, a consulusok költsége 7·925 millió ; továbbá a közös külügyministerium 4·713 millióra, a közös pénzügyministeriumnak 5·219 millióra, a legfőbb számszéknek 0·359 millióra és a közös hadügyministeriumnak 1·609 millióra rúgó központi igazgatási költség-ei. Ezen összesen 26·038 millió koronából a Magyarországot terhelő rész összege, vagyis 9·478 millió korona nem folyt vissza az országba, tehát passiv tétel. Magyarországnak quota szerinti hozzájárulását a közös költségekhez képviselő 340·336 millió koronából még fennmaradó 330·858 millió korona a haditengerészet és a száraztölídi hadsereg kiadásaira fordíttatik (a kettőnek összes szükséglete 1913. évben 909·987 millió korona volt) ; de ebből egy rész (52·90%), nevezetesen 175·024 millió Magyarországnak megterül, mint az országban állomásozó hadsereg ellátására és különféle megrendelésekre fordított kiadás, míg a többi 155·834 millió korona szintén passiv tétele fizetési mérlegünknek. Vagyis Magyarország fizetési mérlegébe a közös ügyek kiadásaihoz

¹ L. 1914. évi *Magyar Stat. Évkönyv*ben a monarchia két államának közös háztartását 1913. évben ; továbbá : *Az osztrák és magyar monarchia közös kiadásainak és bevételeinek 1913. évi zárszámadását*, 1914. Wien.

való hozzájárulás czímén összesen 165·312 milliót megközelítő passiv tétel állítandó be, mely a kir. udvartartási költségeknél felsorolt 10·3 millióval együtt 175·612 millió koronára szaporodik.

*

Összegezve a nemzetközi értékt forgalom egyes ágazatainál kimutatott követelések, illetőleg tartozások végösszegét, felállíthatjuk immár Magyarországnak a háború előtti fizetési mérlegét, mely a következőképen alakul:

	Követelés	Tartozás
	Koronákban	
Külkereskedelmi mérleg (árúforgalom a kikészítési forgalommal és nemzetközi nemes érczforgalom)	—	137.541,561
Nemzetközi kamat-, osztalék- és járadék-forgalom	—	424.816,772
Vándormozgalom és idegenforgalom ..	166.512,887	—
Nemzetközi vasuti-, hajózási- és postatávirda-forgalom	15.262,271	—
Kereseti tevékenység az országon kívül	—	40.279,079
Kir. udvartartás költségei és hozzájárulás a közös kiadásokhoz	—	175.612,000
Tartozás a külfölddel szemben		778.249,412
Követelés a külföldről		181.775,518
Egyenleg mint tartozás		596.474,254

*

Csaknem 600 millió az az összeg, a melylyel fizetési mérlegünk passiv volt.¹ A 6741·7 millióra becsült nemzeti jövedelemnek csaknem tizenegyedrésze vándorolt évenként külföldre s ennek a fél milliárdot meghaladó összegnek túlnyomó részét adóssági kamatok fejében fizettük a többi országoknak. Oly súlyos állapot ez, mely már béke idején előtérbe állította a nemzetközi fizetési mérlegünk megjavítására irányuló tervszerű következetes munkálkodást.

*

¹ 1908-ban még csak 176,514,169 K volt a passivum; pár év alatt tehát több mint 400 millió K.-val romlott a mérleg.

Hosszas védelmi háborúnk forgataga óriási módon fokozta ennek a munkának nehézségeit, balsikere pedig a fizetési mérleg szempontjából is súlyos válsággal, külföldön elhelyezett címleteink tömeges visszaözlésével fenyeget. Ám e sötét felhőként komoran közeledő válságnak mérsékletre kell intenie azokat, a kik ma a békefeltételeket dicálják. Hitelezőink közt ők is tekintélyes összeggel vannak érdekelve. És az itt előálló veszteségeket is messze túlszárnyalná az a hátrány, mely adóssági címleteink területi megoszlásában várható eltolódások formájában épen ő nekik lenne a legkevésbbé kívánatos.

Azért a rendelkezésünkre álló statisztikai adatok csalahatatlan erejével bizonyítani fogjuk, mert bizonyítanunk kell azt, hogy Magyarország pénzügyi összeomlásának megakadályozása, területi integritása alapján, a békét hangoztató népek jól felfogott, közös érdeke.

MOLNÁR BÉLA.

ALBERT.

— Harmadik és utolsó közlemény.¹ —

A muzsikus ottlétének harmadik napján Deleszov fáradtan és szórakozottan, késő este került haza. Egész nap szaladgált ide-oda egy bizonyos ügyben, a mely nagyon egyszerűnek és könnyűnek látszott és, a hogy' ez gyakran meg szokott történni, egyetlen egy lépést sem haladt benne előre, bár minden igyekeztével azon volt, hogy elintézzze. Ezenkívül a clubban vesztett a whisten. Nem volt valami különös jó kedve.

— Nos hát sorsára fogjuk hagyni egészen ! — felelte Zacharnak, a ki beszámolt neki Albert szomorú helyzetéről. — Holnap határozottan kiveszem belőle : akar-e nálam maradni, vagy nem és fogja-e követni tanácsaimat. Ha nem, — akkor mehet. Úgy vélem, megtettem érte mindent, a mi módomban állott.

«Látod, tégy jót az emberekkel! — gondolta magában — Én kellemetlenségeket szerzek magamnak, itt tartom magamnál a lakásomban ezt a piszkos lényt, úgy, hogy reggel képtelen vagyok vendéget fogadni, törődöm vele, szaladgálok az érdekében, ő meg úgy néz rám, mint valami gonosztévőre, a ki a saját mulatságára ketreczbe zárta. S a mi a legfontosabb, ő maga egy lépést sem akar tenni önmagáért. Így vannak ezek mindnyájan (ezta «mindnyájan»-t általában az emberekre, de különösen azokra értette, a kikkel mostanában dolga volt). És mi lesz most már belőle? Miről gondolkozik és miért van elkeseredve?... Talán azt a züllött állapotot gyászolja, a melyből kiszakítottam, a megalázó helyzetet, a melyben élt, a koldus-állapotot, a melyből megszabadítottam? Nyilván oly mélyre süllyedt már, hogy nehezebbre esik látni a tisztességes életet...»

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1918. évi 502. és 503. számában.

«Nem, gyerekes eljárás volt tőlem, — állapította meg magában Deleszov. — Hogyan vállalkozhattam mások irányítására, a mikor enmagammal is csak alig tudok rendbejönni!» Azonnal el akarta bocsátani Albertet, de kissé gondolkozva, elhalasztotta másnapra.

Éjszaka arra ébredt, hogy az előszobában fölborult az asztal, hangok és topogás hallatszott be hozzá. Meggyújtotta a gyertyát s csodálkozva kezdett figyelni...

— Várjon, megmondom Ivanovics Dimitrijnek, — szólt Zachar. Albert hevesen és összefüggés nélkül mormogott valamit. Deleszov felugrott és gyertyával kifutott az előszobába. Zachar lenge éjjeli öltözetben háttal az ajtónak támaszkodott; Albert, kalapban és könnyű Álma-viva-köpenyegében, félre akarta taszigálni Zachart az ajtóból és síró hangon kiabált rá.

— Ön nem tartóztathat föl itt! Rendben van minden ügyem, nem loptam semmit maguktól. Akár meg is motozhat, megyek a rendőrfőnökhöz.

— Bocsásson meg, Ivanovics Dimitrij! — fordult Zachar a gazdájához; anélkül, hogy az ajtó védelmét földalta volna, — éjszaka fölkelt, megtalálta a kulcsot a köpönyegem zsebében és egy egész üveg édes pálinkát megivott. Hát ez talán helyes? És most el akar menni. Ön megtiltotta, azért nem is bocsáthattam ki.

Albert meglátva Deleszovot, még hevesebben támadt neki Zacharnak.

— Engem senki sem tartóztathat föl, nincs hozzá joga! — kiáltotta, egyre magasabbra emelve hangját.

— Állj félre, Zachar, — szólt Deleszov. — Nem akarom és nincs is módom önt tovább tartóztatni, de ajánlanám, hogy maradjon holnapig — folytatta Albert felé fordulva.

— Engem senki se tartóztathat föl! Megyek a rendőrfőnökhöz! — És egyre hangosabb ankiabált. De csak Zachar felé fordulva s Deleszovra nem mert ránézni. — Rendőr! Rendőr! — üvöltötte hirtelen dühös hangon.

— De hát miért kiabál annyira? Hiszen senki sem tartja vissza, — mondta Zachar kinyitva az ajtót.

Albert abbahagyta a kiabálást. — «Nem sikerült? Agyon akartatok kínozni? Nem!» — morogta magában s fölhúzta

sárczipójét. A nélkül, hogy köszönt volna, kiment az ajtón s közben érthetetlenül dörmögött valamit. Zachar gyertyával világított neki a kapuig és visszatért.

— Hála Istennek, Ivanovics Dimitrij, — szólt Zachar, — különben ha sokáig itt marad, még bajba jutottunk volna miatta. És most meg kell számolnunk az ezüstöt...

Deleszov csak a fejét rázta és nem felelt. Elevenen látta most maga előtt a két első estét, melyet a zenészszel töltött együtt, az utolsó szomorú napot, melyet Albert az ő hibájából itt töltött és főképen a csodálkozásnak, szeretetnek és a részvétnek az a zavaros, édes érzése jutott eszébe, a melyet ez a különös ember az első pillanattól kezdve fölébresztett benne és újra sajnálni kezdte őt. — «S vajjon mi lesz most belőle? — gondolta magában. Pénz nélkül, meleg ruha nélkül, egyedül, éjszakának idején...» Már utána akarta küldeni Zachart, de késő volt.

— Hideg van odakint? — kérdezte Deleszov.

— Egészséges hideg van, Ivanovics Dimitrij, — felelte Zachar. — Elfelejtettem mondani, hogy tavaszig még fát kell vennünk.

— A multkor meg azt mondtad, hogy még marad is.

VII.

Odakünn valóban hideg volt, de Albert nem fázott, — annyira ki volt melegedve a megivott pálinkától és a dulakodástól.

A mint kiért az utczára, körülnézett és vidáman megdörzsölte kezeit. Az utca üres volt, de a lámpák hosszú sora még világított vöröses fénynyel, az ég derült volt és csillagos. «Nos?» — mondta magában Deleszov lakásának világos ablaka felé fordulva s kezét köpönyege alatt nadrágzsebébe dugva; előre hajolt és nehéz, bizonytalan léptekkel megindult jobbra az utcán. Lábában és gyomrában valami rendkívüli nehézséget érzett, a feje zúgott, valami láthatatlan erő egyik oldalról a másikra taszította, de ő azért egyre csak ment előre, Ivanovna Anna lakása irányában. Fejében különös, érthetetlen gondolatok kavargtak. Most Zacharral való utolsó veszekedésére gondolt,

aztán valahogy a tenger és gőzhajón Oroszországba való első utazása jutott eszébe, majd egy boldog éjszaka, a melyet egy barátjával virrasztott át abban a butikban, a mely mellett épen most elment, majd hirtelen egy zenetétel kezdett züm-mögni képzeletében és eszébe jutott szenvedélyes szerelmének tárgya s a rettenetes éj a színházban. S ámbár ezek az emlékek összefüggéstelenül következtek egymás után, annyira elevenen jelentek meg képzeletében, hogy, szemeit lehúnyva, nem tudta többé, melyik a valóság: az-e, a mit most átélt, vagy a mit elgondolt. Nem vette észre, nem érezte, hogyan rakódtak lábai egymás elé, hogy ütődött neki, támolmogva, a falnak, hogy nézett szét maga körül és hogyan jutott el egyik utcából a másikba. Csak azt fogta föl és érezte, hogy körülötte minden csodálatos módon egyre változik és összezavarodik.

A mint a kis Morszkaja-utczán végigment, megbotlott és elesett. Egy pillanatra magához térve, valami szörnyű nagy, gyönyörű épületet pillantott meg maga előtt és — tovább ment. Az égen se csillag, se hajnalpír, se hold nem látszott, lámpák szintén nem voltak erre, s mégis minden tárgyat tisztán meg lehetett különböztetni. Az utca végén emelkedő ház ablakai-ban tűzfény ragyogott, de ez a tűzfény imbolygott, mintha visszaverődő fény lenne. A házak egyre közelebb és közelebb, egyre világosabban és világosabban nőttek ki Albert előtt. De a fény kialudt, a mint Albert a tág kapubejáráshoz lépett. Bent sötét volt. Magányos léptei harsányan verődtek vissza a bolthajtás alatt és mintha valamiféle árnyak futottak volna előle. — «Miért jöttem én ide?» — gondolta Albert; de valami ellenállhatatlan erő húzta előre, egy hatalmas terem mélyébe... Valami emelvény-féle volt ott, s körülötte kis emberkéek állot-tak. — «Ki fog beszélni?» — kérdezte Albert. Senki sem felelt, csak egyikük fölmutatott az emelvényre. Az emelvényen már ott állott egy magas, sovány, sörtehajú, tarka hálóinges ember. Albert azonnal ráismert barátjára, Petrovra. «Milyen különös, hogy itt van!» — gondolta Albert. — Nem testvéreim! — szónokolt Petrov, rámutatva valakire. — Ti nem értettétek meg ezt az embert, a ki közöttetek élt; nem értettétek meg! Nem vásári művész ő, nem közönséges előadó-gép, nem örült, nem elveszett ember: — lángész ő, nagy, zenei lángész, a ki elpusztult

közzöttetek, a nélkül, hogy megláttátok és becsültétek volna.» Albert tüstént megértette, hogy kiról beszél barátja; de nem akarta zavarni és szerényen lehajtotta fejét.

— Mint egy szénaboglya, egészen elégett attól a szent tűztől, a melynek mi valamennyien szolgálatában állunk, — folytatta ugyanaz a hang, — de ő mindazt teljesítette, a mit Isten reá bízott; azért megérdemli, hogy nagy embernek nevez-zük. Ti megvethetitek, kínozhatjátok, megalázzhatjátok őt, — folytatta egyre hangosabban és hangosabban, — de ő összehasonlíthatatlanul magasabban fog állani mindnyájatoknál. Ő boldog és jó. Ő egyformán szeret és egyformán megvet mindnyájatokat, a mi egyre megy; és csak annak szolgál, a mi felülről beléhelyezettett. Csak a szépet szereti, az egyetlen, kétségtelen áldást a világon. Igen, ilyen ő! Boruljatok térdre előtte mindnyájan! Térdre! — kiáltotta harsányan.

De a terem másik sarkából csöndesen megszólalt egy másik hang: — Én nem akarok térdre borulni előtte, — mondta ez a másik hang, a melyről Albert tüstént ráismert Deleszovra. — Miben nagy? És miért kell meghajolnunk előtte? Talán becsületesen és illendően viselte magát? Talán hajtott valami hasznót a társadalomnak? Hát talán nem tudjuk róla, hogy kölcsön kéregetett pénzt és soha sem fizette vissza, — hogy egyik művészársától elvitte a hegedűt és elzalogosította...? (Istenem, hogy tud ez mindent! — gondolta Albert, még jobban lehorgasztva fejét.) Nem tudjuk talán, hogy a legalábbvaló embereknek hízelt, hízelt csak azért, hogy pénzt kapjon tőlük? — folytatta Deleszov. — Nem tudjuk-e, hogy elkergették a színházról? Hogy Ivanovna Anna föl akarta jelenteni a rendőrségen? (Istenem, ez mind igaz ugyan, de végy oltalmazd! — motyogta Albert; — te tudod egyedül, miért tettem ezt.)

— Hagyja abba, szégyelje magát, — szólt közbe ismét a Petrov hangja: — mi jogon vádolja? Talán ön átélte az ő életét? Átérezte az ő izgalmait? (Igaz, úgy van, helyes! — sutogta Albert.) A tehetőségnek legmagasabb nyilvánulása az emberben a művészet. Csak kevés kiválasztottnak adatik meg s a választottat olyan magasságba emeli, a hol szédül a fej és nehéz egészségesnek maradni. A művészetben, mint minden küzdelemben, vannak hősök, a kik kötelességüknek tel-

jesen odaadják magukat és elvesznek, mielőtt czéljukat elérnék.

Petrov elhallgatott és Albert, fejét fölemelve, hangosan elkiáltotta magát : — Úgy van ! Úgy van ! — De hangja rezgés nélkül veszett el.

— Ez már nem tartozik önre ! — fordult Petrov szigorúan felé. — Igen, alázzatok le, vessétek meg őt, — folytatta tovább, — de valamennyiőtök közül mégis ő a legjobb és a legboldogabb.

Albert szívét boldogság járta át, a mikor ezeket a szavakat hallotta s nem tudta visszatartani magát, odament a barátjához s meg akarta csókolni.

— Kotródj odébb, — nem ismerlek ! — szólt rá Petrov. — Eredj utadra, különben nem érsz oda . . .

— No neked ugyan megadták : nem érsz haza ! — kiáltott rá a rendőr az utcakereszteződésnél.

Albert megállt, összeszedte minden erejét és vigyázva, hogy ne támolyyogjon, bekanyarodott egy mellékutczába.

Már csak néhány lépés volt Ivanovna Annáig. Lakása előszobájából fény verődött ki az udvarra s a kapu előtt szánkák és kocsik állottak.

Megdermedt kezével a korlátba kapaszkodva, fölment a lépcsőn és becsöngetett.

A szolgáló álmos arcza megjelent s a kissé kinyitott ajtón dühösen nézett ki Albertre. Nem lehet, — kiáltotta, — megparancsolták, hogy ne bocsássam be — és becsapta az ajtót. A lépcsőházba kihallatszott a zene és a női hangok lármája. Albert leült a padlóra, fejét nekitámasztotta a falnak s lehúnyta szemét. Egyszerre új erővel tolult föl benne az összefüggéstelen, de kellemes látomások tömege, fölemelte hullámára és elvitte valahová, az álmoknak szabad és gyönyörű birodalmába. Igen, ő a legjobb és a legboldogabb ! — egyre ezt ismételte gondolatban. A teremből kihallatszott a polka zenéje. Ezek a hangok is azt mondták, hogy ő a legjobb és a legboldogabb. Egy közeli templomban hajnalt harangoztak ; ez a harangszó is azt mondta : igen, ő a legjobb és a legboldogabb. «De bemegyek újra a terembe, — gondolta Albert. — Petrovnak még sok mondani-valója van számomra.» A teremben már nem volt senki és Petrov

művész helyett maga Albert állt föl az emelvényre és ő maga elmondta hegedűn mindazt, a mit az imént a hang mondott. De a hegedű nagyon különös alkotás volt: egészen üvegből volt és mind a két kézzel meg kellett fogni hogy hangot adjon, lassan a mellhez kellett szorítani. A hangok oly lágyak és oly bájosak voltak, hogy Albert még sohasem hallott olyat. Minél erősebben szorította melléhez a hegedűt, annál boldogabb és édesebb érzés töltötte el. Mennél erősebb hangok hallatszot-tak, annál gyorsabban futottak az árnyak és annál inkább megvilágosodtak a terem falai tiszta fénynyel. De hogy össze ne törje, nagyon óvatosan kellett játszania a hegedűn. Albert nagyon óvatosan és nagyon szépen játszott az üveghangszeren. Olyan darabokat játszott, a milyeneket — úgy érezte — többé soha senki nem fog hallani. Már fáradni kezdett, a mikor egy másik, távoli, tompa hang felébresztette. A harangszó volt, de ez a szó ki is fejezett valamit: «Igen — mondta a harang, valahol messze és magasan bűgva — őt önök szájalmasnak látják, megvetik, pedig ő igen jó és igen boldog! Soha, senki többé nem fog játszani ezen a hangszeren.»

Ezek az ismerős szavak hirtelen annyira okosnak, újnak és igaznak tűntek föl Albert előtt, hogy abbahagyta a játékot s vigyázva, hogy elne mozduljon helyéről, kezét és szemét az ég felé emelte. Igen szépnek és igen boldognak érezte magát. Ámbár a teremben senki sem volt, Albert, mellét kifeszítve s büszkén fölemelve fejét, úgy állt az emelvényen, hogy mindenki láthassa. Egyszerre valami kéz érintette meg könnyedén a vállát; megfordult s a félhomályban egy asszonyt pillantott meg, a ki szomorúan nézett rá és rosszalóan integetett a fejével. Rögtön megértette, hogy ostobán cselekedett és szégyelni kezdte magát. Hová, háová? — kérdezte Albert. Az asszony még egyszer figyelmesen nézett rá és szomorúan lehajtotta a fejét. Ő volt, igen, határozottan ő volt, a kit imádott, a ruhája is ugyanaz volt; telt, fehér nyakát gyöngyfűzér vette körül s bájos karja meztelen volt majdnem válláig. A nő kézen fogta őt és kivezette a teremből. «Ezen az oldalon van a kijárás», — szólt Albert, de a nő nem is válaszolva elmosolyodott s kivezette őt a teremből. A terem küszöbéről meglátta a holdat és a vizet, de a víz nem lent volt, a hold pedig nem fönt, mint egy egy hely-

ben álló fehér köd, — a hogy' rendesen lenni szokott: — a hold és a víz együtt volt, lent és fönt, oldalt és köröskörül. Albert együtt rohant vele a holdra, a vízbe és megértette, hogy most megölelheti őt, a kit a legjobban szeretett az egész világon. Megölelte és elviselhetetlen boldogságot érzett. Nem álmodom-é? — kérdezte magától, de nem, valóság volt; több volt, mint valóság: valóság volt és emlék. Érezte, hogy az a kimondhatatlan boldogság, a melyet a jelen pillanatban élvezett, elmúlt és soha sem jön többé vissza. «De hát miért sírok én?» — kérdezte a hölgytől. Az némán, szomorúan nézett rá. Albert megértette, hogy mit akart ezzel kifejezni. «De hát hogyan, a mikor élek?» — folytatta. A hölgy mozdulatlanul nézett előre. «Rettenetes! Hogyan magyarázzam meg neki, hogy élek?» — gondolta magában rémülettel. — «Istenem, hiszen én élek, értsétek meg!» — suttogta.

— Ő igen jó és igen boldog — ismételte a hang. De valami egyre erősebben nyomta Albertet. A hold volt-e az, vagy a víz, az ő ölelései, vagy könnyei, — nem tudta, de érezte, hogy nem képes mindent elmondani, a mit kellene és hogy hamarosan mindennek vége lesz.

Két vendég, a ki Ivanovna Annától jött ki, megbotlott a küszöbön elnyújtózott Albertben. Egyikük visszafordult és kihívta a háziasszonyt.

— De hiszen ez embertelenség! — mondta ez a vendég; — hogy' engedheti így megfagyni ezt az embert?

— Ah, mennyi bajom van ezzel az Alberttel, most meg hol ül már megint! — felelt a háziasszony. — Annuska! fektesse le valahol a szobában, — fordult a szolgálóhoz.

— De hiszen élek, miért temetnek el? — mormogta Albert, mikor öntudatlan állapotában a szobába vitték.

TOLSZTOJ LEÓ után, oroszból

TRÓCSÁNYI ZOLTÁN.

RABINDRANATH TAGORE KÖLTEMÉNYEIBŐL.

Hat szerelmi dal a Kertész-cyklusból.¹

I.

Why do you whisper so faintly in my ears? . . .

Mért suttogsz fülembe, mint egy bágyadt álom,
Oh Halál, Halálom?

Mikor szirmok hullnak csendes nyári estén
S hazatér a csorda istállót keresvén,
Te mellém lopózol, mint egy orv kísértet
És szavakat suttogsz, miket meg nem értek.

Igy akarsz befonni, lábamról levenni,
Szavad mákonyával végzetemné lenni?
Altató dalod' és hideg esőköd' állom,
Oh Halál, Halálom!

¹ A Magyar Tudományos Akadémia első osztályának 1914. június 15-iki ülésében Vikár Béla bemutatta néhány műfordításomat *Rabindranath Tagore*, a nagy bengál lyrikus, a Nobel-díj azévi nyertesének költeményeiből. A költemények a költő vallásos fohászaiból (*Gitanjali*) és a Kertész-cyklusból voltak összeválogatva, s feltűnést kelettek nemcsak a tartalmi szépségük miatt, hanem a fordítás révén is, mely a költő saját angolnyelvű prózafordítása után készülvén, megkísérelte a verses forma visszaállítását. Meggyőződésem ugyanis, melyet több évtizedes fordítói munka (csaknem az egész culturvilág lyrikusainak műveiből) támogat, az, hogy a vers szépségeit méltóképp csak a verses forma tudja visszaadni. Az itt közölt költemények az Akadémiában bemutatottakkal ellentétben kizárólag a költő szerelmi dalaiból vannak kiválogatva (*The gardener. By Rabindranath Tagore. Translated by the author from the original Bengali. London, 1914. Macmillan and Co.*), s egyuttal mutatóvány-csokor gyanánt szolgálhatnak abból a szépségrengetegből, melybe a háború borzalmai elől menekültem.

A fordító.

Nem lesz nászunk napján semmi büszke pompa?
 Nem látok koszorut fürtjeidbe fonva?
 Hol marad a zászló, a mely leng a szélben?
 S fáklyád vörös fénye nem lobog az éjben?

Kagylócsengettyűdnek csilingelésével
 Jelezd érkezésed' álomtalan éjjel,
 Biborszín palástot adj fel reám menten,
 Aztán kézenfogva vezess tova engem.

Kocsid készen álljon már a kapualjban,
 Tüzes paripáid nyerítését halljam,
 Aztán vakmerően, ez a dolog rendje,
 Emeld fel a fátyolt, s így tekints szemembe.

Büszke tekinteted', meglásd, hogy kiállom,
 Oh Halál, Halálom!

II.

Come to us, youth, tell us truly . . .

«Ifjú jójj, s mondd, mért lobog
 Örület szemedben?»

«Tán azért, mert boromat
 Mákonynyal kevertem».

«Oh szégyen!»

«Hagyjátok! Van bölcs elég,
 S van elég, ki balga,
 Van, ki búsul, s van, a ki
 Könnyedén kezd dalba;
 Van szem, a mely mosolyog,
 S van, mely könyben ázik,
 — Az enyémben örület
 Villáma cikázik».

«Ifjú mondd, mért állsz a fa
Hűvös árnyékában?»

«Mert e szív terhét alig
Bírja már a lábam ;
Ha e súly nem nyomna le,
Tán könnyebben járnék —
Pihenek a fa alatt,
S enyhet ad az árnyék».

«Oh szégyen!»

«Hagyjátok! Az út nehéz,
Van, ki végig bírja,
S van, a kinek félúton
Integtet a sírja ;
Van, ki szabad, s van, kinek
Járom a nyakában —
Engem szívem súlya nyom,
S fáradt már a lábam».

III.

When the two sisters go to fetch water . . .

Mikor a két nővér elindul a kútra,
Mosolyog, a hányszor erre visz az útja . . .

Bizton észrevették, hogy a bekrok mellett
Les valaki rájuk, mikor vizért mennek.

Összesugnak-bugnak közepén a térnek,
A hányszor csak együtt a bokorhoz érnek.

Bizton felfedezték azt a titkát ennek,
Hogy ott őket várják, mikor vizért mennek.

S mihelyt odaérnek, meg-meginog orvul
Vállukon a korsó és a víz kicsordul.

Bizton felfedezték, hogy valaki szenved
Bokrok rejtekében, mikor vizért mennek.

És lám, a két nővér a bokorhoz érve,
Kaczagó mosolylyal néz egymás szemébe.

Kaczagás a lábuk szapora járása,
Valakinek lelke megremeg utána.

Azé, a ki ott áll sűrű bokrok mellett,
S onnan lesi őket, mikor vizért mennek . . .

IV.

My heart, the bird of the wilderness . . .

Szemed tükrében, meglelte, igen,
Egét a vadon madara : szívem —
Ez az ég bölcsője kelő hajnaloknak,
Boltján égi fényvel csillagok ragyognak,
S dalom el-elmerül mélységeiben . . .
E végtelen égre hadd szálljak fel végre
És csapongó szárnyal felhőt törve által,
Hadd fürödjék égő napfényben szívem

V.

I plucked your flower, O world!

Virágodból én is szedtem, oh világ!
Szívedhez öleltem, s megszurt a tövis.
S hogy lement a nap és rámköszönt az éj,
A virág elfonnyadt s csak a kín maradt.

Oh világ! Számodra nyílik még virág,
Illatos és büszke, míg virágszedő
Szép tavaszkorom már régen messzetűnt.

Számomra az éjben rózsza nem fakad
És csupán a kín az, a mi megmaradt.

VI.

In the dusky path of a dream . . .

Álom ködösvényén járva,
Újból vele álltam szemben,
A ki egykor kedvesem volt
Egy korábbi életemben.

Elhagyatott útnak szélén
Esthomályban állt a háza,
A galambducz népe csendben,
S rudján aludt már a páva.

Égő lámpa volt kezében,
A küszöbre letette,
S bánatos szemének égő
Tekintetét rámvetette.

Száll felém a néma kérdés :
— Nem hallhatom, csupán látom —
«A mióta elszakadtunk,
Mi a sorsod, mondd, barátom?»

Megkísérlem választ adni —
Mindhiába! melyen ketten
Megértettük egymást egykor,
Azt a nyelvet elfeledtem!

És hiába álltam némán,
Egyre-másra csak töprengve,
Sem a neve, sem a nevem
Nem jutott már az eszembe.

Jobb kezét nyújtotta némán,
Köny ragyogott két szemében,
Szótlanul és önfeledten
Álltunk ketten kéz a kézben,
Lámpánk lángja végsőt lobbant,
S elaludt az esti szélben...

ZOLTÁN VILMOS.

SZEMLE.

Gróf Tisza István.

Október 31-ének mozgalmái és fordulata közepett sírba dőlt az utolsó évtizedek közéletének egyik vezéralakja, gróf Tisza István, Akadémiánknak is tagja.

Már a világháború előtt üldözte a közgyűlölet. Egyénisége oly erős volt, annyira zárt egész, hogy heves gyűlöletet vagy meleg vonzalmat kellett ébresztenie. Nem volt benne semmi dialektikai hajlékonyság, éles logikája a politikai eszmének egyik ágából indult ki és egyenesen céljára tört, mint a kilőtt nyíl. Elégnek tartotta az értelem megnyerését, a közvélemény szenvedélyeinek csapongása iránt kevesebb érzéket mutatott. Nehéz politikai helyzetekben először számot vetett lelkiismeretével és ha ez kijelölte az utat, elindult rajta a halál, s a mi magyar emberben ennél is több, a népszerűtlenség félelme nélkül. Ez a rém őt soha sem ijesztette, megalkudni vele az igazság és kötelesség rovására oly szűgyennek tartotta volna, melynél nagyobbbat nem ismert. Mint annak idején a keresztes lovagok, Isten akaratát hallotta, midőn harcokra vértette magát. Istene előtt alázatos lélekkel, de az emberek előtt büszkén emelt fővel haladt végig pályáján az utolsó pillanatig.

Ebben a rendületlen hitben hasonlított a nagy kálvinista államférfiakhoz, Cromwellhez és Jan de Witthez. Ez utóbbinak sorsa is hasonlított az övéhez. Őt is üldözte a közgyűlölet, ő is a hollandi nép felháborodásának lett áldozata; pedig erről a de Wittről mondotta Temple William, hogy tökéletes hollandi volt, olyan, a ki semmi más nem tudott lenni. Ilyen specifikus magyar volt gróf Tisza István is. Bár műveltsége sokoldalú volt és jártasságra tett szert a nagyobb nemzetek tudományos irodalmában, magyarnak érezte magát és legkedvesebb költőjének szavai szerint «áldotta azt a bölcsőt, mely magyarrá ringatta». Szerette a magyart, mint kevesen szerették, boldog örömmel beszélt a magyar népnek férfias humoráról, nyugodt büszkeségéről és romlatlan erkölcsi érzékéről. Boldog lett volna, ha a népet a nagyság útján vezetheti. S a világháború rázkódtatása

romjai alá temette őt; életét, melyet a harcztéren is annyiszor kitett a veszélynek, itthon, magyar katona golyója oltotta ki.

Ennél tragikusabb sors kevés embernek jutott osztályrészül.

Emile Boutroux.

1845—1918.

A francia philosophia doyen-je, újabb idealistikus irányának egyik vezérérfia, a philosophia tanításának nagy mestere tűnt el az élők sorából. A háború előtt azok közé tartozott, kik a philosophiai gondolat magaslatán a nemzetek megegyezését keresik és a heidelbergi nemzetközi philosophiai congressuson 1908-ban ő volt a legnemzetközibb alak, őt a francziák, németek, olaszok és angolok egyaránt megértették, megbecsülték és szívesen követték. Akkor történt, hogy Windelband, a congressus elnöke, francziául köszöntötte föl Boutroux-t, Boutroux pedig nagy német beszédben felelt Windelbandnak. Boutroux már akkor igen fáradt embernek a benyomását tette, kinek teste alig bírja a szellemi munkát. Feje előre és lefelé hajlott, az egész alak mintha csak nyugalmat kívánt volna magának. De ha beszélt, a hallgatók teljesen megfeledkezhettek testi gyöngeségéről. Nem volt ehnésőbb, frissebb, lelkesebb és elragadóbb szónok, elhök, professor Boutrouxnál. Ő volt a congressus igazi lelke, mert elég csodálatosan a német philosophusok jóformán boycottálták a congressust. Wundt pl., a ki minden nyáron saját nyaralójában töltötte ott a szümidőt, ezen a nyáron nem talált haza. Talán francia, illetve román intézménynek nézték a congressust, mely először 1900-ban ülésezett Párizsban, 1904-ben Genfben és a badeni nagyherceg kivánságára és utánjárására 1908-ban Heidelbergben, a hol akkor talán több neves francia, olasz, angol, stb. philosophus találkozott, mint német. A német philosophusok a háború előtt exclusivabbak voltak, mint akár a francziák, akár az olaszok, majdnem oly exclusivak, mint az angolok. Windelband, a ki nagyon méltányolta a francia gondolkodókat, főleg Comte-ot, kivételnek mondható e tekintetben. Igaz, hogy a francziák Cousin óta nagy hévvel tanulmányozták a német philosophiát, de sajátos módon fogták fel és sajátosságuk szerint értékesítették; a németek pedig általánosságban nagy szellemi fölényességgel néztek le a francia philosophiára. Túlságosan világosak, érthetők voltak nekik a francziák, «fölszínese»k. Csak meg kell nézni a német doctori értekezések tárgyválasztását, hogy fogalmunk legyen, mennyire becsülik a német katedrákon a

francia philosophiát. Comte óta Bergson felé fordul leginkább a világ figyelme, a németeké is.

Boutroux, a ki az Ecole Normale Supérieure-nek növendéke volt, (1865—1868), a mely mind a mai napig komoly philosophiai tanulmányok termékeny műhelye maradt, onnét Heidelbergbe ment tanulni, a hol két évet töltött, mint a philosophia története legnagyobb mesterének, Eduard Zellernek tanítványa; Zeller nagy művéből, a *Philosophie der Griechen*ből később lefordította az első kötetet. Már 1877-ben, vidéki vándorévek után, Párizsba került és 1888 óta a Bölcsészeti Karon a philosophia történetének tanára. Az utolsó években az Institut Thiers igazgatója volt és az Académie des Sciences morales et politiques elnöke.

Tudományos munkásságának két első terméke, az egyik *De veritatibus aeternis apud Cartesium*, a másik *De la contingence des lois de la nature* (A természeti törvények véletlen mivoltáról), két tétel (thèse), melyet 1874-ben «megvédett», jelzi ennek állandó irányát. Boutroux kiváló történetírója a philosophiának, ebbeli műveiben, nagy írói, művészi és kritikai képességeit érvényesíthette. Remekműve ezen a téren *Pascal*ja, mely a pszichológiai beleélés és megértés téren méltó terméke az ezen a téren vezető francia irodalonnak. Boutroux a philosophia nagy rendszereivel szemben körülbelül azt az álláspontot foglalja el, mint ha műalkotások volnának. Mind-egyiket egyéni alkotásnak nézi, melybe mindenekelőtt bele kell élnünk, bele kell éreznünk magunkat, hogy páratlan sajátosságát teljesen átéljük. Csak azután jöhet a kritika. Mondja is: «A philosophia örökké újra kezdi művét, mint a művész, ki nem azt keresi, hogy valamely új részlettel kiegészítse a szépségnek azt a művét, melyet elődjei alkottak, hanem a ki a maga saját módja szerint, egy lendülettel ki iparkodik fejezni a szépség teljességét, úgy, a hogy ő fogja fel. A philosophia személyes alkotás. Bizonyos értelemben mondhatni róla, nem adható át másnak (elle ne se transmet pas).» Ezt a gondolatot valósítja meg Boutroux *Pascal*jában. Ép ezért nem írta meg összefüggő történetét a philosophiának, melyben a történet másik oldalát is, a nem-egyénit, meg kellett volna vizsgálni. E nélkül pedig a philosophia története nem — történet. De így is *Philosophia-történeti tanulmányok* című kötete classikus értékű. Igen becsesek Aristotelesről és Kantról írott értekezései. Aristoteleshez az ő saját álláspontja közelebb állott, mint Kanthoz. Boehme mysticismusáról is írt tanulmányt, mely mintegy kiegészíti *Pascal*ját. Kevesen tudtak így behatolni a mystikus gondolkodásba, mint a finom, mindent megértő Boutroux.

Saját álláspontja az új idealismus irányába esik, mely a XIX.

század második felében Európaszerte egyetemes okokból, jóformán egyszerre föléled és melynek két kiváló gondolkodó, Renouvier és Lachelier volt francia indítója. Lachelier nagy hatást tett az Ecole Normale révén, hol tizenegy évig tanított; Boutroux is az ő tanítványa volt. Mindezek, főleg pedig Renouvier, Kantból indulnak, bár a francia philosophiában is vannak ez idealizmusnak kapcsoló pontjai (Maine de Biran). Kantnak pedig nem annyira ismeretani gondolata érdekli őket, melynek negativ eredményével nem is értenek egyet. hanem szabadsághelmélete. Boutroux rendkívül érdekes synthesisben, melyben Comte és Aristoteles gondolatai sajátos módon találkoznak, kifejti, hogy a természet törvényei nem absolut szükségesek, hogy van bennük «véletlenség (contingence), hogy megférnek a szabadsággal.» De ez csak épen nyers és durva jelzése Boutroux rendkívül finom analysisének, melyben a tudomány munkájának elégtelenségét, fogyatékoságát vázolja. Ha fölfelé emelkedünk a tudományos gondolkodás régióiba, minden régióban új irrationalis elemet találunk, kezdve a logikán, áthaladva a matematikán, physikán, chemián, biológián, eljutván a psychológiához. A tudomány a relativitások börtönébe zár bennünket, melytől szabadulni törekszünk. Maga Boutroux így foglalta össze gondolatát egyik tanítványa előtt: Kiindultam a tudományból, mely mint tény áll előttünk, melyet elfogadok, és iparkodtam kimutatni, hogy nem ellenkezik az egyéniség, a célszerűség, a szabadság stb. fogalmával, melyeken erkölcsi hitünk nyugszik. Azokkal együtt ezek is összeomlanának. E célra be kellett bizonyítani, hogy a tudomány nem zárja magába azt a dogmatismust és szigorú determinismust, melyet benne feltesznek. A törvények, azt hiszem, tények, nem alapelvek. Úgy tetszik nekem, hogy a tudósok is, a philosophusok is ezt mindinkább elfogadják. Az atom nem őselv, nem egyszerű elem, valami feltétlen; ellenkezőleg, az igen összetett világ, mely nem hogy kielégítő magyarázó elvet szolgáltatna, maga szorul magyarázatra. Ugyanígy vagyunk a törvényekkel és a determinizmussal. Ezeknek is van evolutiójuk, történetük, származásuk. Hogy mi van e történetnek, ez evolutiónak forrásánál, ez az, a mit keresnünk kell. Két felelet lehetséges: a véletlen, vagy a mienkhez hasonló activitas. A tudomány nem zárja ki semmiképen a véletlent, a mi a dolgok keletkezését illeti, de a véletlen valóban maga az érthetetlen. Eszünk, sőt talán maga a tudomány sem nyugodhatik bele abba, hogy oknak fogadjuk el. Ellenkezőleg, saját öntudatunkból, az életből, az emberi történetből bizonyos fokig tudhatjuk, hogy mi egy igazi activitas, tehát ilyfajta activitasokban láttam a dolgok principiumát, a melyek érzékeink és a tudomány előtt jelentkeznek.

Egy ily szempontból induló philosophia szükségképen bizonyos fokig anthropomorphikus, azt elismerem. Az emberi elne gondolkodásának folyamán először *ex analogia hominis* ítélkezik a dolgokról, ez a dogmatikus philosophia: azután *ex analogia universi* és ez a tudomány; azután újra, de a tudomány tanításából hasznót húzva *ex analogia hominis* és ez a véletlennek és a szabadságnak a philosophiája. A világegyetem nem létezhetik az ember számára egyébként, mint az ember functiójaként.

Ebben benne van az egész Boutroux, csak hozzá kell tenni, hogy a tapasztalat fogalmának analysise valóban igen finom és értékes, azután, hogy erre alapítja Boutroux vallás-philosophiáját, mely egy személyes isten gondolatában találja meg csúcspontját. Érdekes és fontos kísérlet a tudomány és vallás összeegyeztetésére.

Az Akadémia kiadta Boutroux ebbeli főművét 1914-ben: *Tudomány és vallás a jelenkori philosophiában*, Fogarasi Béla fordításában, a ki a Modern Könyvtár (268—271 sz.) számára lefordította. A természettörvény fogalma a jelenkor tudományában és philosophiájában ezümművét is, úgy, hogy a magyar közönség e forrásból ismerkedhetik meg Boutroux legfontosabb, rendszeres gondolataival. Legfontosabb rendszeres gondolkodásában a természeti törvény fogalmának elemése, melylyel mindenkinek, ki e kérdéssel foglalkozik, számolnia kell. De ennek az egy fogalomnak az elemzése nem végezhető elszigetelten. Ennek az elemzésnek ki kell terjeszkednie az egész megismerésre és annak minden tényezőjére. Itt van Boutroux gondolatának fogyatékossága. Ebben az irányban van a haladás útja.

Alexander Bernát.

Radloff Vilmos.

1837—1918.

A háborús viszonyok miatt csak nem régiben jutott el hozzánk a híre, hogy f. évi május 12-ikén befejezte földi pályáját Radloff Vilmos, a világszerte ismert szentpétervári tudós, a keleti török nyelvek s nyelvemlékek kitűnő bűvára. Hat évtizedre terjedő nagyszabású munkásság zárult le e férfiú elhunytával, mely munkásságnak úttörő és alapvető jelentőségét azok is méltatják, kik reá a modern követelmények szigorú mértékét alkalmazzák. Különösen nagybecsűek, sőt mint forrásművek a szakközönség számára nélkülözhetetlenek az ő szótári és szövegkiadványai, elannyira, hogy alig jelent meg az utóbbi negyedszázadban számottevő mű a török nyelvészet s ezzel érintkező tanulmányok körében, mely ne merített volna azoknak dús anyagkészletéből. Sűrűn idézik nevét és munkáit

a mi nyelvtudományi folyóirataink is, de egyébként is állandóan foglalkoztatja tudományos tevékenysége érdeklődésünket, főképp mióta kutatásait néhai gróf Kuun Géza és Vámbéry Ármin tudósaink kún, illetve uigur tárgykörére is kiterjesztette. Kiváló érdemeinek elismerésül őt Tudományos Akadémiánk már 1888-ban külső, a Magyar Néprajzi Társaság pedig 1899-ben tiszteleti tagjai közé választotta. Még szorosabbá fűzték a kapcsolatot közte s a magyar tudományosság közt az utóbbi évtizedekben hazánkból szervezett keleti tanulmányutak. Mély hálával gondolok ez alkalommal arra a szíves pártfogásra, melylyel Radloff annak idején vogulföldi utazásainat támogatta s melynek elsősorban köszönhettem, hogy az orosz hatóságok mindenütt teljes készséggel voltak segítségemre feladataimban s ezzel munkám eredményességét előmozdították. Hasonló támogatásban részesítette Radloff gróf Zichy Jenőnek keleti expedícióit, valamint azokat az ifjabb kutatókat (Pröhle Vilmos, Mészáros Gyula, Németh Gyula, Fuchs Dávid, Barátosi Balogh Benedek, Princz Gyula és Sebők Imre), kik a Nemzetközi Közép- és Keletázsiai Társaság Magyar Bizottságának megbízásából végeztek a Volga és Ural közében, továbbá a Kaukázusban s Szibéria különböző tájain nyelvészeti és néprajzi tanulmányokat. Méltó, hogy tudományos törekvéseink e lelkes barátjáról itt legalább életének és működésének rövid vázlatával megemlékezzünk.

I.

Neve hangzásából ítélve rendesen azt hiszik, hogy Radloff orosz származású s e véleményre még több okot szolgáltat, hogy oroszul Vaszilij Vasziljevics Radlovnak írják nevét. A valóságban pedig tudósunk tősgyökeres német eredetű. 1837 január 5-ikén Berlinben született s egy ottani rendőr-tisztviselőnek volt egyetlen fia. Noha munkái kevés kivétellel az orosz császári akadémia kiadásában jelentek meg, azokat jobbadán németül írta, sőt több művében német fordítás kíséri az orosz szöveget is. Külséjében s megjelenésében is első pillanatra föl lehetett ismerni a tipikus porost: magas, szikár növésű volt, széles csontos vállal s világos szőke hajjal. Mint muzeumi tisztfarsa, L. Sternberg, egy róla írt cikkében¹

¹ *Из жизни и деятельности Василия Васильевича Радлова* (V. V. Radloff életéből és munkásságából) a *Жизнь Старина* folyóiratnak Radloff 50 éves tudományos tevékenységét ünneplő 70-71. füzetében (XVII. köt. 1909. évf.) A Radloff ifjú korára és kezdő működésére vonatkozólag itt közölt adatok jobbadán e cikkből valók.

írja, ő maga nevét eredetibb Ratwolf, Ratolf, Ratlef alakokból származtatta. Érdekes, hogy ugyancsak az ő Friedrich Wilhelm Radloff névével a múlt század elején is élt egy orosz-német tudós, ki a finnországi Aboban 1809-ben adta ki *Muthmassung über den Ursprung des finnischen Volkes* művét, továbbá hogy volt egy Leopold Radloff nyelvész kortársa is, kinek *Über die Sprache der Tschuktschen und ihr Verhältniss zum Korjakischen* című munkája a szentpétervári akadémia Mémoires-jaiban 1861-ben látott napvilágot. A mi Radloffnak atyjának szerény jövedelméhez képest Berlinben gondos nevelésben részesült s már a középiskolában kivált példás szorgalmával, valamint a nyelvi és irodalmi tanulmányok iránt tanúsított különös szeretetével. E hajlandóságát követve Radloff 1854-ben a berlini egyetem bölcészeti szakjára lépett s itt fő tárgyául a philológiát választotta. Híres-neves tanárok működtek ez időtájt a berlini egyetem nyelvészeti tanszékein. többek közt Bopp Ferencz, az indogermán összehasonlító nyelvészet megalapítója, Steinthal H. a nyelvbölcész s a néplektan kiváló művelője és Schott Vilmos, ki 1836-ban kiadott *Versuch über die Tatarischen Sprachen* tanulmányával az ural-altaji összehasonlító nyelvészetnek állapította meg először körvonalait s már akkor feltűnt *Älteste Nachrichten von Mongolen und Tataren* (1845) művével. Bár Radloff egy éven át Halleben Pott Ágostonnak élesehnéjű phonetikai előadásait is hallgatta, jövő pályájára döntő hatással mégsem az indogermán nyelvészet e világító fáklyái voltak, hanem Schott, ki az összehasonlító módszer alkalmazását Közép- és Kelet-Ázsia nyelvei közt kísérte meg a legszélesebb alapon. Az ő előadásai nyomán ismerkedett meg az ifjú Radloff a tatár-, mőngol, mandsu és khinai nyelvekkel s irodalmakkal, mely utóbbi tárgyat Steinthalnál is hallgatta. Érthető, hogy ezek az európai tudományosságtól még kevésbé kutatott munkakörök rendkívül foglalkoztatták érdeklődését s ingerelték kutatás-vágyát. Már az egyetem padjain érlelődött meg erős elhatározása, hogy élete munkásságát az ázsiai Kelet népeinek tudományos búvárlatára fogja szentelni.

Schott természetesen nagy örömmel fogadta s minden erejével támogatta lelkes tanítványának terveit. Ezeknek megvalósulásához Radloffnak legelsőben oroszul kellett megtanulnia s megismerkednie Közép- és Kelet-Ázsia földrajzával, mire a berlini egyetem híres geographus tanáránál, Ritter Károlynál nyílt jó alkalma. Ez ismeretekkel fölkészülve indult tanulmányainak megalapozása céljából 1858 nyarán Szentpétervárra, miután előbb megszerezte volt Jénában a bölcészet-doctori oklevelet s eljegyezte szíve választottját,

Fromm Pauline tanítónőt, későbbi hű élettársát és sok fáradalma osztályosát. Az orosz fővárosban mesterének, Schottnak ajánló levelei utat egyengettek számára a tudósok s társadalmi előkelőségek körébe s csakhamar ismeretséget köthetett több kiváló akadémikussal, mint Baer, Middendorf, Hehn timeren, Schiefner, továbbá Böhlingk, kinek 1851-ben megjelent *Über die Sprache der Jakuten* című s a török összehasonlító nyelvészet terén ma is mintaszerű művét már az egyetemen csodálta s nagy gonddal tanulmányozta. Eleinte az volt Radloff szándéka, hogy beiratkozik az egyetemnek nem rég alakult keleti karára, hol Harkavy, Kazembek, Berezin, Chvolson, Popov és Vasziljev, az orosz orientalisztika legkimagaslóbb képviselői, működtek; azonban jóakarói, tekintettel az egyetemi tanulók függő helyzetére s korlátozott életmódjára, lebeszéltek őt e tervéről. Egyelőre tehát magánúton, az Ázsiai Muzeum könyvtárában gyarapította ismereteit, főkép mandsu tanulmányokkal foglalkozva, míg megélhetését jól jövedelmező latin, német és olasz leckeórái tették lehetővé. Nem vált be az a másik eszméje sem, hogy az orosz földrajzi társaságtól szervezett Schmidt-féle Amur-expedícióval utazhatott volna keletre, mely esetben t. i. a tunguz és mandsu nyelvek helyszíni tanulmányára nyílt volna kitünő módja. Buzgó pártfogója, báró Meiendorf P. K., a császári cabinetiroda igazgatója, ki berlini nagykövet korában baráti összeköttetésben élt Schottal, azt is megkísérlette, hogy részére a császári cabinet költségén külön Altaj-expedítiót eszközöljön ki; de ez a gondolat sem ért valósággá. Így vergődött Radloff teljes egy éven át egyik tervtől a másikhoz, mikor báró Meiendorf azzal az ajánlattal lépett eléje, hogy fogadja el az Altaj hegység északi lejtői közt fekvő Barnaul város bányásziskolájának megüresedett német és latin nyelvi tanszékét. Ennél az állásnál nem a vele járó 1000 rubelnyi s a drága bányavárosban szűkös életre is elégtelen díjazás volt a vonzó, hanem az, hogy melléje kilátásba helyeztek altajvidéki nyári tanulmányutakra öt évre évenként 700 rubel ösztöndíjat. Így az ajánlatot Radloff habozás nélkül elfogadta s néhány hét alatt megfélelvén a törvényben előírt tanári vizsga követelményeinek, 1859 július havában útnak indult a távoli Szibériába.

Öt heti fáradalmas utazás után Radloff megérkezett küldetés helyére, Barnaulba. Ez a város, mint a császári aranybányák központja az Altaj-hegységben, nagyjelentőségű volt abban az időben; de társadalmi élete, mint Szibéria félreeső zugaiban másutt is, épenséggel nem mutatta kedvező képét a kulturai fejlettségnek. A vezető osztály mindenfelől odaveződött bányamesterből és

hivatalnokokból állott, kiknek egész élete kapzsi s eszközeiben nem valogatós nyereszkedésre irányult; egyébként pedig kártya, tivornya és kicsapongás kötötte le minden érdeklődésüket. Ily környezetbe jutva Radloff természetesen visszavonultságra volt utalva: de tudományos feladatai szempontjából szüksége is volt arra a néhány szabad órára, mely lelkiismerettel teljesített s kimerítő tanári tevékenysége után részére még napjában fennmaradt. Csakhamar ugyanis alkalma nyílt annyira óhajtott néptanulmányai megkezdésér. Épen megérkezése idején történt, hogy Freze Alexander Jermolajevics generális, az altaji bányakerület főnöke, szemle-körútra készült volt a kuzneczkai kerületben s tudván Radloff terveiről, meghívta őt, hogy tartson vele útjában. Radloff szívesen ráállott s minthogy útítársai minden igyekezetükkel rajta voltak, hogy az aulok között haladva neki minden érdekest megmutassanak, mindjárt ez első kirándulása sok érdekes megfigyeléssel és tanulsággal járt. Többek közt már ekkor szemtanúja lehetett a varázsdobbal való török samánkodásnak, melyet éjjel szabad ég alatt máglyatűzek világánál rendeztek nagy néptömeg előtt. Visszatérve Barnaulba, itt újabb kellemes meglepetés várta, a mennyiben akkor az ott időző tomszki kormányzóhoz ép a hegyi kalmukoknak egy küldöttsége érkezett főméltóságukkal, Kurtu zajszámmal az élén. A kormányzó segítségével sikerült Radloffnak rábírní a zajszánt, hogy hazaérve egy értelmes kalmuk embert küldjön számára nyelvi tanulmányok czéljából. A derék zajszán állott szavának s Radloff nagy öröme nem sokára megjelent nála Jakov, a kalmuk «tanító», ki mint később kiderült, fényesen bevált különös szolgálatában, noha még oroszul sem értett. Ezt az embert Radloff lakásába fogadta s a vele való foglalkozással kezdődik valójában az ő tudományos pályája. Naponként több órán át tanulmányozván nyelvének sajátságait és jegyeztetvén szókinését, tavaszig annyira vitte volt, hogy már beszélni kezdett a hegyi kalmukok tatár nyelven s megkísérelhetette a hozzájuk való utazást.

1860 május 14-ikén indult el Radloff első nagyobb szabású tanulmányútjára, mely a tulajdonképi Altaj hegységen át délkelet felé a Kamenka, Urusszul és Csuja folyók mentén a khinai határig vezetett s igen eredményes volt nyelvi és népköltési, valamint az altaji tatárok pogány hit- és népeletére vonatkozó gyűjtésekben. Röviddel ez útja előtt Radloff frigyre lépett Berlinből megérkezett arájával s az ifjú ésszony mint tevékeny munkatárs segédkezett férje nehéz vállalatában. Visszatérő útjukban meglátogatták Uraluban a pogány tatárok térítésére és tanítására rendelt missiót, mely

nek akkor Verbitskij V., az altaji nyelvjárások kitűnő ismerője, s a szakkörökben nagyrabecsült altaji szótár szerzője, volt a főnöke. Itt ismerkedett meg Radloff avval a Csivalkov Michail nevű írástudó s kiválóan értelmes telent emberrel, ki a következő télen otthon Barnaulban nyelvmestere volt s mint tolmács és segéd működött mellette későbbi útjaiban. Evvel az emberrel Radloff tanulmányai folyamán megíratta a maga élete történetét s tapasztalatait, úgy a mint az ő tudós mintaképe, Böhtlingk tette annak idején a maga jakut emberével, kinek élettörténete az európai turkologusok számára ma is jóformán az egyetlen hozzáférhető szöveg, melynek alapján a jakut nyelv belső szerkezetét vizsgálhatják. Csivalkov életrajza is megjelent Radloff *Proben der Volksliteratur* című nagy népköltési gyűjteményének I. kötetében s meglep bennünket naivságában is választékos előadásával, valamint figyelmünket lebilincselő, érdekes tartalmával.

Az 1861. év nyarán Radloff főképe a teleutokkal foglalkozik s útja a Szalair hegységen át a Kondoma, Lebed és Bija folyók vonalán a teleczki tóhoz kanyarodik. Itt a Csolysman torkolatán át khinai területre jut, hol a Kara-köl tájékán szojonokkal találkozók, kiknek nyelvéről s népi mivoltáról eladdig alig tudtak valamit. További terveiről ezuttal lemondani volt kénytelen, mert midőn a Szajan hegységen át az Abakan folyó felé tartott, eltévedt az erdős hegvekben s több heti bolyongás után végre ismét a Csolysmanhoz jutott, honnan megint Ulalum át tért vissza Barnaulba. A következő, 1862. évben Radloff a keleti kirgiz pusztaságot látogatja meg. Szemipalatszsk, Sergiopol és Urdsar városokon át eljut az Iszik-költő Karkara nevű mellékfolyóáig, majd innen nyugat felé fordulva átkel az Ala-tau hegységen s Vjernoje városán át kerül haza. Ez óriási körúton vizsgálatának tárgyai főképe a kazak-kirgizek voltak, kiknek körében szerzett gyűjtései vaskos kötetet alkotnak. Ez útjában foglalkozik Radloff először a Régészeti Bizottság felszólítására archaeologiai kutatásokkal, mely körben vizsgálatai főképe az altajvidéki régi sírokra irányulnak. Az 1863. évben az Altaj keleti tájain az abakan, kyzyl és küarik nyelvjárásokat kutatja egy nagy körútn, mely Minusszinszk, Krasnojarszk és Tomszk városokon át vezetett. Ezen a bronzkori leletekben gazdag területen buzgón folytatja régészeti nyomozásait is.

Ez utazások közben megindul Radloff irodalmi munkássága is, melynek első terméke a *Briefe aus dem Altai* című közleménysorozat az Erman-féle *Archiv für wissenschaftliche Kunde von Russland* folyóirat 1860—3. évfolyamaiban (XX—XXII.). Ezek a «leve-

leke könnyed, vonzó stílusban írt naplószerű vázlatok, melyek a művelt nyugaton is fölébresztették az érdeklődést Radloff utazásai iránt. A szentpétervári akadémia 1863. és 1865. évi Bulletineiben közli Radloff 1861—3-iki utazásainak leírását. Egy másik kisebb dolgozata e korból *Beobachtungen über die Kirgisen* czímmel a Petermann-féle *Mittheilungen* 1864. és *Observations sur les Kirghis* czímmen a *Journal Asiatique* 1863. évfolyamában jelent meg s az előbbi évben tett kirgiz tanulmányút tapasztalatai köréből közöl tudósításokat.

Az 1864. év rövid szünetet jelez Radloff tanulmányútjaiban, mert lejárván tanulmányi ösztöndíjának ötéves határideje ez év nyarán Szentpétervárra kellett utaznia, hogy az ösztöndíjnak újabb öt évre való engedélyezését kijárja. A feladat nem volt könnyű, mert báró Meiendorf, Radloff eddigi pártfogója időközben elhalt s ő egyelőre terveiben támasz nélkül maradt. Szerencsére Baer akadémikus, ki egykor a mi Regulynknak is atyái jóakarója volt, vette gondjaiba ügyét, beajánlván őt első sorban Editha von Rahden, akkoriban nagy szereplésű udvarhölgy kisasszonynak, ki aztán Helena Pavlovna nagyhercegnőnek figyelmét irányította reá. Rahden kisasszony híres salonjában Radloff megismerkedett az orosz értelmiség és előkelőség legkiválóbb személyeivel s természetes, hogy ily összeköttetés mellett kérése csakhamar kedvező elintézészt nyert. Halála jeléül Radloff későbbben megjelent *Aus Sibirien* című legnépszerűbb művét Rahdennek, népköltési gyűjteménye kirgiz kötetét pedig a nagyhercegnőnek ajánlotta. Dolgát sikeresen elvégezvén, Radloff még e nyáron meglátogatta nejével együtt Berlinben lakó szüleit s jó ismerőseit, sőt ráér egy kis tirolí üdülésre is. Tudós barátainak elismerésétől és buzdításaitól bátorítva, újult lélekkel és fokozott munkakedvvel tér vissza ázsiai tanulmányainak központi színhelyére, Barnaulba.

Legelső feladatának tekintette most, hogy végezzen az altajvidéki és nyugat-szibériai tatárok nyelvi, régészeti és folklórebeli átkutatásával. E végből 1865-ben a Csujá és az Irtis felső folyása közt, 1866-ban a Baraba síkság keleti részében az Om és Irtis közt, 1867-ben pedig az Irtis alsó folyása s a Tobol mentén végez nagy utazásokat. Ez időtájt történt Turkesztán meghódítása az oroszok részéről s ez szintén alkalmat adott Radloffnak eddig hozzáférhetetlen török területek bejárására, a melyeken régebben az arra járó európai embereket lemészárolták s még néhány évvel előbb Vámbéry is csak dervis ruhában ezer halálos veszedelemnek kitéve járhatott. 1868-ban Radloff Szemipalatinszk, Vjernoje és Taskend

városokon át bejárja a Szemirecsje északi részét, majd Szamarkandba utazik, hol Kaufmann tábornok őt az Oroszország és Bukhara közt munkába vett határrendezés bizottságába osztja be a végből, hogy a bukhari megbízottakkal a tárgyalásokat vezesse. Evvel a bizottsággal Radloff bejárja az Anu-Darjába ömlő Zarafsan folyó közep völgyét s kerülő úton tér vissza Szamarkandba, majd innen a homokos sivatagon át Taskendbe és haza. Az 1869. évben ismét a Szemirecsjeben jár, de ezuttal ennek déli és keleti részeit kutatja, úgyszintén a Balkas-tóba torkolló Ili folyó mellékét, hol a nyelvileg eddig kevésbé ismert tarancsik laknak. Ez utazásában történt, hogy az Isszik-köl déli partján mocsár-lázba esett, mely betegségéből csak késő ősszel volt képes valahogy kivergődni s hazatérni. Utolsó ázsiai útja Radloffnak 1870-ben volt, a midőn a Csujja forrásvidéken át délkeleti irányban a dsungár pusztaságon fekvő khinai Kobdo városig hatolt. Mindez útjaiban igen gazdag volt aratása tudományos gyűjtésekben nemcsak nyelvi és népköltési, hanem nép- és földrajzi, továbbá régészeti, kereskedelmi és közgazdasági szempontokból is. Ez eredményeiről részletes jelentésekben ad számot az orosz földrajzi társaság közleményeiben (1868—70) s külön értekezésekben, minők: *Reise durch den Altai nach dem Telezker See und dem Abakan* (Erman's Archiv, 1865), *Das Ili-Thal in Hoch-Asien und seine Bewohner*, (Petermann's Mithlgn. 1866) *Srednjaja Zarafszanskaja dolina* (A középső Zarafszán völgye), *Das mittlere Serafschanthal* (Ztschr. d. Ges. f. Erdkunde zu Berlin, 1871) *Torgoryja snošenija Rossiji s zapadnoi Mongolije* (Oroszország kereskedelmi viszonyai nyugati Mongoliával) és *Über die Formen der gebundenen Rede bei den altaischen Tataren* (a Lazarus-Steinthal-féle *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft* IV. kötetében).

Míg Radloff nyarai e fárasztó utazásokban teltek, az év többi részeiben szorgalmát, a mennyire tanítástól szabad ideje engedte, gyűjtéseinek rendezése s megfigyeléseinek leírása foglalkoztatta. Legelőbb népköltési gyűjteménye látott napvilágot, még pedig a legelőkelőbb helyen, a szentpétervári akadémia kiadásában. Ennek német címe: *Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme Südsibiriens*, melyből az első négy kötetnek megjelenése Radloff működésének első korszakába esik. Mindegyik kötet két részből áll, melyek közül egyik a szövegeket, másik német fordításukat közli. Az első kötet, melynek címe *Die Dialekte des eigentlichen Altai: der Altaier und Teleuten, Lebed-Tataren, Schoren und Sojonen* 1866-ban jelent meg s nagy feltűnést keltett becses tartalmával a szakkörökben. Ezek az altaji és teleut nyelvjárásokat illetőleg az

első följegyzett népies szövegek, melyekben sok emléke maradt fenn az ősi török pogányságnak és népeletnek. Van ezek között egy samán imádság, egy varázsige az eső elállítására, egy rege a világ teremtéséről s egy a világ végéről, vannak továbbá állat-énekek s nagy számban mesék és verses hősrégék. Schiefner a fordításhoz csatolt előszavában kiemeli, hogy ez a gyűjtemény nemcsak a nyelvészek számára lesz tanulságos, hanem azoknak is, kik összehasonlító hitrege- és mese-vizsgálat tal foglalkoznak, mivel gazdag anyaga sok idetartozó kérdés tárgyalására nyújt alkalmat. Rá is mutat Schiefner az altaji regéknek és meséknek más keleti és nyugati népek hasonló szellemi termékeivel való tárgyi kapcsolatára, valamint hogy bennük gyakran az ázsiai és európai gondolatvilág elemei sajátos vegyülésben egyesülnek. Az utóbbira érdekes példa a világteremtés regéje, melyet Radloff gyűjteményének több más szemelvényével együtt Vámbéry magyarrá is lefordított a *Nyelvtudományi Közlemények* VI. kötetében, sőt mint az altaji népköltés mutatványát *A török faj* című művébe is fölvetett. Itt bibliai részletek mellett (minők pl. a végtelen ösvívről s a rajta lebegő isteni szellemről, a tiltott gyümölcsről, a kígyó csábításáról, az asszonyról, valamint Isten átkáról szólók) az istenség neve: Kurbystan. Ebben Schiefner a parszi Ormuzd (Ahuramazda) mongol Churmustu és szojon Kurbustu másainak népetymologiai átalakítását ismeri fel, ép úgy, mint a rege emberekhez jóindulatú két másik alakjának, Mai-Tere és Mandy-Syrä neveiben a buddha Maitreja (mongol Maidari) és Mandsuhçri bölcsesség-szemleeknek jelzéseit. A mesevizsgálat szempontjából méltatta Radloff e népköltési kötetét Staszov Vladimir is *O proischozdenije russkich bylin* (Az orosz hősrégék eredete) című tanulmányában, mely a *Vjěstnik Jevropy* 1868-iki jan. számában jelent meg; szintígy Reinhold Köhler a *Litterarisches Centralblatt*-ban (1867) és Felix Liebrecht a *Göttinger Gelehrte Anzeigen*-ben (1868).

Radloff népköltési gyűjteménye második kötetének tárgya és alcíme: *Die Abakan-Dialekte (der Sagaische, Koibalische, Katschinzische), der Kysyl-Dialekt und der Tscholym-Dialekt (Küarik)*. Ez 1868-ban jelent meg s néhány lapnyi lakodalmi éneken kívül csupa terjedelmes hősrégét foglal magában: van közöttük olyan, mely 2245, sőt egy mely 3825 verssorból áll. E hősrégék, melyeket őszi vadászat alkalmával az éjjeli szállásokon lobogó erdőtüzek mellett szoktak énekelni, tartalmukra nézve hasonlítanak a vogulosztják hősi énekekhez, a mennyiben szintén a képzelet szertelen színeivel vázolt, többnyire felsőbb hatalmak közreműködésével

végbevitt haditetteket tárgyalnak s az események viharja bennük is rendszerint a boldog házasság enyhében csendesül. De lényeges különbség a népköltés e két közelálló műfajában, hogy míg a tatár regehős csodás erejével is földi lény: megfelelője nyelvrokonainknál istenné magasztosul, kit bálvány képében imádnak s ki az énekes ajkán megszólalva magáról első személyben beszél, önnönmaga zengi el saját dicsőségét sűrű utalással az emberektől őt megillető tiszteletre s áldozatokra. Míg tehát Radloff hiába kutatja a tatár hősrégék gondolatvilágának a samán hitélettel való kapcsolatát (*Aus Sibirien* I: 405.), a vogul-ösztják hősköltészetben ez a kapcsolat nyilvánvaló; sőt talán ez épen az alapja annak a nagyobb művészi gondnak, mely emitt az előadásban s a kifejezésekben mutatkozik, mintegy annak nyilvánítására, hogy a nyelv ünnepiessége méltó az énekekben ünnepelt istenekhez. Schiefner ennek a kötetnek fordításához is fűzött előszót s orosz mesékben és hősrégékben kimutatott párhuzamokkal, valamint a szövegekben előforduló orosz jövevényszókkal azt igyekszik igazolni, hogy a tatár epikai költészetben sok vonás orosz eredetű. E kötet megjelenése szép kitüntetést hozott Radloff számára, a mennyiben a dorpati egyetem őt erre «pro maxima intelligentia linguarum orientalium» tiszteletbeli doktorrá tette.

A *Proben der Volkslitteratur* harmadik kötete az 1870-ben megjelent rendkívül gazdag kirgiz népköltési gyűjtemény, a *Kirgisische Mundarten*. Míg az előbbi kötetek az ősi pogány hitélethez még ragaszkodó altaj-vidéki tatárok szellemi alkotásait mutatják be, ez s a következő kötetek az Altajtól nyugatra lakó izlanhívó törökök népies költészetet tárják eléink. A kirgizeknél még teljes virágzásban van a kara-söz, azaz «egyszerű (fekete) szó», a mint a népszellem műveit nevezik szemben a könyvirodalom énekeivel, melyeket írástudó mullák olvasva adnak elő s melyek többnyire a vallás tanításainak szemléltetésére vannak hivatva. Igazi népies termékek Radloff e kötetében a verses bölcsmondások, a vendégség befejeztével szokásos áldószavak (köszöntőfélék), a menyasszony-vezető és gyászénekek, a hősénekek és regék, a sorsénekek (megtörtént események verses előadása), a baksza-ének (melynek bűverejével samán műveletek közben beteget gyógyítanak), a tréfás versenydalok (melyekkel két versengő énekes egymást a közönség mulattatására lefőzni igyekszik) és a mesék. Ezekhez csatlakoznak a könyvekből vett verses elbeszélések mutatványai, melyeket a közlő az élő kirgiz ejtés szerint ártírt. Az előszó a kirgiz népeletet vázolja s a népies versek szabályait ismerteti. Az 1872-ben megjelent negyedik kötet gyűjtése a nyugat-

szibériai tatárok köréből való s alcíme: *Die Mundarten der Barabier, Taraer, Toboler und Tümenischen Tataren*. Itt már a népköltészet forrása gyöngébben csörgedez, mivel a mohammedán vakbuzgóság mind mélyebb gyökeret ver a nép alsó rétegeiben is s irtó háborúval támad minden ellen, a mi az ősi népszellem nyilvánulása. «Míg az északi pusztaság kirkizei közt, írja Radloff előszavában, a népszellem oly erős, hogy a vallástudósokat könyvtudományuknak népies ruhába való öltöztetésére kényszeríti, itt a népnyelv teljesen el van nyomva és félénken húzódik meg a legfélreesebb zugokban a a népesség legalacsonyabb osztályainál. A néphagyományok, mint s mesék, énekek és az ősök tetteire való emlékezések, mint egy elmúlt kor emlékei, csak az öregek szívében találtak menedéket. Egyedül ők őrizik még e szent ereklyéit ifjukoruknak, annak az időnek, midőn a népszellem egész szabadon dicsőíthette az ősök tetteit mesékben és énekekben. A mostani nemzedék csak a Mohammedija-t ismételtgeti, vagy Achmed Jesevi hikmetjeit, vagy Mir Ali Sir verseit, habár e művek mesterséges nyelvvegyülékét meg nem értik.» Csak nehezen lehetett e tájon énekest vagy mesemondót előkeríteni s ha már akadt valahol egy, ott a híveit féltő és távoltartó mulla mesterkedéseivel kellett megküzdeni. Mind e nehézségek ellenére sikerült Radloffnak itt is derekasan megoldani feladatát s egy jókora kötetnyi regét, mesét és dalt egybegyűjteni. Figyelemreméltók a gyűjtéséből különösen a Köcsüm-khánra, Szibéria utolsó tatár fejedelmére való visszaemlékezések, továbbá a Toktamys-regék, melyeknek változatai megtalálhatók a baskirok, kirkizek és altaji tatárok enekeiben is.

E szövegkiadványok Radloff nagyszabású munkatervének voltak alkotó részei. Minden kötet élén olvasható a főcím: *Die Sprachen der türkischen Stämme Südsibiriens und der dsungarischen Steppe. I. Abteilung: Proben der Volksliteratur* s az első kötet előszava jelzi, hogy a népköltési gyűjtések kiadását második rész gyanánt egy minden nyelvjárást összefoglaló szótár s harmadikul egy minden nyelvjárássra kiterjedő összehasonlító nyelvtan fogja követni. E kitűzött feladatok közül Radloff fényesen oldotta meg további félszázados munkássága folyamán a szótárít, de az összehasonlító nyelvtan kidolgozása az első szakasznál, a hangtannál megakadt. Félretolták e feladatot munkássága előteréből a török nyelvemlékek körében időközben történt nagyjelentőségű fölfedezések.

II.

Másodszor is lejárván utazási ösztöndíjainak cyklusa, Radloff arra a megállapodásra jut, hogy immár abbahagyja ázsiai tanulmányútjait s hozzáfog különféle tudománykörökből egybeszerzett óriási anyagának feldolgozásához. Munkássága ez új irányának elsőrangú föltételei voltak a bő szakkönyvtár s rendezett muzeumi gyűjtések, főkép pedig a szaktársakkal való sűrűbb érintkezésnek, illetve eszmecserének lehetősége. Ezekre nem lehetett kilátása eddigi működése helyén, Szibéria belsejében; ezért 1872-ben ott hagyja Barnault s elindul Szentpétervárra, hogy ott egy kedvezőbb állás érdekében tegye meg a szükséges lépéseket. Útközben megállapodik Kazánban, hogy meglátogassa N. I. Ilymynszkijt, a volgai tatár és kirgiz nyelvek kitünő ismerőjét s a keresztyén tatár iskolák felügyelőjét. Az ő vendégszerető házában, hol egykor Bálint Gábor s magam is az első szíves útbaigazítást és támogatást nyertük tanulmányútjaink feladataihoz, alkalma volt találkozni Sesztakovval, a kazáni tankerület gondnokával, ki értesülve Radloff utazásának céljáról, azt az eszmét vetette föl, hogy nem volna-e neki kedvére való egy olyan állás a mohammedán-tatár iskolaügy élén, a minőt Ilymynszkij lát el a keresztyén-tatár-iskolákra vonatkozólag. Fölötte tetszett e gondolat Radloffnak, mert Kazán, mint Oroszország keleti részének tudományos központja, egyetemével s ennek kiváló tanári karával és muzeumaival teljesen megfelelt az ő vágyainak s azért is nagyon alkalmasnak mutatkozott jövőendő működése színterül, mivel e város egyszersmind az egész Volga-vidék tatár tudományosságának főhelye s így itt tatár tanulmányait is folytathatta. Csak az volt a baj, hogy azok az állami mohammedán népiskolák, melyek fölött a felügyeletet Radloffnak kellett volna gyakorolni, a valóságban nem léteztek s természetesen felügyelő intézményük is csak a képzelet világában élt. Mindezt előbb törvényhozási úton kellett volna életbe léptetni, mi pedig kedvező esetben is gyorsan megvalósíthatónak nem mutatkozott. Radloff nem riad vissza az előtte meredő nehézségektől, hanem bízva szerencseszallagában, szokott akaraterejével lát terve munkájához. Szentpétervárra érve, Sesztakov felhatalmazásával előterjesztést tesz ez ügyben gróf Tolsztoj D. J. akkori oktatásügyi miniszternek s a minden nemes eszme iránt fogékony ministert nemcsak hogy rövidesen megnyeri a tatárok közt terjesztendő felvilágosodás feladatának, hanem annak buzgó hívévé is teszi. Csakhamar kész volt az új intézmény egész szabályzata s Radloff kihallgatást kérván Konstantin Nikolajevics nagyhercegnél, az államtanács elnökénél, még azt is kivitte,

hogy ügye soron kívül nyert elintézését. Erre az oktatásügyi ministerium megbízásából nagy európai körút következett a népiskolák s tanítóképzők tanulmányára s Radloffnak Berlinben alkalma nyílik az új tanügyi alkotásra vonatkozó nézeteit kifejteni. Ez Tolsztoj minister felszólítására történt, ki véletlenül ugyanakkor a classikus nyelvek oktatásának tanulmánya czéljából szintén Berlinben időzött s a gymnasiumi tanároknak adott búcsúbédjén Radloff útján a maga széleskörű paedagogiai terveinek egy részletét akarta bemutatni.

Az 1872. év telén történt Radloff kinevezése «a kazáni tankerület tatár, baskir és kirgiz iskoláinak felügyelőjévé» s ettől fogva több mint egy évtizeden át csaknem összes idejét hivatalának szolgálata veszi igénybe. Szinte bámulatos, hogy mennyi akadályt tudott e téren leküzdeni. A mohammedán lakosság az orosz-tatár iskola intézményét a legnagyobb bizalmatlansággal és kedvetlenséggel fogadta, mert attól tartott, hogy ennek igazi végczélja az ifjúság elterítése az ősi hittől s megnyerése a keresztyénség számára. Radloffnak első dolga volt, hogy tanítóképzőt létesítsen Kazánban a tatárok számára s ehhez mindenkifölött tatár tanerők kellettek. Ilyenek híjában kezdetben kénytelen volt beérni egy mullának elbocsátott segédjével, ki azonban a tanításra is ép oly alkalmatlannak bizonyult, mint előbbi hivatására. Utóbb javult a helyzet, a mennyiben sok utánjárassal mégis sikerült iskolájához vonzani három műveltebb tatár férfit: Abdul Kajumovot, ki eddig tatár könyvek kiadásával s orosz-tatár kalendáriumok szerkesztésével foglalkozott, továbbá Achmerov volt egyetemi hallgatót, ki Radloff tanácsára letette volt a tanítói vizsgát s idővel a kazáni szeminárium felügyelője lett és Taragulov állatorvost, ki a természettudományi tárgyak előadására mutatkozott alkalmasnak. Ezek mellett maga Radloff a paedagógiát, történetet és orosz nyelvet tanította. Ugyancsak ő vezette az elemi gyakorlóiskolában az oktatást s mivel tanártársainak is terra incognita volt a tanítás methodikája, ennek szabályait velük is neki kellett értekezletek, utasítások és mintaelőadások révén megismertetni. A kellő képzettségű tanerők hiányánál is nagyobb baj volt, hogy az általánosan elterjedt előítélet miatt a tanítóképzőbe tanulók is csak gyér számban jelentkeztek. Radloff, hogy a tatárok balvéleményét intézete felől eloszlassa, szigorúan mohammedán vallásos jelleget adott az orosz-tatár tanítóképzőnek: elrendelte többek közt, hogy minden belépő növendék előbb az iszlám meghatározott tárgyaiból fölvételi vizsgát tartozik tenni, továbbá hogy magában az intézetben mindenki megtartani köteles az előírt vallási szertartá-

sokat. Ez intézkedésével kedvezett a vallására féltékeny közönségnek, de másrészt kihívta a ministerium ellenzését, mely t. i. nem szívesen látta a mohammedán vallás ily nagyrabecsülését és kitüntetését állami intézetben. Ki is adta a rendeletet, mely szerint kihirdetendő, hogy eltérőleg az eddigi ideiglenes intézkedéstől, a hatóság a muszulmán ismeretekre a tanítóképzőbe való fölvételnél semminő súlyt nem helyez. E sikertelen kísérletnél nagyobb hatással volt a szeminárium népszerűségének növelésére s a hallgatók bővebb számban való jelentkezésére egy másik intézkedés, melynél fogva t. i. az oda járó s ott végzett növendékek föl voltak mentve a katonai szolgálat alól. Erre nyomban jelentkeztek a medreszék hallgatói: felnőtt ifjak, kik jól be voltak avatva a mohammedán scholastika minden rejtelmébe, de a világi műveltségtől igen távol állottak. Radloff ezeknek oktatásában azt a módszert alkalmazta, hogy lehetőleg mellőzte a könyvet s az oktatást a szemlélet és gyakorlat alapjára helyezte.

Sok keserűsége volt főképp az első időben kikerült tanítványokkal, kik nem váltak dicsőségére törekvéseinek, mert megismerkedvén a világi tudományokkal, előbbi vallási vakbuzgóságukból az ellenkező végletbe csaptak át s züllött, megvetett emberekké váltak, sőt az első tanfolyam kilencz tanulójából három, épen a javából való, alkoholmérgezésben végezte életét. A kerületében keletkezett népiskolákkal is tömérdek volt a baja. Oly gyűlöletes volt az orosz-tatár iskola, hogy több községben helyiséget sem akartak adni e célra s ha akadt valaki, ki ily intézetet támogatni merészelt, annak nem volt nyugta a lakosság üldözésétől. Óriási nehézségekbe ütközött különösen a leányok oktatásának meghonosítása, mi pedig egyik főszköze lehetett volna a fölvilágosodás terjesztésének. Tatár tanítónő ugyanis épenséggel nem volt sehol, férfi tanítóval pedig egy tatár sem taníttatta volna leányát. Midőn Radloffnak négy évi szorgos kutatás után végre sikerült egy tanításra vállalkozó, elég művelt tatár nőt találni, a ki hét növendéke részére a saját lakásában rendezett be iskolát, a ministerium ez iskola megnyitását nem hagyta helybe azon az okon, hogy ily kis számú tanulóért nem érdemes iskolát fenntartani. Mindaddig, míg Radloff Kazánban élt, nem sok öröme tellett egész erejének megfeszítésével végzett paedagógiai tevékenységében; mindamellett nem hálátlan földbe esett a tőle elvetett mag, sőt később ez dúsan megtermette gyümölcsét. Az ő tanítványai köréből kerültek ki az európai műveltség lelkes szóvivői és terjesztői a volgai tatárok közt, kik a mult évtized közepén széleskörű mozgalmat indítottak a nemzeti tanügy szolgálatában, folyóiratokat s egyesületeket alapítottak, tankönyveket adtak ki, többen pedig közülök mint a tatár-

ság képviselői s a дума tagjai részt vettek az ország törvényhozásában. Midőn Radloff 1909 május 14-ikén tudományos munkásságának ötven éves jubileumát ünnepelte, e tatár tanítványai üdvözlő iratban adtak kifejezést mély hálájuknak a férfiú iránt, ki közöttük először gyűjtötte meg a felvilágosodás fáklyáját s vezette őket a művelődés és haladás útjára.

Mint Sternberg írja, Radloff későbbi nyugalmas éveiben is bánnatosan emlékezett meg nem egyszer arról a sok meddő fáradozásról, melylyel Kazánban 12 éven át vesződött a tatár oktatásügyért s mely őt sokáig tudományos feladataitól is teljesen elvonta. Míg előbb szerény barnauli állásában csaknem minden évben egy-egy új bányáját tártá föl a tudományos kincseknek s számos apró munkáján kívül nyolcz vaskos kötettel léphetett a világ elé: itt a volgamelléki nagy városban, hová oly szép remények vonzották, pezsgő tudományos élet közepett évek hosszú sora mulik el a nélkül, hogy irodalmi munkássága többre terjedne néhány tudományos szempontból jelentéktelen tankönyvvel.¹ Csak a nyolczvanas évek elején kezd újból foglalkozni gyűjtései anyagával, még pedig egyelőre félretéve több kötetre terjedő kiadatlan szövegeit, török hangtani tanulmányok czéljából. Ehhez előnmunkálatkép átbuvárolja az újabb általános közlemények s nyelvészeti irodalmat s lelkes hívévé szegődik az új grammatikusok iskolájának, melynek Oroszországban úttörője segyik kimagasló képviselője volt az időben Baudouin de Courtenay, a kazáni egyetemen az indogermán összehasonlító nyelvészet tanára. E kiváló egyéniség körül egész kis gárdája csoportosult az ifjabb nyelvészeknek, kik rendszeres összejövetelekben tárgyalgatták egymással tanulmányaik eredményeit s megvitatták a fölmerült nyelvészeti kérdéseket. Töbhnnyire természetesen indogermán, főkép szláv hangtani themák voltak napirenden, mely szakban egyesek, mint Bogoroditz-

* E dolgozatai: *Skizzen aus Sibirien* (a *Kölnische Zeitung* 1872 jan. 18. és 30-iki számában), *Nachrichten über den Aufstand in der Iliprovinz in den Jahren 1863—66.* (a *Russ. Revue* 1873-ik évfolyamában), *Die alten Gräber in Sibirien* (a *Zschr. f. Ethnologie* 1882. évfolyamában), Tankönyvei: *Učebnik německavo jazyka po metodě Lurje. Elementarnyj kurs* (A német nyelv tankönyve Louvier módszere szerint. Elemi tanfolyam 1872). *Bilik, balalar ukur öcön çyarylyan kitab* (Tudomány, gyermekek olvasmánya czéljából szerzett könyv: 1872), *Grammatika russkavo jazyka, sostavljonnaja dlja Tatur rostocnoj Rossiji* (Az orosz nyelvnek keleti Oroszország tatárjai számára szerkesztett nyelvtana: 1873); *Lesen und Lesenlernen* (Techmer *Internat. Zeitschr. f. allg. Sprachw.* folyóiratának 1884. évfolyamában).

kij V. A. s a korán elhunyt nagytehetségű Kruszevski N. jeles munkálatokkal is föltűntek. E társasághoz csatlakozva, Radloff szintén részt vesz az eszmecserékben s élő nyelvek tanulmányán épülő bőséges török nyelvismerete köréből gyakran járul becses adatokkal a fölvetett kérdések anyagához s a nézetek tisztulásához. Érdekes terméke az e nyelvész körben kifejtett közös munkásságnak az az értekezés, melyet Radloff *Die Lautalternation und ihre Bedeutung für die Sprachentwicklung, belegt durch Beispiele aus den Türkischen Sprachen* czímen a Berlinben tartott 1881-iki orientalis congressuson mutattott be s mely az *Abhandlungen und Vorträge des fünften internationalen Orientalisten-Congresses* (Berlin, 1882) második kötetében jelent meg. Ez Radloffnak első szakszerű nyelvészeti dolgozata, melyben azt igazolja, hogy azok az általános hangtani szabályok, melyeket Kruszevski *Über die Lautabwechslung* (Kazán, 1881) czímű munkájában indogermán nyelvvizsgálatok alapján megállapított, ép úgy érvényesek az ural-altaji nyelvek körében is. Így pl. az a tétel, hogy a nyelvhangok az élő beszédben bizonyos váltakozásokkal (alternatio) módosulnak a szerint, a minő a velük kapcsolatos (együtt ejtett) hang s a minő a szóban levő helyzetük (t. i. a szó kezdetén, közepén vagy végén van-e), vagy hangsúlybeli állapotuk. Ennek megfelelőleg pl. más az oroszban a *k* ejtése a *ka* s más a *ki* (tkp. *k'i* 'szótagban, ép úgy, mint a hogy' különböznek egymástól a német *tag* ~ *tagen* (= Tag, tagen), *gab* ~ *geben* (= gab, geben) és *dies* ~ *diese* (= dies, diese). Hasonló esetei a hangváltakozásnak a törökben: *q* ~ *k*, melyek közül az első csak mélyhangú, az utóbbi csak magashangú magánhangzók mellett állhat, (pl. *qara* = fekete, *oq* = nyíl; de *kök* = kék, *kün* = nap), szintígy *l* ~ *l'* (pl. *alta* = tarka, *al* = kéz). Az idézett német példákkal egyenemű váltakozások: az *aq* = fehér ~ *aqar* = fehéríteni, *qapqan* = megfogott = *qabar* = megfogó, altaji *kös* = szem ~ *közüm* = szemem stb. Több más ily általános phonetikai szabálynak is rámutat Radloff török példáira, de egyelőre csak rövid utalással, fenntartván ezeknek tüzetes tárgyalását *Phonetik der nördlichen Türkischen Sprachen* czímű munkájának, mely mint a *Vergleichende Grammatik der nördlichen Türkischen Sprachen* első része 1882-ben jelent meg Lipcsében.

E mű célja, mint az előszó jelzi, a török nyelvek hangjelenségeinek egy tudományos elv szerint való összefoglalása, úgy hogy ez egyszermind biztos alapul szolgálhasson a török nyelvek alaktana számára, melyet Radloff jeles művének folytatásaként szándékozott megírni. Ez irányú vizsgálataiban vezérfonala volt Böhlingnek a jakut nyelvről írt úttörő munkája, melynek rendszerét abban is követi, hogy a török nyelvi sajátságok lényegének s okainak megállapításában kellő figyelemben részesíti a nyelvtudomány egyéb körei-

ben végzett hasonló kutatások eredményeit. Nagy súlyt helyez minden jelenség tárgyalásánál különösen a nyelvjárási változatokra, teljes tudatában ezek nagy jelentőségének abból a szempontból, hogy csak általuk nyerhetünk némi bepillantást a nyelvfejlődés menetébe s hogy ezek vannak hivatva pótolni a nyelvmlékek hiányát, melyek a szerencsésebb indogermán nyelvkutatás számára évezredekre terjedőleg nagy számban állnak rendelkezésre. A bevezetés tüzetesen tájékoztat a török nyelvek hangjairól, alapul véve e tekintetben a korabeli leghíresebb phonetikusok, Brücke és Sievers munkáit. E fejezetet az északi török törzsek rövid néprajzi vázlata követi, majd a mű első szakasza gyanánt a magánhangzók beható tárgyalása. Igen tanulságos ebben különösen a magánhangzók illeszkedéséről szóló rész, mely hangsajátság tudvalevőleg közös jellemző vonása az ural-altaji nyelveszalád összes ágainak. Radloff tüzetes vizsgálat alá fogva e hangjelenség különféle nyilvánulásait az egyes nyelvekben, megállapítja, hogy az a legteljesebb fokozat, mely a török, mongol és tunguz nyelvágakban mutatkozik s mely szerint a végzetek a tőszótaghoz nemcsak hangrendileg (*palatalis attractio*), hanem az ajakhangok alkalmazkodásával (*labialis attractio*) is illeszkednek, igen régi keletű az illető nyelvágakban; tehát nem úgy, mint a magyarban, hol az *ős-ök*, *öt-öt* féle hasonló alakulat (a régi *ős-ek*, *öt-et* ellenében) újabb fejlődés. Kimutatja egyszersmind Radloff, hogy a magánhangzó-illeszkedésnek igazi alapja és eredete nem phonetikai természetű, hanem morphologiai. Nem az ural-altaji népek beszéd szervének valamely különös sajátságából keletkezett, mint Böhtlingk vélte, sem szellemi renyheségnek következménye, mint Steinthal gondolta, hanem a szóalkotás sajátos eszköze s szükségszerű folyománya az agglutinációnak. A tőhöz tapadó képzőknek, rágoknak s összetételi elemeknek az illeszkedés physiologiai föltétele, a beszéd szervek egynemű helyzete a kapcsolója. Ez az a ragaszték, mely az agglutináló nyelvekben a szó alkatrészeit egységbe fűzi, minélfogva a szó ott végződik, hol az illeszkedés megszűnik. Az illeszkedő viszonzszók (ragok) a szóhoz tartoznak, a nem illeszkedő viszonzszók (névutók) a nyelvértékben különálló szók. Hivatása tehát az illeszkedésnek ugyanaz, mi a hangsúlyé, mely szintén a szórészek összetartozásának s különálló egységének kifejezője. A második nagy szakasz Radloff e művében a mássalhangzókkal foglalkozik, bő részletességgel fejtegetvén ezeknek sokféle alakulatát és változását az egyes nyelvjárássok s a szóban levő különböző helyzetük szerint. Az utolsó fejezet összefoglalja a hangjelenségek tanulságait a török nyelvek osztályozására nézve. E szerint ezek négy csoportba oszthatók: Keleti nyelvjárássok az Altaj-, Baraba-, Abakan- és Csolym-

vidékiek, továbbá a szojon, karasz és ujur; nyugatiak a kirgiz, baskir, úgyszintén az Irtis- és Volga-melléki nyelvjárások. A harmadik csoportba sorakoznak a középázsiai tájbeszéddek: a tarancsi, csagataj, özbég és az északi szart. A negyedikbe a déli nyelvjárások: a türkmén, azerbajdsán, anatóli, krimi és ozmanli.

Bár az utóbbi években Bang W. hevesen támadta meg nem egyszer Radloff e nagyszabású művét, mégis kétségtelen, hogy alapvető munka, melyet figyelmen kívül nem hagyhat senki, ki török hangtani kérdésekkel foglalkozik. Az ural-altaji nyelvek irodalmában ez az első munka, mely a modern phonetika alapjára helyezkedik s a maga tárgykörében ma is egyedülálló. Rendkívül bő anyaga tetemes részben új s a középázsiai törökség olyan területeiről való, melyeknek népeit előbb még névszerint is alig ismerték. A kitűzött feladat rengeteg aránya érthetővé teszi, hogy itt-ott a megfigyelésekben tévedés vagy fogyatékoság mutatkozik, különösen ha az eredményeket a turkologia mai sokkal haladottabb színvonaláról vizsgáljuk. Leglényegesebb hibájának tetszik, hogy a hangváltozások megállapításánál nem kíséri meg a történeti fejlődés földéítését. Ámde tekintetbe veendő e ténynél, hogy abban az időben, midőn Radloff hangtani művét írta és kiadta, a csuvas nyelvből, melynek tüzetes ismerete nélkül török hangtani kutatás alig lehetséges, egy sornyi anyag sem volt nyelvészeti megbízhatósággal följegyezve s ép ily ismeretlenek voltak az oszmán népnyelv s a kisázsiai dialectusok, továbbá hogy a mi a nyelvemlékeket illeti, ezekből jóformán csak a Vámbérytól kiadott kevés s nem biztos olvasású ujur szemelvény, továbbá a szövegében megfejtetlen *Codex Cumanicus* állott rendelkezésre, melyekre hangtani következtetéseket épenséggel nem építhetett. Érezte maga Radloff is művének itt említett hiányát s nyilatkozik is róla a *Kudatku Bilik* kiadásának utószavában: «Bei der Bearbeitung der vergleichenden Morphologie der Türkdialekte», írja itten, «erkannte ich sofort, dass zum richtigen Verständniss der Entwicklungen der Sprachformen das von mir zusammengetragene Sprachmaterial nicht ausreichte, sondern, dass nur ein eingehendes Studium der alten Schriftdenkmäler die Möglichkeit geben würde, die Entwicklung der neueren Sprachformen zu verstehen. Ich machte mich daher an die Durcharbeitung aller bis dahin bekannten alt-türkischen Schriftdenkmäler». Hogy mily buzgalommal oldotta meg e feladatát, alább lesz módunk tárgyalni.

Egyelőre a következő mű Radloff irodalmi munkásságában a már fentemlített *Aus Sibirien* című két kötetes könyv, mely 1884-ben jelent meg Lipcsében. Ez, mint a *Lose Blätter aus dem Tagebuche eines reisenden Linguisten* alcím is jelzi, úti naplók és vázlatok so-

rozata, melyek részben már megjelentek különféle tudományos folyóiratokban s itt összegyűjtve s kiegészítve teljes képen tárják eléink Radloff utazásainak élményeit és tapasztalatait a nyelvészeten kívül első tanulmányok köréből. A mű könnyed, népszerű stílusával voltaképp a művelt nagy közönséget tartja szem előtt, de azért minden ízében tudományos tartalmával s tömördek eredeti anyagával igen tanulságos s érdekes olvasmány szaktudósok részére is. Különösen becses szakaszai az első kötetnek, melyek déli Szibéria s a dsungár vidék, az Altaj-hegység s a kirgiz-pusztaság népeiről szólnak, tüzetesen ismertetvén ezek történetét s néprajzi viszonyait, melyeknek leírását népköltési mutatványok élénkítik. A második kötetben kiválóan értékes fejezet a *Das Schamanenthum und sein Kultus* című, mely mesteri módon vázolja a török népek ősi pogány hitéletét s vallási nézeteit, úgy a mint ezek mai napig is fennmaradtak a pogány teleutok s más kisebb altaji törzsek közt s némi nyomokban a mohammedán kirgizek közt is föllelhetők. Ugyancsak kiemelendő a *Sibirische Alterthümer* fejezet, melyben a maga és mások észleletei nyomán leírja a Jenisszei völgyének s az Altaj-vidéknek kő- és földhalomsírait s tárgyi régiségeit. Ezek történeti háttérét kutatva Radloff arra a véleményre jut, hogy az a nép, mely a bronzrégiségeket hátrahagyta, a vidéknek azon őslakossága lehetett, melynek gyér maradványai a nem ural-altaji nyelveket beszélő Jenisszei népek: az asszan, arin, kott és Jenisszei-osztják. Ezek nagyobbrészt beolvadtak a később odakerült hódító törökökbe, de ivadékaik még a XVII. században is foglalkoznak érczmunkákkal, miért is az oroszok őket kovácstatároknak (kuzneci) nevezik s innen a Kuźneczk városnév is. Radloff sokoldalú tehetségének és széleskörű tudományának fényes bizonyítéka e mű, melyen különös kedvvel dolgozott, mert, mint az előszó mondja, bő alkalmat nyújtott arra, hogy gondolatban visszahelyezze magát rég átélt időkbe, melyek a legszebbek voltak életében.

Ugyancsak az 1884. évre esik Radloff munkásságában *Zur Sprache der Komanen* című első nyelvtörténeti tanulmánya, mely Techmer F. *Internationale Zeitschrift für allgemeine Sprachwissenschaft* című folyóiratának I. és II. kötetében és oroszul a szentpétervári akadémia *Mémoires*-jaiban (1884) láfott napvilágot. Ebben kritikai észrevételek kapcsán ismerteti Kuun Gézának a *Codex Cumanicus* kiadásához fűzött Prolegomenáit, majd beható elemzéssel magának a nyelvenléknek írásbeli és hangtani sajátosságait. Az utóbbi vizsgálatok lehetővé teszik számára a kún nyelv helyének megállapítását a török nyelvjárások sorában. Szerinte a kún nyelv hangtani alkata, úgy a mint ez a Petrarca-codexben mutatkozik, a volgai tatárhoz áll legközelebb, melynek tájbeszédei közül ismét a misär hasonlít

hozzá leginkább, úgy hogy szinte mondhatni, hogy ettől csak régibb hangképével különbözik. A mi erre a nézetre indítja, legfőképp az, hogy a misärben a köztörök *č* helyett *c*-t mondanak, már pedig szerintem ugyanígy olvasandó az olasz glossator *zizac*, *ziray* írása, midőn e szóknak a köztörökben *čičäk* (virág), *čyrai* (arcz) a hangzása s szintígy midőn a német glossator a török *byčaq* (kés) és *jarγučy* (biró) szavakat *bizac*, *jarguzi* alakban írja a maga nyelvének *z*-vel írt s *c*-vel ejtett *holz*, *pelz*, *zurukke* szavai mintájára.

Ez a munka volt az utolsó, melyet Radloff Kazánban írt, mert az 1884. év folyamán nagyjelentőségű változás állott be sorsában s életviszonyaiban. A szentpétervári császári akadémia ugyanis kiváló tudományos érdemeinek elismeréséül rendes tagjai közé választotta az ázsiai népek történetének és régészetének szakjára. Felköltözik tehát most Kazánból Szentpétervárra, hol ezentúl menten minden anyagi gondtól s egyéb állás teendőitől, egyedül a tudománynak szentelheti teljes erejét.

III.

Elfoglalván akadémiai állását Radloff kettős igyekezettel folytatja nyelvtörténeti tanulmányait s közben kiadja még kéziratban levő jókora népköltési gyűjtéseit. Akkoriban a legrégibb török nyelvemlék a XI. század közepén írt nagy ujgur tanköltemény, a *Kudatku Bilik* volt, melynek Vámbéry 1870-ben megjelent *Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik* című művében csak egyes, összefüggésükből kiszakított részeit tette közzé s ezeket is gyakran önkényes átírással és értelmezéssel. Csodálatos az az élénk képzelet, melylyel Vámbéry sok helyt hanyagul írt s bárki másnak olvashatatlan tollvonásokból határozott szókat volt képes kiolvasni. Valójában tudományos értéke egy ily nyelvemlék-kiadásnak, akár irodalmi, akár nyelvi szempontból csak akkor lehet, ha a szakközönségnek módjában van az olvasás s magyarázat helyességét ellenőrizni, mit legalkalmasabban facsimile-kiadással lehet megvalósítani. Ezért Radloff, tekintettel az ujgur nyelvemlék nagy nyelvtörténeti fontosságára, ki-
eszközli az akadémianál az ily kiadásra való megbízást s ennek gondozása céljából 1884 nyarán Bécsbe utazik, hol az udvari könyvtár szívesen bocsátja az ott őrizett nagybecsű kéziratot rendelkezésére. Így jött létre a *Kudatku Bilik. Facsimile der uigurischen Handschrift der k. k. Hofbibliothek in Wien* (St.-Petersburg, 1890) című folio alakú photo-lithographiai kiadás, mely a maga nemében oly nagyszerű, hogy az is meglátszik rajta, hogy hol halovány, hol erős fekete a kézirat ténjtája s hogy hol volt meghegyezve az író tolla s hol kopott.

Az előszó megállapítja a mű szerzőjét s keletkezése korát, úgyszintén a kézirat másolásának idejét, magának a műnek adatai, illetve a kézirat jegyzetei alapján. Ezek szerint a mű szerzője a Bälaszagun városából való Juszuf volt, kit Kara Buchra kasgari khán költői érdemeiért chàssz-adsyb-nak, azaz titkos tanácsosnak nevezett ki. Könyvét a Hedsra 462. évében, vagyis 1069/70-ben írta s a sebtiben készült, nem mindenütt gondos másolat 1439-ben készült. Ez utóbbinak írója herati ember volt, ki szövegének sok szavát nem értette. Már az előtte fekvő példányban sok volt a török, arab és perzsa glossa (többnyire ujgur betűkkel), melyeket ő híven utána írt s a későbbi olvasók is csatoltak glossákat a nyelvhasználatból kivesző szavakhoz. Függelékül e műhöz még hét más apró ujgur kézirat fénykép-nyomata csatlakozik az ujgur írás változatainak bemutatására.

Visszatérvén külföldi útjáról, Radloff sajtó alá rendezi a *Proben der Volksliteratur V.* kötetét, mely 1885-ben jelent meg *Dialect der Kara-Kirgisen* alcímmel. Ennek anyagát Radloff 1862-iki és 1869-iki tanulmányútjaiban gyűjtötte a Thian-San északi lejtőin, a Tekesz folyó mellett, az Isszik-kultól nyugatra s a Tokmak város körül lakó kirgiz törzsek között. Ez az egész kötet néhány kisebb kesergő dalon kívül csupa terjedelmes hősenekből áll, melyek abban különböznek az előbbi kötetekben közölt hasonló mutatványoktól, hogy tartalmuk jobbadán összefüggő, a mennyiben az elbeszélte események egész sorozata ugyanazon lőshöz fűződik. Legünnepelebb hős Är-Manasz (är a. m. férfi, hős), Jakup khán fia, a Sárga-Nogaj törzséből, kiről hét éneket jegyzett fel Radloff 12,454 verssornyi terjedelemben. Ő a legerősebb a kíséretében levő negyven vitéz közül, kikkel együtt kalandozza be az egész világot, diadalmas harczokban leküzdvén elleneit. A népképzelet benne dicsőíti a muszalmán hős ideálját, ki, a mint ragyogó pánczélsruhájában kesely-lován ül, félelmet és tiszteletet gerjeszt mindenfelé. Egyedüli méltó ellenfele az óriás erejű Joloi, a pogányok vezére, kit csak akkor sikerül legyőznie, midőn dús lakoma után halálhoz hasonló mély álomba merül. Róla külön ének szól, szintén több ezer verssorra terjedő. Harmadik megénekelt hős Är-Töstük, ki az alvilágban vív rettenetes harczokat s kinek elbeszéléseit Radloff mese alakjában találta meg a tobolszki tatároknál. Ha a Manasz-féle nagyszabású s egy kimagasló személy körül csoportosuló hősi énekeket azokkal a kisebb méretűekkel vetjük egybe, melyeket Radloff az Abakan-tatároknál jegyzett fel s melyek több hősnek cselekményeit egymástól függetlenül tárgyalják — nyilvánvaló, hogy itt a hős ének fejlődésének különböző fokaival van dolgunk, melyek közül az előbbi már azon a ponton van, hogy egy hivatott népköltő a nép ajkán élő összes epizodok

egybefoglalásával megalkothatná a nagy kirgiz népeposzt, úgy mint Homér az *Iliast* és Lönrott a *Kalevalát*. Radloff ez észrevétele kapcsán igen tanulságosan fejti ki az előszóban a népeposz keletkezésére vonatkozó nézeteit s rámutat arra is, hogy a hőséneknek két-féle fejlettségi foka az Abakan-tatároknál és kara-kirgizeknél történeti kapcsolatban van egymással, egyik a másikából fejlett, ugyanegy népszellem alkotásai; mert a két nép eredete is közös. Az Abakan-tatárok is voltaképp kirgizek; ivadékaik azoknak, kik a Jeniszei forrásvidéken maradtak, midőn testvéreik a X. században onnan dél felé költöztek. A kara-kirgiz hősi énekek érdekes tartalma s élénk előadása arra indította Radloffot, hogy német fordítását versekben adja, mi nem vált javára e fordítás tudományos értékének, de æsthetikai szempontból sem volt hálás munka.

A következő 1886. évben jelenik meg Radloff szibériai gyűjtésének VI. kötete: a *Dialekt der Tarantschi*, melyet különösen nyelvészeti becse tesz nevezetessé. A taraneci nyelvjárásban mutatkozik ugyanis a szakirodalomban többször tárgyalt visszaható illeszkedés, melynél fogva nemcsak a töszótag hangzója hat a következőkre, hanem megfordítva bizonyos esetekben a ragok és képzők is a töszótagra, pl. az *at* (ló) és *taš* (kő) szavaknak 3. személyű birtokosraggal való alakja nem *aty*, *tašy*, mint mindenütt a törökségben, hanem *äti* és *täši*; szintígy ejtik a köztörök *alyp* (vevén) és *baŷyr* (máj) szókat itt *älip*, *bäŷir* alakkal. Ez a német Umlauthoz hasonló hangszabály s példa arra, hogy agglutináló nyelvekben is fejlődhetik flexio. Tartalmuk szerint az e kötetben közölt szövegek közmondások, szólások, elbeszélések az Ili völgyéről és lakóiról, könyvekből vett szemelvények átírásai, népmesék, regék és kisebb énekek. Ezeket Radloff nagyjából egy Gemer-Baki nevű taraneci ember közlése nyomán jegyezte össze, ki az Ili völgyének khinai részében fekvő Kuldsa városból származott s a kit Radloff, hogy nyelvét alaposabban tanulmányozhassa, 1862-iki kirgizföldi útjából magával vitt Barnaulba s ott egész télen s tavaszon át saját lakásán tartott.

Szintén az 1886. év eseménye Radloff tudományos tevékenységében a krini tanulmányút. A tauriai félsziget tatár nyelvjárásaival Radloff már Kazánban kezdett foglalkozni egy mädsuma, vagyis karaita (nem talmudi ritust követő) zsidók számára héber betűkkel kiadott tatárnyelvű népkönyv megjelenése alkalmából, melynek népköltési szövegeit t. i. helyben lakó krimi eredetű karaiták olvasása és magyarázata alapján tette tanulmánya tárgyává. Szentpétervárott e tanulmányait Erak József nevű karaita-tatár költő segítségével folytatta s már e szűk körben végzett vizsgálatai is meggyőzhették arról, hogy a krimi tatárok nyelve nem egységes.

Erre vonatkozó tüzetesebb kutatás céljából az akadémia támogatásával tanulmányútra indul Krimbe s bejárja ennek tatárok lakta összes vidékeit, bőségesen jegyezgetve mindenütt a népszellem alkotásait. Helyszíni megfigyelései kiderítették, hogy a Krimben háromféle tatár nyelvjárás él: a városi s a szőlőműveléssel foglalkozó hegyi lakossáé, a földművelő pusztai lakóké s a nogaj-tatároké. E három nyelvjárás különböző időkben történt népvándorlások eredménye. Legrégibb tatár lakói a Krimmek a városiak, kik a XVII. századig egy kipszak-féle nyelvjáráson beszéltek, mely a kúnak s a később beköltözött pusztai nomádok nyelvének keveredéséből támadt. Legifjabb népréteg a nogaj-tatároké, melynek különben már csak csekély maradéka él Kyjat faluban. A városi nyelvjárást beszélők a karaita és krymcsak (talmudi alapon álló, rabbanita) zsidók is, kik között Radloff igen becses régi bibliafordításokat talált, melyek híven tükrözik a krími tatárnyelv XVII. századbéli állapotát. Ez utazásról s eredményeiről Radloff *Vorläufiger Bericht über eine wissenschaftliche Reise in die Krym im Jahre 1886.* című 1887-ben előterjesztett jelentésében (*Mélanges Asiatiques*, T. IX.) számol be, maga a gyűjtés azonban csak 1896-ban jelent meg, mint a *Proben der Volkslitteratur* VII. kötete, *Die Mundarten der Krym* alcímmel. Ebben a följegyzés vidékei szerint csoportosítva 14 szakaszban közöl közbeszótt versekkel előadott történeti regéket, továbbá meséket, adomákat és dalokat. Ezekhez egy nagyterjedelmű mädsuma csatlakozik, melynek kéziratát Radloff Firkovics ismert nevű karaita tudóstól kapta s melyben az előbb említett műfajokon kívül találós mesék és közmondások is nagy számmal találhatók. Minthogy a héberbetűs szövegekben a magánhangzókat jelző pontozás hiányzott, Radloff ezeket Firkovics és Erak ejtése szerint átírásban is adja. Végül az utóbbinak néhány karaita-tatár műfordítása következik Puskin, Lermontov, Derzsavin, Zsukovszkij és Krylov műveiből, továbbá egy kis színjátéka: mindez pusztán pontozatlan héber betűkkel, úgy hogy biztos olvasása még a szakértőnek is föltette nehéz.

A krími nyelvtanulmányok kiegészítése céljából Radloff az 1887. év nyarán meglátogatja azokat a Krimből kivándorolt tatár és karaita zsidó községek is, melyek a XV. században Litvániában és Vollhyniában telepedtek le. Ez útjában, melyről *Bericht über eine Reise zu den Karaimen der westlichen Gouvernements* (*Mélanges Asiatiques*, T. IX., 1887.) című jelentésében ad számot az akadémia-nak, az a föltevés vezette, hogy e teljesen különálló nyelvszigeteken bizonyára a krími tatár nyelvnek régibb fejlődési foka maradt fenn s hogy itt ép úgy, mint a Krimben, régi kéziratok is előkerülhetnek.

Várákozásában nem csalódott; mert, noha sajnálattal kellett tapasztalnia, hogy a vilnai kormányzóság egykori tatárjai ma már teljesen elfelejtették ősi nyelvüket s csak mohammedán vallásukban tartották fenn eredetük emlékét, viszont azonban másrészt romlatlan épségében találta meg a Troki községében lakó karaiták régi tatár nyelvét, melyhez e zsidók mint atyáik vallásával együtt rájuk származott szent örökséghez ragaszkodnak. Köztük a tatár nyelv nemcsak a társalgásban, hanem a vallásgyakorlatban is él. A zsinagógában szombaton s ünnepnapokon több imádságot és hymnust tatár nyelven adnak elő s pasziták meg lakodalmak alkalmával tatár költeményeket és beszédeket szavalnak. A medresbe járó gyermekek a vallás törvényeit tatárul tanulják, tatárra fordítják a bibliát s a héber betűket tatár nyelvük írására is alkalmazzák. Radloff itt a község támogatásával rövid idő alatt sok elbeszélést és mesét jegyezhetett föl, ezenkívül módjában volt régi biblia- és imádságkönyvek, kéziratokból jószámú szemelvényt nyelvészeti pontossággal átírni a karaiták élő beszéde alapján. Hasonló eredményre jutott útja a Vollhyniában fekvő Luck városban, bár ennek karaita községe már akkor feloszlóban volt. Ezek a karaiták más nyelvjárást beszélnek, mint a Troki-beliek s egyik nevezetes eltérése tájszólásuknak az, hogy a köztörök *č* helyett következetesen *c*-t mondanak, ép úgy mint a misärben s a tobofszki tatárban. E hangjelenségben Radloff megerősítését látja ama fentebb is érintett felfogásának, hogy a Codex Cumanicusban a köztörök *č* helyén álló sajátos betűt *c*-nek kell olvasni s hogy csakugyan a krimi tatár nyelvjárások közt kell keresnünk a kún nyelv maradványait. Radloff ez útjaiban is gyűjthetett karaita-tatár bibliafordításokat, imádságokat és költeményeket tartalmazó régi kéziratokat, melyeket a maga gyűjtésével együtt *Die Sprache der Karaimen von Lithauen und Vollhynien* cím alatt akart kiadni. Egyelőre azonban a *Proben der Volkslitteratur* folytatásaképp a következő kötetek jelentek meg: VIII. köt. *Mundarten der Osmanen. Gesammelt und übersetzt von Dr. Ignaz Kunos*, 1899 (népköltési szövegek bő előszóval, de ez ideig fordítás nélkül); IX. köt. *Mundarten der Urianchaier (Sojonen), Abakan-Tataren und Karagassen. Texte gesammelt und übersetzt von N. Th. Katanoff*, 1907; X. köt. *Mundarten der bessarabischen Gagsusen. Gesammelt und übersetzt von V. Moschkoff. Text- und Wörterbuch*, 1904. Látnivaló, hogy e kötetekben Radloff mások gyűjtéseit vette föl a maga népköltési kiadványainak sorozatába.

Az itt vázolt újabb kutatások a kúnok nyelvére vonatkozó tanulságaikkal arra indítják Radloffot, hogy most már munkába vegye e tárgykör egyik legfontosabb feladatát, a Codex Cumanicus szó- és

szöveganyagának megfejtését. E nagybecsű török nyelvemlék avval a fogyatékos folszereléssel, melylyel gróf Kuun Géza kiadásában megjelent, nem teljesíti a szakközönségnek az értékének megfelelő szolgálatot; mert a sok helyes s kevésbbé helyes jegyzet, melylyel a kiadó a codex egyes nyelvi adatait kíséri, legfeljebb csak bepillantást enged a benne rejlő tudományos anyag érdekességébe, de biztos vezérfonalul nem szolgálhat s korántsem oszlatja el a homályt, mely az egész nyelvi tartalom fölött borong. Mint ma látjuk, nem volt az csekély feladat még a keleti törökségnek oly széleskörű s alapos ismerete mellett sem, a minővel Radloff rendelkezett. Ő e munkájának részleteiről *Bericht über die Ausgabe des Sprachmaterials des Codex Cumanicus* czímen 1886-ban tesz jelentést az akadémiának (*Mélanges Asiatiques*, T. IX.) s nem sokára a mű maga is megjelenik *Das türkische Sprachmaterial des Codex Comanicus. Manuscript der Bibliothek der Marcus-Kirche in Venedig nach der Ausgabe des Grafen Kuun* czímen a szentpétervári akadémia 1887-iki *Mémoires*-jaiban (T. XXXV., No. 6.). Itt mindenelőtt nyelvészeti betűrendben összeállítja a codex kún szavait, mindegyiknél feltüntetve az illető szó összes előforduló nyelvtani alakjait s írásváltozatait ezek helyeinek megjelölésével, továbbá a többi török nyelvek megfelelőit, hogy mindez adatok együtt igazolják a megállapított hangzást s értelmet s lehetővé tegyék minden szakértő részére az ellenőrzést. Ezután jön a szövegek átírása és fordítása a codexbeli találós mesék kivételével, melyeknek csak az előszóban közölt kis részét volt képes megfejteni. (Utóbb W. Bang és Németh Gyula kísérelték meg e feladatot több sikerrel). Végül a kún szavaknak a codex írása szerint rendezett betűsoros jegyzéke következik s könnyíti a nyelvemlékben való tájékozódást a kutató számára. Az előszóban a szerző egyebek közt kiemeli, hogy a kúnok nyelve a kipsak nyelvjárások legrégibb képviselőjének tekinthető s hogy ez még a kúnok letűnte után is soká fennmaradt a krini tatárok nyelvében, különösen az ott letelepedett karaita zsidók közt, kik kétségkívül csak később olvadtak nyelvileg egybe az utóbb bevándorolt nem-kún fajta tatárokkal. Ezt bizonyítják a karaiták régi bibliafordításai, melyek a régi kún nyelvnek sok sajátosságát őrizték meg, míg a Litvániába és Volhyniába vándorolt karaiták a kún nyelvet a maga eredeti tisztaságában tartották fenn. Radloff e munkája révén vált igazán lehetővé a kún codex bűvárlata a nyelvészek szélesebb köre számára s ez érdemét nem csökkenti az a tény, hogy, mint ezt újabban Bang W. a codex egyes lapjairól vett facsimilek alapján kiderítette, nagyon ártott Radloff adatai s megállapításai hitelének, hogy föltétlenül megbízott a Kuun-féle kiadás pontosságá-

ban, holott az nemcsak írás- és sajtóhibáktól hemzseg, hanem egyebek közt arra az észrevételre sem jutott, hogy a codex jelzése szerint különbség van a *ř* és *š* német betűk hangértékében, mert amaz a *s*-t (magyar *sz*), emez pedig a *š*-t (magyar *s*) jelzi s hogy szintígy jelzik az *u* és *v* az *u* és *ü* eltéréseit. A szövegek megfejtésében is kifogásolható, hogy Radloff nem vetett ügyet arra, hogy ezek egyházi tartalmuknál fogva fordítások is lehetnek, tehát értelmük alapos vizsgálatához latin eredetijük felkutatása lett volna szükséges.

A következő években Radloff szorgalmasan folytatja nyelvemlék- és nyelv történeti tanulmányait. E körbe tartozó egyik munkája a Toktanyš és Temir-Kutlug khánok parancsleveleiről szóló : *Jarłyki Toktamyša i Temir-Kutluga*, mely az orosz császári régészeti társaság keleti szakosztályának *Zapiski*-jeiben jelent meg 1888-ban (III. köt.). Ezeket a XIV. sz. második feléből származó ujjur betűs, de csagataj nyelvű okmányokat közölték ugyan már Hammer Purgstall, Berezin és Vámbéry, Radloff mégis kiadja őket újból a pontos nyelvészeti átírás, fordítás s a tüzetes nyelvi magyarázatok kedvéért. A bevezetés kifejti, hogy a csagataj nem Közép-Ázsia nyelve, mint Vámbéry állítja, hanem olyan irodalmi műnyelv, mint az oszmanli irodalomé mely szintén nagyon távol áll a népnyelvtől. Amaz közvetlenül az ujjur irodalmi nyelvből fejlődött, mely kiterjedt Közép-Ázsiára is, hol az ujjur írás akkor kezd háttérbe szorulni az arab írás mellett, midőn az ujjur irodalmi nyelvben a mohammedán műveltség hatása alatt sok arab és perzsa jövevényszó kezdett meghonosodni s ezeknek írása ujjur betűkkel kényelmetlenné vált. Hogy az aranyhorda khánjai még akkor is ujjur betűkkel iratták okmányaikat, mikor az ujjur nyelvet már sem a nép, sem a tudósok nem értették, az Dsingiz khán intézkedésének következménye; ki t. i. elrendelte, hogy birodalmának összes hivatalos helyein a mongol-ujgur írást alkalmazzák, mely hagyományos eljáráshoz aztán a kháni canceláriák egész a XV. század elejéig ragaszkodtak. Hasonló tárgyú másik munkája Radloffnak ez időtájt : *Über alttürkische Dialekte*. 1. *Die seldschukischen Verse im Rebáb-Námeh*, mely a *Mélanges Asiatiques* X. kötetében jelent meg 1890-ben. Szultán Veled XIII. századbéli költő *Rebáb-Námeh* című mystikus tankölteménye arról nevezetes, hogy egyik alkatrésze az a 156 szeldsuk verspár, mely a nyugati török költői irodalom legrégibb ismert terméke. E verseket Radloff 1884-ben lemásolta a bécsi udvari könyvtárban levő kéziratról s tekintettel arra, hogy a *Jahrbücher der Literatur* 48. kötetében s a M. Wickerhausertől (1866) eszközölt kiadásuk a tudományos használatnak nem megfelelő, ezeket itt újból kiadja kelő feldolgozással. Legelőbb betűszerinti hűséggel közli magát a szöveget s ennek

ingtag írásmódjából megállapítja, hogy itt nem egy kialakult műnyelv alkotásával van dolgunk, mint az első kiadó vélte, hanem egy arab-perzsa műveltségben otthonos török embernek abbeli kísérletével, hogy a saját anyanyelvén szerkesztszen meg egy költeményt. Ezután következnek a szöveg hang- és alaktani adatainak összeállítása s egy szójegyzék a kún codex szóanyagának kiadásában követett rendszerrel. Végül Radloff ez előmunkálatok alapján megkísérli a szövegnek nyelvészeti átírását a föltehető tényleges ejtés szerint. E közleménnyel a szeldsuk versek ügye még nem nyert végleges elintézést; mert C. Salemann *Noch einmal die seldschukischen Verse* címmel 1891-ben negyedszer is kiadja azokat a szentpétervári Ázsiai Múzeumban őrzött újabb keletű s a bécsinél pontosabb *Rebáb-Náme* kézirat alapján, ezután pedig Kunos Ignác veszi ismét elő e tárgyat s *Egy ó-török nyelvemlék* című értekezésében (Nyelvtud. Közlem. XXII.) a tőle felkutatott kisázsiai nyelvjárások sajátosságainak figyelembe vételével írja át a szöveget s világítja meg ennek homályosabb helyeit.

A keleti régészet körében nevezetes fölfedezés volt a mult század nyolczvanas éveiben az a nesztorianus-keresztyén temető, melynek sírköveire a kara-kirgizek földjén, a szemirjezenszki kerület Pispek városa közelében bukkantak. Ez emlékekről Pantuszov tesz először jelentést a szentpétervári régészeti társaság *Zapiski*-jeiben (I. köt., 1887.) s ugyanott D. Chwolson előzetes mutatóványokat közöl a megfajtott XIII—XIV. századbeli szír betűs feliratokból, melyek közül néhány egészen török nyelvű, a személynevek s a török állat-cyclus szerint jelzett évek pedig igen gyakran török nyelvűek. Ez utóbbiak megfajtásában Chwolsonnak Radloff volt segítségére, ki az előbbinek *Syrische Grabinschriften aus Semirjetchie* (1886.; megjelent a szentpétervári Akadémia *Mémoires*-jaiban, VII. ser. T. XXXIV.) munkájához adalékokat és jegyzeteket, *Syrisch-nestorianische Grabinschriften aus Semirjetchie* (1890.; u. o. VII. ser. T. XXXVII.) művéhez pedig mellékletet csatol e címen: *Das türkische Sprachmaterial der im Gebiete von Semirjetchie aufgefundenen syrischen Grabinschriften*. Hasonló tárgyú kisebb közlemény a következő: *Razbor nadpisjei nadgrobnych kamnjei, naidjonnych v 1886 godu rnutri tekiji Šach Ali Chana v Kasimově* (Az 1886. évben Kasimovban Šach Ali khán kolostorában talált sírkövek feliratainak megfajtása), mely a szentpétervári akadémia *Mémoires*-jainak 71. kötetében (1890.) jelent meg s XVII. századbeli történeti jelentőségű síremlékekre vonatkozik.

IV.

Mint a patakvizektől jól táplált folyó annál erősebben ontja áráját, mennél inkább távolodik forrásvidékétől, úgy látjuk Radloff munkásságában is, hogy messze túl e kiváló férfiú élte delén rendkívüli arányokban növekszik alkotó képessége s oly hatalmas műveket teremt, melyek külső méreteikkel is méltán keltenek csodálatot. Ilyen első sorban nagy török szótára, a *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte*, melynek 1888-ban jelent meg első füzeté s az utolsó 1911-ben. Négy, tenyérnyi vastagságú nagy quart kötet, mely magában foglalja az összes többi szótárak, kiadott régi irodalom s népköltési gyűjtemények anyagát, továbbá magának Radloffnak sok tanulmányútjában szerzett szótári gyűjtéseit. Minden szónál föl van tüntetve, hogy mely nyelvjárásokból ismeretes, mikép írják arab, héber, örmény, görög, ujjur és ó-török betűkkel s a hol szükséges, utalás történik az alakváltozatokra s képzéseknél a tőszóra. Nagy számban találunk a közkeletű szók czikkeiben adatokat a szóösszetételre, mondatbeli szerkezetekre és szólásokra. Az ujjur, ó-török s némely más forrásból vett idézeteknél pontosan meg van jelölve az előfordulás helye s nagy kár, hogy ezt a helyes eljárást a szerző nem minden adatánál követte; mert így pl. a népköltési gyűjtésekből vett idézetek értelmezésének helyességét nem vagyunk képesek ellenőrizni. Egy másik fogyatékhossza a szótárnak, hogy a kisázsiai és kaukázusi nyelvjárások anyaga benne alig szerepel, nem szólván a jakutról, melynek csak alakváltozatai vannak néha megjelölve és a csuvasról, melyre vonatkozólag nyelvészeti megbízhatósággal följegyzett anyag nem állott rendelkezésére. Egyes apró hiányosságok mellett is Radloff e műve minden dicséretre méltó kiválóan érdemes alkotás, melynek jelentőségéhez alig van hozzáfogható a török nyelvészeti irodalomban. Nélkülözhetetlen segédkönyv és forrásmunka mindenki részére, a ki a nyelvtudomány ez ágával s a vele érintkező szakokkal foglalkozik.

Egy másik nagyszabású s szintén igen becses munkája Radloffnak e korban az ujjur *Kudatku Bilik* műnek a lehető legteljesebb tudományos készséggel való kiadása. Már fentebb említettük ennek bevezető munkálatát, a facsimile-kiadást, melynek az a rendeltetése, hogy minden átírás és magyarázat alapja legyen. Ennek nyomán az első teendő volt a codex sajátos s nehezen kibetűzhető ujjur írásának átírása a nyomtatásban használt ujjur betűkkel; mert ahhoz, hogy valaki magát a codexet, vagy ennek fénykép-lenyomatát olvashassa, nagy jártasság szükséges a cursiv ujjur betűvonások fölismerésében s ennek viszont alapos ujjur nyelvi tudás s hosszas,

fáradtságos olvasási gyakorlatok az előfeltételei. Ezért nagy megkönnyítése a tudományos bűvárlatnak, hogy Radloff *Das Kudatku-Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Bälasagun* című művének 1891-ben megjelent első részében e fontos ujjur nyelvemléket, úgy a hogy' az nézete szerint olvasandó, typographiai ujjur betűkkel is kiadta. Tekintetbe kellett e munkájában vennie azt, hogy a mű másolója az eredeti kézirat avult nyelvét jórésztben már nem értette s hogy ezért másolásában sok a hiba és félreértés, sokszor pedig a maga nyelvjárásának alakját írja az előtte hibásnak tetsző ujjur helyett. Az ily helyeket a codex tényleges írásának jegyzetben való feltüntetése mellett ki kellett javítania, úgy hogy ez a közlés voltaképp a kéziratbeli szöveg kritikai kiadásának tekinthető. Nagyon emelik e mű értékét a bevezeteskép adott értekezések az ujjurokra vonatkozó régi tudósításokról. Ezeknek elseje az ujjur népnévvel, magyarázatának kísérleteivel, khinai megfelelőivel s a török történetíróknak reá vonatkozó nézeteivel foglalkozik. Erre következnek az ujjurok őskoráról való mondai elbeszélések: az Oguz khagánról való ujjur legendának töredéke, Rašid-addin, Abulghazi és Džuvaini munkáinak idevágó részletei; továbbá a khinai, mohammedán és európai íróknál található hiteles történeti följegyzések. Az utolsó fejezet az ujjur írás történetét s az ujjur nyelv hangrendszerét tárgyalja. E becses munkálatok külön is megjelentek oroszul *K voprosu ob Uigurach* (Az ujjurokról való kérdéshez) címen a szentpétervári akadémia *Mémoires*-jainak LXII. kötetében. A műhöz csatolt függelékben ujjur írásmutatványok találhatók a Bahtjarnûmeh-ből s az aranyhorda khánjainak parancsleveleiből.

E munka második része csak két évtized múlva, 1910-ben látott napvilágot s a *Kudatku Bilik* szövegének phonetikai átírását és fordítását közli tömördek magyarázó s az olvasást, illetve értelmezést igazoló jegyzet kíséretében. Hogy e kiadás oly soká késett, annak nem pusztán a közbejött egyéb fontos és sürgős feladatok voltak okai, hanem az a szerencsés véletlen, hogy midőn már megindult a munka nyomtatása, Kairóban egy arab-betűs kéziratát fedezték föl a *Kudatku Bilik*nek, melynek alapján most már az egész nagy munkát jegyzeteivel együtt újból át kellett dolgozni. E kéziratnak a heráti ujjurbetűs kéziratához való viszonyáról Radloff *Über eine in Kairo aufgefunden zweite Handschrift des Kudatku Bilik* címen 1898-ban tett jelentést az akadémiának (Bulletin, 4-e sér. T. IX.); itt kifejtett felfogásától azonban később, mire műve második kötetének nyomtatása befejeződött, lényegesen eltérni volt kénytelen. Nézetei változásáról a függelékben (*Nachwort zum Kudatku Bilik*) ad számot. Míg előbb azt vélte, hogy az arab kézirat egy ujjurbetűs eredetinek

átírása, most úgy látja, hogy megfordítva áll a dolog; vagyis a tudós mohammedán szerző e mohammedánok részére írt első munkáját arab betűkkel írta, de mivel ezt az írást a XI. században kevéssé ismerhették Kasgarban, hol az iszlám csak akkor kezdett gyökeret verni, szükségessé vált, hogy utóbb átírják a népnek könnyebben olvasható ujjur írásra is: az ujjur codex így származott. Midőn a *Boldogulás Tudománya* tanköltemény bevezetésében e sorokat olvasuk: «Arabul és perzsául könyv sok van, de a mi nyelvünkön ez az első olvasásra méltó», ez Radloff szerint, nyilván azt jelenti, hogy ez az első igazhitű szellemben írt könyv, melyből okulni lehet; míg a keresztyének, manichäusok és buddhisták számára írt régibb ujjur könyvek (a minőket most már jó számban fedeztek föl) olvasásra nem valók. Ugyanitt válaszol Radloff azon észrevételekre, melyeket Thomsen Vilmos a Keleti Szemle II. kötetében tett közzé *Sur le système des consonnes dans la langue ouïgoure* czímen, hibáztatván, hogy Radloff a Kudatku Bilik szövegének phonetikai átírásában nem az ó-török feliratoknak, hanem az élő keleti nyelvjárásoknak hangrendszerét vette alapul, ellenére a rímek világos tanulságainak s a kairói kézirat írásának, melyeknél fogva pl. az ujjur nyelvemléknek már maga a címe is helytelenül volna írva *Kudatku Bilik*-nek, mert e szónak igazi ejtése: *Qutadru Bilig*. Mint az előszó írja, a szerző e műhöz harmadik kötet gyanánt a szótári és nyelvtani feldolgozást kívánta csatolni. «Remélem, úgymond, hogy előhaladott korom meg fogja még számomra engedni ennek az évekre terjedő hosszas munkának a befejezését».

Ujjur tárgyú kisebb dolgozatai Radloffnak a 90-es évek első felében: *Tituly i imena uigurskich chanov* (Az ujjur khánok címei és nevei), mely az orosz régészeti társaság *Zapiski*-jeinek V. kötetében (1891) jelent meg s a Tang dynastia történetében előforduló ama khinai jegyek megfejtésével foglalkozik, melyek a choi-chu (ujgur) nép fejedelmeinek adományozott díszneveket jelzik, mint pl. *gu-du-lu*=tör. *kutluk* «szerencsés», *güi-dzu-lu*=tör. *küclük* «erős», *ke-xan*=*kayan* «khán». Továbbá az *Über eine neu aufgefundene uigurische Inschrift* című (Bulletin de l'Acad., nouv. sér. III., 1892.), mely M. Pognon bagdadi francia consul közlése alapján régi jakobita kolostorban talált XIII. századbeli emlékkövek ujjurbetűs feliratait fejtegeti. És a Journal Asiatique IV. kötetének (1894): Éd. Chavannes és Sylvain Lévi-től való *Note préliminaire sur l'inscription de Kiu-Yong koan* című közleményében a harmadik rész: *Les inscriptions ouïgours*. Itt a szerzők egy kapuboltinak, mely a Pekingtől Kalgan felé vezető uton áll, hat nyelvű feliratával foglalkoznak. E felirat az 1345. évből származik s

együk része, melynek megfejtesére a szerzők Radloffot kérték fel, ujjgur nyelvű.

Minde munkákkal egyidejűleg Radloff talál időt arra is, hogy behatóan foglalkozzék egykori szibériai tanulmányútjainak régészeti eredményeivel s kiadja ezeknek rendszeres feldolgozását *Sibirskija Drevnosti* (Szibériai régiségek) című, szakkörökben elismerésre méltatott művében. Ennek dúsan illusztrált s képtáblákkal fűszerelt füzetei a Régészeti Bizottság *Materialy po archeologiji Rossiji* (Oroszország régészetéhez való anyaggyűjtemény) című kiadványainak sorozatában (1888—1902) jelentek meg s az első füzetek tüzetes ismertetése *Sibirische Altertümer* címen a *Zeitschrift der Berliner Gesellschaft für Anthropologie* etc. 1894—5. évfolyamaiban található.

De lelkes tudmányszeretete erőt és munkakedvet ad számára ahhoz is, hogy az 1891. év nyarán az akadémia megbízásából Jadrintczew és Klementz jeles régészek s más tudósok társaságában expedíciót vezessen Mongoliába az Orchon medenczéjének régészeti, topographiai és természetrajzi átkutatására. E vállalkozásban az ő személyes feladatai közé tartozott egyebek közt Chara-Balgaszun régi ujjgur város romjainak, a Koso-Zaidam vidékén levő VIII. századbeli turk fejedelmi síroknak s a Dsingiz-khán utódai székvárosának, Karakorumnak helyén fekvő Erdemi-Dsu kolostor régészeti fölvétele. A feliratokról való pacskolatokat ez alkalommal Radloff papir helyett vászonnal s az eddiginél czélszerűbb módon állította elő, mely találmanyról a tudós világot *Eine neue Methode zur Herstellung von Abklatschen von Steininschriften* című közleményében értesíti. (Bulletin, nouv. sér. III.) Rendkívül gazdag volt ez expedíciónak eredménye, melyre vonatkozó előzetes jelentése 1892-ben e címen jelent meg: *Vorläufiger Bericht über die Resultate der mit Allerhöchster Genehmigung von der Kaiserl. Akademie der Wissenschaften ausgerüsteten Expedition zur archäologischen Erforschung des Orchon-Beckens* (Bulletin, nouv. sér. III.). A fölvételek képmásait magyarázó jegyzetekkel egy remek folio-kiadvány teszi közzé, melynek címe: *Arbeiten der Orchon-Expedition. Atlas der Alterthümer der Mongolei* (4 füzetben, 1892—9).

Az 1894. évben Radloff tudományos tevékenysége új hatáskörrel bővül, a mennyiben a szentpétervári akadémia történeti és nyelvészeti osztálya Schrenk L. akadémikusnak, az embertani és néprajzi muzeum igazgatójának ekkor bekövetkezett halála után őt választotta meg ez intézet igazgatójává. Radloff e tisztségében is példás buzgalommal teljesíti feladatait. Mindenekelőtt a muzeumi rendszerek tanulmányára nagy körutat tesz a nyugateurópai országokban,

majd hazatérve, teljes erővel lát hozzá, hogy tapasztalatait a muzeum rendezésében és bővítésében értékesítse; aztán kieszközli a kormány-nál az intézet javadalmának, tisztviselő-személyzetének és helyiségeinek bővítését s aránylag kevés költséggel nagy gyűjteményeket szerez össze a világ minden tájáról. Hogy kitartó fáradozása már az első évtized után is mily szép gyümölcsöket érlelt e téren, arról ékes bizonyosságot tesz az az ünnepi kiadvány, melylyel muzeumi munkatársai kedveskedtek neki 70 éves születésnapja alkalmából. Ez a munka, melynek címe: *Ko dnju semidesjatilëtija Vasilija Vasiljeviča Radlova 5 janvarja 1907 goda* (1907), a muzeum tárgyai köréből vett érdekes képekkel illusztrálva, azt a nagyszerű fejlődést vázolja, melyet a muzeum Radloff mesteri vezetése alatt az utóbbi időben elért s bevezetésképp C. Salemann összeállításában az ünnepelt tudós kiadott munkáinak jegyzékét is közli.

Ugyancsak az 1894. évben kezdődik Radloff úttörő munkássága az ó-török feliratok megfejtése terén. Thomsen Vilmos kopenhágai tudós lángelméje 1893-ban fölfedi a mongolföldi turk feliratok betűinek rejtelmét¹ s ezzel előáll a feladat, hogy további nyomozással kiderítsék a szövegek helyes olvasását s értelmét. E munkára senki hivatottabb nem lehetett Radloffnál, ki immár több mint három évtizede ernyedetlen szorgalommal és a legszélesebb alapon foglalkozott a keleti török nyelvjárásokkal, behatóan búvárolta a török nyelvemlékeket, annyi fáradalommal személyesen kereste föl Mongoliában a turk emlékeket s lenyomatot készített felirataikról. Hozzá is fog nagy sietséggel s erős becsvágygyal. Thomsen 1893 decz. havában értesíti Radloffot a betűk megfejtésére vonatkozó eredményeiről s Radloff már 1894 jan. 19-ikén bemutatja az akadémiának azt a kísérletét, melyet ugyanez évben egyelőre csak 50 példányban nyomtatott ki *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei. I. Das Denkmal zu Ehren des Prinzen Kül-Tegin* címen. Ez a Koso-Zaidam-beli egyik síremlék feliratának volt a megfejtése. Két hónap múlva kész a másiké, a Bilgä-Chagan-é is s e két fejezet ó-török betűkkel, betűszerinti s külön nyelvészeti átirással és fordítással együtt megjelenik e címen: *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei. Die Denkmäler von Koscho-Zaidam. Text, Transcription und Übersetzung*; majd ismét két hónap múlva egy harmadik füzet jó, a szótár s a tárgyalt síremlékek khinai feliratainak, valamint ezek fordításának közlésével. A következő 1895. évben Thomsen *Inscriptions de l'Orkhon* műve megjelent I. füzetének (L'alphabet) hatása alatt javításokat, pótlásokat és

¹ E tárgyról bővebben irtam a Heinrich-féle Egyetemes Irodalomtörténet IV. kötetében (57—64. l.).

újabb magyarázatokat fűz az eddig kiadott részekhez, aztán munkába fogja a kövön és ércztárgyakon talált összes többi Orchon- és Jenisszei-feliratokat is s kiadja ezeket együtt az előbbi emlékekéhez hasonló feldolgozással, mint az *Alttürkische Inschriften* 8 füzetét, *Verbesserungen, Zusätze und Bemerkungen zu den Denkmälern von Koscho-Zaidam, die übrigen Denkmäler des Orchon-Beckens und die Denkmäler im Flussgebiete des Jenissei* alcímmel. A függelékekben az ó-török nyelvtanhoz adalékokat, a feliratok tartalmához chronologiai adatokat s a bennük előforduló nép- és személynevekhez magyarázatokat közöl, végül pedig a Koso-Zaidam-beli feliratoknak új és javított fordítását nyújtja. Az 1897. évben *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei. Neue Folge* címén megjelenik az ó-török nyelvnek az összes adatok felhasználásával, valamint a többi török nyelvemlékek s az élő nyelvjárások számbavételével kidolgozott tüzetes nyelvtana s ehhez csatlakozva a Koso-Zaidam-beli feliratoknak újból javított nyelvészeti átírása és fordítása, úgyszintén a többi feliratokra vonatkozó pótlások és javítások, végül az összes ó-török feliratok szójegyzéke. A függelékben találjuk W. Bartholdnak *Die historische Bedeutung der alttürkischen Inschriften* című igen becses történeti értekezését.

Közben az ó-török feliratok anyaga egy új lelettel gyarapodott, melyet Klementzné asszony fedezett fel Bain-Tsoktoban, Nalaich a postaállomás s a felső Tola jobb partja között. Erről Radloff a hozzáküldött részletes értesítés nyomán *Eine neu aufgefundene alttürkische Inschrift* címen tett előzetes jelentést az akadémiának (Bulletin, 4-e sér. VIII.), 1899-ben pedig megjelenik mint a *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei* második folytatása (*Zweite Folge*) az új lelet rendszeres feldolgozása átírással, fordítással és jegyzetekkel. E műben tulajdonképp három rokon tárgyú munka van egyesítve. Az egyik a felirat szövegének tárgyalása: *Die Inschrift des Tonjukuk zwischen Nalaicha und Tola* Radlofftól, a másik Friedrich Hirth híres sinologus magvas tanulmánya: *Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk. Beiträge zur Geschichte der Ost-Türken im VII. und VIII. Jahrhundert nach chinesischen Quellen* s a harmadik W. Bartholdnak szintén igen becses dolgozata: *Die alttürkischen Inschriften und die arabischen Quellen*. Az előszóban Radloff a Tonjukuk-síremlék külső képét s a felirat keletkezésére vonatkozó nézeteit ismerteti, majd nyelvi adatokkal összefüggő észrevételeket közöl Hirth idézett munkájához; végül elismeréssel méltatja J. Marquart *Chronologie der alttürkischen Inschriften* (1898) című élelméjű s a kitűzött kérdést alaposan tisztázó munkáját, ellenben éles hangon bírálja azokat a nyelvi megjegyzéseket, melyeket ugyane mű függelékében Bang W. fűz az ó-török feliratok egyes helyeihez. Jól érthető, hogy e lázas

gyorsasággal készült ó-török munkáiban Radloff a feliratok írásrendszerének tökéletlenségénél fogva vajmi gyakran ki volt téve a tévedésnek s hogy valamint maga többször át- meg átjavította a feliratok olvasására s értelmezésére vonatkozó megállapításait, mások is rájöttek egyes fogyatékokra; de mindamellett kétségtelen, hogy Radloff ez úttörő s alapvető előmunkálatai nélkül mind Thomsen, mind Bang, mind mások, kik Radloff nyomában fogtak az ó-török feliratok megvilágításához, feladatukban kevésbé boldogulhattak volna. Sok nézeteltérése mellett maga Thomsen írja fent idézett műve előszavában: *Pour être juste, je dois reconnaître l'appui que m'a procuré le travail de M. Radloff en ce qui concerne l'intelligence de divers détails difficiles ou douteux,* s midőn azt vallja, hogy *«c'est pour moi une grande satisfaction . . . qu'à l'égard du déchiffrement des inscriptions. la grande majorité de ses résultats concordent parfaitement avec ceux auxquels j'étais déjà arrivé»*, egyszersmind beismeri, hogy: nagyjában és egészében Radloff eredményei az ó-török feliratok megfejtésében is megbízhatók. Nincs tehát jogosultsága annak a kicsinylésnek, melylyel némelyek feledve a sumi cuique elvét, Radloff érdemeit az ó-török feliratok tudományos feldolgozásában a Thomsenének nagyon is alárendelik.

Az 1897. év végén két orosz utazó egy zsák régi írásokkal tele irt papirost hozott Radloffnak Turfánból, melyekről kiderült, hogy két romváros omladékából előkerült ujjur, chinai és ind szövegek. Radloff nyomban megtette a szükséges lépéseket egy turfáni expedítio szervezésére, mely Klementz D. vezetése alatt a következő évben el is indult s nagyszerű eredménnyel végezte kutatásait. Egyebet nem említve, hoztak egy barlanglakás falaira karczott ó-török feliratokról lenyomatokat, kolostorbarlangok faldíszítéseiből ujjur feliratos darabokat, buddha kéziratokat és könyveket s ujjur kereskedelmi ügyiratokat. Ez expedíciónak *Nachrichten über die von der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften zu St. Petersburg im Jahre 1898 ausgerüsteten Expedition nach Turfan*. I. (1899) című jelentésében a második rész Radloff *Altuirische Sprachproben aus Turfan* munkája, melyben mutatóványokat közöl a különféle fajta szövegekből ujjur betűkkel és nyelvészeti átirással fordítás és magyarázó jegyzetek kíséretében. Midőn Grünwedel Albert néhány év múlva német expedíciót vezetett Turfán vidékére, szintén talált hasonló ujjur kéziratokat, főkép ügyiratokat. Ezeket, valamint egy oszlopnak ujjur feliratát ugyancsak Radloff fejtette meg, közölván átirásukat és fordításukat Grünwedel *Bericht über archäologische Arbeiten in Idikutschari und Umgebung im Winter 1902—1903* művének függelékében e címmel: *Uigurische Schriftstücke, in Text und*

Übersetzung (az *Abhandlungen der philos.-philol. Kl. der kön. bayerischen Akademie d. Wissensch.* 24. kötetében, 1909). Turfánból került ujjur kézirat-leletek közlését és feldolgozását nyújtják Radloff következő munkái is: *Chuastuanit, das Bussgebet der Manichäer* (1909); *Tiśastvustik, ein in türkischer Sprache bearbeitetes buddhistisches Sutra. Transscription und Übersetzung* (1910), melyhez mellékletkép csatolkozik báró A. von Staël-Holstein értekezése: *Bemerkungen zu den Brahmiglossen des Tiśastvustik-Manuscripts*; továbbá *Nachträge zum Chuastuanit, dem Bussgebete der Manichäer* (1911); *Kuan-ši-im Pusa, eine türkische Übersetzung des XXV. Kapitels der chinesischen Ausgabe des Saddharmapundarika* (1911). Az utóbbi munkák a szent-pétervári akadémia *Bibliotheca Buddhica* című kiadványsorozatában jelentek meg (XII. és XIV. sz.), valamint a *Suvarnaprabhāsa (Sutra zolotavo bleska)*, az *Aranyfény Szutrája* című (1913. XVII. sz.), mely utóbbi szöveget Malov S. E. ázsiai nyelvészutazóval együtt adta ki, ki a kéziratot az ujjurok mai napig fennmaradt ivadékainak, az ú. n. 'sárga ujjuroknak' (*saryr jurur*) lakó földje közelében szerezte. Itt említjük meg Radloffnak ó-török és ujjur tanulmányaival összefüggő *Die vorislamitischen Alphabete der Türken* című értekezését is (Bulletin, 1908).

Az ujjur szövegkiadásokon kívül néhány szorosan vett nyelvészeti munkája is volt Radloffnak élte utolsó szakában. Ilyen a *Zur Geschichte des türkischen Vokalsystems* (Bulletin, 5-e sér. T. XIV, 1901) című, mely voltaképen vitairat Foy K. *Türkische Vocalstudien besonders das Köktürkische und Osmanische betreffend* cz. munkájával szemben; továbbá az *Einleitende Gedanken zur Darstellung der Morphologie der Türksprachen* (Mémoires, 8-e sér. T. VII.), melyet Nöldeke Theodor tiszteletére ajánlott az ő 70 éves születésnapja alkalmából. Ebben az emberi nyelvtechnika különféle típusairól s az agglutinatio eredetéről értekezik különös tekintettel a török nyelveknek idevágó jelenségeire. *Die jakutische Sprache in ihrem Verhältnisse zu den Türksprachen* (ui. T. VIII.) című érdekes munkájában Radloff nyelvészeti és történeti adatokkal azt bizonyítja, hogy e nyelvnek mai török jellege nem őseredeti, hanem úgy keletkezett, hogy egy mongol fajta nép eltörökösödött, a mongolság is azonban egy még régiebb, ma már kiveszett északázsiai nép- és nyelvréteg fölé rakódott le.

Radloff utolsó nyelvészeti munkái az *Altürkische Studien* gyűjtőcím alatt 1909-től fogva kiadott közlemények. Ezeknek egy részében a német Turfán-expeditiók szövegkiadványait, különösen Le Coq *Köktürkisches aus Turfan* (Bulletin, 1909), *Ein christliches und ein manichäisches Manuskriptfragment in türkischer Sprache* (u. o. 1910) és *Türkische Manichaica aus Chotscho* (u. o.

1912) czínnű munkáit ismerteti a tárgyhoz s a szövegek magyarázataihoz fűzött észrevételekkel: ezenkívül *Ein Fragment in türkischer Runenschrift* czínen egy Idikutsari-ból származó ó-török betűs papírlap szövegének adja megfejtését. Az *Einleitende Gedanken zur Untersuchung der alttürkischen Dialekte* alcímmel megjelent értekezés az ó-török nyelvjárások megállapítása szempontjából rövid vázlatban összeállítja azokat a történeti eseményeket, melyek világosságot deríthetnek a török népek alakulására és vándorlásaira a legrégibb korokban s folytatólag az ó-török és ujjur írás eredetét s meghonosodását, úgyszintén a régi irodalmi nyelv keletkezését tárgyalja. A *Die alttürkischen Dialekte* című értekezés az előbbinek kiegészítése, mely azt igazolja, hogy a mongol uralom előtti török nyelvemlékekben három nyelvjárásnak mutatkoznak körvonalai: az egyik az északi nyelvjárás, mely a rúnabetűs feliratokban és könyvtöredékekben maradt fenn; a másik a déli nyelvjárás, az ujjur; a harmadik e kettőnek vegyülete, melyen a manichäus és buddhista török kéziratok s a Kutadγu Bilig arab betűs eredetije vannak írva.

Nagyjelentőségű szolgálatot tett Radloff az ural-altaji népek és nyelvek tudományának azzal, hogy 1902-ben a XIII. nemzetközi orientalista congressus hamburgi nagygyűlésén megalakította a Nemzetközi Közép- és Keletázsiai Társaságot (Association Internationale pour l'exploration de l'Asie Centrale et de l'Extrême Orient), melynek célja az alapszabályok szerint: *a)* A fentnevezett területen található tárgyi és tudományos természetű emlékek felkutatása és tanulmányozása. *b)* Az ottlakó illetékes személyek és a tudományos intézetek közreműködésével megállapítani, hogy mely emlékek vizsgálандók meg első sorban és mely népek tanulmányozandók haladék nélkül néprajzi és nyelvészeti szempontból, hogy a tudomány számára el ne vesszenek. *c)* Az érdekelt kormányok jóakaró figyelmét amaz emlékekre irányítani, melyeknek korai eltűnését vagy az időtől, vagy az emberi kéztől féltetni kell. *d)* Az emlékek és fajok kutatását összekapcsolni a népek összeségére vonatkozó kérdések és tanulmányok tervének kidolgozásával. *e)* Minden ország tudósainak eszközt nyújtani, hogy e munkában részt vehessenek. E célok elérésére minden országban önálló bizottságok alakultak s így jött létre hazánkban is 1904-ben a Nemzetközi Közép- és Keletázsiai Társaság Magyar Bizottsága, melynek szorosabb feladata: «Magyarországi tudósok közreműködésével elősegíteni Ázsia közép- és keleti tájainak, valamint az Uralvidéknek történeti, régészeti, nyelvészeti és néprajzi szempontokból való átkutatását, különös tekintettel a

magyar ethnologia sajátos feladatai szerint az ural-altaji népekre.» Gróf Kuun Géza, Vámbéry Ármin és Almásy György elnöklete alatt immár 14. éve működik e bizottság s szerény évi 4000 kor. javadalmából eddig két tanulmányutat szervezett a csuvasokhoz, kettőt a baskirokhoz, kettőt a zürjénekhez, egyet a szamojédekhez, kettőt Kisázsia-ba, kettőt a Kaukázusba a karacsaj, kumük és balkárhátárokhöz, egyet Középázsia-ba, egyet Bulgáriába; ezenkívül a táború alatt elősegítette a tatár, zürjén, cseremisiz és oszét fogolytanulmányokat s támogatásával lehetővé tette a Keleti Szemle kiadását, mely folyóirat eddig kiadott 17 évfolyamában az ural-altaji szak bel- és külföldi tudósainak egész gárdáját csoportosította a magyar tudományosság zászlaja köré.

Ha Radloff egész élete munkásságát rövid szóval akarjuk jellemezni és összefoglalni, ezt nem tehetjük találóbban, mint ama szavainak idézetével, melyekkel 1910-ben Kudatku Bilik művének kiadását lezárta: «Ich habe — írja itten — in meinem langen Leben die Begründung und Entwicklung einer neuen Wissenschaft, der Turkologie, miterlebt und nach Kräften mitgeholfen diese Wissenschaft zu fördern. So können auch meine Arbeiten nichts anderes bieten, als einzelne Bausteine zur Aufführung des Gebäudes dieser Wissenschaft, die Anderen behilflich sein sollen, den Ausbau der Turkologie weiter fortzusetzen.»

A világháború kitörése óta nem hallottunk felőle semmi hírt; de valószínű, hogy nyugalmat nem ismerő, páratlan szorgalma az utóbbi években sem szünetelt s majd csak a béke beálltával fogunk értesülni legújabb alkotásairól. Legutolsó munkája, melyet 1914-ben szaktársainak megküldött, az *Aranyfény Szutrája* volt; mintha e búcsúemléke jelképe volna annak az «aranyfénynek», melynek ragyogásában előttünk tudományos érdemei tündökölnék.

Munkácsi Bernát.

ÉRTESÍTŐ.

A magyar gyorsírás.

Dr. Gopcsa László: *A magyar gyorsírás története*. Második, bővített kiadás. Várnay L. könyvkiadó hivatal kiadása. Szeged, 1918. 8.-r. 224 l. Ára 8 K.

A szerző több mint három évtized óta szorgos művelője a hazai gyorsírás történetének. Markovits Ivánhoz, a leghíresebb magyar gyorsíróhoz való viszonya, mint titkár működött Markovits mellett mély bepillantást engedett neki a gyorsírási szak fejlődésébe. Saját szemével volt tanuja nem egy történeti mozzanatnak, a mely ezen a téren lejátászódott, nem egynek maga is tényezője volt, így az utóbbi évtizedek két legfőbb gyorsírási alkotásának: az országos gyorsíró-tanács létesítésének s az ép most végrehajtott nagyjelentőségű gyorsíró-reformnak, mely a Gabelsberger—Markovits-féle rendszert, legelterjedtebb gyorsírásunkat, az egyszerűsítés irányában tetemesen átglyúrja. Rendkívül nevezetes fejezete a hazai gyorsírás történetének az a legfelső fokú gyorsírás fejlesztésére irányuló sikeres mozgalom, a mely Dr. Fabró nevéhez fűződik s a magyar szónoklat fokozódó sebességét gyorsírásunk fokozott rövidségével tudta ellen-súlyozni. Sajnos, gyorsíró-rendszereinknek éppen ez a belső története a szerzőtől mostoha bánásmódban részesül. A mily gond-
dal és szeretettel gombostűre szed minden legkisebb életrajzi adatot, egyletesdi mozgalmat és administratív intézkedést, oly tartózkodással nyúl a hazai gyorsírásoknak szellemi részéhez, holott ez volna a fontosabb. De nyilván nem ok nélkül jár így el. Ő nem a gyorsírók, hanem inkább a gyorsírás terén analphabeta nagyközönség számára írta ezt a művét; akkor pedig a tulajdonképi gyorsírástörténetnek háttérbe kellett szorulnia. Talán kiadói szempont is közrejátszott: a jelen viszonyok közt csak a legfőbb mutatóványoknak hasonmásban való közlése is valóban nagy áldozat lett volna. Még a bemutatott egy pár czímlap sincs hasonmásban közölve. Óhajtjuk és reméljük, hogy boldogabb idők beálltával dr. Gopcsa ne hagyja munkáját ily kiegészítés nélkül.

Tekintve az önként vállalt korlátozást, mely által a mű most nemileg egyoldalúnak tűnhetik fel, el kell ismernünk, hogy Gopcsa az eléje szabott keretet a legjobban iparkodott kitölteni. Helyes érzékkel rekeszti ki belőle az ifjabb gyorsírás-történetíró nemzedék híu kísérleteit, hogy a beszédföljegyzéseknek nem gyorsírási jegyek útján való módjából indulva ki, gyorsírástörténetünk kezdeteivel Mátyás király koráig is (!) vissza próbálnak menni. Gopcsa teljes joggal az egyedül hiteles első magyar gyorsírót : Gáti Istvánt fogadja el kezdőpontnak, s a mit munkája élén ide vágólag mond, az már nem pusztán a gyorsíró Gáti jellemzése, hanem gyorsírásának is története. Mintája annak, hogyan szerettük volna az egész munkát megírva látni. Minél közelebb jut a jelenkorhoz, annál fukarabbá válik Gopcsa e részben. Tartózkodik majd minden ítéletmondástól a divatos gyorsírási rendszerek fölött : pedig ez a tájékoztatás a nagyközönség szempontjából, melynek részére íródott a mű, nem lett volna káros. Elvégre nincs mit tagadni, hogy a Stolze-Fenyvessy-féle gyorsírás mesterkétebb a kelletinél (pl. a zárt *é* hangot is jelöli!) ; Nagy Sándor «népszerű» gyorsírása egyszerű ugyan, de a felső fokon bajokkal küzd s ezért nem tud népszerűvé lenni ; hogy viszont a Gabelsberger—Markovits-rendszer a legbonyolultabb volt ugyan valamennyi között, de phonetikai alapjával mindegyiket legyűrte, s ez titka most már csaknem egyetemes voltának hazánkban. (A Gopcsa közölte statisztika szerint ezt a rendszert 16,112-en tanulták 1914-ben, a többi együtt 1141-en!) A legújabb, tavalyról szóló statisztika, melyet az Orsz. Gyorsíró Tanács gyűjtött egybe, az arányt — 25,000-en feletti számmal — még kedvezőtlenebbnek mutatja, szemben a GabelsbergerMarkovits-rendszerrel.) A rendszerközi helyzet ily alakulása mellett nyugodtan ki lehet ma már mondani, hogy a többi rendszerek mind elavultak s így nemcsak fejlődésük, hanem ők maguk is — a történeleméi. Dr. Gopcsa mindenesetre nagy hálaára kötelezte a gyorsírás minden barátját, hogy házagpótló munkájával — dr. Boros Gyula jeles műve nem lévén már kapható — megajándékozta e téren még nagyon szegényes irodalmunkat. A gyorsírási intézményekre vonatkozó teljes anyaggyűjtemény. — noha csak mellékesen jön számba — és a pontos névmutató nagyban emelik a könyv értékét.

(rb.)

Nőírók új regényei.

Gellért Mária : *Dávid*. Regény. Budapest, az Athenæum r.t. kiadása, 1918. 8. r. 155 l. Ára 4 K.

Gáspárné Dávid Margit : *Liselotte*. Biedermeier regény. Nyolcz egykorú képpel. Budapest, az Athenæum kiadása, 1918. 8-r. 205 l. Ára 5 korona.

Vándor Iván : *Az arany madár*. Budapest, az Athenæum kiadása, 1917. 8-r. 272 l. Ára 6 K.

A *Dávid* című regény hősnője, maga is költő, egyízben féltréfásan kifakad kritikusi ellen, mert azt vetik szemére, hogy műveiben nem ragaszkodik eléggé a való élethez. Megismételhetném én is ezt a kifogást, s nemcsak Gellért Mária regényére vonatkozólag, hanem a másik két nőíróéra is, de igaza van a szerzőnőnek, a teljes valóság nem elengedhetetlen feltétele az æsthetikai értéknek, s ha e hiányért nyújt kárpótlást, p. o. a képzeletnek gazdag játékát, akkor nincs okunk panaszra. Gondoljunk Jókaira ; az ő regényei legtöbbször szintén nem vetnek számot az élet, a valóság követelményeivel. De ez a három regény egy másik, veszedelmesebb közös fogatkozásban is szenved : sovány a meséjük, igen kevés történik bennük vagy éppen alig van cselekvényük. Nagy íróművészet még ezen a fogatkozáson is segít — de a nagy íróművészet ritka adománya a sorsnak.

Cselekvényben legszegényebb éppen a *Dávid*. Olyan kevés eseményből van összeszerkesztve, hogy belőlük még valamirevaló novellára is alig futná, nemhogy regényre. Mindazt, a miből a cselekvénye kikerül, szinte össze lehet tömöríteni négy képbe. Az elsőn a hősnő egy csúnya, de rokonszenves festővel beszélget s párbeszédjükből megtudjuk, hogy Janka irodában dolgozik, ábrándos természetű, rajong minden szépért, gyöngéd, finom dolgokat ír s őszinte barátja az ujságírónak, de az többre vágy, szerelmére. Drámában expositiónak neveznénk. A második kép kerete egy vasárnapi mise a bazilikában. Janka megpillant egy 16—17 éves előkelő, szép fiút. Nemes, finom vonásai a Dávid-szobrokat juttatják eszébe, elnevezi tehát Dávidnak s beleszeret. Ez a rész volna a drámában a cselekvényt megindító mozzanat. Cselekvény helyett azonban lelki rajzot kapunk : a leány vasárnaponként találkozik a bazilikában és az utczán Dávidjával, ébredő szerelme mind hevesebb érzelmmé erősül, a fiú szeme is megakad rajta, egy ízben kezét is szorítanak, de szót nem váltanak egymással. Most következik a sorsfordulat, a romantikus írók készséges segítőtársa, a vélet-

len. Ez a harmadik kép: Dávid egy ródlizás alkalmával kitöri lábát s mikor ezt a szomorú hírt megtudja Janka az ujságból, álmai szétfoszolnak, a Dávid-szobor összetört. Végül a negyedik kép a finale: Janka, úgy látszik, nőül megy az ujságíróhoz, de ez nem egészen bizonyos.

Azt hiszem, ez a világirodalom legegyszerűbb szerelmi regénye, még Petrarcaé is mozgalmasabb volt, pedig az sem terjedt túl a szerelmes kezének megérintésén. Bírálatot alig lehet mondani róla, annyira nincs benne szilárd anyag, a melyben a kritikus megvethetné szigonyát. Tettek, azaz emberi akaratból szándékosan, tervszerűen előidézett események, melyeknek egymáshoz kapcsolódó sorozatából alakul minden regény, Gellért Mária művében egyáltalán nincsenek, esemény is csak egy, az a végzetes lábtörés. Rendkívül bosszantó, hangulatrontó mozzanat ez; mint valami finom hálót a beléje akadt fatönk, úgy tépi szét az elbeszélés gyöngéd, leheletszerű szövedékét ez az otromba véletlen. Itt hiába hivatkoznék a szerző az életre, mely ismeri az ilyen katastróphákat. Mozgalmas, eseményekben gazdag regényben a sok psychologiai indokolt mozzanat közé keveredhetik egypár, a mely független az emberi akarattól, de mikor az egész regény nem egyéb, mint egyetlen egy lelkiállapot rajza s mikor a figyelmennek hosszú fölfüggesztése után arra várunk, hogyan fog ez a különös viszony továbbfejlődni, mi idézi majd elő a kikerülhetetlen katastróphát: akkor így bunkóval föbe vágni a problémát költői szempontból még Nagy Sándor gordiusi eljárásánál is művésztietlenebb.

A *Dávid* tehát nem rossz regény, hanem egyáltalán nem regény, sőt elbeszélésnek is alig lehet nevezni, de azért nincs minden báj nélkül. Van valami vonzó ennek az álmodozó leánynak ábrándos szerelmében, s azok az apró kilengésű kedélymozgalmak, melyeknek rajza teszi a regény derekát, finoman vannak papírra vetve. Értjük ezt a költői lelkű leányt, a mint a mindennapi élet sivárságából az álmok ragyogó világába menekül s az előkelőségtől, a testi finomságtól megvesztegetve, egész lelkét beleviszi rajongásába. Eleinte idegenszerűen hat, hogy érett, komoly világnézetű leány léte egy fejletlen gyermekifjúban találja föl ideálját, de elvégre ez sem hihetetlen, a szerző mindenesetre hősnének lelki tisztaságát, minden érzéki vágytól mentességét akarta vele jelképezni. A regény stílusa szépen simul a finom lelki rajzhoz: egyszerű, de hangulatos, gyöngéd mesterkéltég nélkül.

Mélyebb, maradandó hatást nem tesz a lélekre a *Dávid*, de a kik szeretik a finom, gyöngéd dolgokat, azok nem bánják meg, ha elolvassák.

*

ii. A *Liselotte* címlapján ez a meghatározás olvasható: Biedermeier regény. Nem szeretem az ilyenfajta megjelölést, mert eleve azt a hitet kelti, hogy a regényíró nem a cselekvényre, hanem a korrajzra fordítja erejének javát. Itt sem csalódtam. Gáspárné regénye két részre válik; az egyik a keretül szolgáló körkép, a budai, a bécsi és a berlini élet rajza 1833—1834-ben, a másik a beléje illesztett történet, egy budai polgárleánynak sorsa. A kettő közül az előbbi a fontosabb. A mese ere igen vékonyan csörgedez s időnként el is vész a környezet-rajznak föléje tornyosuló szikláik közt. Maga a történet, lehántva róla mindazt, a mi nem a főcél, a cselekvénnyel való érdekkeltést szolgálja, igen egyszerű. Egy kis budai czukrászleánynak, Steinklopfer Liselottenak, egy gárdistakapitány udvarol, Berzsényi András, s a leány is szereti a dőlczeg, de nyers, köznapi lelkű, műveletlen testőrt. Mikor azonban megtudja, hogy nem akarja nőül venni, elmegy Berlinbe énekesnővé képeztetni magát. Eddig minden rendben van, ha szemet húnyunk arra, hogy száz évvel ezelőtt még nem voltak divatban az olyanfajta mésalliance-ok, a milyenre a kis czukrászleány egészen komolyan gondol. Berlini útjában találkozik egy Holtei nevű ujságíróval — ez nem költött alak, hanem valóban élt s az irodalomtörténet is tud róla — a kit egészen elbájol s a ki berlini tartózkodása alatt mentorául szegődik, Liselotte pedig ragaszkodással, csodálattal csüng a nemesszívű, férfias bátorságú, páratlan szellemességű ujságíróra. Berlinbe érve, nagy csodára ébredünk: Liselotteből egy női Berend Iván bontakozik ki. A kis polgárleány, a ki eddig cancellistákat és gárdistákat szolgált ki a budai czukrászdában, fölséges biztossággal mozog a berlini salonokban, szépségével elhomályosítja a legünnepeltebb primadonnákat, a férfiak rajonganak érte, a színésznők kényeztetve ölelik keblükre kartársi szeretettel, egy év leforgása alatt elsőrangú énekesnővé képzik ki, majd föllép az Operában egy udvari díszelőadáson, tüneményes sikere még Catalini diadalait is elhomályosítja, s meghívást kap egy hercegnő zártkörű «dejeuner dansant»-jára(!), a bécsi udvari Operától meg külön futár viszi számára az öt évre szóló szerződést. Szerencsére már a regény utolsó lapjain

járunk, különben elfogyna türelmünk. Jókainak három kötetre is szüksége volt, hogy ennyi érdekes és hihetetlen fordulatot félig-meddig valószínűvé tegyen, Gáspárné egyszerűbben csinálja, alig száz lapnyi szövegbe belezsúfolja — s talál még alkalmat cselekvényét teletűzdelni korfestő vonásokkal. A befejező mozzanat ismét meglepetés: megjelenik Berlinben a gárda kapitány, a kiről a regény megindítása óta nem hallottunk, s most már hajlandó nőül venni Liselotteban az ünnepelt művésznőt. Elhiszszük, de azt már nem értjük, mért fogadja el a leány ezt az elkésve érkezett «utóajánlatot.» Mennyi ok szól ellene!

Liselotte már nem az a tapasztalatlan, naiv czukrászleány, mint egykor, hanem nagy művésznő, a kit dicsősége tetőpontján a szellemi és születési arisztokratia bálványoz; megnyílt értelmével belát ennek a durva kapitánynak szellemi szegénységébe és szívének ürességébe s viszont Holteiben föltalálta a férfiideált. Ha Jókainak kellett volna befejezni ezt a regényt, milyen gyönyörű mozdulattal s milyen lesújtó szavakkal utasította volna el Liselotte a kapitányt, hogy a hű Holtei szívén pihenessen meg. S ez a megoldás nemcsak szebb, hanem igazabb is lett volna.

Általán az egész cselekvény egy elnagyolt, romantikus mese, valószínűtlen indítékokból minden indokolás nélkül összeszűrve, minden törekvés nélkül a jellemzésre. Alakjai az utolsó epizodszereplőtől a főhősig pusztá chablonok, nagy részük már egy félszázad előtt mint teljesen elkoptatott hazug cliché a lomtárba került, így a grófi köntösben föllépő lakáj, a ki még lakájnak is durva és esetlen s mégis nemcsak a színészvilágot, hanem az udvart is megtéveszti. Kiveszem a hősök közül Holteit. Chablonos ez is, de szeretetreméltó, szerelme, ragaszkodása megható: csak idealizált, de nem torzított. Liselotteről nem is szólok; benne az életnek egy szikrája sem pislog, cifra báb s a szerző rákaszt minden dísz, melyet fék nélkül esapongó képzelete ki tud találni. A Biedermeier-korban talán tett volna vele hatást. ma, a tisztultabb ízlés korában már nem. De tévedtem. A regény alig félév alatt második kiadást ért s már a kilenczezredik példány van belőle forgalomban. Ez azonban csak azt bizonyítja, hogy a mai, hirtelen meggyarapodott olvasóközönség nagy részének ízlésbeli színvonala nem magasabb, mint volt a Biedermeier-kor olvasójáé.

A regény másik eleme, a korrajz, nemcsak nagyobb teret foglal el a regényben, hanem szemmel láthatólag nagyobb becsvégy hozta létre. A kor szellemét ugyan nem idézi föl, a kort

izgató kérdések, törekvések nem érdeklik, de mégsem pusztán külsőségeiben akarja festeni a kort, hanem bemutatni egész életét, a társas érintkezés formáit és kereteit, a művészet világát. De itt is csak a törekvést dicsérhetjük s nem egyúttal az eredményt. Azok az apró események, melyek mozaikká összerakódva a kor képét adnák, híján vannak minden jellemző erőnek, a Biedermeier-világhoz semmi közük, általános emberi történetké — jobbára irodalmi közhelyek — melyek bármely korban megeshettek, egyik-másik talán legkevésbé az 1834-ik év Berlinjében. A regény tele van történeti nevekkal, de viselőiknek egyéniségük nincs, tetteikről, melyeket a szerző elbeszél, a történet nem tud semmit, s így éppen abból a szempontból vesznek kárba, a mely egyedül indokolná szerepeltetésüket: nincs semmi korfestő erejük. Azok a vonások pedig, a melyekkel elevenné akarja tenni a korrajzot, nagyrészt hazugok. A korrajz tele van anachronizmusokkal és tévedésekkel; a német Budát pl. színmagyarának képzei, az éjjeli őr magyarul kiált, a postakocsis kurucz nótákat kürtöl és Steinklopferék, ez a kis polgár-család, nemcsak nyelvben, hanem érzésben is teljesen magyar s a nemzetközi antimilitarista testőrt, egy Barzsenyit, a kis czukrászleány tanít ki a hazafiasság kötelességére és a katonai erényekre; Csokonai 1795-ben Pesten a «Hét választó»-nál egy bálon tánczol; a magyar színészek a pesti Rotundában (Rondellát akart úgy látszik mondani) játszanak, holott csak 1833-ban jöttek vissza a magyar színészek, akkor is Budára és nem Pestre; postakocsin az út Pesttől Bécsig három hétnél tovább tartott stb., stb., egész sora a tévedéseknek, míg a berlini élet rajzához a színeket részint későbbi korok, részint a párizsi élet világából veszi. Nem pusztán fölületesség vagy könnyelműség ez, de az is — mutatja a tömérdek, fölöslegesen használt idegen szó, s még inkább azok hihetetlenül torz orthographiája.¹ A hiba forrása mélyebben van: főként a tanulmány hiányában. A szerző a Biedermeier-kor műveltségi viszonyait nem ismeri kellőleg s pusztán az olvasmányai-ból véletlenül, de rosszul megőrzött emlékei alapján dolgozik, de sem az elsőrangú forrásokat, magukat az emlékeket, sem a másodrangúakat, a történeti földdolgozásokat, nem tanulmányozta. De része van benne rossz szemének is. Hogy milyen rossz megfigyelő, azt már az első képe mutatja: Budán a várban van s a lenyugvó

¹ A flacon szót következetesen flacon-nak írja, a bel canto-t pedig ötféleképen s csak egyszer helyesen. A ki nem tud idegen nyelveket, miért használja olyan sűrűen a szavakat? Ez már több a fitogtatásnál.

nap aranykorongja utolsót mosolyog reá — a Duna felől, tehát keletről! A ki még a jelenben majd mindennap ismétlődő tüne-
menyt is rosszul látja, hogy látná helyesen a mult jellemző voná-
seit!

* *

A Vándor Iván név szintén nőt rejt; szerzője hosszabb irodalmi multra tekinthet vissza, mint két társnője: új regénye, *Az aranymadár*, már második e műfajban. Örömmel állapítjuk meg, hogy az elsőhöz, a *Balassa Bálint szerelmeihez* határozottan haladás. Jól tette, hogy regényének tárgyát a mult helyett a jelenből vette, mert amannak nehéz, sok tanulmányt követelő műformáját nem bírta el ereje. Új regényének költői eszméjét találóan symbolizálja a cím: az arany madár a boldogság, melyet hiába iparkodik megragadni az ember. A gondolat már Maeterlinck *Kék madara* előtt sem volt új, de ez nem baj, bennünket az a történet érdekel, melylyel az író tanítását igazolja. A mese itt is egyszerű, de mégis mozgalmasabb és érdekesebb, mint az előző két regényben. Hősét, egy művelt, gondolkodó, szépleányt, a sors egyik kezével megáldotta, a másikkal megverte: egy milliomos üzletember leánya, de az, noha szereti, valójában nem érti meg, mostohája meg féltékeny szépségére, ifjúságára, s tudtán kívül jogosan, mert Mária szereti mostohája kedvesét. Komoly Pál — nomen est omen! — rabja lett az asszony szép testének, de lelke idegen maradt a biú, üres, léha asszonytól s mikor megismeri Máriát, megundorodik magától is, kedvesétől is, tágit a gyűlölt köteleken, de az asszony görcsös kézzel belekapaszkodik kezébe, hogy el ne szakíthassa. A két fiatal lélek ezalatt mély, szinte rejtett szerelmre lobban egymás iránt. Mária már-már kezében érzi a boldogság aranymadarát, mikor fölfödözi a rémes valót, hogy szerelmese megcsalja atyját, jó barátját, mostohájával. Álmainak gyönyörű vára összeomlik s meg kell még érnie, hogy atyja vállalkozásaiba belebukik, koldus lesz, sőt börtönbe kerül. Még egyszer a karja látni Pált — talán, hogy elbúcsúzzék tőle, talán valami titkos reménnyel szívében — s lakása felé indul, de anyja megelőzi. Erre a Dunába veti magát.

A regényben, látnivaló, sem a mese nem új, sem az alakok, a kik végigjátszszák. Amazzal ismételten találkozunk mind az életben, mind az irodalomban, de itt is, ott is rendszerint kevésbbé tragikus a kifejtet. Ez még nem baj, de az már igen, hogy emberei jó ismerőseink, még pedig inkább az irodalomból,

mint az életből. Mellékalakjai közül kettőhöz, a két üzleti alkalmazotthoz — egyik derék, becsületes munkában meggörmeydt öreg, a másik síma, sőt síkos, kígyószerű és kígyólelkű ifjú — Dickens képtára szolgáltatta a vonásokat; az egyszerű inasból milliommossá emelkedett, szívben jó, de lélekben közönséges vállalkozó is sok kézen keresztülment photographia; a mostoha jellemrajza halvány, a ház barátja pedig, aki ép úgy, mint Dumas fils raisonneur-jei, a regény jó szelleme — és ép oly sokat beszél, mint francia mintaképei, de kevesebb szellemmel és több buddhista mysticismussal — alig több, mint pusztá testet nem öltött szellem. Némi nyoma az egyénítésnek csak Komoly Pálban van, s gazdag lelkirajzot csak a leány alakjában nyújt az író. Ide összpontosította erejét, s sikerült is neki vívódásairól mozgalmas, megható, emberileg igaz képet adni. Ebben van regényének értéke. Kármán *Fanni*jával tehető párbuzamba; a mint az, ez is egy gyöngéd, finomlelkű leány szívéletének képe, lelki küzdelmeinek rajza, s egyetlen tárgya, mint perzsai elszerelemének észrevétlen fakadó, hirtelen kinyílt himbóját az élet dere. Nem olyan ködös, alaktalan, tartalmatlan ez a rajz, mint a *Dávid* hősnőjéé, melyben csak az *érzést*, s nem a *lelket* elemzi az író, nem is olyan egyhangú, erőben és minőségben egy vonal körül lebegő, hanem változatos, s a szerző megmutatja azokat a mozgalmakat is, melyek az egyes kedélyhullámzásokat okozzák. A történet, melynek nyomán a hősnő lelki élete kisarjad, természetesen inkább belső fejlemény, mintsem külső folyamat, ezért nem ütközünk meg egyszerűségén s az újszerű fordulatok hiányán. S az író jól is tette, hogy képzeletét belső fejlemények rajzára s nem külső események föltalálására készítette. Jóformán csak egy nagyobb fordulat van benne s az is egészen elhibázott: a milliomos bukása. Hogy nagy üzleti vállalatok egyszerre összeroppannak, hatalmas czégek megbuknak, az önmagában éppen nem lehetetlen, de látnunk kell az okát. Itt azonban minden indokolás nélkül ad a az író, s a mit magyarázatul hozzáfűz, hogy a vasembert egy fiatal alkalmazottja bűnbe rántja, az az előzmények után ép olyan visszásan hat, mint a *Dávid*ban a hős lábának eltérése. Az öreg Mezősit sokkal komolyabb embernek ismerjük, mintsem csupa rossz üzletbe fektesse vagyonát, és sokkal becsületesebbnek és okosabbnak, mintsem lihetetlen naivitással egy szerződésre hamisítsa a minister aláírását. Milliós üzleteket nem lehet így eljéltézni, s hozzá óvatos schweiziakkal!

Az írón föltűnő Herczeg Ferencz hatása, de ez nem válik

kisebbségére. Már tárgyában van valami rokonság a Herczeg kedvelte tárgyakkal, s még inkább elbeszélő módjában. A lélek-analysist nem Herczeg vitte bele a szépprózába, sőt még nálunk sem ő honosította meg, de Vándor Iván határozottan az ő nyomain jár. Úgyes tanítvány s becsületére válik mesterének. Van érzéke a lélek finomabb rezdülései iránt; magát a mesét ugyan kissé vontatottan viszi — ebben már nem a kitűnően elbeszélő Herczeget követi — de szemléletesen tudja föltárni a női lelket, s könnyen, biztosan perdülő mondatai lépésről-lépésre teljesebbé teszik a képet s tovább fejlesztik az érzelmek kialakulását.

A regény a komoly körökre nem tett egységes hatást, de hogy becsületes igyekezet eredménye s kellemes olvasmány, az — erősen hiszem — nem kétséges.

r. r.

Két új novelláskötet.

Cholnoky László: *Bertalan éjszakája*. Novellák. Budapest. 1918. 188. l. Táltos kiadás. Ára 7 korona. — Somlay Károly: *Nyári menyasszony*. Novellák. Budapest. 1918. 176. l. Táltos kiadás. Ára 5 kor. 60 fillér.

Cholnoky egyik novellájának hőse azt írja valakinek, hogy rajongott mindenért, a mi a pozitív emberi tudás határán túleső dolgokra vonatkozik, sőt beszélt is az illetővel ilyen problémákról, azokat egészen a művészet színvonaláig emelt formában elemezve; lehet — úgymond — hogy ilynemű művészi hajlamait csak azért nem váltották valóságra, mert ijedékeny mi voltuk visszadöbbsent a művészettel való páros élettől, mint olyan hazasságtól, melyben az ember a kritikát kapja anyósul. Nos, hogy Cholnoky nem ennyire félénk természetű, látni e könyvből, melynek nagy része a jelzett módon körülírt tárgykörből való.

Bertalan éjszakája és a *Prikk mennyei útja* című novellái egy-egy jobb sorsra érdemes alkoholista lelki gyötrődését mutatják be s elemzik egészen addig a pontig, mikor végre talán képesek lennének megváltozni, de már késő; végzetük könyörtelenül hajszolja őket a kikerülhetetlen utolsó útra: a delirium okozta megsemmisülés felé. A *Ritter von Toggenburgban* két rendellenes idegzetű ember történetéből megtudjuk, hogyan lesz az egyik önkéntelen tanúja a másik ösztönszerűen megsejtett rejtélyes sorsának. Az *Epeira diademában* egy ideggyógyintézeti ápoló a józanság álarczában annak a babonának tarthatatlan voltáról

akarja felvilágosítani ismerősét, hogy a keresztespók csak a holttestet érinti, az élő nem. Mikor a kedvese elvesztése miatt bomlott idegű beteg kigyógyul abból a rögeszméjéből, hogy ő halott, levélben arra kéri ismerősét, szabadítsa ki a kórházból, mert fél, hogy az orvos éjjel kilopja szívéből csodás módon ott rejtőző imádottját.

Az *Éjszaka* címűben egy tutajos tótról van szó, kit útjában szélütés ér s meghal. Fia haza akarja szállítani az öreget falujába. Mialatt tesz-vesz, egy mosolygó fehér arc jelenik meg előtte az éjben: mostohaanyja képe, a kibe szerelmes. Társai-val beszélgetve értesül arról a babonáról, hogy a halottak mindent tudnak. A fiút e gondolat nyugtalanítja; ezért bátorságát pálinkával növeli s a hullát a vízbe dobja. «Aztán visszament a tutaj végére lesni a fehér arcot.» A *mumia* Szezosztrisz fáraóról szól, a ki hálából az őt környező fényért szerette volna feltámasztani és megkoszorúzni az őseitől kivégzett Tetrász hadvezért. Ez azonban idegenül érzi magát a megváltozott világban, kitér az ünnepelés elől s visszafekszik sírjába. A fáraó nem érti a dolgot és halkán mondta: Álom volt talán? ... Tetrász felnyitotta szemét és visszasuttogta: Álom volt! A *Csodálatos emberké*kben két szobrászsal ismerkedünk meg, kik közül az egyiknek halála egyszersmind az igazi művészet halhatatlanságáról győzi meg a másikat. A *Láncz Nándor* című jelentéktelen rajz az önhitt villamoskalauzba szerelmes leány epekedésének pillanatfelvétele. Az életképféle *Hullámok* egy hozzátartozóival zsarnokkodó, szerelmes, púpos ujságárús nevetségessé válását s ez által önérzetének tragikus összeomlását vázolja. A *Varázskalap tárgy*a: Szergiusznak a pjától örökölt kalapjához fűződő babonás hite s e hitétől való megfosztását követő boldogtalansága.

Ezek a novellaszerű darabokon kívül a kötet végén *Hősök* felírással egy kis gúnyos elmefuttatás olvasható «azokról a hősekről ..., a kik a nyomdagép rejtelmes zugaiból bukkannak elő. Ilyen hős annyi van, a hány novella, regény, dráma ...» Röviden: «azoknak a szabályoknak kompendiumát» kapjuk itt, «melyekről a jó hős felismerszik.» Sok tréfás dolgot összehordott a fölünyes szerző, közben Jókait sem kímélve meg elméssége nyilaitól, míg végre kimondja: «Ime a használható recept, a melybe a mai író a hőst és a hősnőt csak úgy belenyomkodja, mint a szakács a szarvasgombát a pástétomba» E hasonlat kissé sántikál ugyan, de ki akadna fenn ily csekélységen a jóízű «recept» furcsaságai után. Csak az a különös, hogy a szerző maga

se mellőzi azokat az ócska kellékeket, melyeknek alkalmazását nevetségessé teszi. «Recept»-jében pl. egy helyütt azt írja: «valami kis anyajegy a fül mögött, a nyakon, a felsőkaron, szinte elkerülhetetlen a mai regényekben». Öngúny akar ez lenni? Mert hiszen nála is találkozunk e fogással a *Leándervirág* című novellájában, a hol egyik alakja összekerül azzal az asszonnyal, a kinek a kezén valami kis barna anyajegy volt és az ember mindig azt csókolta.» (L. Éjféli. Magyar írók misztikus novellái. Gyoma, 1917. 151. l.).

Visszatérve a kötet érdemleges részére, már a fentebbi áttekintésből is kitünhetett a tárgyválasztásban mutatkozó eredetiség, melynek formái tekintetben dicséretes járuléka a köznapiaságtól való idegenkedés. A szerző — úgy látszik — öntudatos író, a kit művészi hajlamai oly területek felé vonzanak, melyeken mások nálunk eddig kevésbé jártak. Novelláinak szereplői az életnek különös (olykor «törtört») alakjai, a kiknek szívét valami rejtelmes, titkos bűt emészti. Ennek külső okáról ugyan az olvasó nem mindig nyer világos képet, de annál többet tud meg azokról a lelki izgalmaikról, melyek e megrendült idegzetű embereket gyötrik. Magában véve ez nem kifogásolható. Végre s, ha az író ily jelenségek rajzához érez magában kedvet, ez teljesen az ő dolga. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynia a művészi alakítás lehetőségeit. Ebből a szempontból tekintve a dolgot, a fentebb említett két alkoholistáról, Bertalanról és Prikkéről szóló legterjedelmesebb és legtöbb gonddal kidolgozott novellái már gondolkodóba ejthetik az olvasót. A szerző — mind a kettőben — belső folyamatok elemzése útján, tagadhatatlan művészi nekilendüléssel iparkodik elhitetni velünk, hogy mi lehet végre az ilyenfajta emberek lelkében. Hogy az így nyert kép mégsem hat a valószínűség erejével, az talán nem is a stílművészet hiányosságán múlik, mint inkább a kísérlet merészségén. A hatás szempontjából ugyanis nemcsak a történelmi, hanem a mindennapi élethől vett jelenségeknel is fontos, hogy a művészi alkotásnak és az élvező tudatának legyenek érintkező elemei s ezek ne kerüljenek egymással ellentétbe. Ez a követelmény itt nem érvényesül annyira, mint kellene. Imen van, hogy kissé kételkedve fogadjuk Prikknek, a részeges (tudákos) nap számosnak beszédét, a ki borozó társainak Krisztus kínszenvedéséről a «szabadakarát» szó használatával tart előadást. Efféle idegéletteni helyzeteinek és alakoknak a többi novellák sincsenek híjjával. A különös, a rejtelmes felé való vonzása ragadja

erre az író. Hálás tér az igazi költői egyéniség számára, bár egyben — mint minden magasabbrendű vállalkozás — azzal a súlyos feladattal jár, hogy az ihlet és tanulmány összhangját éreztesse. Cholnokynak ez nem mindig sikerül. Igaz, hogy erre csak akkor jön rá az ember, ha könyvét egyfolytában olvassa végig. Ekkor bizony szemet szúr az az öntudatosság, a melyre már a *Hősök* című gúnyos függelék is következtetni enged. Szinte kiszámítottságnak tűnik az fel abban a kirívó alakban, a hogyan az *Epeira diadema* (a kötet legsikerültebb darabja) és a *Ritter von Toggenburg* című novellákban jelentkezik, melyeknek mindegyikében körülbelül tíz igazán szép, de szóról-szóra egyező sorban egyformán van leírva, hogyan dőfi szíven a megismerélyesített csendességet az utczárol — durván — a lakásba rontó zaj.

Nyilván tárgykörének szűkreszalott terjedelme okozza, hogy a rokon alakok, helyzetek és lelkiállapotok rajzában, épen az alkotóelemek közössége folytán néha a képzettájsítás útját jelző vonatkozások ismétlődnek. Ezért származtatja költői túlzással egy régebbi novellája a *Leándervirág* hősének és Bertalannak szomorúságát egyazon módon a Paradicsom elvesztésének idejéből. Ezért válik szinte jellemzővé megtört és ideges embereire, hogy mialatt gondolataikba mélyednek: lehajtják fejüket és körmükkel rajzolgatnak az asztalon. (V. ö. *R. v. Toggenburg, Epeira d. Leándervirág.*) Rosabel werde tündér, az átváltozások birodalmának királynője is ezért kerül két novellából is elének egy-egy utalás kapcsán. (*Leándervirág* és *R. v. Toggenburg*).

Mindebből azonban nem következik, hogy a szerző folyton önmagát ismétli. Sokkal ügyesebben forgatja a tollat, semhogy vele ilyesmi megeshetnék. Sőt egészen véve tárgyhoz hasonló előadása biztos vonalvezetésre mutat. Többnyire fojtott levegőjű novelláiból a humoros hang sem hiányzik. Ilyenkor még szembe-tűnőbb stílusának változatossága. Szoszics borbélymesterről például (*1. Prikk menyjei útja*), a ki már felhagyott szórellekes tevékenységével, később már csak mint szőrfelügyelőről vagy szőrvadászról és a szőrtűszők ellenőréről beszél. Gondosan csi-szolt, olykor különös stílvirágokkal ékitett mondatkötéseinek egyéni színét növelik szokatlan szóösszetételei (szenny-titkár, gondolatszűretelés, felnemismeretség, nyakigkalap, szőrvadász stb.). Kár, hogy a kifejezés felsőbbrendűsége címén olyan ritkán előforduló idegen szónak is helyet ad, mint: apostasia, infernalis, tirocinium.

Kíváncsi volna, hogy a szerző se az utóbbi, se a főtebbi észrevételeket ne tekintse mindenáron való gáncsvetésnek. Ellenkezőleg, éppen mert munkája komolyabb kísérletet jelent, érdemes vele a szokottnál tovább is foglalkozni s még az a próbb szépséghibákra is rámutatni. Az íróra nézve sem közömbös ez, mert tudvalevőleg a bírálat nem csupán az elméleti állás pontot, hanem az olvasóét is képviseli. Már pedig az olyan művészi törekvés, mely erősebb gyökeret óhajt verni, ezzel a körülménnyel is számol. Cholnoky részéről ez a figyelem méltán el is várható, mert könyve bizonyosága szerint alakitókéességének pillérei mélyebb lelki alapokon nyugosznak. Kissé szomorú szemmel nézi ugyan a világot; alakjai jellemzésében ez a bús tekintet néha keserűvé torzul s ilyenkor a gondolat köntöse is kelletlenné fakul, egészben véve azonban világfelfogása némi lemondással vegyült nemesebb életbölcsetségben olvad fel. «Semmi varázstudományod nem érheti el az ábrándokat, a melyek felénk mosolyognak és belefoszlanak a kék levegőbe, ha durván utánuk kapunk!» — olvassuk nála egy helyütt. Ebbe a gondolatkörbe vág az a másik aphorismája is, mely szerint: «Jó az olyanról előkelő szomorúsággal lemondani, a mi elérhetetlen!» De azért a keserűség nem ver állandó fészket lelkében, mert kénytelen elismerni, hogy «az emberszeretet a legtöbb magasabbrendű, értékeesebb hangulatnak szívesen a nyomába szegődik». A mű egyik-másik szép részletének hatása alatt az olvasó bizonyára a viszontlátás reményében teszi le a könyvet, főképp ha az író nem válik modorossá egy bizonyos tárgykörhöz való görcsös ragaszkodásával.

*

A többletermelés manapság oly gyakran hangoztatott jel-sza va tán sehol sem vált oly hamar valóvá, mint a szépirodalom terén. Egyre-másra jelennek meg ismert és ismeretlen szerzők kötetei, lyrai versek és regények, színdarabok és beszélek vegyesen, öröme a változatosság híveinek s főképp abban egyezve, hogy a tömegizlésnek megfeleljenek. A háború folyamán — ez is eredmény — a könyv megszűnt fényűzési cikk lenni és alap-talanná lett a vád, hogy a magyar írónak nincs olvasója. A helyzet lassankint oly formán alakul, hogy a kereslet szinte megelőzi a termelést, a készletek a legrövidebb idő alatt elfognak s a kínálat alig győzi az utánpótlást. Bizonyos azonban, hogy a könyv-tömegcikké válása nem történik következmények nélkül az

alkotás mikéntje szempontjából. A gyors munka vásári bélyege nagyon is szembetűnő. Az irodalom piacán újabban ritkábban találkozunk a régi műgond mestereivel s helyükbe mutatós, de könnyebb fajsúlyú áruikkal az új viszonyokhoz jobban alkalmazkodó kísérletezők lépnek.

Hogy az efféle gondolatoktól még akkor sem szabadulhat az ember, mikor az irodalmi hagyományok befolyását éreztető műről van szó, az már az idők jele és példa rá Somlay Károly *Nyári menyasszony* című novellagyűjteménye. A kötet tizenöt rövidre fogott elbeszélést tartalmaz, vidéki esetek és adomá-szerű helyzetek novellává szélesített leírásait, melyeknek itt-ott érzelmes, legtöbbször könnyed előadása a Jókai — Mikszáth iskola tárcza-stilusára emlékeztet. Kissé közelebből nézve az egyes darabokat, azt látjuk, hogy a novellák tárgyai meglehetősen jelentéktelenek. A *pipiszoknyás tündér* arról szól, hogyan ábrándul ki Hamarkanénak, a hold világ-utczai boltosna kszerelmes fia Liza vetéből, a kire azonban negyven év múlva is áhítattal gondol. Ilyen ábrándvilágban élő lény egy másik novella főalakja, a *lucsnai tanítónő* is, a ki (bár birtok nélkül) kastélyt örökölve, hiú gőgjében visszatásítja egykori kartársa gyöngéd közeledését. A *Grätchen* egy falusi orvos kalandját adja elő a tudóveszes beteg szerelemre-vágyó feleségével, kinek vágyát azonban a doktor nem teljesíti. A gyűjtemény sikerültebb darabjai közé tartozik A *báránka* című humoros történet. Az a tárgya, hogy a Farkasról elnevezett bormérés ifjú örököse miképen nyeri meg feleségül üzleti versenytársának, a Báránkához címzett koresma tulajdonosának szép leányát. Sajnos, itt is rontja a hatást a szerzőnek az az eljárása, hogy az előadás közvetlenségét a népies kifejezések és magyaros köntösű idegen szók műgond nélküli alkalmazásával iparkodik éreztetni. A *nyári menyasszony* hőse (nincs ugyan megnevezve, de a körülíráshból megállapítható) a menyasszonyához Szatmárra utazó Petőfi, a ki útközben Patakon megpihen. Hogy a szerző mily esetlenül állítja be alakját, látni a költőnek egy falusi legénynyel váltott néhány szavából. A legény azt kérdi: «Gyiák maga?» Mire a költő így felel: «Olyanféle. Lantos diák vagyok. Verseket poétázok».

Szintén multunk szereplőihez fűződik a *Szökés párosan* című adomáizű elbeszélés. Kemény János, a későbbi erdélyi fejedelem, ifjú korába nállítólag két ferenczrendi barátot szöktetett meg Magyarországból Erdélybe s áttérítette őket a református hitre. Mikor ezért később Bécsben Pázmány megdorgálja, föl-

teszi magában, hogy máskor inkább «fiasszonyallatot» szöktet. És szavának áll. A *Szekerezések*: két borvizes és beborozott székely tévedésének vigjátéka. A *bukkösdi harason* címűben az elbeszélő egy pásztorember társaságában medvesre megy. Éj folyamán a pásztor titokban magához veszi a puskát és agyonlövi vele a tilosban szerelmeskedő tanítót. Az *Éjjel az erdőn*: vidám megoldású kísérteties történet. A *Párbaj*: egy jól végződő vadászkaland humoros leírása. A *szentandrászi harangok* Rákosi Viktor Elnémult harangok-jára emlékeztető történet, azzal a különbséggel, hogy Somlaynál a rácz papot teszi beteggé a keserűség. Mikor leányát feleségül veszi a református tiszteletes, az öreg Cyrill pap is elkíséri a fiatal párt a templom ajtóig. «Megállott az ajtónál és talán egy pillanatra visszatért az öntudata és látta, hogy a nagy érzések nem alkalmazkodnak a gyarló emberi formákhoz, — mert könnyek peregtek a szemeiből.» A *pákai gyepen* című eléggé sikerült novella tárgya a pusztai életből van véve. Az a csattanója, hogy az öreg csikós, a ki előbb félholtra verte a lányát, a miért szóbaállt a juhászbojtárral, később meghánva tettét — egyéb tüzelő híján — legkedvesebb szerelmének, «a tizenhét ágból font» karikásostornak lángjánál főzti meg a herbateát a beteg számára. Sőt abba is beleegyezik, hogy a lenézett «birkás» feleségül vegye a leányt. Végül az *Ottília* című erőltetett vidámságú humoreszk arról szól, hogy egy vidékitanár a menyasszonya nyakán levő anyajegyet csók nyomának nézi és ez alapon a lányt hűtlennek gondolva : faképnél hagyja. Később kisért a tévedés, de már késő.

Az ismertetett tárczaszerű elbeszélésekben az alakítás belső tényezőinek, vagy az előadás külső sajátosságainak valami különösen meglepő jelességeit nehéz volna felfedezni. Gyakorlott tollra valló, kis igényű, itt-ott hangulatos apróságok ezek, szerényen alkalmazkodva, mind az alakok rajzában, mind a szerkezet műfogásaiban az indíték jelentőségéhez. Az egyes történetek előadásában a szerző majdnem következetesen ugyanazt a stíl-fogást alkalmazza. Vidéki társaskörök elkényeztetett adomázóira emlékeztető módon, valami kedélyeskedő, fölényes köznapiaszággal beszéli el történeteit, egyszerű fölösleges idegen szókkal (defilíroz, refüzálás, kuncsaft stb.) terhelve, máskor meg tájszókkal (eseviczés, katrabucza, kicskatetejű stb.) tarkítva az előadást. Humoros használatra szánt szavai (vastaghitű, balszeles, fittyfélhódos) és kifejezései (jóízűen gyomrozza a juhtúrós ganczát) kisebb számúak és nem

is a legsikerültebbek. Általában a nyelvhasználat tekintetében a szerző figyelmen kívül hagyja azt a tapasztalatot, mely szerint a szóbeli előadással is úgy van az ember, mint egyéb művészettel: hasonló fogások gyakori alkalmazása egyhangúságot szül.

Baros Gyula.

Szemere György új regénye.

A Bikkfalvy kúria. Regény két részben, írta Szemere György. Budapest, 1918., az Athenaeum irod. és nyomdai részv.-társ. kiadása. 8.-r. 200. l. Ára 5 K.

Szemere György nevét régebben a magyar nép életéből vett elbeszélései tették jóhangzásúvá; újabban mind kirekesztőbben a gentry- és főúri világ körében keres tárgyat, és, főként regényeit, szereti hozzáfűzni valamilyen társadalmi vagy politikai kérdéshez. Mintha Eötvös intő szava csengene fülében: a költői alkotásoknak nem szabad különválniuk a kor nagy érdekeitől — minden regényét egy-egy nagy eszme szolgálatába állítja s ezzel az irány-regény fajához közelíti. Határozott irányzatosság nincs ugyan *A Bikkfalvy kúriában*, de a «kor nagy érdekeihez» ez is hozzáisimul, mert a két részre különülő műnek második fele az imént lezajlott világháború izgalmai között játszik, cselekvényének fordulatait épen a háború eseményei szolgáltatták.

A cselekvénynek ilyen kettéosztása önmagában ugyan nem hiba, de azzá lesz a kivitelben. Közös szereplőkkel, de mégis két egészen külön történetet kapunk, s a másodikban nemcsak az események vesznek más irányt s ennek következtében a regény szelleme módosul, hanem megváltozik az író felfogása is, más szemmel tekint hőseire, más megvilágításban állítja őket elénk. Az első rész azokat az asszonyi praktikákat beszéli el, a melyekkel az öreg Bikkfalvy Ottó ügyes hitvese a Rivierán férjet szerez három leányának, Miának norvégot, Tininek magyart, Dódinak bajort. De legyünk méltányosak a leányok iránt: anyjuknak, a vezérkari főnöknek, csatatervait a hivatott hadvezérek ügyességével segítik diadalra. Ezen a részen egészen Jókai szelleme leng. Kedves mese felnőttek számára, enyhe romantika, a melyet a mellékalakoknak, az öreg házaspárnak, realistikus ábrázolása s a környezetnek aprólékos, megbízható rajza szemre legalább valószínűvé tesz. Az olvasót megtéveszti a mellekes részletekben érvényesülő realitás, elterelődik figyelme a tulajdonképeni történetnek, a három férjjelölt meghódításának meséjétől, annál inkább, mert maga az író is ügyesen tompítja az erős színeket:

a férjfogás sikerült mozdulatait nem hozza szemünk elé, hanem a leányok elbeszéléséből tudjuk meg. A lelemény, mely ezeket a törtétiákat élteti, nem valami gazdag, a szereplők alakja kissé elnagyolt, s a tanítvány, a mi egyébként természetes, nem közelíti meg a ragyogó képzeletű és biztosrajzú mestert, de ez a vagy hétíves novella nem untató: jól megcomponált, szerves egység, a három leány és a három udvarló változatos, érdekes típusok, a két öreg alakja pedig jóízű, derült humorban van regény-figurává edzve. Bikkfalvyék utazása a Rivierára s a mentonei hétel-életük nem épen újszerű, de találó vonásokkal van rajzolva, az az élet meg, a melyet otthon, falusi kastélyukban folytatnak, kissé stilizált, de igen színes kép a magyar gentry közelmúltjából, abból az időből, mikor bőviben volt országunkban az «áldott háromság», a bor, búza és békesség. A kép, igaz, közismert; mindannyiunk előtt, a kiknek részünk volt benne, az élmények s emlékek egész sorát idézi fel, de ez ha értékét csökkenti is, hatását emeli, annál inkább, mert a mai komoly, nehéz időkben a ködös, homályos messzeségből felesillanó naesének érezzük.

Ebből a derűs, boldog hangulatból a Bikkfalvy családot is felrázza a háború, hadba szólítván a háromnapos menyecskék közül kettőnek az urát. Az itt kezdődő második részzsel kapcsolódik a regény a jelenhez és a valósághoz, de ez nem válik semmiképen javára. Az eddig humorosan rajzolt öreg házaspár átalakul a haza hasznos, értékes polgáraivá, a léha fiatal asszonyok megkomolyodnak, egész életüket betölti szerelmük és hazaszeretetük — a mi épen nem hihetetlen az élet számos példával igazolta is, de Szemere ezt a nagy változást mint pusztá eredményt közli a helyett, hogy azt a folyamatot rajzolná, a mely hősei lelkét átalakította. Így nehezünkre esik a regény két felének hőseit azonosítanunk, az új szerepben régi ismerőseinket felfedeznünk. A háború forgataga, a mint hol magasra emelte, hol mélyre buktatta nemzetünk hajóját, szolgál az események keretétül, de valami különös érdekességet nem tud neki adni, s a behelyezkedő főcselekvény sem lep meg: ez a négy év annyi szomorú romantikával szolgált, hogy a regényíró soha nem versenyezhet vele. Lett volna mód érdekessé tenni, ha nem is a cselekvényt, legalább a keretet: nagy világ eseményeit egy kis, szűk szemhatárú kör lelkében visszatükrözni — s eleinte vehetünk is észre némi törekvést ebben az irányban, de az író csakhamar belezökken a kényelmes kerékesapásb s a művészi ábrázolás helyett az egyszerű, mérsékelt hatású elbeszélő formára tér. A két vőtárs hősi halála — egyik bajor vadászok, másik magyar honvédek élén — a mikor vállvetve elfoglalnak egy magaslati állást, s a két fiatal asszony

nagy lélekre valló viselkedése nincs melodramatikus hatás híján, sőt ez alkalommal az író a szív igaz hangjait is megüti, mégis ez az egész második rész kevésbé regényszerű, inkább az újságokban lerakott történelmi anyagból, mint a költő élményeiből és képzeletéből táplálkozik.

A kis regénynek így az első, novellistikus fele becsesebb, mint a második, a történelmi. Még a korrajza is értékesebb s az, derült színeivel, humoros hangulatával, harmonikusan sűrűl a Bikkfalvy-leányok férjhódító körútjának szelíden ironikus elbeszéléséhez. Egy darab a hirtelen eltűnt és soha vissza nem térő régi Magyarország, s mint ilyen hova-tovább történelmi emlékké válik.

r. r.

A. M. KIR. ORSZ. LEVÉLTÁR
KÖNYVTÁRA.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

502. SZÁM

1918 OKTÓBER

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1918

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. V. LÁSZLÓ GYERMEKSÉGE ÉS URALKODÁSA. — Fraknói Vilmostól	1
II. MAGYARORSZÁG KELETI FRONTJA. (I.) -- Ifj. Leopold Lajostól	45
III. ALBERT. (I.) — Elbeszélés. — Tolsztoj Leó után oroszról. — Trócsányi Zoltántól	87
IV. VASFŐ ÉS IME. — Vogul rege. — Zempléni Árpádtól	99
V. SZEMLE: <i>A földrajzi gondolat története.</i> — Cholnoky Jenőtől	129
VI. ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Szily-émlékfüzet.</i> (A Magyar Nyelv dolgozótársai: Emlék Szily Kálmánnak nyolczvanadik születésnapja alkalmából.) — s.-től.	
2. <i>Az entente és Magyarország.</i> (Gesztési Gyula: <i>A magyarság a világsajtóban.</i> — Huszár Vilmos: <i>Ha a bálványok romba dőlnek.</i>) — d.-től.	
3. <i>Balla Ignác regényei.</i> (Balla Ignác: <i>Az ő keze.</i> — Anonima levelei.) — r. r.-től.	
4. <i>Uj Mikszáth-életrajz.</i> (Rubinyi Mózes: <i>Mikszáth Kálmán élete és művei.</i>) — l.-től	147

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világsszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a czikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvtáros elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnyomása vagy fordítása tilos.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

503. SZÁM

1918 NOVEMBER

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1918

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

Lap

I. A KELETI ORSZÁGOKKAL LÉTREJÖTT BÉKEKÖTÉSEK GAZDASÁGI INTÉZKEDÉSEI. — Matlekovits Sándortól	321
II. A PÉNZ BEFOLYÁSA AZ ÁRAKRA. — Heller Farkastól	353
III. MAGYARORSZÁG FIZETÉSI MÉRLEGE A HÁBORÚ ELŐTT. — Molnár Bélától	385
IV. ALBERT. (III.) Elbeszélés. — Tolsztoj Leó után oroszbol. — Trócsányi Zoltántól	407
V. RABINDRANATH TAGORE KÖLTEMÉNYEIBŐL. — (Hat sze- relmi dal a Kertész-cyklusból.) — Angolból Zoltán Vilmostól	415
VI. SZEMLE: 1. <i>Gróf Tisza István.</i> 2. <i>Émile Boutroux.</i> (1845—1918.) — Alexander Bernáttól 3. <i>Radloff Vilmos.</i> (1837—1918.) — Munkácsi Bernáttól	421
VII. ÉRTESÍTŐ: 1. <i>A magyar gyorsírás.</i> (Gopcsa László: <i>A ma- gyar gyorsírás története.</i>) — (vb.)-től 2. <i>Nőírók új regényei.</i> (Gellért Mária: <i>Dávid.</i> — Gáspárné Dávid Margit: <i>Liselotte.</i> — Vándor Iván: <i>Az arany madár.</i>) — r. r.-től 3. <i>Két új novelláskötet.</i> (Cholnoky László: <i>Bertalan éjszakája.</i> — Somlay Károly: <i>Nyári menyasszony.</i>) — Baros Gyulától 4. <i>Szemere Györgg új regénye.</i> (Szemere György: <i>A Bikkfalvy kúria.</i>) — r. r.-től	462

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket nintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ivnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvtár elfogad. Bécsben Szelinski György s. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnyomása vagy fordítása tilos.

A **Franklin-Társulat** kiadásában megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

új kötete

BALANYI GYÖRGY dr.

VILÁGPOLITIKA

A VILÁGTÖRTÉNET LEGÚJABB FEJEZETE

1871—1917

Ára kötve 10 % felárral 6 korona 60 fillér

A MI HŐSEINK

Új kötet:

HARCOK AZ OROSZOK ELLEN

Szerkesztette

VELTZÉ ALAJOS

Közreműködtek: Reich Árpád, Benedek Elek és dr. Benedek Marcell

Ára kötve 10 % felárral 13 korona 20 fillér

PAPP VIKTOR

ARCKÉPEK A ZENEVILÁGBÓL

Ára 10 % felárral 11 korona

LIPPAY ZOLTÁN

A MAGYAR KÖZÉPOSZTÁLY ÉS A KÖZÉLET

TANULMÁNY

Ára 10 % felárral 8 korona 80 fillér

A Franklin-Társulat kiadásában megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

OLCSÓ KÖNYVTÁR

Alapította **GYULAI PÁL**. Szerkeszti **HEINRICH GUSZTÁV**.

Egy-egy szám ára 40 fillér. Minden füzet külön is kapható.

1894—1902.

IRK ALBERT dr.

NEMZETKÖZI JOG

DRASCHE-LÁZÁR ALFRÉD

BOLDOGSÁG

Színjáték 4 felvonásban

Ára 10% felárral 3 kor. 85 fill.

FÖLDI MIHÁLY

SÖTÉTSÉG

Regény

Ára 10% felárral 9 kor. 90 fill.

MAGYAR KÖNYVTÁR

Szerkeszti **RADÓ ANTAL**.

Egy-egy szám ára 50 fillér. Minden füzet külön is kapható.

889—890. **Korolenko Vladimir**. Makár álma. Zúg az erdő. Két elbeszélés.
Fordította *Tomcsányi János*.

891. **Berczik Árpád**. Négy kosár és egyéb víg történetek.

892—893. **Nagy Endre**. A Mágocsy-csirkék története.

894. **Riedl Frigyes**. Arany lelki élete.

895—896. **Conan Doyle**. A pesti ezüst fokos és egyéb történetek. Fordította
Kisléghi Kálmán.

897—898. **Szini Gyula**. Elbeszélések.

899. **Mariay Ödön**. Muzsikusz-történetek.

900—901. **Kóbor Tamás**. Művész és egyéb történetek.

902—904. **Kepes Emil**. Elektromosság, sugárzások, anyag.

A **Franklin-Társulat** kiadásában megjelent és minden könyvkereskedésben kapható :

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

új kötete

BALANYI GYÖRGY dr.

VILÁGPOLITIKA

A VILÁGTÖRTÉNET LEGÚJABB FEJEZETE

1871—1917

Ára kötve 6 korona

A MI HŐSEINK

Új kötet:

HARCOK AZ OROSZOK ELLEN

Szerkesztette

VELTZÉ ALAJOS

Közreműködtek: Reich Árpád, Benedek Elek és dr. Benedek Marcell

Ára kötve 12 korona.

OLCSÓ KÖNYVTÁR

Alapította **GYULAI PÁL**. Szerkeszti **HEINRICH GUSZTÁV**.

Egy-egy szám ára 40 fillér. Minden füzet külön is kapható.

1873—1877. **Heinrich Gusztáv**. A Don-Juan monda. 2-ik bővített kiadás.

1878—1880. **Joël Károly**. A történelem észszerűsége. Ford. *Sas Andor dr*

1881—1883. **Fraknói Vilmos**. A magyar országgyűlések befolyása a külpolitikára.

1884—1887. **Turgenjev**. Aszja. Fordította *Trócsányi Zoltán*.

A Franklin-Társulat kiadásában megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

Szépirodalmi ujdonságok

DRASCHE-LÁZÁR ALFRÉD

BOLDOGSÁG

Szinjáték 4 felvonásban

Ára 3 kor. 50 fill.

FÖLDI MIHÁLY

SÖTÉTSÉG

Regény

Ára 9 korona

FŐVÁROSI SZINHÁZAK MŰSORA

360—364. szám

LONDESZ ELEK

A ZÖLD KABÁT

Komédia 3 felvonásban

Ára 2 kor. 50 fill.

MAGYAR KÖNYVTÁR

Szerkeszti **RADÓ ANTAL.**

Egy-egy szám ára 50 fillér. Minden füzet külön is kapható

889—890. **Korolenko Vladimir.** Makár álma. Zúg az erdő. Két elbeszélés.
Fordította *Tomcsányi János.*

891. **Berczik Árpád.** Négy kosár és egyéb víg történetek.

892—893. **Nagy Endre.** A Mágocsy-csirkék története.

894. **Riedl Frigyes.** Arany lelki élete.

895—896. **Conan Doyle.** A pesti ezüst fókó és egyéb történetek. Fordította
Kisléghi Kálmán.

897—898. **Szini Gyula.** Elbeszélések.

899. **Mariay Ödön.** Muzsikus-történetek.

A Franklin-Társulat kiadásában megjelent és minden könyvkereskedésben
kapható :

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

új kötete

BALANYI GYÖRGY dr.

VILÁGPOLITIKA

A VILÁGTÖRTÉNET LEGÚJABB FEJEZETE

1871—1917

Ára kötve 6 korona

KISS ÖDÖN

ELŐADÁSOK A TERMÉSZETFILOZÓFIA KÖRÉBŐL

Ára 4 korona

GEREVICH TIBOR

A KRAKÓI CZARTORYSKI-KÉPTÁR OLASZ MESTEREI

25 táblával és 105 képpel a szövegben

Ára 60 korona

OLCSÓ KÖNYVTÁR

Alapította **GYULAI PÁL**. Szerkeszti **HEINRICH GUSZTÁV**.

Egy-egy szám ára 30 fillér. Minden füzet külön is kapható.

1873—1877. **Heinrich Gusztáv**. A Don-Juan monda. 2-ik bővített kiadás.

1878—1880. **Joël Károly**. A történelem észszerűsége. Ford. *Sas Andor dr*

1881—1883. **Fraknoi Vilmos**. A magyar országgyűlések befolyása a külpolitikára.

1884—1887. **Turgenjev**. Aszja. Fordította *Trócsányi Zoltán*.

A Franklin-Társulat kiadásában megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

Szépirodalmi ujdonságok

DRASCHE-LÁZÁR ALFRÉD

EGYMÁS KÖZT

Elbeszélések

Ára 8 korona

SZINI GYULA

PORCELLÁN MUZSIKA

Regény

Ára 6 korona

ZSOLDOS LÁSZLÓ

AZ ÜRGE

Regény

Ára 5 korona

DRASCHE-LÁZÁR ALFRÉD

BOLDOGSÁG

Színjáték 4 felvonásban

Ára 3 kor. 50 fill.

MAGYAR KÖNYVTÁR

Szerkeszti RADÓ ANTAL.

Egy-egy szám ára 40 fillér. Minden füzet külön is kapható

889—890. **Korolenko Vladimir.** Makár álma. Zúg az erdő. Két elbeszélés.
Fordította *Tomcsányi János.*

891. **Berczik Árpád.** Négy kosár és egyéb víg történetek.

892—893. **Nagy Endre.** A Mágocsy-csirkék története.

894. **Riedl Frigyes.** Arany lelki élete.

895—896. **Conan Doyle.** A pesti ezüst fokos és egyéb történetek. Fordította
Kisléghi Kálmán.

897—898. **Szini Gyula.** Elbeszélések.